

Ústav historických věd
Fakulta filozofická
Univerzita Pardubice

Theatrum historiae

16

2015

Pardubice 2015

Na obálku byl použit výřez z mědirytiny Jana Miela *Bonna Capta*, která zobrazuje dobytí města Bonnu Charlesem III. de Croÿ v roce 1588. Mědirytina byla převzata z https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Eroberung_von_Bonn_1588.jpg.

© Univerzita Pardubice, 2015

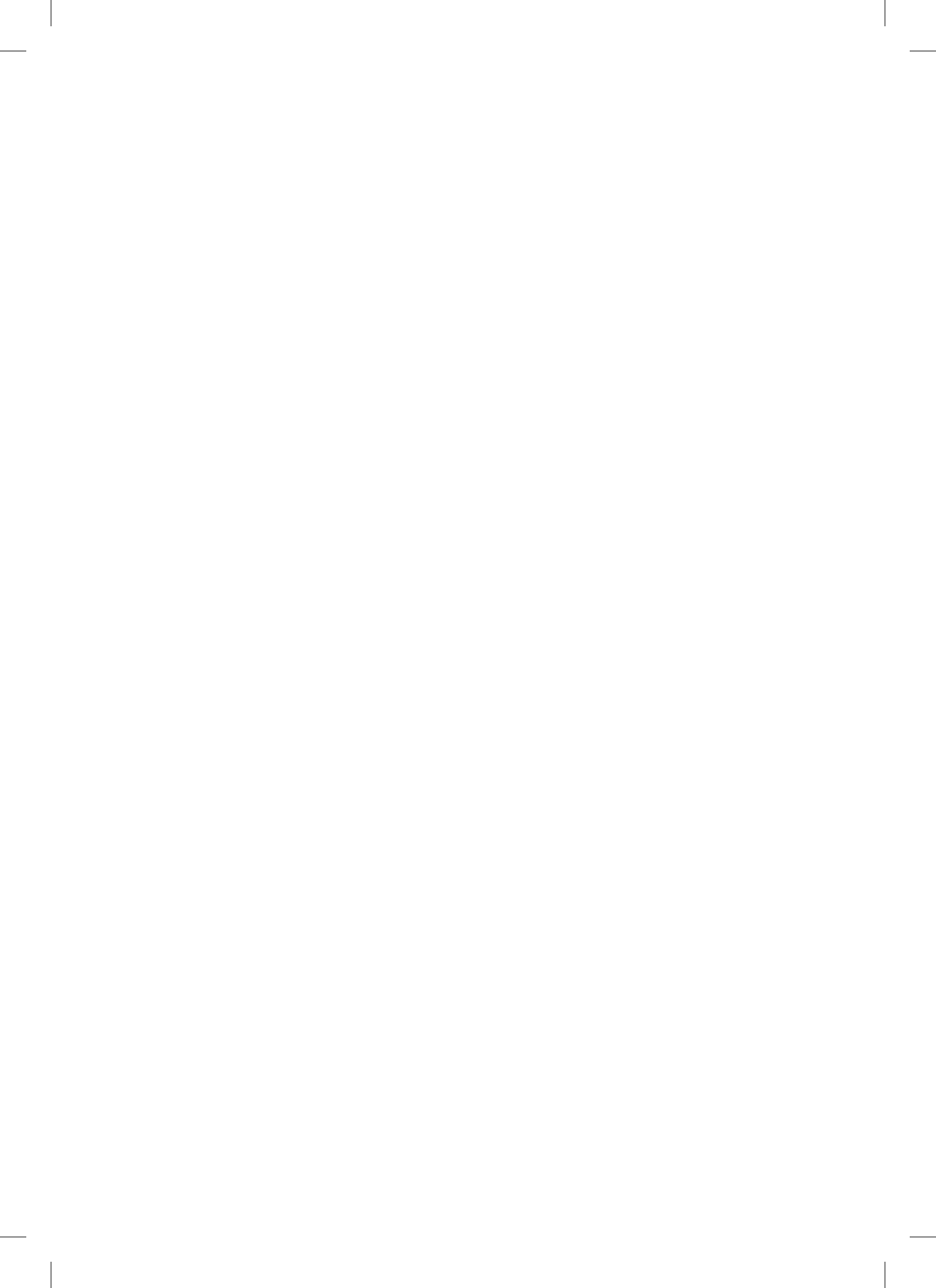
evidenční číslo MK ČR E 19534
ISSN 1802-2502

Obsah

Jan STEJSKAL Obrazy války v italských městech v kázáních observanta a v cestovním deníku řeholníka z první poloviny 15. století	9
Mária FEDORČÁKOVÁ „ <i>Vy zly a nespravedlivy lvde Bardiowci.</i> “ Mesto Bardejov v boji proti zbojníkom v 15. storočí	25
Petr VOREL Sankce vůči českým královským městům roku 1547 v kontextu habsburské politiky první poloviny 16. století („Gentský ortel“ v politické propagandě stavovského odboje)	41
Josef HRDLIČKA Jak se ubránit před válkou? Snahy šlechticů o ochranu vrchnostenských měst za třicetileté války (Vilém Slavata a Jindřichův Hradec 1631–1633)	61
Romana KMOCHOVÁ “ <i>Nulla calamitas sola. Jedna těžkost druhou volá!</i> “ Správa města Slaný za třicetileté války	77
Tereza SIGLOVÁ Zadlužení usedlostí městeček pardubického panství za třicetileté války a poválečná obnova	107
Vilém ZÁBRANSKÝ Migrace měšťanů do měst pražských v kontextu třicetileté války. Sociální aspekty a radní praxe	135
Iveta COUFALOVÁ „... <i>was man in Dresden schauet, / Und was AUGUST vollführt und bauet, / Sieht man sonst nirgends auf der Welt</i> “. Drážďany a Varšava v strategiích reprezentace moci Augusta Silného za velké severní války	153

Jiří ŠTAIF	
Město jako areál revoluce. Sabinovy poslední romány o revoluci 1848	175
Gabriela DUDEKOVÁ	
Výnimočnost alebo normalita? Každodennosť Velkej vojny v Prešporuku / Bratislave	193
Milena LENDEROVÁ	
První světová válka a městské děti	213
Lubomír NENIČKA	
Městská správa v době nacistické okupace. Příčiny a důsledky vzniku Velké Ostravy v roce 1941	231
Recenze a zprávy	265
Seznam recenzentů jednotlivých příspěvků (abecedně)	297
Seznam autorů (abecedně)	298

Jan Stejskal

Obrazy války v italských městech v kázáních observanta a v cestovním deníku řeholníka z první poloviny 15. století¹

Abstract: The Image of War in Italian Cities in Sermons of an Observant Franciscan and in the Travel Diary of a Friar during the First Half of the 15th Century

*At the beginning of the Renaissance, nobody asked questions about the natural state of mankind – that is, whether it is war or peace – as they had verifiably done on the threshold of the High Middle Ages. Dante defined war as an undesirable phenomenon devastating “poor Italy”. The fresco depicting an allegory of good and bad government, which decorates the Siena town hall, unambiguously associates war and the related devastation with bad government. The concord of the town inhabitants and the resulting peace were preached by Bernardino of Siena († 1444) in his Lent sermons. Not even Ambrogio Traversari († 1439), who set out on extensive and tireless journeys throughout (not only) Italy in the early 1430s and left a unique account of them in his travel diary entitled *Hodoeporicon*, had doubts about this appraisal. The diary captures his journeys in 1431–1435 and gives a unique picture of the towns he visited and the war conflicts he witnessed. It also mentions a thankless role of a friar who found himself (and sometimes physically) in the midst of the war between two enemies.*

Key words: Ambrogio Traversari – Bernardino of Siena – Ambrogio Lorenzetti – preaching – Italy – 15th century

První polovina 15. století je pro mnohé oblasti Apeninského poloostrova zlatou dobou tzv. městských republik, jejichž rozkvět s sebou přinesl i obdivovaný věk humanismu a renesance. Současně je však dobou turbulencí, ať již v dějinách církve, s nimiž jsou tyto oblasti spojeny pochopitelně daleko více než kdekoliv jinde v pozdně středověké Evropě, či v komplikovaných dějinách jednotlivých italských států. Rozkvět městských republik na straně jedné a současně dalších (zejména severoitalských)

1 Text vznikl s podporou projektu GAČR *Centrum pro transdisciplinární výzkum kulturních fenoménů ve středoevropských dějinách: obraz, komunikace, jednání*, reg. č. 14–36521G a s přispěním projektu programu Excelence 2014 FF UP *Dofinancování Centra pro transdisciplinární výzkum kulturních fenoménů ve středoevropských dějinách: obraz, komunikace, jednání*.

signorií na straně druhé narážel na své přirozené limity a docházelo k pochopitelným střetům jednotlivých zájmů, které byly řešeny diplomatickými, ale často i vojenskými prostředky. Cílem tohoto textu ovšem není rozbor příčin a důsledků jednotlivých válečných střetů italských států mezi sebou (či uvnitř) – jeho smyslem je pokusit se o případovou studii vnímání války a jejích podob vzdělanými řeholníky v první polovině 15. století prostřednictvím kázání (jehož inspirací byl obraz) a deníku.

Zastavme se však nejprve krátce u toho, jakým způsobem nazírá fenomén války tehdejší společnost, či spíše jakým způsobem jí je předkládán tehdejšími elitami. Příhodným pramenem pro takovou studii jsou alegorické a současně didaktické fresky Ambrogia Lorenzettiho, vytvořené v „Síni devíti“² v sienské radnici (Palazzo Pubblico di Siena) v letech 1338–1339.³ Reprezentují dobrou a špatnou vládu spolu s jejími nejevidentnějšími důsledky.⁴ Alegorie dobré vlády, jíž měla sienská vláda na očích, sestává z vyobrazení Moudrosti, vyvedené v sienských barvách, předsedající na trůnu shromážděným reprezentantům obce, kteří se symbolicky přidržují jednoho provazu, jehož konec právě ona Moudrostí třímá. Že je Moudrost ztotožněna s ideální vládou Sienu, naznačují iniciály CSCV (*Commune Saenorum Civitatis Virginis*) nad její hlavou. Obklopují ji symbolické postavy ctností, které by měly být s takovou vládou nerozlučně spjaty – totiž Mír, Statečnost a Opatrnost na levé straně, Šlechtnost, Střídmost a Spravedlnost na straně pravé. Postava Spravedlnosti se na fresce ještě jednou opakuje. V druhém, samostatném výjevu přidržuje váhy, zatímco je jejím jménem stínán zatvrzelý zločinec, kajícíkovi se dostává velkorysého odpuštění. K nohám Moudrosti, předsedající celému výjevu, a před tvář představitelů města a republiky táhnoucím za jeden provaz, jsou přiváděni spoutaní zajatci – nepochybně poražení nepřátelé pocházející patrně z jiného italského státu. Výsledky takové dobré vlády pak nabízí výjev na další stěně sálu. Je vlastně pohledem na prosperující město Sienu. Kvetou zde obchody, ulici, na níž tančí dívky a po níž se ubírá svatební průvod, obklopují výstavné a udržované domy. Lidé pospíchají za svými záležitostmi. Freska je zobrazením klidu, harmonie a míru – tedy výsledků dobré vlády.

2 *Sala dei Nove*

3 Souhrně k Lorenzettiho alegorickým obrazům vlády v Sienu viz: Chiara FRUGONI, *Immagini troppo belle. La realtà perfetta*, in: Chiara Frugoni (ed.), *Una lontana città. Sentimenti e immagini nel Medioevo*, Torino 1983, s. 136–210; Chiara FRUGONI (ed.), *Pietro e Ambrogio Lorenzetti*, Firenze 2010.

4 Nejnověji se k výkladu „dobré vlády“ na Lorenzettiho fresce vyjádřil: Karel THEIN, *Image, Memory and Judgement On Ambrogio Lorenzetti's Good Government Frescoes and his Allegory of Redemption*, in: Yolanda Plumley – Giuliano di Bacco – Stefano Jossa (eds.), *Citation, Intertextuality and Memory in the Middle Ages and Renaissance. Text, Music and Image from Machaut to Ariosto*, sv. I, Exeter 2010, s. 190–208, 257–261.

Positivní obrazy mají však na opačných stěnách sálu i své negativní protějšky, tedy alegorii špatné vlády a obraz jejích následků. Výjevu vévodí děsivá trůnící (a explicitně označená) postava tyrana, svírající v rukou dýku. U nohou tyrana leží spoutaná Spravedlnost, po bocích naopak sedí postavy symbolicky pojmenované: Krutost, Podvod, Zuřivost, a zejména Válka. Nad všemi se vznáší Lakota, Pýcha a Zpupnost. Výsledkem této špatné vlády je pak výjev znázorňující strádající město. Domy jsou pobořené, řemeslníci opustili své vydrancované dílny. Po ulicích se pohybují vojáci mezi zabitými obyvateli, ženy jsou odváděny ozbrojenci a čeká je patrně osud horší než smrt, zatímco z obou stran města proti sobě postupují armády. Freska dostatečně názorně zobrazuje zmar a neštěstí, které způsobí špatná rozhodnutí vlád. Snad měla být výstrahou radním, kteří tyto výjevy měli na očích.

O tom, že tato sugestivní vyobrazení, která si objednala u Lorenzettiho sienská vláda, nebyla jen formální dekorací, že byla naopak velmi dobře známa tehdejšími lidem a ještě po téměř sto letech veřejně připomínána, svědčí slova kazatelské „hvězdy“ italských náměstí dvacátých a třicátých let 15. století Bernardina Sienského (1380–1444). Když například kázal davům svých příznivců v Sieně roku 1425, poprvé prokazatelně použil alegorické fresky – obrazu jako exempla.⁵ Později toto téma několikrát použil, zaznamenána jsou například jeho explicitní kázání k této věci z roku 1427.⁶ Při prvé známé zmínce z roku 1425 Bernardin před svým publikem provedl ekfrasis⁷ výjevu ze sienské radnice. Jeho kázání, pronesené v období půstu v značně lidové italštině, bylo takto zaznamenáno:⁸

5 K tomuto kázání se poprvé vyjádřila Nirit BEN -Aryeh DEBBY, *War and peace: the description of Ambrogio Lorenzetti's Frescoes in Saint Bernardino's 1425 Siena Sermons*, *Renaissance Studies* 15, 3, s. 272–286.

6 Bernardino da SIENA, *Prediche volgari sul campo di Siena 1427*, ed. Carlo DELCORNO, sv. II, Milan 1989, s. 1254–1255.

7 Tedy podrobným slovesným popisem vyobrazení – z řec. *ἐκφρασις*.

8 BERNARDINO DA SIENA, *Le prediche volgari – predicazione del 1425 in Siena*, ed. Ciro Cannarozzi, Firenze 1958), sv. II, s. 266–267 (přel. autor): „Questa è la predica de la concordia e unione che doviamo avere insieme... Secondo. Distruzione e consumazione de la guerra. Io ò considerato quando so' stato fuore di Siena, e ò predicato de la pace e de la guerra che voi avete dipenta, che per certo fu bellissima inventiva. Voltandomi a la pace, vego le mercanzie andare atorno; vego balli, vego racconciare le case; vego lavorare vigne e terre, seminare, andare a' bagni, a cavallo, vego andare le fanciulle a marito, vego le grege de le pecore etc. E vego impicato l'uomo per mantenere la santa giustizia. E per queste cose, ognuno sta in santa pace e concordia. Per lo contrario, voltandomi da l'altra parte, non vego mercanzie; non vego balli, anco vego uccidere altrui; non s'acconciano case, anco si guastano e ardono; non si lavora terre; le vigne si tagliano, non si semina, non s'usano a bagni nè altre cose dilettevoli, non vego se no' quando si va di fuore. O donne! O uomini! L'uomo morto, la donna sforzata, non armenti se none in preda; uomini a tradimento uccidere l'uno l'altro; la giustizia stare in terra, rotte le bilance, e lei legata, co' le mani e co' piei legati. E ogni cosa che altro fa, fa con paura. E però l'Apocalisse, decimoterzo capitolo, dimostra figurata la guerra in una bestia che esce del mare con dieci corna e con sette teste, simile al pardo, e piei dell'orso. Che significa le dieci corna, se no' che è contra

„Toto je kázání o svornosti a jednotě, které máme udržovat pospolu...

Za druhé. Zkáza a zmar války. Když jsem byl mimo Sienu a kázal o míru a válce, uvědomil jsem si značnou nápaditost [fresky], kterou máte vymalovánu. Když se obrátím k míru, vidím kvetoucí obchod, vidím tanec, vidím domy, které jsou opravovány; vidím vinice a pole, které jsou zorány a zasety, vidím lidi směřující v sedle koně k lázni, vidím dívky spěchající se vdát, vidím stáda ovcí atd. Vidím muže, jehož věší proto, aby byl dán průchod posvátné spravedlnosti. Pročež každý žije ve svatém míru a svornosti. Naproti však, když se obrátím, nevidím obchod; nevidím tanec, naopak vidím vraždění; žádné domy nejsou opravovány, jsou zničené a vypálené; pole nejsou obdělána; vinice jsou vykáceny; nikdo neseje, lázně nejsou užívány, ani jiné příjemné věci, nevidím nikoho, kdy by vyšel [z domu]. Ó ženy! Ó muži! Muž je mrtev, žena znásilněna, stáda se stala kořistí; lidé se zrádně vraždí navzájem; Spravedlnost leží na zemi, její váhy jsou zničeny, je spoutána, její ruce i nohy jsou svázány. A vše provází strach. Ale Apokalypsa ve svém třinácté kapitole,⁹ zobrazuje válku v postavě zvířete vycházejícího z moře s deseti rohy a sedmi hlavami, jako leopard s nohama medvěda. Co znamená těch deset rohů, ne-li přesný opak Desateru? Sedm hlav za sedm smrtelných hříchů se zjevuje v podobě leoparda na znamení zrady; s nohama medvědíma na znamení pomsty. Proto odpouštějte a vystříhejte se války.”

O dva roky později, jak zmíněno výše, Bernardin sienské exemplum znovu použil:¹⁰

“Mír je tak užitečná věc! „Mír“ je tak sladké slovo, že vysloví-li se, dodává samo rtům jistou sladkost! Pohleďte na druhou stranu a řekněte „válka“! Je to tak drsná¹¹ věc, že už neotesanost toho slova, zkřiví ústa. Však je máte vyvedeny nahoře v paláci a vidíte, že pohled na mír je sama radost. Obraz války na druhé straně je naopak v šeru.”

Je nutno zmínit, že Bernardin takto s úspěchem kázal v lidové řeči tisícíhlavým zástupům nejen v Sieně, odkud byly vzaty tyto úryvky, ale v mnohých dalších italských

a' dieci Comandamenti de la Legge? Con sette teste, cioè con sette peccati mortali; simile al pardo, cioè tradimenti; piei dorso, cioè pieno di vendette. E però, perdonando, finisci e distruggi la guerra.“

9 Zjevení Janovo 13, 1–2: „Tu jsem viděl, jak se z moře vynořila dravá šelma o deseti rozích a sedmi hlavách; na těch rozích deset královských korun a na hlavách jména urážející Boha. Ta šelma, kterou jsem viděl, byla jako levhart, její nohy jako tlapy medvěda a její tlama jako tlama lvi. A drak jí dal svou sílu i trůn i velikou moc.“

10 Bernardino da SIENA, *Prediche volgari sul campo di Siena 1427*, sv. II, s. 1254 (přel. autor): „Ella è tanto utile cosa questa pace! Ella è tanto dolce cosa pur questa parola pace che dà una dolcezza a le labra! Guarda el suo opposito, a dire guerra! È una cosa ruida tanto, che dà una rustichezza tanto grande, che fa inasprire la bocca. Doh, voi l'avete dipenta di sopra nel vostro palazzo, che vedere la Pace dipenta è una allegrezza. E così è una scurità a vedere dipenta la Guerra dall'altro lato.“

11 V Bernardinově italštině „ruida“, tedy „ruvida“ – syn. „durezza“, tedy „tvrdost, drsnost“.

městech (státech). Stal se vskutku „celebritou“ své doby. Jeho slova byla pečlivě zapisována, o čemž svědčí rozsáhlé soubory Bernardinových (převážně) lidových kázání. Jeho vliv na tehdejší společnost, dosah jeho slov, musel být mimořádný. Soustředme se na Bernardinovu ekfrasis sienské fresky a zejména na vyzdvihovanou „svornost a jednotu“,¹² které je nutno udržovat a které jsou, jak připomněl Bernardin a jak znázorňuje zobrazení dobré vlády v postavách představitelů města táhnoucích symbolicky za jeden provaz, nejdůležitějšími hodnotami, které vytkl na počátek svého kázání. Jednota a svornost tak přinášela mír – zejména uvnitř obce, města, státu. To ovšem neznamenal automaticky, že taková obec nevedla spravedlivé války se svými vnějšími nepřáteli. Ostatně ten samý výjev znázorňuje spoutané zajatce shromážděné před tváří představitelů města... Válka je tak odsuzována zejména, je-li vyvolána nesvorností a nejednotností uvnitř obce.

Ohlas Bernardinových kázání byl mimořádný. Nestor renesančních studií Jacob Burckhardt účinky podobných kázání hodnotil jako „...hluboké dojmy, které probouzely ve svědomí posluchačů pocit viny a tím i touhu po okamžité nápravě“.¹³ Naopak jeden z čelných florentinských humanistů Poggio Bracciolini, tato kázání ostře kritizoval.¹⁴ Podle něj uváděla posluchače do „...daleko větších zmatků, než ve kterých přišli, a jejich uši naplnila hloupostí halasných argumentů a slovy, jimž tito lidé nemohli rozumět. Nikdo z nich – a to je jisté – nezměnil svůj život a nezbavil se svých hříchů. Naopak se naučili hříchům, o jejichž existenci neměli dříve ani tušení...“¹⁵ Ve svém díle *De Avaritia*, sepsaném právě v období Bernardinových florentinských kázání, Bernardina výslovně jmenoval a připomněl jeho promluvy.¹⁶ Pak následovala kritika: „V jedné věci exceloval, totiž ve vyvolávání emocí lidí. Manipuloval s nimi, jak se mu jen zachtělo, tu je pohnul k slzám, tu, pokud to téma dovolilo, k smíchu.“¹⁷ Bernardin byl Poggiem kritizován, bystře byla rozeznána kazatelova schopnost manipulovat lidmi, ale to nic nezměnilo

12 Bernardino da SIENA, *Le prediche volgari – predicazione del 1425 in Siena*, sv. II, s. 266: „*Questa è la predica de la concordia e unione che doviamo avere insieme...*“

13 Jacob BURCKHARDT, *The Civilization of the Renaissance in Italy*, New York 2002, s. 288.

14 Blíže k vztahu humanistů k Bernardinovi viz: Jan STEJSKAL, *Řecké dědictví na Západě. Monasticismus, misie a střední Evropa ve středověku* 2011, s. 128.

15 Poggio BRACCIOLINI, *Contra hypocritas*, ed. Davide CANFORA, Roma 2008, s. 22: „*Auditores multo quam antea stultiores recedunt, oppleti aures clamoribus ac iurgiis verborumque que non intelligunt strepitu. Nullus mutat mores, nullus vitia ponit: multi peiores quam accesserant discedunt, ea edocti ut caveant vitia que antea ignorabant.*“; Viz též: *L'ipocrisia. I frati ipocriti*, ed. Giulio VALLESE, Napoli 1946, s. 39–40.

16 Poggio BRACCIOLINI, *Poggii Florentini Oratoris Clarissimi Ac Sedis Apo[stolicae] Secretarii Operum*, ed. Thomas D. AUCUPARIUS, Straßburg 1513, fol. 2r–13r. V jednom z prvních tištěných vydání Poggiova textu je celá pasáž uvedena jasně: Ibid., fol. 2v: „*Et de fratre Bernardino...*“

17 Ibid.: „*Una in re maxime excellit in persuadendo, ac excitandum affectibus flectit populum, et quo vult deducit, movens ad lachrymas, et cum res patitur ad risum.*“ Viz též: Poggio BRACCIOLINI, *De Avaritia*, IN: RICCARDO FUBINI (ED.), *OPERA OMNIA*, sv. I, Torino 1964, I:2.

na Bernardinově úspěchu. Ostatně ne všichni humanisté hleděli na Bernardina podobně jako Poggio. Ve florentinských humanistických kruzích si Bernardin postupně získal nadšeného obdivovatele – stal se jím Ambrogio Traversari, který byl od roku 1431 generálním představeným camaldoliánské kongregace a jedním z nejbližších spolupracovníků papeže Evžena IV.

Ambrogio Traversari (1386–1439), jehož rodina po staletí žila a vládla Ravenně, se narodil v Porticu poblíž Forlì roku 1386.¹⁸ Velmi záhy, již roku 1400, vstoupil Traversari do camaldoliánského kláštera Santa Maria degli Angeli ve Florencii a po mnoho let jeho zdi neopustil.¹⁹ Později v Santa Maria degli Angeli ve Florencii Traversari dosáhl skvělého vzdělání. Zde se poprvé začínal zabývat řečtinou, to když objevoval spisy řeckých církevních otců, či dokonce antických autorů. Právě „řecká literatura“ a její nezprostředkované představení latinskému publiku proslavily Ambrogia Traversariho nejvíce. Čas totiž trávil Traversari samostudiem, jehož součástí bylo dokonalé ovládnutí řečtiny – takto jazykově vybaven pak překládal díla východních církevních otců a brzy se svým vzděláním proslavil.²⁰

Na sklonku října 1431 se Ambrogio Traversari stal generálem své kongregace. Pro jeho přátele, stojící vně camaldolské kongregace, to zřejmě nebylo velké překvapení, patřil k okruhu nejprominentnějších osobností tehdejší společnosti a kontakty udržoval téměř se všemi, kteří v ní něco znamenali. Traversariho zvolení naopak bylo pravděpodobně velkým překvapením pro členy camaldolské kongregace, protože Traversariho účast na jednání generální kapituly byla jeho vůbec prvním oficiálním vystoupením na vrcholném shromáždění řádu. Nebyl nikdy eremitou – nepatřil tím k „jádru“ a „výkvětu“ kongregace, nikdy nezastával žádný důležitý úřad, a neměl tudíž valné zkušenosti s jeho chodem. Evžen IV. Traversariho potřeboval zejména pro svá jednání s Byzantinci (která vyvrcholila na koncilu ve Florencii). Vhodným spolupracovníkem se tak stal nejlepší překladatel z řečtiny té doby, blízký důvěrník rodiny Medici Ambrogio Traversari.

O vztahu Traversariho k Bernardinovi nejprůkazněji svědčí několik listů z rozsáhlé korespondence, kterou Traversari po sobě zachoval.²¹ V tomto souboru více než 900 dopisů se nachází několik, které Ambrogio Traversari adresoval přímo Bernardinovi, či

18 Charles STINGER, *Humanism and the Church Fathers. Ambrogio Traversari (1386–1439) and Christian Antiquity in the Italian Renaissance*, Albany 1977, s. 1–2.

19 Jan STEJSKAL (ed.), *Hodoeporicon Ambrogia Traversariho*, České Budějovice 2013, s. 28; (dále jen *Hodoeporicon*).

20 Ch. STINGER, *Humanism and the Church Fathers*, s. 167–173.

21 *Ambrosii Traversarii generalis Camaldulensium aliorumque ad ipsum, et ad alios de eodem Ambrosio latinae epistolae*, ed. Lorenzo MEHUS, Florentiae 1759 (repr.) Bologna 1968.

jeho druhům,²² a které svědčí o rostoucí Traversariho úctě k observantskému kazateli.²³ Rozhodně však dokládají, že Traversari pečlivě sledoval Bernardinův život a znal jeho kázání. Nelze spolehlivě doložit, že znal právě ony Bernardinovy explicitní výroky týkající se svornosti, jednoty a míru, opírající se o sienské obrazové exemplum. Doložitelné je však vzájemné souznění s touto představou. K míru a souladu v obci se Traversari několikrát sám explicitně přihlásil (ovšem jako obyvatel patřící primárně nikoliv k Sieně, ale k Florencii). Učinil tak zejména v textu, kterému se intenzivně věnoval v letech následujících po zvolení do úřadu generálního představeného camaldoliánské kongregace v roce 1431.

Traversari tak po sobě zanechal jedinečný pramen popisující léta 1431–1434, ležící žánrově kdesi mezi cestovní deníkem, itinerářem a korespondencí nazvaný svým autorem výstižně *Hodoeporicon* (ὁδοπορικον).²⁴ Po jmenování generálním představeným kongregace se Traversari vydal na cesty, což musela být obrovská změna pro muže, který naprostou většinu svého dosavadního života strávil ve Florencii za zdmi svého kláštera Santa Maria degli Angeli. Nicméně Traversari se dal neprodleně do díla tak, jako by na politická jednání, vykonávání úřadu a nepřetržité cestování byl zvyklý od nepaměti. Jeho kroky můžeme nadále sledovat téměř den po dni, o čemž *Hodoeporicon* výmluvně svědčí. Traversariho korespondenci ponechme nyní stranou, byť se s cestovním deníkem do značné míry prolíná.²⁵ Soustředme se právě na unikátní text *Hodoeporiconu*, který dosud byl jako pramen jen minimálně využíván. Ostatně český překlad *Hodoeporiconu*²⁶ (který je teprve druhým překladem do některého ze živých jazyků) navazuje na první dosavadní řádné vydání textu v italštině, jež v roce 1985 pořídil Vittorio Tamburini.²⁷ Český překlad (pořízený autorem těchto řádků) vychází ze starší latinské edice (jedná se

22 Viz např.: *Ibid.*, sv. II, sl. 109–113.

23 *Ibid.*, sl. 109: „...tu praedicator paupertatis in Christo Iesu, aedificator innumerabilium animarum, desiderator Evangelicae vitae...”

24 Traversari tento název svého díla použil v dopisu Cosimovi de' Medici, kterému *Hodoeporicon* zaslal. Viz: *Ambrosii Traversarii generalis Camaldulensium aliorumque ad ipsum*, sv. II, sl. 331: „Ambrosius Cosmo suo viro clarissimo plurimam salutem dicit. Scripsi nuperrime humanitati tuae literas quibus *Hodoeporicon nostrum significavi*...”

25 Například již pár týdnů po svém zvolení (v lednu 1432) cestoval Traversari do Říma, kde obdržel od papeže Evžena IV. potvrzení privilegií své kongregace i vlastního jmenování. Nejlépe dokumentaci týkající se Traversariho cest mohou ilustrovat dopisy, které měly spojitost již s touto první cestou. Zachovaly se totiž dopisy popisující jeho přípravu na cestu z prosince 1431, dopis ze dne jeho odjezdu do Říma, a dokonce ze dne příjezdu do věčného města. Cestu a svůj vlastní pobyt, který byl jeho vůbec prvním v Římě v dosavadním životě, pak podrobně zachytil právě v *Hodoeporiconu*. Podrobněji viz: *Hodoeporicon*, s. 16–17.

26 Jan STEJSKAL (ed.), *Hodoeporicon Ambrogia Traversariho*, České Budějovice 2013.

27 Ambrogio TRAVERSARI, *Hodoeporicon*, ed. Vittorio TAMBURINI, Firenze 1985.

o rozsáhlejší dílo, jehož je *Hodoeporicon* jen dílčí součástí), kterou připravil Alessandro Dini-Traversari.²⁸

Traversari cestoval zejména ve službách vlastní kongregace. Povinností nově zvoleného generálního představeného bylo provést vizitace většiny camaldoliánských klášterů. *Hodoeporicon* tak svědčí zejména o těchto vizitacích, které Traversari prováděl hlavně v severní Itálii, ale i o cestách ve službách papeže Evžena IV. Povinnosti generálního představeného, navštěvujícího kláštery svého řádu, přivedly Traversariho do celé řady měst a tím i států a k nim a jejich vládám se vyjadřoval. Několikrát byl svědkem válečných událostí, které hodnotil. Například v roce 1433 Traversari navštívil město Bologna právě v průběhu pokusu o násilný státní převrat. Ve svém *Hodoeporiconu* poznamenal:

„Když jsem vstoupil do Bologne, nalezl jsem město zpustošené boji...²⁹ Velmi příjemně mne svými politickými schopnostmi překvapil podesta Stefano Porcari. Prokázal je během nepokojů. Když dvě strany sporu vstoupily ve zbrani na náměstí, navzdory nemoci, z níž se dosud zcela neuzdravil a která jej na několik dní upoutala na lůžko, vložil se osobně do onoho sporu, aby uklidnil horké hlavy slovy plnými pokoje. A vytrval, dokud všichni nesložili zbraně.³⁰“

Traversari nerozebíral příčiny bojů – vnímal je nepochybně negativně, obzvláště jednalo-li se o (v podstatě) občanskou válku, o ono narušení jednoty a svornosti, o nichž kázal Bernardin Sienský, či jejichž idea byla zobrazena na sienské fresce. Jakékoliv pnutí, které vyvrcholilo v ozbrojeném konfliktu, v něm vyvolávalo odpor. O to více jej nesvornost a občanská válka trápily v případě vlastního města. Takto reagoval na státní převrat ve Florencii v roce 1433, který způsobil dočasný pád rodiny Medici (bratřů Cosima a Lorenza). Nutno zde podotknout, že členové rodiny Medici patřili k Traversariho patronům a přátelům z humanistických kruhů, nicméně stejně tak si zoufal nad krizí svého města:³¹

„Upadl jsem do hlubokého zármutku a zoufal si nejen nad neštěstím svých dvou velkých přátel, mnoho bolesti mi způsobil i úpadek vznešeného a kvetoucího města, které jsem považoval za svou vlast...³²...jakmile jsem spatřil Cosima v těžkém žaláři, upadl jsem do

28 Alessandro DINI-TRAVERSARI *Ambrogio Traversari e i suoi tempi*, Firenze 1912.

29 Traversari měl patrně na mysli vnitřní boje o ovládnutí Bologne, kterou se z papežských rukou pokoušela (tu více, tu méně úspěšně) vyrvat rodina Bentivoglio a nastolit vládu podobnou Ferrare, Mantově, či Milánu. V době Traversariho návštěvy se o to pokoušel Anton Galeazzo Bentivoglio (1385–1435), který byl o dva roky později zavražděn papežským místodržícím.

30 *Hodoeporicon*, s. 129–130.

31 *Ibid.*, s. 137.

32 V lat. Traversari vskutku používá terminus „*patriae*“.

*hluboké sklíčenosti a z celého srdce jsem myslel na jeho současný stav a zmizelou štěstěnu. Jen s velkým úsilím jsem zadržel slzy. Naopak jsem v něm rozpoznal velikost ducha, jenž pohrdal ztraceným štěstím a prchavou, světskou slávou, kterou pozbyl. Podržel svou obvyklou důstojnost, nezměněnou laskavost a ušlechtilý výraz ve tváři, jímž dával spíše najevo smutek nad údělem republiky než nad vlastním protivenstvím. Nakonec mne náš dlouhý rozhovor uklidnil. Utěшитelem zde byl on a já o to více litoval republiku, jež takto ztrácí tak silné a velkorysé muže, kteří tolik milují svou vlast, že ji mnohokrát zachránili.*³³

Navzdory převratům a válkám řeholní život plynul dál svým tempem a probíhající ozbrojené střety ve městech nezabránily Traversarimu, aby navštěvoval příslušné kláštery své kongregace. Traversari jednal tak, jako by se jej (na rozdíl od „vlastního“ města a státu) tyto nepříjemnosti dotýkaly jen vzdáleně, byť nesvornost vyúsťující v podstatě v občanskou válku odsuzoval vždy. Lituje trpce občanské války ve Florenci, jiné války jej však ponechávají většinou chladným. Občas se ovšem připlétl přímo do centra konfliktu a byl si vědom, že ani status vysokého církevního hodnostáře jej nečiní zcela nedotknutelným. V roce 1433 navštívil Forlì, kde se stal svědkem ozbrojeného státního převratu.³⁴

„To vše se odehrálo ve stínu změn, které nazrávaly. S ohledem na zmatky, jichž jsem byl svědkem, jsem tušil, že lze očekávat velké pozdvižení. Trpce jsem litoval místodržícího, kterému hrozilo veliké nebezpečí, a svou úzkost jsem před přítomnými přáteli neskrýval. Tak proběhl svátek Narození Páně, a zatímco jsem se následujícího rána, tedy 26. prosince, nacházel v klášteře svatého Salvátora, začalo náhle srocení lidu. Na znamení hrozivých úderů zvonů odpovídali lidé křikem a zakrátko bylo celé město plné ozbrojené lůzy. Obsadili kurii, odmítli vládu církve a svým pánem prohlásili Antonia Ordelaffiho.³⁵ Biskup,³⁶ který neočekával rebelii takového rozměru, byl přepaden, zajat a uvězněn. Vystavili jej obecnému posměchu navzdory velkým zásluhám, které měl v péči o město i jeho obyvatele. Jeho dům byl vydrancován do posledního kousku nábytku a všechno, co mělo větší cenu, bylo zabaveno. Hrozili mu smrtí, zvláště ženy si žádaly jeho hlavu. A protože ani ti umírněnější, kteří se podíleli na výtržnostech jen v menší míře, neprotestovali, vtáhli ho mezi sebe oblečeného v jakýchsi hadrech a zdálo se, že bude zavražděn těmi

33 *Hodoeporicon*, s. 141.

34 *Hodoeporicon*, s. 165–166.

35 Antonio Ordelaffi c. 1390–1448 byl členem významné rodiny, která o moc soutěžila s papežským státem. Město ovládal v letech 1433–1436 a pak znovu v období 1438–1448.

36 Giovanni Capparelli (ep. 1427–1437).

zuřivými bakchanty. Když se hněv lidu poněkud uklidnil, byl uvězněn u jakéhosi obyvatele, jehož bratr byl naopak vězněn někde poblíž Benátek.

Onen muž, který byl dosud divokým protivníkem biskupa, s ním zacházel poněkud lépe v naději, že se mu tak podaří dostat vlastního bratra zpět z vězení. Šířil se obecný názor, že se biskup chystal předat město Benátkám a jen proto obyvatelstvo povstalo. Tento předpoklad byl absolutně falešný a natolik postrádal jakýkoliv základ blížící se pravdě, že nemělo ani smysl jej vyvracet. Jediným vysvětlení je vrtkavost davu, která rozvrací zavedené pořádky v touze po zisku. O pár dní později padl do rukou rebelů i velmi dobře opevněný hrad, který se do té doby bránil ve jménu církve. Během noci po převratu lid prohlásil pánem města Antonia [Ordelaaffiho].

Nemohu pominout frašku, kterou byla pomoc pána Faenzy,³⁷ který se sice pokusil ztéci hradby města se svými vojáky, ale ve skutečnosti nešlo o nic jiného než o okázalé řinčení zbraněmi. Nebyl vystřelen jediný šíp, jediný meč nebyl tasen z pochvy, nedošlo ke skutečným zásahům vojska. Nakonec se pán [Faenzy] pod směšnou záminkou vrátil zpět do [svého] města.

Uprostřed této rebelie jsem měl strach vrátit se zpět do kláštera bez doprovodu camaldoliánských převorů, kteří za otěže vedli mou mulu. V Camaldolinu jsem pak strávil tři nekonečné dny a netušil, kdy budu moci pokračovat ve své cestě. Všude vládl strach. Dokonce jeden z našich [mnichů] se nadchnul pro politiku, připojil se k davům a pobíhal po městě se zbraní v ruce. Později se přiznal ke svému zločinu a byl mnou velmi přísně potrestán...

Konečně bez strachu, když největší nebezpečí pominulo, a poté, co jsem obdržel psanou výzvu, jsem se rozhodl pokračovat v cestě do Benátek. Camaldoliánští mniši a mnozí obyvatelé města mne doprovodili až na hranice Faenzy. Mým prvotním záměrem bylo zamířit k Ravenně a odtud po pobřeží dosáhnout města Chioggia. Byl jsem však varován, že se v těchto oblastech bojuje."

V roce 1433 se Traversari málem připlétl do otevřeného boje. Jeho cesty jej téměř přivedly na bitevní pole války, kterou vedl milánský vévoda proti papežskému státu.³⁸ Traversari svou cestu raději přerušil, aby se vyhnul nebezpečí. Válku však zjevně konstatoval jako fakt, bez lítosti, s níž kvitoval občanský konflikt ve vlastním nesvorném městě.³⁹

37 Guidantonio (Guidaccio) Manfredi (1407–1448).

38 Francesco Sforza (1401–1466) byl prvním milánským vévodou svého rodu. V letech 1433–1435 vedl válku proti papežskému státu a obsadil mj. Anconu (stalo se tak ve službách vévody Filippa Maria Viscontiho).

39 *Hodoeporicon*, s. 162.

„Vydal jsem se tedy, jak jsem se již zmínil, z Ravenny kolem deváté dopoledne a přes piniové háje a kolem pobřeží jsem dorazil do Rimini v šest hodin navečer. Odtud jsem chtěl pokračovat do Fabriana. Protože jsem setrval v hostinci mimo město, dozvěděl jsem se od mezkářů, kteří tam přišli, že celá Anconská marka je uvržena do války a zničena nepřáteli. Hrabě Francesco tudy prý prošel směrem k Forlì s vojsky sešikovanými k bitvě. Když jsem ještě pobýval ve městě, dobýval jedno území Marky patřící církvi za druhým. Varován touto zprávou, jež se ukázala být pravdivou, jsem se rozhodl vrátit do Forlì a očekávat zde příchod převora od Svatého Matouše, nebo setrvat, dokud se situace nevyřeší.“

Ambrogio Traversari byl sice řeholníkem, humanistou a překladatelem z řečtiny, kterému nejvíce vzrušení přinesla návštěva dobře vybavené a starobylé knihovny, všímal si však i na svou dobu moderních vojenských zařízení. Bez zájmu neponechal ani podstatná zařízení obranných staveb, která se hrávala spíše druhotnou (a přitom podstatnou) roli jako například vodní reservoáry. Popsal tak návštěvu hradu v toskánském Poppi, jímž jej prováděl místní hrabě a majitel,⁴⁰ a také prohlídku nově budované pevnosti v Pise – městě, které se ocitlo v rukou florentinské vlády a bylo řízeno florentinskými hodnostáři:

„V průběhu návštěvy byl hrabě [Guidi] stále po mém boku. Byl mi průvodcem po celém svém hradě, a když mi ukázal nádhernou nádrž na vodu, obdivoval jsem její rafinovanou krásu. Vše, co prošlo jeho rukama, neslo otisk jeho osobnosti.“⁴¹

Samotným městem protéká řeka Arno. Z jednoho jejího břehu se dá přejít po třech nádherných kamenných mostech. Nic nebylo příjemnějšího než pohled na ně. Po březích se táhla velká ulice, dlouhá jako pomerium, která se rozprostírala mezi řekou, krásnými budovami a vysokými paláci a kde každého dne probíhaly obchody. Navíc hloubka koryta řeky umožňovala i lodím velkého ponoru vplout pohodlně až do městského doku. Viděl jsem je v ohybu [řeky]. Navštívil jsem též pevnost, která byla výtečnou obrannou stavbou. Vzbuzovala obdiv v každém ohledu. Byl jsem zde uctivě uvítán jejím velitelem, svým přítelem.“⁴²

Obzvláště velkým problémem, s nímž se Traversari musel potýkat jako generální představený camaldoliánské kongregace, bylo zavedení zvláštních válečných daní, které byly florentinskou vládou nemilosrdně uvaleny na veškerý církevní majetek.⁴³ Nikterak

40 Francesco II. Guidi z Poppi (Francesco II. dei Guidi di Poppi).

41 *Hodoeporicon*, s. 79.

42 *Hodoeporicon*, s. 207.

43 Nejspíše se jednalo o problémy plynoucí z války proti Sieně, která proběhla v onom roce (1432). Bitva, v níž se oba státy střetly u San Romana, nepřinesla jednoznačné vítězství Florencii. Ta se navíc

úspěšná válka si vyžádala veliké náklady a florentinská vláda neváhala zdanit kohokoliv, kdo působil v rámci její jurisdikce. Byť, jak jsme seznali výše, Traversari byl florentinským patriotem, v této věci jeho loajalita patřila jednoznačně vlastnímu řádu. Samy finance camaldoliánského řádu nebyly v nejlepším stavu, Traversarimu chyběla nezbytná hotovost a bylo nutné si na zvláštní daň vypůjčit. Není tedy divu, že se Traversari snažil daním, uvaleným na jeho kongregaci v letech 1433–1434, všemožně vyhnout, leckdy až groteskním způsobem:

„Dokonce jsem se setkal s mým mladým přítelem Giovannim z Castiglione a společně jsme probrali rozličné a důležité otázky. V Arezzu mne také podruhé vyhledali florentinští výběřčí daní s žádostí o pomoc (poprvé tak učinili již v Poppi). Marně jsem protestoval a argumentoval chudobou našeho řádu. Byli jsme donuceni zaplatit 200 pint pšenice z výnosů půdy v Castiglione, jejíž větší část nám půjčil výše řečený Giovanni.⁴⁴

Většina prelátů mne v té době navštívila, aby se mnou projednali daň, která byla uvalena na klérus [florentinskou] vládou. Vyslechl jsem celou řadu rozdílných názorů na rozličné záležitosti, ale z debaty vyplynul jednomyslný závěr. Do jednání musí být zapojeno co možná nejvíce kněží a prelátů. [Následné] shromáždění se konalo, za obecného souhlasu, v klášteře Panny Marie. Hlasování dopadlo jednoznačně – totiž požádat kardinála o intervenci a navrhnout Radě deseti,⁴⁵ aby byla záležitost daně uvalené na klérus předložena k rozhodnutí papeži a přinejmenším odložena do konce příští sklizně. Sám jsem se vložil do vyjednávání, ale s velmi chabými výsledky. I když byl kardinál připraven k vyjednávání a rozhodl se uplatnit svou autoritu a dokonce věnovat celé věci svůj čas, stav republiky byl natolik kritický, že ani on nebyl vyslyšen.⁴⁶

Protože jsem se doslechl, že výběřčí daní od kléru určení florentinskou vládou dělají vše možné, jen aby mne zastihli, obešel jsem hradby města a vstoupil do kláštera svatého Salvátora. Zde jsem přenocoval a ráno 5. června v skrytu odešel nejbližší branou, která vedla k Pise.⁴⁷

ocitla ve sporech s Milánem a městem Lucca.

44 *Hodoeporicon*, s. 80.

45 V lat. textu „...petereturque a Decemviri Magistratu.“ Traversari měl nejspíše na mysli „*La Guerra dei Dieci*“, sbor deseti mužů volených ve Florencii vždy a jen v případě války, či ohrožení. Běžně totiž ve Florencii úřadovala signoria složená z devíti členů (priori). Priori pak byli voleni z jednotlivých osmi cechů a doplněni do devíti gonfalonierem – „korouhevnickem“ spravedlnosti (*Gonfaloniere di Giustizia*).

46 *Hodoeporicon*, s. 84.

47 *Ibid.*, s. 201.

Ambrogia Traversariho trápily ovšem i jiné aspekty války, která dolehla na města, v nichž se nacházel klášter jeho kongregace. Zjevně nelituje ani tak zničení vlastní budovy kláštera na předměstí (v tomto případě Trevisa, kde se nacházel ženský klášter camaldoliánského řádu), jako ohrožení každodenní řeholní rutiny a narušení řádového života. Trápilo jej to navíc proto, že se v tomto případě jednalo o řeholnice a velice se obával veřejného pohoršení, které mohlo být větší zkárou než srovnání klášterních budov se zemí vojskem.⁴⁸ Veřejné mínění, opovzážíme-li se vyslovit tento (do jisté míry) anachronický pojem, sehrávalo v úvahách generálního představeného řádu významnou roli.

„Usídlil jsem se v jednom z převorství kláštera, jehož staré a kdysi slavné sídlo, které leželo mimo hradby Trevisa, bylo zcela zničené v důsledku války. Řeholnice tak obývaly snad nejmenší dům ve městě...

Ve dnech, které jsem trávil v Trevisu, se rozšířily řeči, že si dům sousedící s klášteřem pronajali vojáci. Jakmile jsem se to dozvěděl od zděšené abatyše, trval jsem na tom – spolu s mým velkým přítelem panem kancléřem, aby se [vojáci] odtamtud vystěhovali, protože jejich blízkost hrozila pokušením a vzbuzovala pohoršení.”

Představa vojska a řeholnic pobývajících ve městě takřka pod jednou střechou byla zcela v rozporu s Traversariho dosavadním úsilím – totiž prostřednictvím nesčetných vizitací (pokud možno) všech klášterů vlastního řádu řád reformovat a napravit jeho ne vždy dobrou pověst. Této nápravě (a popisem cest k ní) je *Hodoeporicon* vlastně věnován. Je přirozené, že na urbanizovaném Apeninském poloostrově působila velká část klášterů ve městech, zvláště pak v těch rozvinutých. Výhoda, tedy působit ve městě s jeho ekonomickými možnostmi, se však často obracela v potíže plynoucí ze vzájemného soužití. Do měst, která se tak vzhledem k jejich významu stávala obvyklým strategickým vojenským cílem, směřovaly přirozeně i Traversariho kroky.

Každodenní život řeholníka tak v konfliktech plynul dál, vizitace klášterů nebyly přerušeny kvůli válečným konfliktům, ba ani kvůli občanské válce. Válka byla, jak patrně, neustále přítomným fenoménem, kvůli níž se ostatní činnost nezastavila. Traversari však rozlišuje mezi různými typy války. Lze-li vyvodit z Traversariho textů (jejichž několik příkladů je uvedeno výše) nějaký závěr, který by charakterizoval jeho vztah k neodbytnému fenoménu války v tehdejších italských městech pak je to jednoznačně odsudek občanských konfliktů uvnitř jednotlivých obcí – zejména pak Florencie. Projevy nesvorlosti, které pranýřoval Bernardin Sienský v kázáních, která v oné době zněla na náměstí těchto měst, se hluboce dotýkaly i Traversariho. Podobně, jako vysoký církevní prelát

⁴⁸ Ibid., s. 108.

a přítel papeže Evžena IV., reagoval i v případech převratů ve městech, či státech podléhajících papežské autoritě, zejména v případech Bologne a Forlì. Zajímavým fenoménem je otázka loajality, která hraje podstatnou roli u obou výše zmíněných protagonistů. Lze vypožorovat jakousi dvojí loajalitu, jíž Traversari podléhá – k městu, které neváhá nazvat „vlastí“, a florentinské vládě na straně jedné, na straně druhé k církvi, papeži a zejména k vlastnímu řádu. Došlo-li v jeho případě ke konfliktu obou loajalit, tedy ocitl-li se Traversari ve střetu zájmů (jako například v případě válečných daní uvalených na jeho kongregaci florentinskou vládou), dal přednost věrnosti svému řádu a hájil jako řádný generální představený jeho zájmy.

Vystupování Bernardina Sienského je obdobné, byl věrný svému městu a státu (Sieně), byť se, podobně jako Traversari, ve svém městě nenarodil. Míra této věrnosti však není tolik zřejmá a zjevná na první pohled, jako u Traversariho. Bernardin Sienský byl patrně mnohem méně zakotven přátelskými vazbami ve společenských strukturách města (a státu) Sieny. Okruh jeho přátel se daleko méně překrýval se světskou sienskou mocí než Traversariho humanističtí přátelé, z nichž mnozí se ocitli ve vysokých úřadech (v čele s L. Brunim). Podobně jako v případě Traversariho, patřila Bernardinova loajalita, navzdory všem vzájemným peripetiím,⁴⁹ církvi a především vlastnímu řádu, o jehož reformu se snažil. Přesto byla Siena městem, kam se vracel a kde proslovil největší množství svých populárních kázání. Hovořil-li o míru, vždy v souvislosti se svorností obce. Lorenzettiho freska zobrazující mírovou a dobrou vládu prostřednictvím vyobrazení představitelů města táhnoucích za jeden provaz, se pak zračí v Bernardinových kázáních, ale nepřímo i Traversariho textech, když lamentoval nad nesvorností svého města.

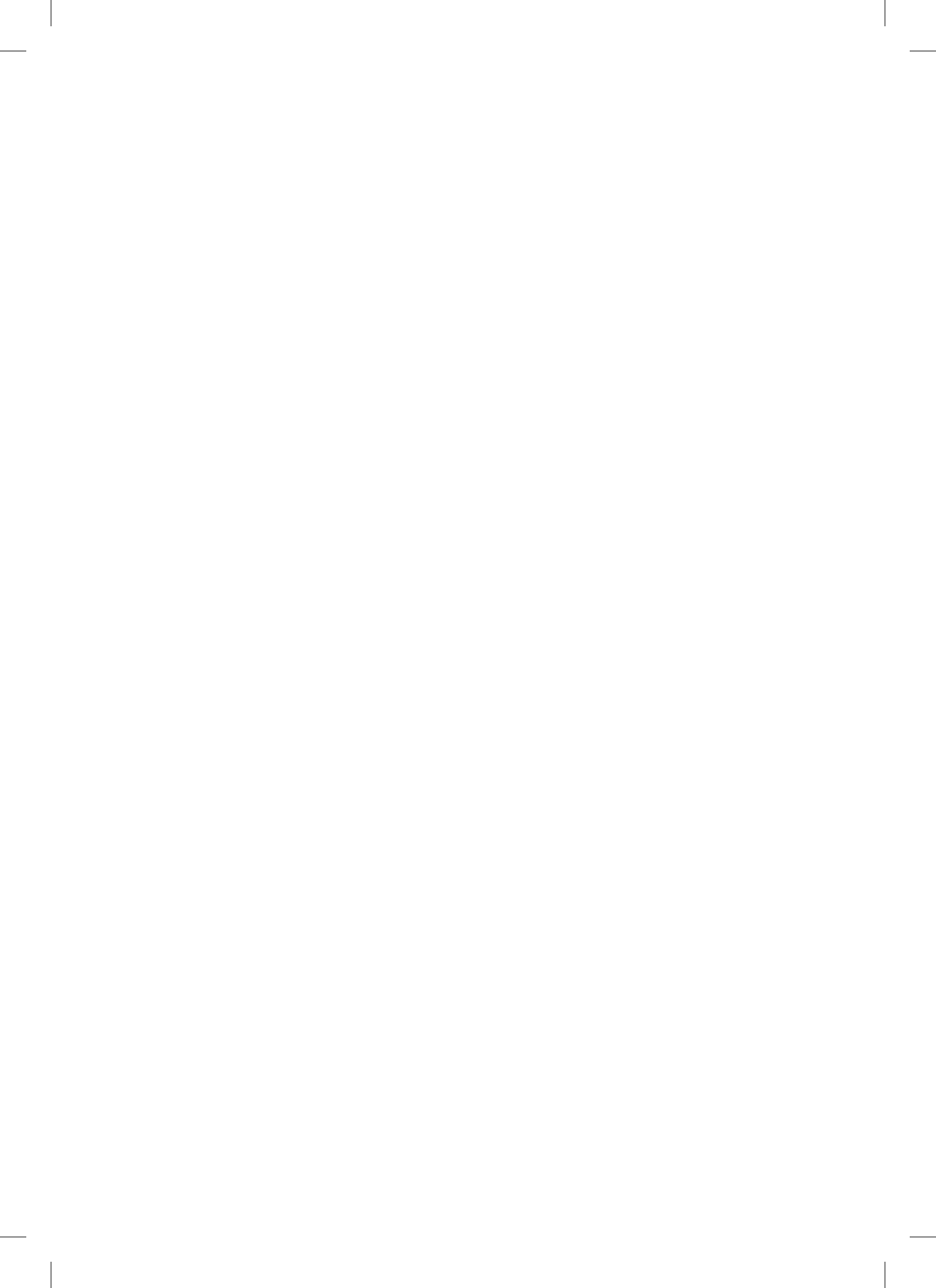
49 Mám zde zejména na mysli soudní procesy vedené proti Bernardinovi v souvislosti s obviněními z modloslužebnictví a hereze. Viz např. Iris ORIGO, *The World of San Bernardino*, New York 1962, s. 129–142; Riccardo FUBINI, *Poggio Bracciolini e S. Bernardino: temi e motivi di una polemica*, in: *Atti del convegno storico Bernardiniano in occasione del sesto centenario della nascita di S. Bernardino da Siena (L'Aquila, 7–9 maggio 1980)*, Aquila 1982, s. 155–188.

Summary

The Image of War in Italian Cities in Sermons of an Observant Franciscan and in the Travel Diary of a Friar during the First Half of the 15th Century

The text explores the phenomenon of a war as it has been reflected by two monks who were active in the first half of the 15th century (Bernardino of Siena †1444) and Ambrogio Traversari (†1439). Their texts – i.e. the preaching records in the case of Bernardino and the travel diary written by Ambrogio, are used as the case study describing their relationship to the issue of a war. Bernardino's sermon follows the image exemplum – the Siena fresco allegory of the Good Government by Lorenzetti that Bernardino explicitly used. Bernardino of Siena clearly pointed out that the concord and the unity of citizens is the most important basis for the peace. His sermon preached to the residents of Siena during the lent of 1425 clearly shows how connected were the images

and word in that time. Ambrogio Traversari, one of the great admirers of Bernardino, had no doubts about such assessment. Traversari started his extensive travels around the Italy in the early 30s of the 15th century of which he preserved a unique message in his travel diary, to which he gave the name *Hodoeporicon*. Diary describes his journey from the years 1431–1435 and serves as the unique image of the various Italian cities in the war, which Traversari visited and witnessed. Such a unique and almost not used source as the *Hodoeporicon* surely is, gives the view of these conflicts through the daily practice of the prelate Traversari on the one hand and the loyal citizen of Florence (Traversari) on the other.

Mária FEDORČÁKOVÁ

„Vy zly a nespravedlivy lvde Bardiowci.“ Mesto Bardejov v boji proti zbojníkom v 15. storočí

Abstract: „You, Evil and Unjust People of Bardejov.“ *The Town of Bardejov in the Fight against Highwaymen in the 15th Century*

The study deals with the phenomenon of brigandage and robbery in Hungarian-Polish border area in the 15th century. The royal town of Bardejov and its activities directed against brigands and criminal groups operating in the mentioned space are in the focus of interest. On the basis of source analysis, the author pursues ethnic and social affiliation of members of the brigand troops. She also points out the nobility involvement in the development of brigandage in the aforesaid period. The particular examples of the activities of brigand groups related to Bardejov are put into the context of so far published findings about the medieval history of the town.

Key words: Bardejov – the Middle Ages – highwaymen

Zlými a nespravodlivými nazval bardejovských mešťanov pisateľ výhražného listu z r. 1493, v ktorom zbojníci z družiny Fedora Hlavatého vyhlásili pomstu mestu Bardejov za zabitie svojich druhov.¹ Hoci v liste boli zabití zbojníci označení ako „ľudia dobrí a nevinní, ktorí sa ničím neprevinili ani voči Bardejovčanom ani voči iným“, z pohľadu súdnej a trestnej moci kráľovského mesta a nepochybne aj jeho obyvateľov boli považovaní za zločincov a potrestaní hrdelným trestom.

Zbojníctvo a lúpežníctvo bolo fenoménom, ktorý v stredoveku a novoveku výrazne ovplyvňoval život v uhorsko-poľskom pohraničí. Pre mestá, ktoré sa podieľali na intenzívnom diaľkovom obchode, predstavovala činnosť zbojníkov ohrozenie hospodárskeho rozvoja aj životov ľudí. Preto boli v boji proti zbojníkom veľmi aktívne a využívali všetky dostupné prostriedky na elimináciu zbojníckych aktivít. Zbojníctvo však neohrozovalo

1 Štátny archív v Prešove, pobočka Bardejov (ďalej ŠA PO, pob. BJ), fond Magistrát mesta Bardejov (ďalej MMB), sign. 3110/a.

iba mestá, násilnosťami a lúpežami bolo postihnuté aj obyvateľstvo na panstvách. V niektorých obdobiach 15. storočia boli aktivity zbojníckych družín také intenzívne, že v boji proti nim museli spojiť sily mestá, šľachtici aj panovník. V predkladanej štúdii sa pokúsime analyzovať zbojníctvo, príčiny jeho vzniku a rozvoja v skúmanom priestore, etnický a spoločenský pôvod zbojníkov a úlohu, ktorú zohrával Bardejov ako slobodné kráľovské mesto v boji proti zbojníkom v 15. storočí.

Zbojníctvo v slovenskej historiografii

V slovenskej historiografii zatiaľ nebola téma zbojníctva spracovaná komplexne, napriek svojej atraktivnosti a presahu do populárno-vedeckej sféry. Zásadné práce k fenoménu zbojníctva na východnom Slovensku publikoval Alexander Húščava. V štúdii *O činnosti zbojníckych družín na severovýchodnom Slovensku na konci XV. storočia*² spracoval autor podrobne pomocou pramennej analýzy činnosť zbojníckej družiny Fedora Hlavatého a jej vzťah k Bardejovu. Na základe získaných poznatkov datoval výhražný list do r. 1493, ozrejmil skutočnosti, ktoré jeho vydaniu predchádzali a vytvoril tak základný rámec pre poznanie okolností jeho vydania.³ Z interpretačného hľadiska sa štúdia pridrižiava tiež marxistickej historiografii o zbojníctve ako forme protifeudálneho boja poddaných, avšak autor poukázal na viacero pozoruhodných skutočností, ktoré takúto interpretáciu nepriamo spochybňujú.⁴ Pokračovaním výskumu o činnosti Hlavatého družiny je štúdia *Zbojnícke družiny na severovýchodnom Slovensku do r. 1526*.⁵ V nej autor analyzuje ďalšie pramene týkajúce sa jednotlivcov aj ozbrojených družín, ktoré vykonávali zbojnícku činnosť po rozpade družiny Fedora Hlavatého v r. 1495. V štúdii Pavla Horvátha *Vznik a vývoj zbojníctva v Slovenskej oblasti Karpát* sa autor zaoberá zbojníctvom od jeho počiatkov až do obdobia 19. storočia.⁶ K téme zbojníctva v stredoveku však práca neprináša nové poznatky. Výsledky výskumu zbojníctva vo vybraných regiónoch Slovenska predstavujú

2 Alexander HÚŠČAVA, *O činnosti zbojníckych družín na severovýchodnom Slovensku na konci XV. stor. (Bardejovský výhražný list vo svetle histórie)*, Historické štúdie 2, 1956, s. 181–215.

Práca obsahuje aj bibliografiu dovedy vydaných prác ku skúmanej téme, ktorú v našom prehľade už neuvádzame.

3 A. HÚŠČAVA, *O činnosti*, s. 202.

4 Napríklad spolupráca Hlavatého družiny s kastelánmi niektorých hradov a poľským šľachticom Kobelenským. A. HÚŠČAVA, *O činnosti*, s. 208–209.

5 Alexander HÚŠČAVA, *Zbojnícke družiny na severovýchodnom Slovensku do r. 1526*, Slovenský národopis 4, 1956, s. 458–477.

6 Pavol HORVÁTH, *Vznik a vývoj zbojníctva v slovenskej oblasti Karpát*, Slovenský národopis 36, 1988, s. 407–427.

štúdie Eduarda Pavlíka,⁷ Augustína Maťovčíka⁸ a Michala Mrekaja.⁹ Pre výskum zbojníctva v uhorsko-poľskom pohraničí v stredoveku sú prínosom práce poľského historika Stanisława A. Sroka, ktorý sa v nich venoval aj účasti Bardejova na boji proti zbojníkom a jeho komunikácii s poľskými mestami.¹⁰ Význam pre výskum tejto problematiky na Slovensku má aj práca A. Votrubu, ktorá sa venuje zbojníctvu v širších etnografických a literárnych súvislostiach.¹¹ Témou zbojníctva sa zaoberali aj dve medzinárodné vedecké konferencie konané v r. 2006 a 2007; zborníky z týchto konferencií približujú skúmanú tému z historického, jazykovedného a etnografického pohľadu.¹² V roku 2013 sa v Liptovskom Mikuláši uskutočnila vedecká konferencia *Zbojníctvo na Slovensku*, na ktorej odzneli referáty týkajúce sa vzťahu zbojníctva a súdobej spoločnosti a výskumu zbojníctva v jednotlivých regiónoch Slovenska.

Privilegiálny vývoj Bardejova v stredoveku so zreteľom na súdnictvo a kriminalitu

Bardejov, ležiaci na severovýchode Slovenska, bol významným sídliskom už v období pred vydaním prvých mestských privilégií. V prameňoch sa spomína od 13. storočia ako lokalita, cez ktorú prechádzali významné obchodné cesty do Poľska a Ruska.¹³ V Bardejove sídlila mýtnica a kráľovská tridsiatková stanica, ktoré sú písomne doložené v 14. storočí, ale zrejme existovali už skôr.¹⁴ Dôležitým mestotvorným faktorom v období pred vydaním mestských privilégií bol trh, ktorý sa konal v Bardejove od 13. storočia.¹⁵ Vývoj Bardejova ako mestského sídliska prebiehal v období 14. storočia, výrazným impulzom

7 Eduard PAVLÍK, *Zbojníctvo na Zamagurí*, in: Ivan Chalupecký (ed.), *Z minulosti Spiša. Ročenka Spišského dejepisného spolku v Levoči, Levoča 2003*, s. 33–38.

8 Augustín MAŤOVČÍK, *Oravský zbojník Matej Klinovský*, in: Zborník Oravského múzea, Dolný Kubín 2005, s. 238–247.

9 Michal MREKAJ, *Zbojníctvo na Orave v 18. storočí*, in: Zborník Oravského múzea, Dolný Kubín 2009, s. 28–50; Michal MREKAJ, *Počiatky a trvanie zbojníctva na Orave do konca 17. storočia*, in: Marta Dobrotková (ed.), *Studia Historica Tyrnaviensia*, Kraków 2010, s. 143–159.

10 Stanisław A. SROKA, *Jánošík. Pravdivá história karpatského zbojníka*, Bratislava 2009, s. 11–20; Stanisław A. SROKA, *Średniowieczny Bardiów i jego kontakty z Małopolską*, Kraków 2010, s. 86–98.

11 Adam VOTRUBA, *Pravda u zbojníka. Zbojníctví a loupežníctví ve střední Evropě*, Praha 2010, 499 s.

12 *Mýty a skutočnosť zbojníctva na poľsko-slovenskom pohraničí v dejinách, literatúre a kultúre; materiály z medzinárodnej vedeckej konferencie Krakov, Bukowina Tatrzańska, 18.–22. október 2006*, kolektívna redakcia, Nowy Targ 2007; Katarína KOZÁKOVÁ (ed.), *Jánošík a fenomén zbojníctva na slovensko-poľsko-českom pomedzí; zborník príspevkov z konferencie Terchová 2.–4. 8. 2007*, Žilina 2007.

13 Pavol HUDÁČEK, *Bardejov*, in: Martin Štefánik – Ján Lukačka (eds.), *Lexikon stredovekých miest na Slovensku*, Bratislava 2010, s. 79.

14 P. HUDÁČEK, *Bardejov*, s. 79; Ferdinand ULICHŇÝ, *Dejiny osídlenia Šariša*, Košice 1990, s. 24.

15 F. ULICHŇÝ, *Dejiny osídlenia Šariša*, s. 23–24.

bol príchod nemeckých hostí, ktorí získali od panovníka v r. 1320 výsady v hospodárskej a správnej oblasti.¹⁶

Jednou z funkcií, ktoré spĺňal Bardejov ako slobodné kráľovské mesto, bolo zaistenie obrany a bezpečnosti v meste a jeho okolí. Uhorskí panovníci, uvedomujúc si strategický význam tohto sídliska, udeľovali orgánom mestskej správy výsady, ktorými posilňovali ich kompetencie v oblasti súdnictva a výkonu trestnej moci. Lokačná listina z r. 1320, svojím obsahom aj formou vymykajúca sa z bežného rámca lokačných listín,¹⁷ udeľovala prvému bardejovskému šoltýsovi Vavrincovi významné výsady v oblasti súdnictva. Išlo o právo súdiť delikty krádeže, podpaľačstva, vraždy a vynášať (a vykonávať) rozsudok smrti.¹⁸ Tieto právomoci mali aj Vavrincovi nástupcovia.¹⁹ Dôležitou súčasťou systému mestskej obrany boli hradby, ktoré sa v období 14. storočia stali aj významnou charakteristikou výsadného mesta.²⁰ Anjouovci cielene podporovali budovanie mestských hradieb v snahe posilniť obranný systém krajiny.²¹ Keďže vybudovanie mestských hradieb bolo mimoriadne náročným podujatím, sprevádzalo ho udeľovanie rôznych daňových úľav zo strany panovníka. V roku 1352 udelil kráľ Ľudovít Veľký Bardejovčanom právo konať výročný trh, pričom poplatky z neho mali mesto hospodársky posilniť v čase, keď budovalo svoje hradby.²² Mestská fortifikácia bola dotvorená do r. 1376, keď sa Bardejov uvádza v prameňoch ako „*civitas murata*“.²³ V roku 1365 udelil Bardejovu kráľ Ľudovít Veľký právo meča, pretože, ako uvádza text listiny, mesto „*bolo ohrozené narastajúcim počtom zlodejov, zbojníkov, lupičov a osôb postavených mimo zákon*“.²⁴ Bardejovčania mali podľa listiny právo „*chytať a zadržať spomenutých zločincov vo vnútri*

16 Lubomír JUCK (ed.), *Výsady miest a mestečiek na Slovensku I. (1238–1350)*, Bratislava 1984, s. 94–95.

17 Vladimír RÁBIK, *Nemecké osídlenie na území východného Slovenska v stredoveku*, Bratislava 2006, s. 130–131.

18 „*Statuimus eciam, ut omnes causas et earum articulos, tam furti quam incendii, homicidii et omnium aliorum, quocunque nomine censeantur, Laurencius, filius Laurentii, eo quod dictam civitatem nostram populosam efficiet, cui iudicatum eiusdem in filios filiorum et heredum successorum contulimus, iudicabit iuris ordine et decernet...*“ L. JUCK (ed.) *Výsady miest a mestečiek na Slovensku I.*, s. 94; F. ULIČNÝ, *K dejinám Bardejova v 13. a 14. storočí*, s. 32.

19 L. JUCK (ed.) *Výsady miest a mestečiek na Slovensku I.*, s. 94.

20 Vladimír RÁBIK, *Mestské hradby vo svetle stredovekých písomných prameňov*, Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok 16, 2005, s. 213.

21 V. RÁBIK, *Mestské hradby*, s. 213.

22 „*...quia propter aedificationem novam civitatis nostrae Barthfae, quam muro et turribus ex majestate nostra regia muniri et roborari mandavimus...*“ Eugeniusz JANOTA, *Bardyjów: Historiczno-topograficzny opis miasta i okolicy*, Kraków 1862, s. 147.

23 P. HUDÁČEK, *Bardejov*, s. 82.

24 „*...quod quia civitatem nostram Bardfa in confinibus regni nostri situatam eiusque inhabitatores per fures, latrones, spiliones et proscriptos, quos ibi certitudinaliter audivimus esse multiplicatos...*“ E. JANOTA, *Bardyjów*, s. 143.

mesta a v jeho okolí a následne ich mučiť a popraviť.²⁵ V listine sú vyjadrené typy trestov, ktorým mohli byť zločinci podrobení: obesenie, potrestanie, okyptenie, statie, bitie a iné mučenie.²⁶ V prípade Bardejova udelenie tejto výsady neprinieslo pre orgány mestskej správy nové kompetencie, iba rozšírilo ich pôsobnosť v porovnaní s ustanoveniami z r. 1320.²⁷ Kým v listine z r. 1320 boli tieto právomoci udelené iba šoltýsovi, adresátni privilégia z r. 1365 sa stali aj prisažní a mešťania.²⁸ Títo mali právomoc pochytať zločincov nielen v meste a na územiach patriacich mestu, ale aj v jeho okolí a následne ich podrobiť mučeniu alebo trestu smrti.²⁹ V posilnení kompetencií orgánov mestskej správy vidno záujem bardejovských mešťanov na zabezpečení a ochrane svojich ľudí a majetku, ale tiež záujem panovníka na posilnení výkonnej moci mestských orgánov, ktoré na danom teritóriu pôsobili ako jeho zástupcovia. Uvedené výsady boli aj v priebehu 15. storočia potvrdzované panovníkmi alebo kráľovskými hodnosťarmi najmä v nepokojných časoch, keď krajina čelila nebezpečenstvu. V súvislosti s bojom proti bratříkom vydal Ladislav Huňady ako kapitán kráľovského vojska v r. 1453 listinu, v ktorej potvrdil právo richtára, prisažných a bardejovských mešťanov zajať a potrestať zločincov, ktorí sa nachádzajú v Bardejove a jeho okolí.³⁰ Nepriaznivú bezpečnostnú situáciu v okolí Bardejova odzrkadľuje aj listina kráľa Mateja Korvína z r. 1468, v ktorej sa uvádza, že mnoho zločincov zdržiavajúcich sa v okolí Bardejova spôsobuje veľké škody obchodníkom a pocestným.³¹ Na sťažnosti a prosby bardejovských mešťanov reagoval panovník rozšírením ich práva chytať, zajať a súdiť zločincov nielen v okolí Bardejova, ale aj na územiach a majetkoch patriacich prelátom, barónom a šľachticom v stoliciach Spiš a Šariš.³² Zo súdnej praxe mesta v novoveku sa zachovali mestské knihy trestného súdництва, ktoré zachytávajú výkon práva v meste a jeho okolí. Zo širokej škály trestov smrti (upálenie, lámanie

25 „...ut ipsi hujusmodi fures, latrones, spiliones, proscriptos et alios quoslibet nocivos homines, quos in predicta nostra civitate et in ejus terris seu districtibus intra metas ipsius circumquaque adjacentibus invenire et apprehendere seu capere poterunt, captivandi et detinendi...“. E. JANOTA, *Bardyjów*, s. 143–144.

26 „...ac prenomatos nocivos seu malefactores homines secundum exigentiam demeritorum suorum suspendendi, puniendi, dimembrandi, decollandi, plectendi et aliis poenis debitis tormentandi liberam et plenariam ex praemissa nostra annuentia ac securam habeant perpetuis temporibus facultatem...“. E. JANOTA, *Bardyjów*, s. 144.

27 F. ULÍČNÝ, *K dejinám Bardejova v 13. a 14. storočí*, s. 32.

28 „advocato, juratis et civibus ejusdem nostrae civitatis“. E. JANOTA, *Bardyjów*, s. 143.

29 E. JANOTA, *Bardyjów*, s. 143–144.

30 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 711.

31 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 1730.

32 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 1730.

kolesom, štvrtenie, utopenie, sťatie) bol trest obesením vyhradený výlučne pre zlodějov a zbojníkov.³³

Latrones, fures, spiliones

Už spomenuté privilégium z r. 1365 nazýva tých, voči ktorým mala byť namierená trestajúca moc mestských orgánov ako „*fures, latrones, spiliones, proscriptos et alios quoslibet nocivos homines*“.³⁴ V nemeckých prameňoch sa používa označenie „*Räuber, Loter*“.³⁵ V slovenčine pod týmito označeniami rozumieme lúpežníkov, zbojníkov, zlodějov, zločincov, ľudí postavených mimo zákon.³⁶ Právomoci trestných orgánov mesta sa teda nevzťahovali výlučne na lúpežníkov a zbojníkov, ale na všetky osoby, ktoré páchali trestnú činnosť a previnili sa voči platným zákonom. Ak sa zameriame na samotné zbojníctvo, v dosiaľ publikovaných slovenských prácach je väčšinou definované ako individuálna alebo kolektívna forma boja poddaných voči feudálnemu útlaku.³⁷ A. Votruba, ktorý zahŕňa do definície zbojníctva aj kultúrnohistorické a etnografické aspekty, definuje zbojníctvo z pohľadu kritérií sociálneho pôvodu a zázemia, pričom za zbojníctvo považuje takú činnosť vidieckeho obyvateľstva, ktorú táto komunita podporuje a vytvára pre ňu zázemie, a naopak, lúpežníctvo predstavujú ľudia na okraji vidieckej komunity, ktorí sú pre svoju činnosť ostatnými jej členmi odsudzovaní.³⁸ Aj niektoré práce západoeurópskych historikov akcentujú pri snahe o definovanie zbojníctva jav sociálneho protestu (E. J. Hobsbawm) a význam sociálneho prostredia, z ktorého zbojník pochádza a ktoré ho podporuje.³⁹ Absencia systematického výskumu prameňov na území Slovenska nám neumožňuje zaoberať sa komplexne otázkami definície zbojníctva v našom geografickom a kultúrnohistorickom priestore. Pre potreby nášho príspevku, vychádzajúc z obmedzenej pramennej bázy, musíme konštatovať, že zbojníctvo chápeme ako systematickú a cieľavedomú činnosť jednotlivcov alebo organizovaných skupín, ktorú odlišujeme od ojedinelých protiprávných činov. Zároveň je nutné dodať, že pramene neumožňujú vždy jasné rozlíšenie medzi zbojníctvom a lúpežníctvom, pretože ich prejavy boli vrchnosťou postihované rovnakým spôsobom. Otáznou je pre nás možnosť skúmania postojov miestnych komunít k zbojníkom pochádzajúcim z ich radov, pretože

33 Blanka SZEGHYOVÁ, *Príspevok k dejinám mestského súdnictva (Mestská súdna kniha Bardejova 1559–1649)*, Slovenská archivistika 38, 2003, s.58.

34 E. JANOTA, *Bardyjów*, s. 143.

35 Pozri ref.91.

36 Miloš MAREK, *Stredoveká latinčina I, II. Lexicon Mediae Latinitatis Slovaciae*, Trnava 2013, 566 s, 536 s.

37 A. HUŠČAVA, *Zbojnícke družiny*, s. 458–459, P. HORVÁTH, *Vznik a vývoj zbojníctva*, s. 408.

38 A. VOTRUBA, *Pravda u zbojníka*, s. 45–54.

39 A. VOTRUBA, *Pravda u zbojníka*, s. 219–222.

tieto sa odrážajú v zachovaných stredovekých prameňoch iba v minimálnej miere. Ďalším aspektom skúmania zbojníctva na území východného Slovenska v období 15. storočia je pôsobenie bratrských vojsk, ktorého súčasťou bolo aj plienenie, rabovanie a lúpeže, pričom mnohí vojaci vykonávali túto činnosť spolu s obyvateľmi dedín, ako na to poukážeme nižšie. V snahe o pochopenie zbojníctva sa rozchádzame s tézami marxistickej historiografie najmä v otázke jeho vnímania ako boja poddaných proti vrchnosti, pretože, ako na to poukazuje novší výskum aj náš príspevok, viacerí jednotlivci aj organizované skupiny vykonávali protiprávnu činnosť s podporou miestnej šľachty a poškodzovali všetky vrstvy obyvateľstva, vrátane poddaných.

Ak sa zameriame na predstaviteľov zbojníckych družín, dôležitou otázkou je ich etnický a spoločenský pôvod. Ojedinele zachovanými prameňmi, ktoré evidovali mená zbojníkov sú zoznamy mien, ktoré boli spísané po priznaní jednotlivcov podrobených mučeniu. Tieto zoznamy si mestá navzájom posielali, aby mohli aktívnejšie zasiahnuť proti operujúcim zbojníckym skupinám alebo jednotlivcom.⁴⁰ Zoznam z r.1447–1450 zachytáva činnosť a menoslovy členov viacerých zbojníckych družín.⁴¹ V roku 1447 olúpila bardejovských a cudzích obchodníkov skupina vedená Mikulášom Ryšavým.⁴² Mikuláš Ryšavý vystupoval ako vodca a kapitán skupiny.⁴³ V menoslove jej členov sa nachádzal istý Čech Beneš,⁴⁴ aj sluha šľachtica Komorovského.⁴⁵ Nachádzame tu aj zbojníka, o ktorom pisár zaznamenal, že pochádza z poľského mesta Wiślica (*wyslicza natione*).⁴⁶ Z ďalších priznaní pisár uviedol istého Nikela, ktorý pochádzal z Nového Targu (?).⁴⁷ V zozname zbojníkov, ktorí lúpili na majetkoch bardejovských mešťanov Briswiczera a Sommera v r. 1450 je zaznamenaných osem obyvateľov dediny Bajerovce.⁴⁸ Dvaja bratia z tejto dediny boli dokonca miestnymi prisáznymi.⁴⁹ Ďalší členovia skupiny pochádzali z blízkeho okolia – z dedín Tichý Potok a Šambron.⁵⁰ Vodcom tejto skupiny

40 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 427, 503, 596. Priznania členov družiny Fedora Hlavatého publikoval A. Húščava v práci O činnosti, s. 212–215. Zoznam zbojníkov z r. 1447–1450 publikoval S. A. SROKA v práci *Średniowieczny Bardiów*, s. 90–91.

41 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 503.

42 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 503. „*Raptores spoliantes mercatores circa Schontannen Anno etc. XLVII*“.

43 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 503. „...*Capitaneus et dux fuit*...“.

44 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 503. „...*Benesch Czech*...“.

45 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 503. O podiele šľachticov Komorovských na zbojníctve v 15. storočí: S. A. SROKA, *Średniowieczny Bardiów*, s. 88.

46 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 503.

47 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 503. „...*Nikel de Nouoforo*...“.

48 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 503.

49 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 503. „...*Mychna boznyk, Anthos boznyk*...“.

50 Bajerovce, Tichý Potok a Šambron sú dediny na hornom toku rieky Torysa, v stredoveku osídlené nemeckým obyvateľstvom, na konci stredoveku dosídlené rusínskym živlom. V. RÁBIK, *Nemecké osídlenie*, s. 71–74.

zbojníkov bol bratrícky kapitán Peter Axamit(!).⁵¹ Členom skupiny bol aj syn pravoslávneho kňaza z dediny Šambron.⁵² O účasti bratríkov na lúpení svedčí aj ďalší zoznam škôd, kde figuruje Axamitov druh Valgata a viacero osôb z Brezovice.⁵³ Na lúpení sa podieľali aj obyvatelia z blízkeho okolia Bardejova (Vojtko z dediny Dlhá Lúka, Slymko z Andrejovej),⁵⁴ Paško a Ryš z dediny Ulrichova Poruba spolu s jej ďalšími obyvateľmi,⁵⁵ Rad a Kost z Ladomírovej,⁵⁶ Nagol a Šimko, synovia Thyna z Lukavice.⁵⁷ Z uvedených skutočností vyplýva, že zbojnícke družiny neboli z hľadiska etnického ani spoločenského jednoliatym celkom. Okrem miestneho obyvateľstva slovenského a nemeckého pôvodu sa na zbojníctve výrazne podieľali obyvatelia dedín na valašskom práve, ktorým pastiersky spôsob života spojený s osobitnými privilégiami (sloboda pohybu, právo nosiť zbraň) umožňoval pripojiť sa k zbojníckym družinám alebo zbíjať na vlastnú päsť. O tom, že samotná príslušnosť ku komunite valachov vyvolávala asociácie so zbojníctvom svedčí aj list Mikuláša Róžu z poľskej Górk, ktorý oznamuje rade mesta Bardejov, že chytil jedného valacha z poľskej dediny Florynkowa, ktorý mal lúpiť so svojimi druhmi na jeho majetkoch.⁵⁸ Spomenutý valach menom Lech sa obhajoval svedectvom dvoch ľudí z Bardejova, že nie je vinný zo zločinov, z ktorých ho obvinili.⁵⁹ Preto Mikuláš Róža žiada Bardejovčanov, aby ho informovali, či sa spomenutý valach dopustil lúpeže, alebo nie.⁶⁰ Tiež mu mali dať vedieť prostredníctvom posla, či uväznenie tohto valacha zastrašilo valachov v okolí Bardejova.⁶¹ O lúpení valachov z okolia Bardejova sa zmieňuje aj list kapitána hradu Lubovňa, ktorý píše rade mesta Bardejov, že valasi a ich komplici sa zmocnili deviatich koní, ktoré patrili jeho ľuďom (a pravdepodobne ich predali do Bardejova).⁶² Kapitán žiada vrátenie týchto koní a tiež to, aby Bardejovčania očistili cesty od týchto zbojníkov, pretože aj ich kupci sú nimi ohrozovaní.⁶³ Pestré bolo aj sociálne zloženie členov zbojníckych družín. Netvorilo ich len poddanské obyvateľstvo

51 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 503. „...Axamyt Capitaneus...“

52 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 503. „... Chodor filius papp de Schwarzbrünne...“

53 Hrad Brezovica bol v rukách bratríkov v r. 1449–1458. Miroslav PLAČEK- Martin BÓNA, *Encyklopédia slovenských hradov*, Bratislava 2007, s. 83.

54 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 503.

55 Ulrichshaw, zaniknutá dedina pri Bardejove. V. RÁBIK, *Nemecké osídlenie*, s. 138; ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 503. „...Item omnes alii in ulrichhaw...“

56 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 503.

57 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 503.

58 S. A. SROKA, *Dokumenty polskie z archiwów dawnego królestwa Węgier I.*, Kraków 1998, s. 125.

59 S. A. SROKA, *Dokumenty polskie I.*, s. 125.

60 S. A. SROKA, *Dokumenty polskie I.*, s. 125.

61 „Ideo peto me informare dignemini nuncium per presentem, utrum ex captivitate ipsius Lech alii Valachi in partibus vestris sunt territi...“ S. A. SROKA, *Dokumenty polskie I.*, s. 125.

62 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 549.

63 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 549.

dedín, ale aj predstavitelia miestnej samosprávy (boženíci, syn šoltýsa),⁶⁴ pravoslávny kňaz (baľko)⁶⁵ a žoldnieri.⁶⁶

Zo zachovaných prameňov aj dosiaľ publikovaných prác vyplýva, že najčastejším objektom lúpeží a agresie boli obchodníci, ktorí prepravovali svoj tovar po cestách a horských priesmykoch.⁶⁷ Ako uvádzajú dosiaľ publikované práce, zbojnícky lup predstavovali najmä kone, víno, kovy, zvieratá, potraviny, plátno, peniaze, oblečenie a kožušiny.⁶⁸ Mestská rada v Bardejove vyhotovovala zoznamy škôd, ktoré spôsobili lupiči bardejovským mešťanom.⁶⁹ V r. 1444 spôsobili zbojníci škody na majetku bardejovských mešťanov v celkovej sume 98 zlatých.⁷⁰ Medzi poškodenými mešťanmi bol aj bardejovský richtár Mikuláš Jawer.⁷¹ V tom istom roku olúpil bardejovských obchodníkov zbojník Andrej Tryska z Mušiny.⁷² Ďalší záznam vyčísluje škody, ktoré utrpeli Bardejovčania od lúpežníkov pri svojom návrate z Poľska.⁷³ Takto boli len počas jedného roka bardejovskí obchodníci trikrát olúpení pri preprave tovaru do Poľska a preto mesto vynakladalo mnoho úsilia a prostriedkov na to, aby sa podobným lúpežným prepadnutiam predchádzalo. Jednou z možností ochrany pred prepadom počas cesty bol ozbrojený sprievod, ktorý mesto poskytovalo obchodníkom aj jednotlivcom, ak oňho požiadali. Ak vezmeme do úvahy, že niektoré obávané zbojnícke skupiny mohli mať aj viac ako 100 členov, musel byť sprievod ozbrojencov početný a dobre vyzbrojený na to, aby ich odradil od útoku, prípadne ochránil ľudí a tovar pri prepade. O sprievod dvadsiatich piatich ozbrojencov, ktorí by sprevádzali bardejovských obchodníkov a ich peniaze na ceste žiadajú bardejovskú mestskú radu obchodníci Augustín Susmundt a Andrej Künstler v r. 1450.⁷⁴ Obchodník Ulrich Schindel píše rade mesta Bardejov z Krakova o tom, že naložil vozy s tovarom, ktoré majú namierené do Žmigrodu. Prosí Bardejovčanov, aby mu poslali jeho peniaze po poslovi, ale tiež o sprievod 10–12 drabantov, ktorí by šli naproti vozom,

64 Ivan, syn šoltýsa z dediny Krásny Brod bol členom družiny Fedora Hlavatého. A. HÚŠČAVA, *O činnosti*, s. 199.

65 Istý Baitko sa uvádza ako člen družiny Fedora Hlavatého. A. HÚŠČAVA, *O činnosti*, s. 198; viac o tomto Baitkovi, ktorého identifikuje ako pravoslávneho kňaza, píše A. Húščava v práci *Zbojnícke družiny*, s. 459–460.

66 Členmi družiny Fedora Hlavatého boli napríklad Šimko, ktorý pôsobil ako žoldnier v Bardejove, alebo Ján Poliak pôsobiaci tiež istý čas ako žoldnier v Bardejove. A. HÚŠČAVA, *O činnosti*, s. 198.

67 S. A. SROKA, *Średniowieczny Bardiów*, s. 88–89; S. A. SROKA, *Jánošík*, s. 12–13.

68 S. A. SROKA, *Jánošík*, s. 14–16.

69 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 427.

70 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 427.

71 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 427.

72 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 427.

73 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 427.

74 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 577.

keď pôjdu cez les.⁷⁵ Jednou z možností, ako ochrániť cestujúcich pred prepacom bolo včasné informovanie o pohybe zbojníkov a ich družín. Takto sa o nebezpečenstve číhajúcom na bardejovských kupcov v lesoch zmieňuje vo svojom liste rade mesta Bardejov Ján Jiskra v r. 1456.⁷⁶ Krátko nato posielala mestská rada v Bardejove list mestskému vyslancovi Jurajovi Stenczelovi, v ktorom mu okrem iných zvestí píše aj o veľkej skupine zbojníkov zhromaždenej v lese, „v počte 200 alebo viac ľudí“, ktorá zajala kupcov a držala ich tam niekoľko dní.⁷⁷ Kvôli výkupnému sa zbojníci často uchýľovali k únosom ľudí, najmä mešťanov a kupcov. V roku 1464 bol zbojníkom Brasinom zajatý a na Liptove zadržovaný bardejovský mešťan Juraj Tittel.⁷⁸ Zbojník Brasina, ináč pôsobiaci v službách liptovského župana Petra Komorovského, žiadal za bardejovského mešťana výkupné 40 zlatých. Nešťastný Juraj Tittel v liste adresovanom mestskej rade v Bardejove úpenlivo prosí mestských predstaviteľov, aby jeho manželka Katarína a priatelia zložili spomenutú sumu a aby ho mestská rada vyslobodila zo zajatia.⁷⁹

Represia

Orgány súdництва a trestnej moci postupovali voči chyteným zbojníkom tvrdo a nekompromisne. Už spomenuté zoznamy mien členov zbojníckych družín z rokov 1447–1450 obsahujú pri viacerých menách poznámku, týkajúcu sa spôsobu a miesta smrti dotyčného zbojníka. Znamená to, že v čase, ktorý uplynul medzi vykonaním lúpežných činov a priznaním zbojníkov boli už niektorí členovia družín chytení, odsúdení a popravení. Lámaním na kolese (*rotatus*) bol popravený istý Jaczek, aj zbojník zvaný Šafran, obaja uvedení v zozname zbojníkov vyhotovenom okolo r. 1450.⁸⁰ Sedem členov družiny Mikuláša Ryšavého, o ktorých prezradil, že sa zúčastnili na prepade kupcov v r. 1448, bolo v čase spísania priznania už po smrti, spôsob popravy bola šibenica.⁸¹ Výhravný list zbojníkov z družiny Fedora Hlavatého obsahuje kresby, ktoré znázorňujú popravu ich druhov – sťatie Vaska a obesenie ďalších troch mužov v Bardejove.⁸² Okrem súdneho procesu a výkonu hrdelného trestu na zbojníkoch si bezpečnostná situácia často vyžadovala zásah mestských žoldnierov, resp. vojska pozostávajúceho z vojenských posádok viacerých miest a šľachticov. Pozoruhodný opis vojenskej akcie proti zbojníkom sa

75 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 1348.

76 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 913.

77 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 916.

78 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 1529.

79 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 1529.

80 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 503.

81 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 503.

82 A. HÚŠČAVA, *O činnosti zbojníckych družín*, s. 188.

zachoval v písomnosti z r. 1454.⁸³ V dedine Malcov⁸⁴ sa skupina zbojníkov opevnila pri miestnom kostole.⁸⁵ Vo štvrtok pred sviatkom sv. Gertrúdy okolo polnoci ich napadli vojaci, ktorí okolo opevnenia vybudovali val a zapálili ho. Takto sa im podarilo prelomiť opevnenie, zajať štyridsaťšesť zbojníkov, pričom „niektorí zomreli na následky ohňa, zvyšných popravili a ich telá zohavili, a štyria boli prepustení z rozhodnutia našich familiárov“.⁸⁶ Uvedená písomnosť priamo neuvádza, kto sa podieľal na tejto vojenskej akcii. V texte sa spomína istý Perchl, familiár šľachtica Mikuláša Čajku. O tomto šľachticovi poľského pôvodu sa zmieňuje list poľského kráľa Kazimíra, adresovaný Bardejovčanom, napísaný približne mesiac pred touto udalosťou.⁸⁷ Z listu vyplýva, že poľský panovník napomenul tohto šľachtica, aby prestal škodiť Bardejovčanom a kvôli náhrade škôd odporúčal mešťanom, aby sa obrátili na spoločné stretnutie uhorských a poľských magnátov, ktoré sa malo čoskoro uskutočniť.⁸⁸ Ak predpokladáme, že zbojníci, ktorí boli zajatí v Malcove, vykonávali svoju činnosť v službách tohto šľachtica, najväčší záujem na ich pochytaní mali mať práve bardejovskí mešťania. Či však podnikli túto vojenskú akciu prostredníctvom mestských žoldnierov, alebo im pomáhalo vojsko patriace šľachticom nevieme z opisu udalosti vyčítať. Z uvedeného roku sa nezachovali ani účtovné záznamy, ktoré by mohli potvrdiť našu tézu o vyslaní vojakov a nákladoch na túto vojenskú akciu. Okrem priamych vojenských zásahov si Bardejov vydržoval aj špiónov, ktorí získavali informácie o pohyboch nepriateľa a možnom ohrození mesta. Mesto takto získavalo informácie najmä v časoch vojny a nepokojov. Získané informácie Bardejovčania ďalej poskytovali zástupcom kráľovských miest alebo významným krajiniským hodnostárom. Z roku 1483 pochádza list rady mesta Bardejov adresovaný rade mesta Košíc, v ktorom ich informujú, že bardejovský špeh sa pripojil ku skupine zbojníkov, pobudol s nimi dva až tri dni, jedol a pil s nimi a podarilo sa mu získať cenné informácie, najmä však mená členov skupiny, ktoré zapísané odovzdal Bardejovčanom.⁸⁹

Ani vojenské akcie a angažovanosť miest, šľachticov a panovníka nepomohli činnosť zbojníckych družín obmedziť alebo eliminovať. Jedným z hlavných dôvodov pretrvávania

83 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 730.

84 Dedina Malcov sa nachádza približne 18 km od Bardejova, pôvodne slovenská dedina bola najneskôr na začiatku 15. storočia dosídlená na nemeckom práve. V. RÁBIK, *Nemecké osídlenie*, s. 154.

85 „...obsessa est ecclesia in villa Melczo, et per quendam nomine perchle ffamiliare Nicolai Czayka, Sepi et Tuguriis roborata...“. ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 730.

86 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 730.

87 S. A. SROKA, *Dokumenty polskie II.*, s. 20–21.

88 S. A. SROKA, *Dokumenty polskie II.*, s. 20–21.

89 „... wissen wy das unser Speher ader pot von den llotern ader Roeborn komen ist am donerstag des obindes der czwischen yn gewest ist czwine ader drey tage vnd hat mit yn geesen vnd getruncken in dem dorff Radwan (...) vnd der selbige hat vns gesagt (...) welche namen geschriben sint in disem czedel...“. Archív mesta Košice, Supplementum Halagiana, Missiles, č. 141.

zbojníctva na skúmanom teritóriu bola nestabilná vnútropolitická situácia v priebehu 15. storočia, charakterizovaná vojenským pôsobením husitov a bratříkov na území Spiša a Šariša. Bardejova sa vojenské akcie husitov a bratříkov priamo nedotkli, a hoci vojensky podporoval panovníka, udržiaval (nielen) diplomatické kontakty aj s bratříckymi kapitánmi.⁹⁰ Práve hrady, ktoré ovládali bratřícki kapitáni a vojská, ktorými disponovali, im umožňovali beztriestne plieniť a lúpiť okolie. Ďalším významným dôvodom rozmachu zbojníctva bola podpora, ktorej sa mu dostávalo zo strany šľachticov. Niektorí z nich totiž využívali jednotlivcov alebo zbojnícke bandy na vybavovanie si účtov so znepriateľenými rodmi, alebo jednoducho na vlastné obohacovanie. Príkladov takého počínania je viacero: Pobuda, jeden z obávaných zbojníkov, mal silného spojenca v osobe Jana Wielopolského, starostu Mušiny a sandeckého archidiakona.⁹¹ Zbojník Brasina slúžil Petrovi Komorovskému, županovi Liptova, Turca a Oravy.⁹² V roku 1483 bola v okolí Bardejova aktívna zbojnícka družina, o ktorej spišský župan Imrich Zápoľský vyslovil mienku, že lúpi so súhlasom šľachtica Mikuláša z Perína.⁹³ Ani príslušníci rodiny Zápoľských neostali vo vzťahu k zbojníkom bez viny, v r. 1463 sa uskutočnili rokovania medzi Štefanom Zápoľským a Jakubom z Dębna, na ktorých sa zaviazali zlikvidovať zbojnícke družiny na svojom území, Jakub z Dębna však pripúšťal, že Zápoľský v skutočnosti nemal záujem na likvidácii týchto družín, pretože ich sám podporoval.⁹⁴ S poľským šľachticom Mikulášom Čajkom mali zrejme súvis aktivity zbojníkov v dedine Malcov.⁹⁵ Spoluprácu s vrchnosťou a útoky na poddanské obyvateľstvo môžeme pripísať aj najznámejšej zbojníckej družine Fedora Hlavatého. A. Húščava uvádza ako najstaršiu zmienku o tejto družine záznam o lúpení na panstve šľachtica Štefana Rozgoňa v r. 1492.⁹⁶ Okrem lúpenia sa zbojníci dopustili aj násilia na ženách a mladíkoch.⁹⁷ Z ďalších zmienok o Hlavatého družine je zrejmé, že prepadávali panstvá v Poľsku aj v Uhorsku, ničili nehnuteľnosti a zabíjali kráľových ľudí, plienili cirkevné a mestské majetky, ohrozovali diaľkový obchod a svojim protivníkom sa vyhrážali ohňom.⁹⁸ Je očividné, že Hlavatého družine by sa nedarilo tak úspešne unikať spravodlivosti, ak by nemala spojencov z radov

90 Príkladom je korešpondencia Bardejova s Petrom Axamitom. O tom, že Bardejov platil Axamitovi census svedčia záznamy v mestskej knihe príjmov a výdavkov, napríklad v r. 1458 vyplatil Bardejov pre Axamita 6 fl. ŠA PO, pob. BJ, MMB, Knihy, sign. 1660.

91 S. A. SROKA, *Średniowieczny Bardiów*, s. 91.

92 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 1529; S. A. SROKA, *Średniowieczny Bardiów*, s. 88.

93 A. HÚŠČAVA, *O činnosti*, s. 189–190.

94 S. A. SROKA, *Średniowieczny Bardiów*, s. 95–96.

95 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 730.

96 A. HÚŠČAVA, *O činnosti*, s. 193.

97 A. HÚŠČAVA, *O činnosti*, s. 194.

98 A. HÚŠČAVA, *O činnosti*, s. 206–207.

šľachty⁹⁹ a kastelánov panstiev Stropkov, Brekov a Jasenov, s ktorými uzavreli dohodu o spojení a vzájomnom neútočení.¹⁰⁰ Aj zo správ o ostatných zbojníckych družinách pôsobiacich v 15. storočí vyplýva, že bez pomoci miestnej šľachty, profesionálnych vojakov a hradných posádok nemala žiadna ozbrojená skupina šancu vykonávať svoju činnosť a unikať spravodlivosti dlhší čas. Tento predpoklad samozrejme nevylučuje aktívnu pomoc a podporu obyvateľov dedín, z ktorých niektorí členovia zbojníckych skupín pochádzali.

V liste z r.1493 sa Fedor Hlavatý a jeho družina vyhrážali Bardejovu pomstou na hrdle, majetku a poddaných.¹⁰¹ Závažnosť tejto hrozby mali ilustrovať nakreslená šabľa, metla, oheň a ručnica.¹⁰² Hoci sa táto zbojnícka družina okolo r. 1495 rozpadla, zdá sa, že niektorým jej členom sa hrozbu podarilo naplniť. Sedem rokov po vydaní výhražného listu, v r. 1500 bol Bardejov vypálený a tento oheň mali s najväčšou pravdepodobnosťou na svedomí práve členovia Hlavatého družiny, ktorým mesto dokonca zaplatilo za pátraťie po podpaľačoch.¹⁰³ Táto udalosť symbolicky uzavrela činnosť najznámejšej zbojníckej družiny, rozhodne však pre Bardejov neznamenal koniec jeho boja so zbojníkmi, ktorý pokračoval aj v nasledujúcom storočí.

Záver

V predloženej práci sme sa pokúsili o analýzu problematiky vzťahu mesta Bardejov k zbojníkom v období 15. storočia. Základným heuristickým a metodologickým problémom výskumu zbojníctva v danom priestore a čase je nejednoznačnosť termínov a prameňov označujúcich osoby, ktoré boli kvôli svojej kriminálnej činnosti postavené mimo zákon. Máme na mysli najmä činnosť bratríckych kapitánov a ich družín, ktorí okrem boja proti ústrednej kráľovskej moci vykonávali aj zbojnícku činnosť. Je veľmi pravdepodobné, že na nimi kontrolovaných teritóriách verbovali pre takúto činnosť aj poddanské obyvateľstvo. Ďalšou osobitnou črtou zbojníctva na území uhorsko-poľského pohraničia je jeho etnický a sociálny kontext. Spájalo sa najmä s obyvateľstvom dedín na valašskom práve, ktoré žilo v špecifických geografických podmienkach a disponovalo určitými výsadami, ktoré mu umožňovali vykonávať takúto činnosť. Často zdôrazňovanej téze o zbojníctve ako forme boja poddaných voči šľachte odporujú písomné svedectvá aj publikované poznatky. V skutočnosti sa činnosť organizovaných zbojníckych družín

99 A. Húščava uvádza poľského zemana Kobelenského. A. HÚŠČAVA, *O činnosti*, s. 208.

100 A. HÚŠČAVA, *O činnosti*, s. 208.

101 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 3110/a.

102 ŠA PO, pob. BJ, MMB, sign. 3110/a.

103 A. HÚŠČAVA, *Zbojnícke družiny*, s. 461–463.

v stredoveku javí ako prostriedok boja využívaný šľachtou na vysporiadanie sa s protivníkmi a vlastné obohacovanie. Z toho vyplýva aj poskytovanie podpory a zázemia pre niektoré zbojnícke družiny najmä na opevnených hradoch. V tejto skutočnosti, ktorá zatiaľ nebola v slovenskej historiografii dostatočne diskutovaná, treba vidieť jednu z príčin pretrvávania zbojníctva počas stredoveku a neúspech orgánov kráľovskej moci, reprezentovaných najmä mestami, v efektívnom potláčaní tohto javu. Práve mestá niesli často bremeno dôsledkov vyčítania zbojníckych skupín, ktoré ohrozovali majetok a obchodnú činnosť mešťanov a znášali výdavky na účinnú obranu pred nimi. V prípade Bardejova, ktorý bol nositeľom kráľovských privilégií v oblasti trestnej a obrannej moci na uhorsko-poľských hraniciach závisela efektivita boja so zbojníckymi družinami od spolupráce s ďalšími uhorskými aj poľskými mestami a krajinskými hodnosťarmi. Ako a s akými výsledkami prebiehal tento boj v 15. storočí sme popísali vyššie. Keďže naša práca je len sondou do skúmanej problematiky a nenárokuje si na jej komplexné spracovanie, vidíme ďalšie možnosti jej skúmania najmä v analýze zachovanej korešpondencie, listín a súdnych záznamov miest z konca stredoveku a raného novoveku. Špeciálna pozornosť by sa mala venovať výskumu obyvateľstva dedín na valašskom práve. K vytvoreniu komplexného obrazu o pôsobení zbojníkov v stredoveku a novoveku môžu nepochybne prispieť aj výsledky jazykovedného a etnologického výskumu.

Summary

„You, Evil and Unjust People of Bardejov.“

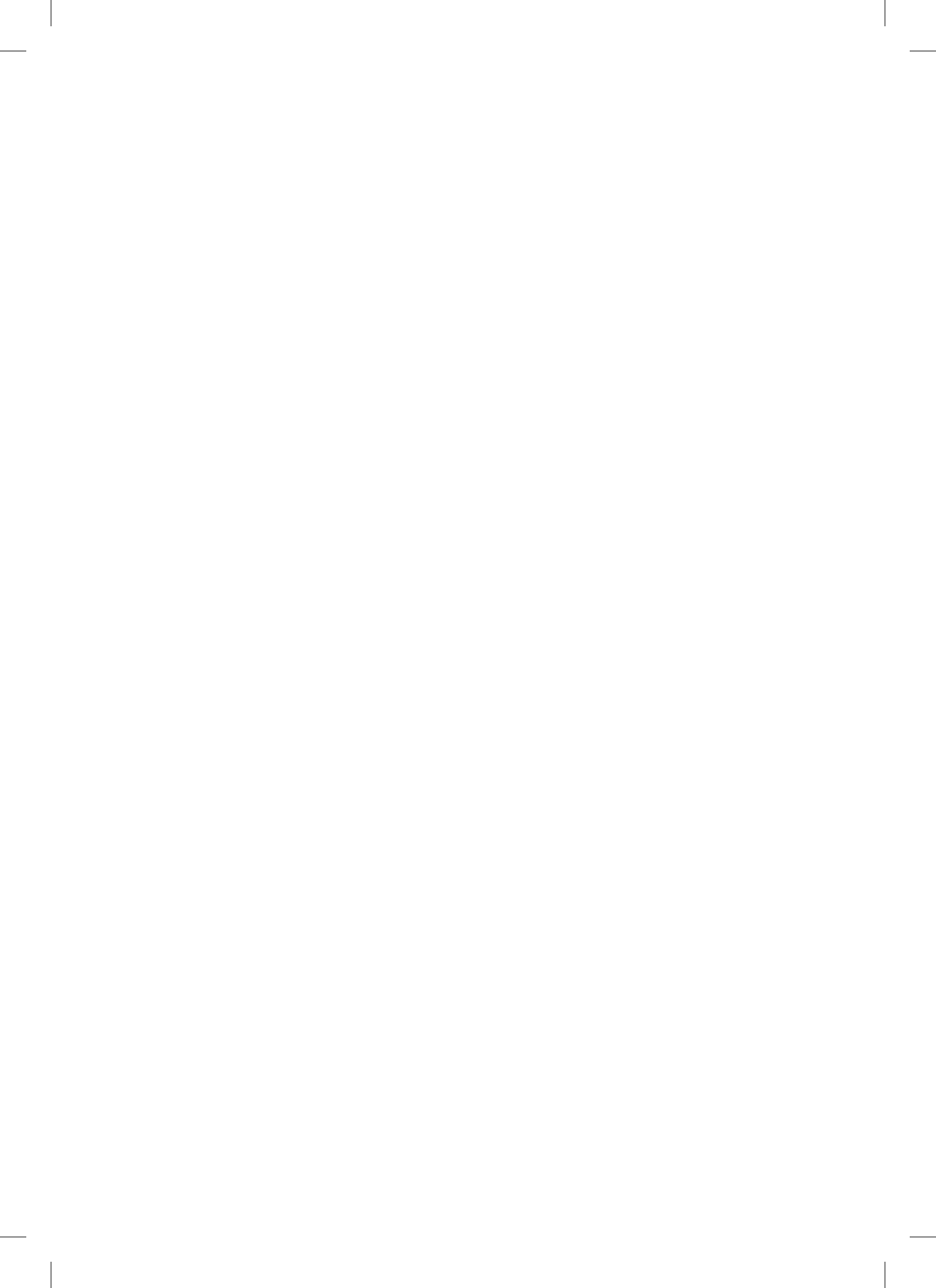
The Town of Bardejov in the Fight against Highwaymen in the 15th Century

The phenomenon of brigandage and robbery considerably influenced the life in the Hungarian-Polish borderlands in the Middle Ages and modern times. For the towns participating in the intensive long-distance trade, the highwaymen's activities represented the threat to economic development and people's lives. Therefore, the towns were very active in the fight against highwaymen and used all available means to eliminate those activities. However, brigandage did not only threaten the towns. The inhabitants of the estates were affected by violence and robberies too.

In some periods of the 15th century, the activities of the brigand troops were so intensive that the towns, the nobles and the sovereign had to join forces in the fight against them. This study concerns the topic of brigandage in the Hungarian-Polish border area in the 15th century and the role the town of Bardejov played in the relation to this phenomenon. After defining the subject of the contribution, the overview of hitherto published Slovak historiographical works on this topic follows. An introduction to the researched issue, represented by a brief overview of Bardejov medieval history and the analysis of sources relating

to municipal justice, is followed by the characteristics of the persons, based on the analysis of the preserved sources, who were engaged in the brigandage activity.

The author found out that the brigand troops were not homogeneous. They consisted of inhabitants of various countries (Hungary, Bohemia, Poland), ethnic groups (Rusyns, Slovaks, Czechs, Poles) and different social status (serfs, mercenaries, representatives of local self-governments). The article not only provides particular examples relating to violent activities of the members of the brigand groups and the damages they caused to the Bardejov townsfolk, but also the measures which should have eliminated this activity. In the next part, the author addresses the forms of repression against highwaymen and the example of military liquidation of the highwaymen fortified in the village of Malcov. The study also deals with the causes of the emergence and development of brigandage in the observed area, the participation of the nobility in brigandage, and the influence of the Brethren movement on the development of brigandage.

Petr VOREL

Sankce vůči českým královským městům roku 1547 v kontextu habsburské politiky první poloviny 16. století („Gentský ortel“ v politické propagandě stavovského odboje)

Abstract: Sanctions against Bohemian Royal Towns in 1547 in the Context of Habsburg Policy in the First Half of the 16th Century (the “Ghent Verdict“ in the Political Propaganda of the Estates Revolt)

At the time of the Bohemian Estates Revolt in the year 1547, the Czech translation of a verdict from the year 1540, in which Emperor Charles V of Habsburg punished the present-day Belgian town of Ghent which had rejected the Emperor's tax demands, was published and disseminated in the press in Prague. Under the threat of a military attack, the citizens of Ghent decided to surrender to the Emperor, and expected negotiations about the payment of the monarchal financial demands to follow. However, having occupied the town with military force, Charles V seized all of the municipal property and handed down a harsh verdict with long-term consequences. This text was known in older Czech literature, but the circumstances and time of its origin were mistakenly assumed to be the very beginnings of the organized revolt in March 1547. On the basis of new research into the progress of the Estates Revolt, the author determines the origin of this material to be June 1547, i.e. the period after the Battle of Mühlberg, when most of the aristocratic part of the Bohemian Estates Revolt had reached an agreement with King Ferdinand, and the Bohemian royal towns remained the King's last potential opponents. The author compares the sanctions by King Ferdinand of Habsburg against the Bohemian royal towns (which, in 1547, had accepted the monarch's promises in good faith, just like Ghent) with the long-term anti-municipal policy of the Habsburgs, as well as with Emperor Charles V's actions in 1546 against Imperial towns that were members of the Schmalkaldic League.

Key words: Bohemia – Estates revolt – 1547 – royal cities – punishment – Ghent verdict – 1540 – Schmalkaldic League – Habsburgs

Stavovský odboj z let 1546–1547¹ je v moderní domácí historiografii² uznáván jako významný dějinný mezník jak z hlediska dlouhodobé periodizace českých politických dějin, tak z hlediska vývoje ekonomického systému českých zemí.³ Nejvýznamnější práce na toto téma vznikly v domácím českém prostředí, důvěrně obeznámeném s dochovanou pramennou základnou,⁴ ale významným přínosem jsou i některé práce zahraniční, především díky jejich pohledu na problematiku českého odboje ze vzdálenější perspektivy.⁵ Zcela zásadní vývojový přelom přinesly důsledky těchto historických událostí především městské složce stavovské společnosti (královským městům jako

- 1 Tato studie vznikla v rámci řešení projektu GA ČR *Válka knížat v říši a české země v letech 1546–1555* (IKP GA P405/12/1000), jehož hlavním výstupem je stejnojmenná kniha, publikovaná anglicky v USA (v době přípravy tohoto rukopisu v tisku). Rozsah tohoto hlavního výstupu projektu byl však vzhledem k vysokým nákladům na překlad výrazně omezen a nebylo v něm možné věnovat podrobnější pozornost některým dílčím tématům, jako je například otázka „Gentského ortelu“, který se objevuje v tištěné politické propagandě v jedné z fází českého stavovského odboje. Proto jsem považoval za vhodné věnovat této problematice zvláštní pozornost, a to v kontextu širší „protiměstské“ politiky Habsburků v polovině 16. století.
- 2 Nejstarší souhrnná monografie na toto téma viz Karel TIEFTRUNK, *Odpor stavův českých proti Ferdinandovi I. 1547*, Praha 1872. Autor faktograficky shrnul hlavní údaje, týkající se této záležitosti, a to z pramenů, které mu tehdy byly k dispozici. Tato jeho práce zůstala celé století základním informačním zdrojem k dějinám českého stavovského povstání, ze kterého čerpali všichni autoři, zabývající se touto událostí v kontextu českých dějin 16. století. Z Tieftrunkových vrstevníků významně přispěl k interpretaci stavovského odboje Antonín REZEK, *Statky zkonfiskované r. 1547 a jejich rozprodávání*, Památky archeologické a místopisné 10, 1874–1877, Praha 1878, s. 451–482.
- 3 Nový pramenný výzkum, zohledňující i rozsáhlou ediční základnu, zpřístupněnou od konce 19. století, provedl až v 60. a 70. letech 20. století český historik Josef Janáček, který novější interpretaci této události shrnul ve druhém svazku své historické monografie, věnované českým dějinám v letech 1526–1547, viz Josef JANÁČEK, *České dějiny – Doba předbělohorská 1526–1547*, kniha I, díl I, Praha 1971; díl II, Praha 1984. Dalším významným podnětem pro výzkum tohoto tématu se stala až v roce 1997 vědecká konference, konaná u příležitosti 450. výročí stavovského odboje na zámku v Pardubicích, viz Petr VOREL (red.), *Stavovský odboj roku 1547 – První krize habsburské monarchie (Sborník příspěvků z konference konané v Pardubicích ve dnech 29. a 30. září 1997)*, Pardubice – Praha 1999. Z novějších prací na toto téma viz Jaroslav PÁNEK, *Kaiser, König und Ständerevolte (Die böhmischen Stände und ihre Stellung zur Reichspolitik Karls V. und Ferdinands I. im Zeitalter der Schmalkandischen Kriege)*, in: A. Kohler – B. Haider – Ch. Ottmar (Hgg.), *Karl V. 1500–1558 (Neue Perspektiven seiner Herrschaft in Europa und Übersee)*, Wien 2002, s. 303–406; Petr VOREL, *Velké dějiny země Koruny české, svazek VII. 1526–1618*, Praha 2005, s. 7–167; Josef VÁLKA, *Konflikt české zemské obce s králem 1546–1547 (Ferdinand I. a počátky absolutismu II)*, Časopis Matice moravské 125, 2006, s. 33–51.
- 4 Podstatnou část významných dochovaných pramenů k dějinám stavovského odboje obsahuje druhý svazek edice *Sněmů českých*, viz *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu (Böhmischen Landesverhandlungen und Landtagsbeschlüsse vom Jahre 1526 an bis auf die Neuzeit)*, sv. II (1546–1547), Praha 1880.
- 5 Paula Sutter FICHTNER, *When Brothers Agree: Bohemia, the Habsburg, and the Schmalkandic wars (1546–1547)*, *Austrian History Yearbook* 11, 1975, s. 67–78; Kenneth J. DILLON, *King and Estates in the Bohemian Lands 1526–1564*, *Studies presented to the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions* LVII, Bruxelles 1976; Winfried EBERHARD,

právníckým osobám), a to v důsledku panovnických sankcí, které pro naprostou většinu královských měst znamenaly jak zásadní ekonomické ztráty, projevující se v následně dlouhodobé hospodářské stagnaci městského života, tak i ztrátu politické samostatnosti a váhy královských měst v systému stavovské monarchie.

Panovnické sankce, které král Ferdinand I. vůči městům uplatnil poté, co se mu podařilo narušit jednotu opozičního stavovského tábora a navenek vstřícným postojem oslabit akceschopnost šlechtické složky odboje, byly pro české prostředí nečekané. Postižené městské prostředí je vnímalo jako těžkou nespravedlnost, kdy královská města nesla hlavní tíhu sankcí,⁶ zatímco šlechtická část opozice „vyvázla“ poměrně lehce. Tento úhel pohledu je do značné míry ovlivněn hlavním pramenem, který vznikl právě v městském prostředí (rukopis Sixta z Ottersdorfu)⁷ a nelze jej brát jako pramen zcela objektivní. Sixt z Ottersdorfu velmi dobře a se znalostí vnitřních souvislostí dokumentoval průběh a rozsah královských sankcí vůči městům, ale do značné míry zveličil údajný rozpor mezi původním (odbojovým) postojem většiny české šlechty a její „zrádnou“ reakcí po bitvě u Mühlberka.

Z hlediska širšího kontextu habsburské politiky první poloviny 16. století však zásah proti českým královským městům v roce 1547 nebyl tak překvapivý. Oba habsburští bratři totiž od počátku svých vladařských kariér ve svých zemích více či méně úspěšně zápasili s městským prostředím, které považovali za nebezpečnějšího protivníka než šlechtu.

Konkrétní šlechtice bylo možné snáze ovlivnit. Třeba nabídkou výnosné úřední kariéry u dvora či výhodného sňatku nebo i vydíráním. Pokud takový oponent nepochopil, co od něj panovník žádá, bylo možné jeho vliv eliminovat i jinak. Třeba odesláním za moře, kde měl šířit panovnickou slávu, nebo vhodně inscenovaným procesem. Také náboženskou orientaci jedinců z řad šlechty bylo možné usměrňovat, třeba kontrolovanou sňatkovou politikou či nuceným vysláním příslušníků nastupující generace šlechtického rodu k panovnickému dvoru, u něhož pak chlapci v pozici arciknížecích pážat či dívky ve vladařském fraucimoru začasťe posloužili v případě odbojných rodičů jako „čestná rukojmí“.

V městském prostředí se takové nástroje machiavelistické politiky použít nedaly, neboť vedení měst jako právníckých osob mělo korporativní charakter a radní se navíc ve svých funkcích střídali. Tento základní princip je společný všem městským komunitám

Monarchie und Widerstand (Zur ständischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinands I. in Böhmen), Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, Band 54, München 1985.

6 Josef JANÁČEK (ed.), *Sixt z Ottersdorfu – O pokoření stavu městského léta 1547*, Praha 1950.

7 Josef TEIGE (ed.), *Sixt z Ottersdorfu – Knihy památné o nepokojných letech 1546–1547*, I-II, Praha 1919.

tehdejšího „západního“ světa. Ovlivňování významných jedinců ve vedení městských obcí tak přinášelo jen dočasný mocenský efekt a otázku konfesijní (po rozmachu reformace od dvacátých let 16. století) mohli Habsburkové ve městech jen stěží nějak efektivně ovlivňovat.

Vůči městskému prostředí se oba habsburští bratři vymezovali od počátku jejich vladařských kariér v podstatě stejně. Základním pravidlem zde byla snaha získat plnou mocenskou kontrolu (a tím i přístup k ekonomickým zdrojům) nad městy, která byla součástí jejich dědičných zemí. Hospodářsky výnosná města byla objektem zájmu panovníků o stále vyšší zdanění, čemuž se pokoušela bránit diplomaticky a po překročení určitých hranic i vojensky.

V případě Karla V. získal mladý panovník takovou zkušenost již v letech 1520–1521. Tehdy se proti jeho daňovým požadavkům postavilo hnutí kastilských měst v čele s Toludem a také další španělská města ve Valencii (tzv. „povstání komunerů“). Vojenské povstání španělských měst potlačil Karel Habsburský za pomoci španělské šlechty až na jaře 1521, kdy spojená městská vojska porazil v bitvě u Villalaru. Tento vojenský konflikt, přelomový pro španělské dějiny raného novověku, se ovšem netýkal jen bezprostředních daňových požadavků kastilského krále a skutečnosti, že výnosné úřady v Kastilii obsazoval „věrnými“ vlámskými šlechtici, ale v základu odporu kastilských měst stála stará středověká práva, která městům zaručovala poměrně velkou autonomii. Včetně práva odporu proti panovníkovi, pokud stará práva porušuje. Poražená kastilská města pak Karel Habsburský po roce 1521 podřídil své kontrole a jejich další ekonomický rozvoj podvázal jak vysokými peněžními pokutami, tak i zavedením nových daní.⁸

Obdobně postupoval Karel V. i ve svých italských državách. Také zde se s větším či menším úspěchem snažil podříditi bohatá města své přímé kontrole, a to i s použitím síly, resp. využíval vhodné záminky k vojenskému ovládnutí „neposlušného“ města, které pak zatížil neobvyklými finančními povinnostmi. Takovým případem bylo město L'Aquila, ležící v severovýchodní části Neapolska (nyní kraj Abruzzo), nedaleko hranic s papežským státem. Proti-habsburské povstání z roku 1527, podporované Francií, bylo o rok později krvavě potlačeno. Jako formu trestu poraženému městu zavedl Karel Habsburský (zastupovaný neapolským místodržícím Filibertem Oranžským) mimořádné daně, určené na stavbu nové mohutné pevnosti („Forte Spagnolo“), jejíž stavba pak trvala bezmála tři desetiletí.⁹

8 Albert W. LOVETT, *Early Habsburg Spain 1517–1598*, Oxford 1986, s. 34–35; Stephen HALICZER, *The Comuneros of Castile (The Forging of a Revolution 1475–1521)*, Wisconsin 1981, s. 47–86; John ELLIOT, *Imperial Spain 1469–1716*, London 1963 (reprint 2002), s. 144–159.

9 Jürgen EBERHARDT, *Der Kastell von L'Aquila degli Abruzzi und sein Architekt Pyrrhus Aloisius Scrivà*, Tübingen 1974, s. 122–145; Angela MARINO (red.), *Fortezze d'Europa: forme, professioni*

Podobně jako ve španělských a italských državách postupoval však Karel V. i vůči městům v rámci svých území, příslušejících k říši, ve kterých vládl jako dědičný panovník. Hlavním takovým případem bylo potrestání odbojného nizozemského města Gent (nyní v Belgii). Gentští měšťané odmítli v roce 1539 císařův požadavek na výběr mimořádných daní, které měly být určeny k financování císařovy války s Francií. Karel V. pak o rok později se svým španělským vojskem přitáhl k hradbám města. Za této situace se město Gent bez boje panovníkovi podřídilo s tím, že o případné finanční podpoře je ochotno vyjednávat. Jakmile se však Karel V. zmocnil města a vojensky je obsadil, nechal zatknout a později popravit hlavní představitele města, kteří mu odmítli vyhovět (26 osob). Všichni plnoprávní měšťané pak byli donuceni k ponižujícímu aktu, kdy museli počátkem září 1540 všichni společně bosí projít před zraky svého vládce celým městem, někteří z nich dokonce s oprátkou na krku. To však bylo jen symbolické ponižení odbojných měšťanů; skutečný efekt zásahu proti Gentu spočíval v ekonomických sankcích: Karel V. městu Gent zabavil nejen všechna peněžní aktiva, pozemkový majetek a zbavil město všech dřívějších právních výsad, ale konfiskoval i městskou zbrojnicí, aby mu město nebylo schopno už nikdy v budoucnu odporovat.¹⁰

Také mladičský Ferdinand Habsburský se musel vypořádat s nepřátelským městským prostředím bezprostředně poté, co od staršího bratra Karla převzal vládu v části podunajských „dědičných zemí“. V době mezi úmrtím Maxmiliána I. (†1519) a rozdělením vlády v rakouských dědičných zemích výrazným způsobem vzrostla moc i sebevědomí vídeňské městské rady. To se projevovalo jak ve správě městských financí a v měnové politice Vídně (jako jednoho z hlavních vydavatelů rakouských mincí v habsburských podunajských zemích v té době), tak i v růstu vlivu vídeňské univerzity na řízení města. Tento výrazný trend se podařilo arciknížeti Ferdinandovi násilně přerušit krátce po jeho příjezdu do rakouských zemí v roce 1523. Vídeňské radní a univerzitní mistry nechal obžalovat ze závažných přečinů vůči panovníckému majestátu, hlavní odpůrce (z řad šlechty i měšťanů) nechal uvěznit a postupně (až do roku 1526) je trestal, v mnoha případech formou exemplárních poprav, konaných ve Vídeňském Novém Městě.¹¹ I když

e mestieri dell'architettura difensiva in Europa a nel Mediterraneo spagnolo (Atti del Convegno internazionale – L'Aquila, Forte spagnolo, 6–7–8 Marzo 2002), Roma 2003.

10 Marc BONE – Maarten PRAK, *Rulers, Patricians, and Burghers: The Great and the Little Tradition of Urban Revolt in the Low Countries*, in: Karel Davids – Jan Lucassen (eds.), *A Miracle Mirrored: The Dutch Revolt in European Perspective*, Cambridge 1995, s. 99–134; Marc BONE, *Urban Space and Political Conflict in Late Medieval Flanders*, *Journal of Interdisciplinary History* XXXII/4, 2002, s. 621–640; Nejnověji viz Elien DOESSELAERE, „*Twist ende groote beroerte*“ – *Opstand in Oudenaarde in 1539–1540*, Ghent 2010.

11 Thomas WINKELBAUER, *Österreichische Geschichte 1522–1699*, Teil 1, Wien 2003, s. 36–38 „Das Wiener Neustädter (Blut-) Gericht“.

formálně byly tyto sankce vedeny proti rakouské stavovské opozici jako celku, postihly nejvíce právě vídeňské městské prostředí.

Starší tvrdé zásahy Habsburků proti městům, nalézajícím se na jejich dědičných územích, byly v Čechách před polovinou 16. století dobře známy. Většinou politicky aktivní domácí šlechty byly vnímány spíše jako pozitivní prvek jejich politiky, neboť česká šlechta vnímala domácí královská města na vnitropolitické scéně (i po uzavření Svatováclavské smlouvy z roku 1517) jako nebezpečného protivníka. Skutečnost, že arcikníže Ferdinand byl počátkem dvacátých let 16. století schopen drastického zásahu proti autonomii Vídně, byla pro českou šlechtu pozitivním signálem pro jeho následnou volbu českým králem roku 1526.

Naopak česká královská města registrovala už před rokem 1547 habsburskou protiměstskou politiku jako vážné ohrožení. Do Čech sice nijak významně nedolehly zprávy o potlačování městských povstání ve španělských zemích či na jihu Itálie, ale zásah Karla V. proti městu Gent se stal významným prvkem v tehdejší protihabsburské „městské“ politické agitaci.

Politická agitace byla v době šmalkaldské války provozována intenzivně z obou stran, a to tehdy nejúčinnější formou, totiž šířením tištěných letáků, ve kterých se objevují argumenty právní (ohrožení stavovských svobod), konfesijní i nacionální. Český opoziční stavovský tábor v dané věci postupoval většinou jednotně, v rámci deklarovaného mezistavovského „smíření“ (jehož základem bylo únorové memorandum, vydané společně šlechtickými stavy i královskými městy).¹²

V tehdejší české protihabsburské propagandě proto výrazně vystupuje do popředí tištěný leták, směřovaný jen do prostředí městského, ve kterém je bez dalšího komentáře vydán český překlad rozsudku Karla V. nad flanderským městem Gent z roku 1540.¹³ V daném kontextu byl právě tento text vnímán jako výrazné varování před jakýmkoli vyjednáváním v Habsburky, kterým by se povstalci (s vidinou možné dohody s panovníkem) vzdávali svého obranného potenciálu. Podobně tomu totiž bylo v Gentu roku 1540: Ve fázi, kdy se město ještě mohlo bránit, rozhodli gentští konšelé, že pro obranu svých privilegií (jejichž právní vahou si byli jisti) nepovedou s císařem ozbrojený konflikt a očekávali kompromisní dohodu. Jakmile však císař město ovládl a odzbrojil, vykonal exemplární hrdelní tresty a zbývající měšťany osobně ponižil a obral o majetek podle své vlastní libovůle.

12 Nejnověji k této otázce viz Petr VOREL, *Politická komunikace české stavovské opozice roku 1547 (Regionální aspekt a role „Přátelského snešení“ ve stavovském odboji)*, *Theatrum historiae* 15, 2014, s. 51–96.

13 Knihovna Národního musea v Praze, inv. č. 36 B 14 (5. svazek v rámci konvolutu drobných tisků).

Starší česká historiografie dobře reflektovala politicko-agitační význam gentského rozsudku z roku 1540 pro aktivizaci protihabsburské městské politiky v Čechách, v širším kontextu však pominula aktivity, které byly z hlediska českého městského prostředí mnohem aktuálnější: Totiž postup Habsburků vůči říšským městům v době tzv. podunajského tažení, tedy první fáze šmalkaldské války v průběhu roku 1546, kdy v Čechách ještě nikdo netušil, že v průběhu několika budoucích měsíců k nějakému organizovanému odboji vůbec dojde. Tato okolnost je však poměrně důležitá právě pro správné časové zařazení vzniku „gentského letáku“, který podle mého názoru vznikl později než v době vojenské mobilizace opozičního stavovského vojska v únoru či březnu 1547 (jak předpokládá starší literatura),¹⁴ jak se pokusím doložit níže v závěru této studie.

Politické zásahy vůči „odbojným“ městům, které realizovali oba Habsburkové na počátku jejich vlády, ještě neměly žádný náboženský kontext. Ten se výrazněji objevuje až v průběhu třicátých let 16. století jednak spolu s rychlým šířením luteránské reformace, jednak s postupným budováním pevné organizační struktury stavovské opozice v říši, kterou se stal tzv. Šmalkaldský spolek (založený roku 1530). Hlavním deklarovaným důvodem vzniku tohoto spolku byla společná obrana luteránské víry, ale v průběhu třicátých let 16. století už výrazně převážil politický význam spolku, který se stal paralelním mocensko-politickým centrem v říši, disponujícím vlastními spolkovými sněmy, vlastní armádou a daňovým systémem, fakticky nezávislým na císařské moci.

Vedle hlavních luteránských šlechtických předáků podepsalo tuto spojeneckou smlouvu Šmalkaldského spolku několik bohatých a vlivných říšských měst, jako Magdeburg, Brémy, Štrasburg, Norimberk, Ulm a Kostnice, ale také menší města v Německu (Heilbronn, Reutlingen, Weißenburg, Windsheim, Memmingen, Lindau, Biberach a Isny) a ve Švýcarsku (Zurich a Basilej). Ke Šmalkaldskému spolku pak v průběhu druhé poloviny třicátých let přistupovala další luteránská knížata a říšská města, mezi nimi Augsburg, Frankfurt nad Mohanem a další menší (např. Kempten). Do roku 1537 se tak počet smluvně zavázaných členů rozrostl na 18 knížat a 28 říšských a hanzovních měst.¹⁵

Pro Habsburky byl tento vývoj velmi nebezpečný, neboť byl praktickým ověřením toho, že modernější (spolková) alternativa uspořádání Římsko-německé říše je nejen možná, ale v některých aspektech mnohem efektivnější než středověký model, založený zčásti ještě na lenních strukturách a nerespektující (ani ve složení říšského sněmu)

14 K. TIEFTRUNK, *Odpor stavův českých*, s. 100–101; později v širších souvislostech J. JANÁČEK, *České dějiny I/II*, s. 265, 315–318 (titulní list české verze gentského rozsudku zde publikován jako obrazová příloha č. 55).

15 Ekkehard FABIAN, *Die Entstehung des Schmalkaldischen Bundes und seiner Verfassung 1524/29 – 1531/35*, Tübingen 1962; Jürgen REICH, *Schmalkalden und der Schmalkaldische Bund*, in: Horst Licker (Hg.), *Grenzgänge* (Festgabe für Hans Geißer), Zürich 2003, s. 111–119.

dobovou politickou a náboženskou realitu. Proto se císař Karel V. nakonec rozhodl pro riskantní a jen dočasně úspěšné vojenské řešení, které v rámci tzv. Šmalkaldské války (1546–1547)¹⁶ vyvrcholilo porážkou a zajetím saského kurfiřta Jana Fridricha, tehdejšího hlavního představitele Šmalkaldského spolku, v bitvě u Mühlberka 24. dubna 1547.

Šmalkaldský spolek však nebyl pro Habsburky nebezpečný jen jako nová alternativa politického uspořádání říše, ale výrazně omezoval i vnitroříšské finanční zdroje. Šmalkaldský spolek měl vytvořen vlastní systém pravidelných „členských příspěvků“, který fungoval efektivněji než výběr říšských daní. A členy Šmalkaldského spolku se stala i nejbohatší jihoněmecká města, ve kterých sídlily tehdy stále ještě finančně silné bankovní domy, na jejichž úvěru byla habsburské politika závislá (Fuggerové, Welserové, Baumgartnerové aj.).

Role říšských a hanzovních měst byla v onom opozičním spolku klíčová. Luteránská knížata zastupovala spolek navenek na úrovni říšské a mezinárodní politiky, ale lidnatá a bohatá města byla schopna rychle zorganizovat, vyzbrojit a zaplatit armádu (což se ukázalo hned na počátku šmalkaldské války v létě roku 1546). Každé velké město bylo zároveň dobře bránitelnou pevností, na jejíž dobytí musel protivník vynaložit mnohem více finančních prostředků než na polní bitvu (obléhání trvalo dlouho a žoldněře bylo nutné platit pořád, i když se účastnili jen obléhacích manévřů).

Zásadní strategický význam velkých měst se ukázal hned na počátku šmalkaldské války. Zatímco Habsburkové museli dostatečně početné vojsko koncentrovat na říšské bojiště ze vzdálenějších oblastí Španělska, Neapolska, Nizozemí a Uher, Šmalkaldský spolek byl schopen velmi rychle mobilizovat svou vojenskou sílu (v řádu několika týdnů) právě díky lidskému i ekonomickému potenciálu velkých říšských měst. Už počátkem července 1546 měl Šmalkaldský spolek k dispozici „jižní armádu“ v počtu 10 tisíc mužů, kterou financovala především bohatá jihoněmecká města, která byla (jako právnické osoby) členem spolku.

I v průběhu války použil císař odlišný postup vůči opozičním šlechticům na straně jedné a opozičním říšským městům na straně druhé:

16 Fritz HARTUNG, *Karl V. und die deutschen Reichsstände von 1546–1555*, Darmstadt 1971; Hermann KELLENBENZ, *Die Römisch-Deutsche Reich im Rahmen der wirtschafts- und finanzpolitischen Erwägungen Karls V. im Spannungsfeld imperialer und dynastischer Interessen*, in: Heinrich Lutz – Elisabeth Müller-Lückner (Hgg.), *Das römisch-deutsche Reich im politischen System Karls V.*, Schriften des Historischen Kollegs – Kolloquien 1, München – Wien 1982, s. 35–54; Volker PRESS, *Die Bundespläne Kaiser Karls V. und die Reichsverfassung*, in: Heinrich Lutz – Elisabeth Müller-Lückner (Hgg.), *Das römisch-deutsche Reich im politischen System Karls V.*, Schriften des Historischen Kollegs – Kolloquien 1, München – Wien 1982, s. 55–106; Heinz ANGERMAIER, *Die Reichsreform 1410–1555 (Die Staatsproblematik und Deutschland zwischen Mittelalter und Gegenwart)*, München 1984, s. 297–315.

Od srpna až do listopadu 1546 probíhaly v jihoněmeckém Podunají rozsáhlé a ničující vojenské manévry; nedošlo však k žádnému významnějšímu přímému střetu obou velkých armád, čítajících několik desítek tisíc vojáků. Jediným významnějším vojenským střetem se stalo finančně a časově náročné obléhání města Ingolstadt. Při něm si habsburská armáda sice mohla vyzkoušet efektivitu užití nových typů obléhacích palných zbraní, zároveň si však ověřila, jak málo efektivní by bylo postupné dobývání jednotlivých povstaleckých měst, z nichž každé bylo z hlediska tehdejšího nazírání vojenskou pevností.

Habsburkové se v druhé polovině roku 1546 vyhýbali jak přímému vojenskému střetu v poli, tak i dobývání jihoněmeckých členských měst Šmalkaldského spolku. Velké armády obou stran však samy o sobě svými opakovanými přesuny způsobovaly devastaci rozsáhlých oblastí jihoněmeckého Podunají. Také finanční zásoba, kterou měl Šmalkaldský spolek k dispozici ve společné pokladně na vedení války, se rychle tenčila. Tato „zdržovací“ taktika se Habsburkům vyplatila a podařilo se jim také vnést rozkol do vojenského velení spolku. Poté, co v listopadu 1546 napadla „vedlejší“ prohabsburská armáda (tedy vojska, kterými disponoval král Ferdinand I. a vévoda Mořic Saský) vlastní území kurfiřta Jana Fridricha v Sasku, stáhl se kurfiřt se svým vojskem z Podunají k obraně vlastních území a zbytek „jižní“ armády Šmalkaldského spolku se z větší části rozpadl (neb se nedostávalo žoldu).

Hlavní armáda Karla V. (tvořená hlavně španělskými a italskými vojenskými sbory) v té době ještě v Podunají zůstávala a představovala (po stažení vojska kurfiřta Jana Fridricha zpět na saské území) jedinou významnou vojenskou sílu v této oblasti. Tento vojenský potenciál však císař nechtěl vázat dobýváním členských měst Šmalkaldského spolku, proto nabídl smírné řešení, aby rozložil jednotu a tím i aktivní odpor jihoněmeckých členů opozičního spolku. Zaměřil se především na vynucené mírové dohody s knížaty (kde mohl jednotlivce snáz vydírat), zatímco u měst (jejichž vedení mělo korporativní charakter) sázel na přímou vojenskou hrozbu. Na realizaci těchto plánů se pochopitelně významnou měrou podíleli i habsburští bankéři, kteří v době podunajského tažení opustili Augsburg (členské město Šmalkaldského spolku), uchýlili se do habsburské ochrany a podpořili císaře dalšími významnými válečnými půjčkami.¹⁷

Jihoněmecká říšská města, která byla členy Šmalkaldského spolku, tak na přelomu let 1546–1547 pod hrozbou obléhání císařským vojskem postupně jedno po druhém kapitulovala (s jedinou výjimkou, kterou byla Kostnice). Karel V. se na zimu usídlil ve švábském Halle (16. prosince 1546), kam k němu postupně přijížděli vyslanci jednotlivých jihoněmeckých členských měst Šmalkaldského spolku, kteří deklarovali svou

17 Heinrich LUTZ, *Augsburg und seine politische Umwelt 1490–1555*, in: *Geschichte der Stadt Augsburg (2000 Jahre von der Römerzeit bis zur Gegenwart)*, Stuttgart 1984, s. 413–433; zde s. 427.

kapitulaci a ochotu podřídít se císařovu trestu. Z významných měst se jako první vzdalo město Ulm (už 19. prosince 1546), pak následoval ještě koncem prosince Frankfurt nad Mohanem.¹⁸ Společnou hromadnou kapitulaci podala skupina malých jihoněmeckých říšských měst (Kempten, Memmingen, Isny aj.) v lednu 1547. Kapitulace jihoněmeckých městských členů Šmalkaldského spolku byla dovršena v předjaří 1547, kdy se vzdal zbytek měst s výjimkou Kostnice.

Válka se Šmalkaldským spolkem však ještě zdaleka nebyla u konce a Karel V. potřeboval mít na jihu Německa klid. Proto se v této fázi spokojil většinou jen s relativně malým finančním postihem v případě těch členských měst Šmalkaldského spolku, která se vzdala „dobrovolně“. Koncem ledna 1547 se císaři vydalo na milost i nemilost i město Augsburg, které v únoru obsadila císařská posádka. Toto bohaté říšské město (do kterého se spolu s císařskými vojsky vrátili z krátkého exilu i císařovi bankéři; o mírné sankce vůči odbojnému Augsburku se výslovně zasloužil Antonín Fugger) se později stalo místem dlouhodobého císařova pobytu a dvou dlouhých říšských sněmů (1547/1548 a 1550/1551), když přišel čas „zúčtování“.¹⁹

Výše zmíněné „dobrovolné“ kapitulace členských měst Šmalkaldského spolku, probíhající od prosince 1546 do jara 1547, stály všechna postižená města značné finanční částky i zásahy do vnitřního uspořádání městských samospráv a cechovní organizace,²⁰ ale tresty nebyly tak zničující jako v případě flanderského Gentu o sedm let dříve.

Zajetím saského kurfiřta Jana Fridricha v bitvě u Mühlberka (24. dubna 1547) byl zlomen hlavní vojenský odpor Šmalkaldského spolku, ale nikoli všečen. V severním Německu se císařskému vojsku nedařilo; zde stále operovala část spolkové armády o síle cca 7 tisíc mužů, které velel Albrecht z Mansfeldu. Ten své kvality prokázal v menší bitvě u Drakenburgu (23. května 1547), kde rozdrtil stejně silné císařské vojsko. Po této porážce se císařská vojska ze severního Německa úplně stáhla a Karel V. se zaměřil na politické „vypořádání se“ s těmi povstalci, které měl ve své moci. Dosud odolávající zbytek povstalců nechal císař na později, neboť se jednalo hlavně o velká členská města Šmalkaldského spolku, jejichž obléhání by bylo dlouhé a nákladné: z jihoněmeckých měst to byla již zmíněná Kostnice (dobyta až 1548) a na severu Magdeburg (dobyta až 1551).²¹

18 Paul COLLISCHON, *Frankfurt a. M. im Schmalkaldische Kriege*, Strassburg 1890; Irene HAAS, *Reformation – Konfession – Tradition: Frankfurt am Main im Schmalkandischen Bund 1536–1547*, Frankfurt am Main, 1991.

19 H. LUTZ, *Augsburg*, p. 428–429.

20 Eberhard NAUJOKS, *Kaiser Karl V. und die Zunftverfassung: ausgewählte Aktenstücke zu den Verfassungsänderungen in den oberdeutschen Reichsstädten (1547–1556)*, Stuttgart 1985.

21 Friedrich, HUELSSE, *Die Stadt Magdeburg im Kampfe für den Protestantismus während der Jahre 1547–1551*, Halle – Verein für Reformationsgeschichte (Schriften für das deutsche Volk), Heft 17, 1892.

Jediným městem Šmalkaldského spolku, které se císaři nikdy nepoddalo, ani jej nedobyl, zůstaly přístavní Brémy.²²

V květnu a červnu 1547, kdy v Čechách zůstávala situace stále ještě nejasná, již čeští stavové věděli, jak Karel V. postupoval vůči odbojným říšským stavům v jižním Německu (kteří se císaři sami vzdali) a jak se zachoval vůči severoněmeckým členům Šmalkaldského spolku, které porazil na válečném poli. Již v rámci střetu mezi císařskou mocí a říšskou opozicí byly k dispozici dvě kategorie „poražených“ a postup ze strany Karla V. vůči nim mohl být vnímán jako jistý precedens pro možný zásah vůči odbojným stavům ze strany Ferdinanda I. Toho také využívala ta část české šlechtické obce, která se snažila o nalezení kompromisního politického řešení, které považovala za lepší než jakoukoli formu přímého válečného střetu s vlastním králem.

I česká opoziční šlechta se počátkem června 1547 (kdy již bylo jasné, že zahájení aktivního vojenského odporu proti Habsburkům by nemělo velkou šanci na úspěch vzhledem ke značné převaze vojsk Karla V. a absenci jakýchkoli potenciálních spojenců v blízké Evropě) upnula k naději, že se s Ferdinandem I. podaří vyjednat podobně výhodné dohody, jaké akceptoval Karel V. například v případě falckého kurfiřta Fridricha a vévody Oldřicha Württemberského. Obě tato říšská knížata, do té doby aktivní členové Šmalkaldského spolku, podepsala s císařem koncem prosince 1546 „smlouvu o neutralitě“,²³ která pro ně sice znamenala také jistou finanční zátěž, ale zároveň jim již nehrozil žádný případný další postih.

To je podle mého názoru jeden z důvodů, proč se otázka „potrestání“ jihoněmeckých členů Šmalkaldského spolku prakticky neobjevuje v písemnostech, které ve své vnitřní korespondenci nebo v tištěných propagačních materiálech rozšiřoval řídicí štáb českých opozičních stavů. Vzhledem k možným mnohem tvrdším sankcím se totiž forma trestu, kterou Karel V. užil do dubna 1547 (tedy před bitvou u Mühlberka) vůči jihoněmeckým stavům, kteří se mu dobrovolně vzdali, mohla jevit jako relativně nízká cena za smírné řešení konfliktu českých stavů s králem Ferdinandem. Zvláště za situace, kdy sám Ferdinand deklaroval, že je ochoten se stavy jednat o ujištění jejich právních nároků (pokud je na sněmu řádně prokáží) a že nebude trestat nikoho, kdo se vůči králi nepostavil přímo vojensky na odpor a byl pouze pasivním členem stavovského opozičního spolku (Přátelského snešení).

22 Helmut LUCKE, *Bremen im Schmalkandischen Bund 1540–1547*, Schriften der Wittheit zu Bremen, Reihe F: Veröffentlichungen aus dem Staatsarchiv der Freien Hansestadt Bremen, Heft 23, Bremen 1955.

23 Adolf HASENCLEVER, *Die Kurpfälzische Politik in den Zeiten des schmalkaldischen Krieges (Januar 1546 bis Januar 1547)*, Heidelberg 1905, s. 90–91.

Proto většina české stavovské opozice přistoupila na královu „nabídku“, formulovanou velmi chytře v královském mandátu z 3. června 1547. Král zde nabízel beztrestnost všem členům Přátelského snešení, kteří dobrovolně prohlásí své členství ve stavovském spolku za omyl, zavází se k tomu, že na nejbližším zemském sněmu ze spolku vystoupí, a jinak se osobně vůči králi neprovinili žádnou jinou odbojovou aktivitou. Tuto zdánlivě vstřícnou nabídku akceptovala nejen většina šlechtických členů stavovského spolku, ale také všechna dotčená královská města, včetně Pražských měst. V této fázi tedy stavovský spolek („Přátelské snešení“) vystupoval jednotně a královská města těžko mohla šlechtě vyčítat nějakou „zradu“, neboť sama postupovala úplně stejně.

Na rozdíl od většiny šlechticů však král Ferdinand, sídlící počátkem června v Litoměřicích, delegace vyslané královskými městy nepřijal a jejich omluvu neakceptoval. Tímto způsobem král Ferdinand velmi chytře vnesl rozkol do celého opozičního hnutí a získal na svou stranu i část předáků šlechtické obce. Vždyť „dohoda z nutnosti“ o politické spolupráci české šlechty a královských měst měla jen krátké trvání (únor až červen 1547) a nemohla překrýt po řadu let trvající nepřítelství na domácí politické scéně, projevující se výrazně i na poli hospodářském. Pro většinu české šlechty představovalo očekávatelné potlačení politických práv a hospodářské síly královských měst nejen přijatelnou cenu za usmíření s králem, ale vlastně i prosazení dlouhodobých cílů, o které šlechta systematicky usilovala před rokem 1547 na vnitropolitické scéně.

Z Litoměřic tedy odjízděly delegace většiny královských měst s neúspěchem,²⁴ v očekávání královské nepřítelství. Přitom však vojenský a ekonomický potenciál českých královských měst zůstával do té doby válkou prakticky nedotčen a především spojená Pražská města disponovala armádou, která byla schopna nejen odolat dlouhodobému obléhání, ale i konkurovat vojsku Ferdinanda I. přímo v poli (pokud by do Čech nevrhly španělské a italské sbory Karla V.).

V té době, především v průběhu června 1547, tedy ležela před pražskými měšťskými politiky otázka, zda má ozbrojený odpor smysl i poté, co již nelze spoléhat na spojence ze strany české šlechty (včetně českobratrských magnátů typu Arnošta Krajíře z Krajku či Bohuše Kostky z Postupic, kteří také uvěřili královým slibům).

Teprve v této době mělo podle mého názoru smysl publikování „gentského rozsudku“ z roku 1540, neboť pražská města byla v té době v podobné situaci jako flanderský

24 Král přijal pouze delegaci královských měst Plzně a Českých Budějovic. Tato města také patřila mezi signatáře Přátelského snešení, ale stala se jimi až v poslední fázi rozšiřování stavovského spolku v závěru dubnového sněmovního jednání, a to společně se zemskými úředníky a s předpokládaným svolením královým. Královský list, kterým Ferdinand I. vyzývá tato dvě města v souladu s červnovým mandátem k vyslání šestičlenné městské delegace do Litoměřic, viz Národní archiv Praha, fond Registra, kn. č. 41, fol. 23v. Ohledně členství Plzně v „Přátelském snešení“ viz nejnověji P. VOREL, *Politická komunikace české stavovské opozice roku 1547*, s. 81.

Gent. Agitační význam zveřejnění českého překladu gentského rozsudku pro radikalizaci městské části stavovského odboje zdůrazňoval již sám Sixt z Ottersdorfu,²⁵ který do rukopisu svého díla celý onen gentský rozsudek přepsal.

Hlavní editor Sixtova díla Josef Teige tuto pasáž považoval za méně významnou, proto ji v edici (jako z věcného hlediska okrajovou část, netýkající se přímo českých záležitostí) vypustil.²⁶ Karel Tieftrunk i Josef Janáček kladli vznik tohoto tisku do února či března 1547 a na základě starších hypotéz předpokládali, že tento tisk vznikl v prostějovské tiskárně. To považují za velmi nepravděpodobné vzhledem k politickým postojům, které v březnu 1547 prokazatelně zaujímal Jan z Pernštejna (tehdejší prostějovská vrchnost).²⁷ Pro Jana z Pernštejna by bylo velmi nebezpečné, pokud by takový materiál vznikl na jeho panství přes výslovný zákaz panovníka. Jako logičtější se jeví vznik takového materiálu v některé z tehdejších tiskáren pražských, které k šíření svých písemností velmi hojně využíval stavovský výbor.²⁸

Také časové zařazení vzniku tohoto textu podle mého názoru neodpovídá situaci v polovině února 1547 (jak soudil K. Tieftrunk)²⁹ nebo v březnu 1547 (dle J. Janáčka).³⁰ V průběhu března a dubna 1547, tedy v době akutního ohrožení země ze strany Habsburků, vznikla řada tištěných výzev k odboji a k splnění branné povinnosti k obraně země. Žádná z nich však není stavovsky vymezena (tj. zaměřená jen na jednu složku stavovské společnosti) a používají zcela odlišné argumentace, proč je nutné se bránit vpádu cizího vojska na české území. „Gentský rozsudek“ mohl mít z logiky věci silný

25 J. TEIGE (ed.), *Sixt u Ottersdorfu – Knihy památné*, II, s. 14–15.

26 Text gentského rozsudku z roku 1540 je jednou ze dvou rozsáhlejších pasáží textu Sixta z Ottersdorfu, kterou Josef Teige pro její údajnou nízkou historickou hodnotu do své edice výslovně nezařadil. Druhým takovým textem je Sixtův seznam členů stavovského opozičního spolku, tedy signatářů Přátelského snešení. Tento seznam jsem badatelské veřejnosti zpřístupnil již dříve, viz Petr VOREL, „Přátelské snešení stavův českých“ z března 1547 a jeho signatáři, in: Petr Vorel (red.), *Stavovský odboj roku 1547 – První krize habsburské monarchie* (Sborník příspěvků z vědecké konference konané v Pardubicích 29. – 30. 9. 1997), Pardubice – Praha 1999, s. 81–124. Vzhledem k tomu, že i text gentského rozsudku z roku 1540 považují v daném kontextu (podobně jako Sixt z Ottersdorfu) za poměrně významný, dovolil jsem si připojit jej v celém znění jako ediční přílohu této studie.

27 Petr VOREL, *Pernštejnská diplomacie v době stavovského povstání roku 1547 (edice listů Jaroslava z Pernštejna z února a z června 1547)*, Východočeský sborník historický 3, 1993, s. 231–272

28 Většina drobných tisků, které v průběhu roku 1547 vznikly v důsledku aktivity stavovského výboru a jsou starší literaturou přisuzovány tiskárně prostějovské, vznikla prokazatelně v Praze. Za sdělení těchto předběžných výsledků dosud nepublikované typografické analýzy děkuji doc. PhDr. Petru Voitovi, CSc. V nejnovější práci klade autor tisk „Gentského ortelu“ do pražské tiskárny Ondřeje Kubeše někdy po dubnu 1547, viz Petr VOIT, *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí I., Severinsko-kosořská dynastie 1488–1557*, Praha 2013, s. 324–325.

29 K. TIEFTRUNK, *Odboj stavův českých*, s. 100–101.

30 J. JANÁČEK, *České dějiny I/II*, s. 265.

ohlas právě až za situace, kdy zůstala města v možném aktivním odboji již *de facto* osamocena.

Také svědectví Sixta z Ottersdorfu, který byl nepochybně dobře informován o časové následnosti jednotlivých tisků, je podle mého názoru jednoznačné. Opis gentského rozsudku z roku 1540 vložil autor do druhé části rukopisu, a to do části, která není řazena přísně chronologicky; jedná se o komentovaný výběr písemností různého druhu. Samotná jednání o Gentu (jakožto odstrašujícím příkladu císařova postupu) klade autor až do doby poté, co stavové i Pražané obdrželi císařův list, týkající se zemské hotovosti a datovaný 7. dubna 1547 v Chebu.³¹ Tento císařův list nechal král Ferdinand přeložit do češtiny a zvláštním listem, odeslaným 8. dubna 1547 z Chebu, nařídil Florianu Gryspekovi, aby nechal vyrobiť 14 kopií české i německé verze, které měl rozestat do každého kraje, a zvlášť ještě Pražanům.³²

Samotný vznik a rozšiřování tištěného textu však autor zmiňuje ještě o něco později: „... *Když ortel [míněno gentský rozsudek z roku 1540, pozn. P.V.] jakož i jiné mnohé věci od osob a stavův vyšších v lid obecný vtroušen byl [podtrhl P.V.] a oni jej přeslyšeli, ačkoli hned z počátku po odjetí do Litoměřic královském proti ouřadu konšelskému byli se pozdvihli....*“. Autor nemohl mít na mysli králův pobyt v Litoměřicích v únoru 1547, ale až počátkem června 1547, v souvislosti s vydáním mandátu z 3. června 1547. Tato Sixtem doložená časová následnost podle mého názoru poměrně věrohodně dokládá vznik zmíněného tištěného materiálu až v průběhu června 1547, kdy se již Pražané mohli důvodně obávat, že král jejich omluvu nepřijme a bude prosazovat nějakou jinou formu potrestání.

Tyto obavy se v plné míře potvrdily a po formální stránce měl průběh potrestání Pražských měst i většiny ostatních menších českých královských měst v roce 1547 podobný průběh a dlouhodobé důsledky jako zásah Karla V. proti městu Gent. Pravda, král Ferdinand I. si odпустиł hromadné popravy konšelů a dalších zástupců „odbojných měst“ a také nevyžadoval ponižující průvod bosých Pražanů městem s oprátkou na krku, ale ekonomické důsledky panovnických sankcí byly podobné.³³ Pražané i ostatní královská města, postižená panovnickými represemi roku 1547, nesli důsledky sankcí velmi těžce. Pokud však srovnávali svoje postavení s vývojem měst v říši bezprostředně po roce 1547, tak se alespoň mohli utěšovat, že mohli dopadnout ještě podstatně hůř, pokud by (zrazení šlechtou) setrvali na ozbrojeném odporu až do úplné porážky. Odstrašujícím příkladem se stalo jihoněmecké město Kostnice, které jediné z jihoněmecké části

31 Regest tohoto listu viz *Sněmy české* II, č. 75, s. 203; plný text německé verze viz *Akta všech těch věcí*, s. 69–70.

32 Národní archiv Praha, fond Registra, kn. č. 41, fol. 5–5v.

33 J. JANÁČEK, *České dějiny* I/II, s. 315–318.

Šmalkaldského spolku před císařem před bitvou u Mühlberka nekapitulovalo (spoléhalo do jisté míry i na blízké švýcarské spojence). Habsburští diplomaté sice i s městem Kostnicí vyjednávali o dobrovolné kapitulaci, ale podmínky, které si císař kladl, byly pro město nepřijatelné. V létě roku 1548 proto Karel V. obrátil značnou část svého vojenského potenciálu proti Kostnici. Město bylo po vyhlášení říšské klatby 6. srpna 1548 císařovým španělským vojskem nečekaně přepadeno a po krátkém boji (při kterém zahynulo asi 120 měšťanů) obsazeno. Kromě zničení části města a velkých ztrát na životech a majetku postihlo Kostnici také těžké ponížení politické: Jako někdejší svobodné říšské město, zasedající v městské kurii říšského sněmu, bylo zbaveno tohoto postavení a stalo se přímým komorním majetkem Habsburků.³⁴

Až tak daleko v případech českých či jiných říšských měst Habsburkové nezašli. Ostatně bylo pro ně výhodné, pokud říšským nebo českým královským městům zůstala zachována v podstatné míře jejich politická práva na sněmech, pokud mohli tato města ovládat „zevnitř“ a rozhodovat o jejich politickém směřování.

Konflikt v říši neskončil bitvou u Mühlberka a ani přes dočasnou převahu v letech 1547–1551 se císaři Karlu V. nepodařilo prosadit jeho plány na ovládnutí říše. I toto krátké období však stačilo k tomu, aby se významným způsobem změnila role velkých městských center ve struktuře země. Tento vývoj byl podobný v Čechách i v Římsko-německé říši.

Habsburkům se především podařilo zavedením nového systému daní a nucených půjček ovládnout podstatnou část velkých měst ekonomicky. Tato změna se pak promítla do financování habsburské politiky, která byla v případě Karla V. významným způsobem závislá na úvěru, zprostředkovaném (vedle úvěrových zdrojů španělských, resp. kastilských)³⁵ jihoněmeckými bankovními domy. Tato vazba však byla oboustranně výhodná právě jen do poloviny 16. století. Po roce 1547 dochází k postupné změně, kdy se z někdejší výhody napojení úvěrových operací na financování habsburské politiky stává nuceně trpěná povinnost. Jihoněmecké bankovní domy (do té doby představující dominantní prvek úvěrové politiky v rámci říše i širší Evropy) ztrácejí svoje výhodné postavení,

34 Diethelm HEUSCHEN, *Reformation, Schmalkaldischer Bund und Österreich in ihrer Bedeutung für die Finanzen der Stadt Konstanz 1499–1648*, Schriften zur Kirchen- und Rechtsgeschichte (Darstellungen und Quellen), Nr. 36, Tübingen – Basel 1969, s. 163–171, V. Kapitel, § 14: Die Ausgleichsverhandlungen der Stadt mit dem Kaiser bis zur Achterklärung am 6. August 1548 und die folgenden Monate bis zum Übergang an Österreich.

35 Problematikou kastilského úvěru Karla V. se mimo jiné nejnověji zabývá Ludolf PELIZAEUS, *Dynamik der Macht (Städtischer Widerstand und Konfliktbewältigung im Reich Karls V.)*, Geschichte in der Epoche Karls V., Band 9, Münster 2007, s. 225–227. Z hlediska dlouhodobé protiměstské politiky Habsburků ve španělských državách i v říši je však tato publikace zaměřena jen na starší období (cca 1516–1530); Problematiky Šmalkaldské války a následných protiměstských sankcí se vůbec netýká, což ze samotného názvu není zřejmé.

stejně jako jihoněmecká říšská města v obecné rovině. Neschopnost Habsburků splácet úvěr výrazným způsobem přispěla k ekonomické stagnaci celé této oblasti, zatímco centrum evropského finančního světa se postupně, ale velmi zřetelně během několika desetiletí zcela přesunulo do těch velkých měst evropského kontinentálního severu, která se v polovině 16. století dokázala expanzivní „protiměstské“ politice Habsburků ubránit (Amsterdam, Rotterdam, Brémy, Hamburk aj.). Česká královská města bohužel do této skupiny nepatřila.

Ediční příloha:

Český předklad rozsudku Karla V. nad městem Gent z května 1540, vytištěný a rozšiřovaný roku 1547 v Praze (Knihovna Národního musea, sign. 36 B 14; pátý svazek konvolutu):

Ortel velebnosti císařský na obyvatele v městě Gentu léta etc. XL. učiněný.

Najprvé známo činíme přede všemi, že uváživše a vyhledavše dostatečně spolu s radami našimi provinění a vejsťupek obyvatelův a měšťanův města našeho Gentu, tento dolepsaný nález a ortel na ně jsme učinili a zjevně činíme:

Najprvé, že jejich suplikaci se místa nedává, nýbrž že v té berni, kteráž jest na stavy hrabství našeho Flanderského léta etc. xxxvi. vložena, totiž čtyry krát sto tisíc zlatých ode všech tří stavův svolená, podle jiných stavův slušně státi mají. I na potomní časy ve všech šacuňcích a berních na věčné a budoucí časy podle nich aby stáli. A to troje obdarování, kteréž sou sobě od někdy pana Ludvíka Kryty a paní Marie, hrabat flanderských, proti tomu zjednali, to zdvímáme a moříme, nic méně jich apelaci na to učiněnou v nic obrácíme.

Dále uznavše, že nadepsaní měšťané skrze své provinění, totiž neposlušenství, rozbroj, zradu a zprotivení, nám hrdla i statky sou propadli. A protož všecka jich privilegia, svobody a zvyklosti, kterýchž jsou od předkův našich k obci i také na cechy tkadlecké dosáhli, odjímáme a bereme na věčné časy. A k tomu ustanovujem a řídíme, aby naši dědicové ani potomci nebyli povinni jim přísahati, aby je zase k těm jejich svobodám a privilegiím připustiti měli, a neb nad nimi ruku držeti měli. Nýbrž že mají při tom nařízení, kterýž my jim dáme, zůstati, a tak hned všecka ta privilegia a svobody, nicméně ustanovení a zřízení svá, též i knihy červené a černý, do nichž ta privilegia vepsaná sou, v moc naši aby nám dali, a my abychom s nimi učinili což chceme, a voni měšťané aby se již potomně na ně netáhli, anichž jich v ničem ku pomoci sobě nebrali, aniž také žádného přípisu jich sobě nepozůstavovali, a to pod ztracením hrdla i statku.

Dále nalízáme, že sú nám všecky důchody k tomuto městu, tudíž i cechům náležící, spolu se všemi domy svými, s střelbů i se všemi potřebami válečnými, i také zvon, kterýmž se sezváněli, propadli. A protož aby nám toho všeho postoupili, i také zvon ten spustili, a zapovídáme jim, aby na věčné časy žádný střelby ani jakých potřeb válečných více nemávali. Nadto chceme, aby pro takové své provinění všecka rada, soudci, ouředníci i všech cechův nejvyšší cechmistři, k to[m]u se třidcíti p[řed]ními měšťany, kterýž jmenovati budeme, a z každého cechu s šesti, z knapstva pak padesáte, osobami v černých sukních s odkrytými hlavami, týž z tovaryšstva toho, kteříž sú se zprotivili nám, padesáti

osobami, kterýž my jmenovati budeme, v košilích bosí, majíc každý provaz na hrdle, všickni pořád jako v procesí aby před nás sem do zámku, a neb kdež jim kážeme, šli, a k nohám naším padnúce, vysoký hlasem skrze jednu osobu z svých Ouředníkův, vinni se dali, a k svými přestoupení a zprotivení na úraz důstojenství našeho, tudíž i sestry naší, milý králový Marie se přiznali, že jim toho z srdce líto jest, a toho že více, by pak mohli, neučiní, a pro Bůh aby nás prosili, týž i sestry naší, abychom jim to učinili, a milost jim ukázali.

Avšak abychme y také toho nějaký další užitek měli, odsuzujem je také, aby ná[m] nad tu nap[ře]d dotčenú berni, těch čtyřikrát sto tisíc, hned půl druhého krát sto tisíc zlatých vejše dali, a na potu[m] každého roku po šesti tisících zlatých pokuty dávali, týž také i plat ten, tj. půl šesta sta hřiven, kterýž jest jim kníže Karel Burgundský, předeck náš, prodal, a oni z našich důchodův sobě jej vyrážeti mají, týž aby nám zase jej propustili a nás z něho kvitovali.

Nadto i zápisy a listy na to zase ná[m] navrátili, a na to se více nepotahovali, týž také všechny pokuty městské, kteréž skrze svády a jakáčkoli provinění přicházejí, nim méně šatlavu a šibenici jim odjímáme, a v moc svú bēřeme.

Nadto mají také všechny peníze, kterýž sú v tom rozbroji sebrali, nám dáti, i všechny škody skrze to vzatý zaplatiti.

A naposledy mají také valy ty a příkopy, kterýž sú za městem udělali, na svůj náklad zase rozkopati a zavoziti, a kdož sú koli k tomu pomoc činili, ty jim zase navrátiti a napotom o takové dílo aby se nepokoušeli.

Nýbrž pro věcí trestání aby také tu zeď a příkop od Antorfské brány až k vodě na svůj náklad ve dvou měsících aby rozbořili a zasypali.

Také sobě některý nepotřebné brány, fortny a zdi, kteréž v týmdni ukážeme, k zboření my vyměřujeme a týmž kamenem zámek nový stavěti budeme.

Avšak abychme jim zouplna milost naši neodjali, když nám všemu tomu dosti učiní, tehdy jim také to jejich provinění milostivě odpouštíme.

Však trestání k těm, kteříž jsou tím rozbrojem vinni a utekli, týž i kteříž u vězení máme, na ně sobě pozůstavujíc.

I státo nejznamenitějších víc než padesáte.

Zusammenfassung

Sanktionen gegenüber böhmischen Königsstädten im Jahre 1547 im Kontext der habsburgischen Politik der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts („Genter Urteilsspruch“ in der politischen Propaganda des Ständeaufstands)

In der Zeit der Ständerevolte im Jahre 1547 wurde in Prag die tschechische Übersetzung des Urteils aus dem Jahre 1540 herausgegeben und verteilt, mit welchem Kaiser Karl V. aus dem Hause Habsburg, die heutige belgische Stadt Gent bestrafte, die die Steueranforderungen des Kaisers verweigerte. Unter Drohung eines militärischen Angriffs entschieden sich die Genter Stadtbürger dafür, sich dem Kaiser zu unterwerfen und sahen eine anschließende Nachverhandlung vor, denn sie waren sich der Rechtsgültigkeit ihrer älteren Privilegien sicher, die sie als ausreichenden Schutz gegen unberechtigte Anforderungen Kaiser Karls V. betrachteten. Nach der militärischen Besetzung der Stadt beschlagnahmte jedoch Karl V. sämtliches Eigentum der Stadt und erließ ein strenges Urteil mit langfristigen Folgen für die Wirtschaft. In der älteren tschechischen Literatur war dieser Text bekannt, jedoch die Umstände und auch die Entstehungszeit wurden irrtümlicherweise bis in die alleinigen Anfänge des organisierten Widerstandes im Februar oder März des Jahres 1547 verschoben. Der Autor legt auf der Grundlage neuer Untersuchungen des Verlaufs des Ständeaufstands die Entstehung dieses Materials erst in den Juni 1547, als sich nach der Schlacht bei Mühlberg, wo sich die meisten Teile des böhmischen Adels des Ständeaufstands mit dem König Ferdinand geeinigt hatten und die böhmischen königlichen Städte für den König der letzte potentielle Gegner geliebt war. Vor allem die politischen Führer der Prager Städte standen vor der Entscheidung, ob man im Widerstand gegenüber dem König weiterhin bleiben soll und das auch ohne die Unterstützung des Adels des ursprünglichen oppositionellen

Lagers (und auch einen langfristigen militärischen Konflikt mit dem eigenen König zu riskieren) oder die Waffen niederzulegen und sich auf die wohlgesinnte Haltung und das Versprechen der königlichen Diplomaten zu verlassen. Im Laufe des Monats Juni konnten sich die Prager nur noch auf eine etwaige militärische Hilfe seitens der kleineren böhmischen königlichen Städte verlassen, weil auch früher politisch hochaktive Anführer der Böhmischen Brüder zu dieser Zeit schon eine Kompromisslösung mit dem König bevorzugten. Die Möglichkeiten der „ländlichen“ Städte dem bedrohten Prag militärisch zu helfen waren nur sehr begrenzt, denn die adeligen Anführer haben sich entweder mit dem König geeinigt, jegliche militärischen Verlagerungen im Lande zu verhindern, die außerhalb der königlichen Kontrollen verliefen würden. Erst zu dieser Zeit, d.h. bis zum Juni 1547, legt der Autor die Entstehung und Verbreitung des „Genter Urteilsspruchs“, da sein Inhalt hinsichtlich des Standes vornehmlich nur auf die städtische Umgebung eingegrenzt ist. Darin liegt der grundlegende Unterschied im Vergleich mit allen agitierenden Druckmaterialien der ständischen Opposition, die vor Ende Mai 1547 verbreitet wurden, da sie für alle Schichten der Ständegemeinde bestimmt waren. Die Bestrafung der Stadt Gent 1540 durch den Kaiser sollte jedoch nur ein abschreckendes Beispiel für die Städte sein, nicht für den Adel. Hinsichtlich der damaligen politischen Situation ist es logisch, dass zu diesem Zweck ein älteres Beispiel aus der damaligen habsburgischen Niederlande verwendet worden war, und nicht die Sanktionen Kaiser Karls V. gegenüber den süddeutschen städtischen Mitgliedern

der Schmalkaldische Liga. Die süddeutschen Städte, die unter der militärischen Drohung ab Ende 1546 bis zum Frühjahr 1547 kapitulierten, wurden nämlich wesentlich milder sanktioniert, als Gent im Jahre 1540. Die Vorgehensweise Kaiser Karls V. gegenüber dem Adel beziehungsweise den Städten, die vor der Schlacht bei Mühlberg (im April 1547) ohne einen bewaffneten Widerstand aufgegeben hatten, war nämlich eher ein Argument für die Fürsprecher einer Kompromissvereinbarung mit König Ferdinand. Nachfolgende Sanktionen König Ferdinands von Habsburg gegenüber den böhmischen königlichen Städten, die 1547 mit Zuversicht die Versprechen des Herrschers angenommen und den bewaffneten Widerstand nicht fortgesetzt haben, lösten deshalb Überraschung und Entsetzen aus. Diese Sanktionen wurden dann logischerweise seitens der betroffenen

Städte als ungerecht und absurd schroff interpretiert, denn ihr Umfang und die wirtschaftlichen Folgen näherten sich eher der Genter Situation im Jahre 1540, als den süddeutschen Städtemitgliedern der Schmalkaldische Liga in der Wende 1546–1547. In diesem Kontext befasst sich der Autor mit der Frage einer systematischen langfristigen „antistädtischen“ Politik der Habsburger der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts, die anschließend im breiten wirtschaftlichen Kontext wesentlich zum Ausdruck gebracht wurde. Die Hauptzentren des bedeutenden Zinsunternehmens im Rahmen des Heiligen Römischen Reiches hat sich in die Stadtzentren Norddeutschlands und der Niederlande verschoben, die Mitte des 16. Jahrhunderts ihre Unabhängigkeit von der Habsburger Zinspolitik verteidigen konnten.

Josef HRDLIČKA

Jak se ubránit před válkou? Snahy šlechticů o ochranu vrchnostenských měst za třicetileté války (Vilém Slavata a Jindřichův Hradec 1631–1633)

Abstract: How to Defend Yourself against the War? The Nobility Efforts to Protect Seigniorial Towns during the Thirty Years' War (Vilém Slavata and Jindřichův Hradec 1631–1633)

Using the particular example, the contribution analyzes the defence strategies by means of which, in the early 1630s – in connection with the Saxon invasion of the Czech lands – Bohemian Obristkantzler Wilhelm Slavata attempted to protect his estates on the border of southern Bohemia and southern Moravia both from attacks of enemy troops and the soldiers passing through and staying in seigniorial services.

Key words: the Czech lands – Early Modern Times – the Thirty Years' War – seigniorial towns – Vilém Slavata – defence strategies

Slovní spojení město a válka nacházející se v titulu pardubického bienále evokuje především nepřátelskou agresi vůči urbánním lokalitám. V mnoha pracích, které se z různých úhlů pohledu zabývaly vojenskými střety na počátku novověku včetně období třicetileté války, ale zaznělo, že v podstatě stejné nebezpečí jako nepřátelská vojska znamenaly pro civilní obyvatelstvo vojenské oddíly, které byly povolány na jeho obranu před nepřítelem.¹ Následující sdělení se na konkrétním případu pokusí ukázat,

¹ Monograficky Jan KILIÁN, *Město ve válce, válka ve městě. Mělník 1618–1648*, České Budějovice 2008, např. s. 184. K tematice střetávání civilního městského, resp. venkovského obyvatelstva a vojáků v českém prostředí nověji Jan KILIÁN – Marie Š. KOLDINSKÁ – Milan SVOBODA (edd.), *Turek. Švéd a Praž. Vojenský živel versus město a venkov českého raného novověku*, Praha 2011 (= Historie – Otázky – Problémy 3, č. 1, 2001). Dále Marek ĎURČANSKÝ, *Zkušenosti Nymburských s vojáky za třicetileté války. Sonda do problematiky obrazu vojáka v českém prostředí*, Kuděj 1, 1999, s. 22–38; Jaroslav ŠULC, *Třicetiletá válka a všední den venkovské společnosti v Čechách (se zřetelem k situaci na komorních panstvích a ve středním Polabí)*, Časopis Národního muzea – řada historická 175, 2006, s. 41–78, kde je také obsáhlý přehled zahraniční literatury k tématu. Z ní výběrově alespoň Bernd ROECK, „*Als wollt die Welt schier brechen*“. *Eine Stadt im Zeitalter des Dreissigjährigen Krieges*, München 1991; Bernard R. KROENER – Ralf PRÖVE (hg.), *Krieg und Frieden. Militär und*

jak se někteří čeští šlechtici na počátku raného novověku pokoušeli reagovat na ohrožení, které pro jejich venkovská panství a vrchnostenská města představovali vojáci bojující v letech třicetileté války ve službách vládnoucích zeměpánů.² Tyto snahy představí a bude konkretizovat na příkladu dominia Viléma Slavaty, od roku 1628 až do jeho smrti na počátku roku 1652 nejvyššího kancléře Království českého,³ který však vzhledem k úředním povinnostem pobýval od poloviny dvacátých let 17. věku prakticky trvale ve Vídni a své kroky směřující k ochraně svých pozemkových držav byl proto nucen koordinovat s lokálními mocenskými autoritami, které podléhaly jeho vlivu. Pozornost bude věnována jádru Slavatových držav na pomezí jižních Čech a jižní Moravy, konkrétně třem panstvím, jejichž centry byla města Jindřichův Hradec, Nová Bystřice a Telč. Naopak další dvě vzdálenější panství Mělník a Košumberk do tohoto velmožova záměru, jak se prozatím zdá, vzhledem ke své poloze pojata nebyla.⁴ Zaměřím se na první polovinu třicátých let 17. věku, zejména na období saského vpádu do Čech z let 1631 a 1632 a na následující zimu na přelomu let 1632 a 1633, kdy v Čechách přezimovaly císařské oddíly po bitvě u Lützenu.⁵

Přestože císařská vojska byla v Jindřichově Hradci přítomna s přestávkami již od bělohorské bitvy,⁶ mohli se jindřichohradečtí měšťané, další obyvatelé města i okolních vsí

Gesellschaft in der frühen Neuzeit, Paderborn 1996; Stefan KROLL – Kersten KRÜGER (hg.), *Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit*, Münster-Hamburk-London 2000.

- 2 Novější českou literaturu k období třicetileté války naposledy shrnul Jan KILIÁN, *Der Dreißigjährige Krieg in der tschechischen Geschichtswissenschaft (2000–2010)*, *Frühneuzeit-Info* 22, 2011, s. 191–197.
- 3 K jeho osobě monograficky pouze Josef JIREČEK, *Lebens des Obersten Hofkanzlers von Böhmen Wilhelm Grafen Slavata*, Praha 1876. Ze starších prací ještě Josef DOBIÁŠ, *Vilém Slavata*, *Časopis historický* 1, 1881, 269–309; 2, 1882, s. 34–56. Novější práce cituje Josef HRDLIČKA, *Vilém Slavata a jeho hejtman Hynek Ladislav Vejtmiler z Vejtmile*, *Theatrum historiae* 6, č. 9, 2011, s. 187–200, zde s. 188.
- 4 Petr KOPIČKA, *Správa velkostatku Mělník v 16. až 20. století (Diplomatická studie z dějin patrimoniální a hospodářské správy)*, *Porta Bohemica* 2, 2003, s. 24–78. Ke Košumberku Josef HRDLIČKA, *Zámek Košumberk a jeho slavatovští majitelé v první polovině 17. století*, in: Emil Voráček a kol. (edd.), *Luže v dějinách I. Od počátků středověku do konce 17. století*, Luže 2010, s. 81–95.
- 5 Václav LÍVA (ed.), *Prameny k dějinám třicetileté války. Regesta fondu Militare Archivu ministerstva vnitra ČSR v Praze IV*, Praha 1953, s. 29–33, 253–309. K saskému vpádu Antonín REZEK, *Dějiny Saského vpádu do Čech (1631–1632) a návrat emigrace*, Praha 1889; Miroslav TOEGEL, *Příčiny saského vpádu do Čech v roce 1631*, *ČsČH* 21, 1973, s. 552–581. Nověji Oldřich KORTUS, *Počátky saského vpádu do Čech v roce 1631*, in: Luděk Březina – Jana Konvičná – Jan Zdichynec (edd.), *Ve znamení země Koruny české. Sborník k šedesátým narozeninám profesorky Lenky Bobkové*, Praha 2006, s. 155–168; TÝŽ, *Praha za saského vpádu v letech 1631 a 1632*, *Pražský sborník historický* 36, 2008, s. 105–184; TÝŽ, *Saské vojsko a každodennost v letech 1631 a 1632*, *Sborník archivních prací* 63, 2013, s. 3–65. Z regionálních příspěvků např. Jaroslav DOUŠA, *Plzeň za saského vpádu v letech 1631 a 1632*, *Minulostí Západočeského kraje* 30, 1995, s. 23–71.
- 6 K dějinám Jindřichova Hradce v době stavovského povstání a ve dvacátých letech 17. století podrobně Josef HRDLIČKA, *Víra a moc. Politika, komunikace a protireformace v předmoderním městě (Jindřichův Hradec 1590–1630)*, České Budějovice 2013, s. 331–625.

s vojáky v císařských službách ve větší míře setkat právě na počátku třicátých let 17. století. Poté, co vojáci saského kurfiřta Jana Jiřího v polovině listopadu 1631 obsadili Prahu, měla být vojenská obrana země organizována na pomezí středních a jižních Čech a jejím centrem se staly České Budějovice. I když tato linie vedla v relativní vzdálenosti od slavatovských panství na jihočesko-jihomoravském pomezí, jejich pán i jeho úředníci přesto pocítovali obavu z nepřítomných oddílů nepřítelů i naopak z nepříjemně blízkých regimentů císařských vojáků, které se v důsledku organizace obrany země ocitaly před branami slavatovských vrchnostenských měst.

Obě nebezpečí nutila velmože věnovat pozornost ochraně vlastních panství, měst i zámeckých sídel. Na začátku listopadu 1631 se v Jindřichově Hradci uskutečnila vojenská přehlídka, při níž tamní zámecký hejtman Václav Mathiades Dačický společně s Adamem Pavlem Slavatou zmustrovali měšťany schopné služby ve zbraní. Měšťané při té příležitosti složili slib, že spolu s velmožovým nejstarším synem chtějí bránit město i zámek před nepřáteli. Vilém Slavata jim za jejich udatnost, věrnost a poslušnost poděkoval a přislíbil nijak nespécifikovanou odměnu a také pomoc v případě, kdyby se ve městě ubytovali císařští vojáci.⁷ Z citovaných slov vyznívá Slavatova obava před saskými vojáky stejně jako před císařskými oddíly, o jejichž vztahu k civilnímu obyvatelstvu a jeho majetku si nedělal iluze.

Již před polovinou listopadu 1631 se vrchní vojenský velitel v Čechách Baltazar Marradas písemně dotazoval hejtmána Dačického, zda by v Jindřichově Hradci mohl ubytovat tři oddíly císařských vojáků pod velením Jana Wanglera. Přestože mu Adam Pavel Slavata 15. listopadu odpověděl, že jejich přítomnost by poddané přivedla na žebračkou hůl a vrchnost by přišla o všechny prostředky k živobytí,⁸ již téhož dne byl Wangler ve městě.⁹ Už ke konci měsíce však Slavata psal jindřichohradeckému hejtmánovi, že se mu podařilo dosáhnout souhlasu Ferdinanda II. s jejich odchodem. Současně vyjádřil naději, že nepřítel se až k městu nedostane, a přání, aby už do Jindřichova Hradce nemuseli být osazováni další vojáci.¹⁰ Wanglerovy kompanie opustily město někdy na přelomu listopadu a prosince 1631, podle Slavatových slov poté, co to Ferdinand II. osobně přikázal Baltazaru Marradasovi.¹¹ Již v polovině prosince pak velmož optimisticky líčil

7 Slavatův dopis adresovaný jindřichohradecké městské radě z 19. listopadu 1631; Státní oblastní archiv (dále SOA), oddělení Jindřichův Hradec, Rodinný archiv (dále RA) Slavatů, inv. č. 104, kniha č. 21.

8 K obdobné argumentaci a sebestylizaci samotných měšťanů J. KILÍÁN, *Město*, s. 181–183; J. ŠULC, *Třicetiletá válka*, s. 68–69.

9 V. LÍVA (ed.), *Prameny IV*, s. 278.

10 Slavatovy dopisy adresované Václavu Mathiadesu Dačickému 22., 26. a 29. listopadu 1631; SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Slavatů, inv. č. 104, kniha č. 21.

11 Za informaci o jejich odchodu Slavata děkoval hejtmánovi Dačickému 6. prosince 1631. Ještě na konci ledna a začátkem února následujícího roku s ním ale řešil, kolik peněz a obilí muselo město vydat

hejtmanu Dačickému, jak se ze Svaté říše římské do Čech přesunula několikatisícová armáda, která jistě brzy vypudí nepřítele z království.¹²

Přestože Slavata doufal v brzký odchod saského vojska ze země, nechtěl zanedbat ochranu svých sídel a panství před cizími stejně jako zeměpanskými oddíly. Aby vylepšil zabezpečení města a zámeckého sídla, rozhodl se pro posílení jejich ochrany. Na začátku prosince 1631 navrhoval Dačickému, aby najal asi 30 mušketýrů. Na jejich zaplacení měl nařídít sbírku, na níž by se po jedné třetině podílela vrchnostenská pokladna, jindřichohradečtí měšťané a také poddaní z panství, kteří by v případě potřeby mohli hledat bezpečí ve městě.¹³ Zatímco měšťany, další obyvatele města a případně i venkovany měly ochránit městské hradby, zámečtí služebníci a urozené osoby hledali útočiště na jindřichohradeckém zámku. Prameny se zmiňují o synech českého nejvyššího kancléře,¹⁴ přítomný byl i hofmistr velmožova dvora Lorenz Maimerle z Mansperka, jeho manželka, děti a služebnictvo¹⁵ stejně jako další, jménem neznámé osoby.

S ohledem na nejistý vývoj situace a také proto, aby přítomnost najatých vojáků městské i vesnické poddané nezatěžovala, jim měl hejtman vždy týden před koncem každého měsíce dát vědět, zda s nimi bude i nadále počítat. Měšťany zmustrované v listopadu 1631 a pověřené obranou Jindřichova Hradce měl v případě potřeby a na velmožův pokyn doplnit vesnickými poddanými schopnými obsluhovat zbraně. Naopak poddaným přímo do vesnic hejtman žádné zbraně vydávat neměl.¹⁶ Dačický ale najal raději 50 mušketýrů, kteří měli bránit město i zámecké sídlo.¹⁷ S navýšením počtu ozbrojenců oproti původnímu návrhu vyjádřil Slavata souhlas v polovině prosince 1631, pouze hejtmanovi radil, aby jim zbraně a střelivo vydal až tehdy, pokud by se k městu přibližovali nepřátelští vojáci.¹⁸ Slavata se tak evidentně obával nebezpečí,

na Wanglerovy vojáky a jakým způsobem by mu o to měla být snížena kontribuce; Slavatovy dopisy z 28. ledna a 11. února 1632 se nacházejí tamtéž.

12 Slavatův dopis z 13. prosince 1631; tamtéž.

13 K této praxi srov. J. ŠULC, *Třicetiletá válka*, s. 72.

14 O svých synech pobývajících na jindřichohradeckém zámku se Slavata zmínil v dopise hejtmanu Dačickému z 6. prosince 1631, ale nejmenoval je; SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Slavatů, inv. č. 104, kniha č. 21. Pobyt Františka Víta Slavaty na jindřichohradeckém zámku uvádí velmožův dopis hejtmanu telčského panství Hynku Ladislavu Vejtmilerovi z Vejtmile z 9. listopadu 1631; tamtéž, inv. č. 98, kniha č. 15.

15 Blíže Slavata v dopise z 29. listopadu 1631 adresovaném jindřichohradeckému hejtmanu Dačickému; tamtéž, inv. č. 104, kniha č. 21.

16 „[D]o vesnic nevidí mně se, aby sedlákům zbraně dané býti měly“; Slavatův dopis adresovaný Dačickému 6. prosince 1631 opsaný tamtéž.

17 Dopis Slavaty adresovaný 13. prosince 1631 hejtmanu Dačickému; tamtéž.

18 „[T]oliko v čas potřeby a nebezpečnství, které nemůže tak nenadále přijíti, aby se prv o něm nevědělo“; Slavatův dopis adresovaný Dačickému 13. prosince 1631; tamtéž.

kteří by mohly vyvolat zbraně v rukou najatých vojáků i jeho vlastních vesnických poddaných.¹⁹

Přes Slavatovu snahu nezůstalo na konci roku 1631 jindřichohradecké panství ušetřeno pobytu vojáků. Podle zprávy, kterou velmož na konci listopadu obdržel od nejmenovaného příslušníka rodu Zajíců z Házmburka, se na něm mělo pohybovat mnohem více ozbrojenců než ony tři kompanie čítající asi 125 vojáků.²⁰ Kromě nich si jeho nejstarší syn Adam Pavel společně s hejtmanem Dačickým měli dát pozor na oddíly, které při cestě na přezimovací stanoviště na Moravu a do Rakous procházely jindřichohradeckým panstvím. Podle velmožova přání se měli domluvit s komisaři, kteří vojáky doprovázeli, aby se mu pokud možno vyhnuli a předešli tak případným nepříjemnostem. Pokud by to nebylo možné, měli jim opatřit jídlo, pití a obrok pro koně, a předejít tak škodám na majetku vesnických i městských poddaných.²¹

Ani tato preventivní opatření jim však nebyla schopna zabránit. Na konci ledna 1632 proto Slavata nařídil sepsat škody, jež vojáci napáchali ve vesnicích na panství, a pochválil hejtmana Dačického, že sedláky, kteří se chystali opustit své grunty a odejít z panství, založil obilím z vrchnostenské obročnice. S odvoláním na usnesení českobudějovického zemského sněmu z prosince 1631 Slavata hejtmanovi radil, aby soupis škod zpečetili dva rytíři, přičemž poddaní, kteří nebyli schopni platit kontribuci, od ní mohli být osvobozeni. Naopak ostatní poddaní, jejichž majetek byl poškozen méně („kteří tak zahubeni

19 Přestože se o tom Slavata výslovně nezminil, mohla být jeho slova ovlivněna obavou z ozbrojeného vystoupení poddaných, k nimž ve druhé polovině dvacátých let 17. století z různých příčin došlo na několika místech Čech. K asi nejznámějšímu případu, který vyvrcholil zavražděním Oty Jindřicha z Vartemberka roku 1625, Josef KOLLMANN, *Povstání poddaných statku Markvartice proti Otovi Jindřichovi z Vartemberka r. 1625. Zánik Vartemberského rodu*, Z minulosti Děčína 2, 1974, s. 65–107. O ozbrojeném vystoupení poddaných proti Jindřichu Hýzrlovi z Chodů na jihočeském statku Lčovice u Volyně roku 1629 stručně Josef HANZAL, *Pobělohorská rekatolizace v jižních Čechách*, Jihočeský sborník historický 48, 1979, s. 181–191, zde s. 185. K dalším násilným případům Tomáš Václav BÍLEK, *Reformace katolická neboli obnovení náboženství katolického v Království českém*, Praha 1892, s. 121–129; Rudolf ANDĚL, *Tři právní případy z dějin frýdlantské lenní šlechty v 17. století*, Sborník Severočeského muzea, Historia 7, 1984, s. 73–88. K selskému povstání, k němuž roku 1626 došlo v Horních Rakousích, Georg HEILINGSETZER, *Der oberösterreichische Bauernkrieg 1626*, Wien 1985 (druhé vydání). O jeho reflexi v jižních Čechách Bohumír JANOUŠEK, *Ohlas hornorakouského povstání r. 1626 v jižních Čechách*, Jihočeský sborník historický 33, 1964, s. 148–156.

20 Tento počet uvedl Slavata v dopise hejtmanu Dačickému z 27. prosince 1631; SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Slavatů, inv. č. 104, kniha č. 21.

21 „Než na to se bude museti velký pozor dáti, když ti někteří rejtaři a pěchota do jich zimních quartýrů do Moravy a sem do Rakous potáhnou, a že by přes panství hradecké táhly, aby s těma comisari, kteří je povedou, časné jednáno bylo, kde budou gruntův našich moci vyhnouti“; Slavatův dopis adresovaný Dačickému 27. prosince 1631; tamtéž. K ubytovacím a zásobovacím povinnostem měšťanů vůči nakvartýrovaným vojákům např. J. KILIÁN, *Město*, s. 154–156. Obecněji Ralf PRÖVE, *Der Soldat in der „guten Bürgerstube“*. *Das frühneuzeitliche Einquartierungssystem und die sozioökonomischen Folgen*, in: B. Kroener – R. Pröve (hg.), *Krieg*, s. 191–219.

nejsou“), museli podle jeho slov kontribuci odvést. V takovém případě Slavata přislíbil, že jim spolu s manželkou Lucií Otýlií Slavatovou z Hradce poskytnou jednu třetinu předepsané částky nebo naturálií.²² Kromě vesničanů se s přítomností vojáků museli vyrovnávat také jindřichohradečtí měšťané. Na ozbrojence bydlicí v jejich domech si Slavatovi stěžovali ještě na počátku února 1632. Není zcela jasné, o jaké vojáky šlo; pravděpodobně se jednalo o mušketýry najaté před třemi měsíci k obraně města a zámku. Také v tomto případě velmož měšťanům přislíbil, že by jim vydání spojená s jejich vydržováním mohla být odečtena z předepsané kontribuce.²³ Oporu mu opět poskytlo usnesení českého zemského sněmu, jehož text si regent slavatovského domina Jan Unčovský z Rozenportu obstaral již někdy na přelomu ledna a února 1632 a sklídil za to velmožovu pochvalu.²⁴

Přes všechna nadějná očekávání a přísliby se jindřichohradecké panství vojáků hned nezbavilo. V květnu 1632 totiž v souvislosti s přípravou útoku proti saské armádě přešly přes panství oddíly „*Charvátů*“, které slavatovským poddaným i samotné vrchnosti opět způsobily značné škody.²⁵

Císařští vojáci, kteří na jindřichohradeckém panství pobývali v souvislosti se saským vpádem, z něho definitivně odešli asi v květnu 1632. Vilém Slavata si v odpovědi regentu Janu Unčovskému, který ho o tom písemně informoval, povzdechl nad velkými škodami napáchanými jeho poddaným. Vzápětí jednomu ze dvou nejvyšších správních úředníků dominia předestřel své plány na to, aby se taková situace již neopakovala. Chtěl především dosáhnout toho, aby na jindřichohradecké panství již nikdy nepřišli žádní vojáci a také aby z kontribucí předepsaných pro panství byly odečteny hotovost a viktualie, které jeho poddaní do té doby museli vydat císařským oddílům. Ještě regentovi poděkoval, že z vrchnostenské pokladny založil poddané částkou 1000 zlatých rýnských. Ihned mu ale připomněl, že peníze bude potřebovat také on, a proto mu je regent měl do měsíce odeslat do Vídně.²⁶

Škody napáchané vojáky na jindřichohradeckém a telčském panství na přelomu let 1631 a 1632 přiměly Slavatu k nové organizaci ochrany dominia před procházejícími císařskými oddíly. Jeho strategie spočívala ve zdokonalení preventivních opatření, která

22 SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Slavatů, inv. č. 104, kniha č. 21.

23 Slavatův dopis určený hejtmanu Dačickému z 11. ledna 1632; tamtéž.

24 „*Dobře ste učinili, že ste to sněmovní snešení, nečekajíce na vytištění sněmu, hradeckejm přednesli, tak aby se vedle toho zachovali a jak by dále v příčině těch svolených contribucí na panství postupováno bejti mělo, vzláště poněvadž s těmi durchzuky vojákův mnozí z poddaných velice zahubeni jsou, že nebude jim možné takové contribuci odvozovati*“; tamtéž.

25 Dopis Viléma Slavaty adresovaný 26. května 1632 Adamu Pavlovi; tamtéž, inv. č. 130, sign. III C 2a, kart. 23.

26 Slavatův dopis adresovaný Janu Unčovskému 22. května 1632; tamtéž, inv. č. 104, kniha č. 21.

do budoucna měla zabránit jakémukoliv pobytu císařských vojáků na Slavatově pozemkovém majetku a minimalizovat tak škody páchané jeho městským a vesnickým poddaným i na vlastních vrchnostenských hospodářských provozech. Vzhledem ke svému vytížení u císařského dvora zapojil Slavata do svého plánu další osoby, jejichž vliv a kompetence se měly vzájemně doplňovat. Hlavní cíl, k němuž mělo směřovat jejich úsilí, spočíval ve snaze ovlivňovat směry průchodů císařských vojáků, dosáhnout jejich odklonu mimo území slavatovských panství a ochránit tak panství od škod, které na něm ozbrojenci mohli páchat.²⁷

Na špičce celé „organizace“ stál Vilém Slavata, který ji nejen koordinoval, což samo o sobě ve válečných letech a při vědomí vzdálenosti mezi Vídní a uvedenými městy na jihovýchodě Čech a jihozápadě Moravy nebylo nijak jednoduché,²⁸ ale také se některými konkrétními úkoly významně podílel na jejím vlastním fungování. Přímo ve Vídni u panovnického dvora se snažil ovlivňovat směry vojenských tažení, která hrozila zasáhnout jeho pozemkovou doménu, nebo dosáhnout zvýšeného dozoru nad chováním ozbrojenců na jeho panstvích.²⁹ Svým vlivem o to usiloval přímo u českého krále a císaře Ferdinanda II. nebo u dalších mimořádně vlivných osob. Náležel k nim císařský generál Albrecht z Valdštejna, který se v prosinci 1631 znovu ujal velení císařské armády, dále dvorský válečný rada Gerhard z Questenberku, bývalý prezident české komory z roku 1624 Sezima z Vrtby nebo sekretář české kanceláře a generální komisař pro výstroj a ubytování Pavel Michna z Vacínova.

Limity Slavatovým snahám a vlivu vystavovali zejména jednotliví vojenští velitelé, kteří nerespektovali rozkazy vydané jim císařskou generalitou či nejvyššími zemskými úředníky a při taženích se ocitali mimo stanovené trasy nebo na místních obyvatelích vyžadovali zvýšené odvody naturálií a financí.³⁰ Stalo se tak například v květnu 1632,

27 Situaci na slavatovském dominiu by snad bylo možné alespoň v některých ohledech srovnat se situací na pozemkové doméně Albrechta z Valdštejna, samozřejmě s vědomím mnoha odlišností týkajících se postavení samotných šlechticů, jejich ambicí, rozsahu a charakteru domény, jejího hospodářského charakteru či odbytových možností. Srov. Josef JANÁČEK, *Valdštejn a jeho doba*, Praha 1978, s. 284–293, 346–256, 375–384. K rezidenčnímu Jičínu TÝŽ, *Valdštejnův Jičín (Příspěvek k otázce rozvoje vrchnostenských měst v první polovině 17. století)*, ČsČH 25, 1977, s. 87–100. K Valdštejnově „terra felix“ nověji Eliška FUCÍKOVÁ – Ladislav ČEPIČKA (edd.), *Valdštejn. Albrecht z Valdštejna. Inter arma silent musae?*, Praha 2007, s. 198–259.

28 Způsob písemné komunikace mezi českým nejvyšším kancléřem a osobami stojícími v čele správy jednotlivých rodových panství jsem se pokusil analyzovat ve studii J. HRDLIČKA, *Vilém Slavata*, s. 191–193.

29 V dubnu 1632 se podle svých slov podílel na odklonu trasy pochodu asi tisícovky císařských vojáků, kteří procházeli z Dolních Rakous do Čech, více na jih, tak aby zemskou hranici namísto u Nové Bystřice překročili až poblíž Nových Hradů; SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Slavatů, inv. č. 130, sign. III C 2a, kart. 23.

30 K tomuto způsobu jednání vojáků např. M. ĎURČANSKÝ, *Zkušenosti*, s. 31.

kdy se na slavatovském dominiu nečekaně ocitl jeden regiment císařských vojáků, kteří tamní poddané vyděsili svými nadměrnými požadavky. Slavata proto okamžitě kontaktoval Gerharda z Questenberku, který mu doporučil obrátit se písemně na Pavla Michnu z Vacínova, který měl následně Slavatovu prosbu tlumočit Albrechtovi z Valdštejna. Slavata se zachoval podle jeho doporučení a dopisem požádal Michnu, aby se pokusil u Valdštejna dosáhnout toho, aby na jindřichohradeckém panství nebyli ubytováni žádní císařští vojáci a aby jeho městským poddaným byla snížena předepsaná kontribuce o vydané peníze i naturálie. Dopis obsahující Questenberkovo stanovisko stejně jako příkaz, podle něhož měli vojáci okamžitě odtáhnout k Plzni, následně Slavata odeslal svému synovi Adamu Pavlovi, který s ním měl osobně seznámit císařské důstojníky prodlévající na jeho panstvích.³¹ Dalším limitem byla ochota jmenovaných osob vyhovět Slavatovým přáním. Jak si na konci ledna 1633 v dopise otci povzdechl velmožův syn Adam Pavel, Vrtba ani Valdštejn, s nímž Vilém Slavata udržoval přinejmenším chladné vztahy,³² nejevili zájem zbavit slavatovská panství ubytovaných vojáků. O Sezimovi z Vrtby, na něhož se Vilém Slavata alespoň v předchozím roce často obracel, přímo napsal, že „[n]a pana hrabě z Vrtby nejni se co spolíhati“.³³

Přímo na Ferdinandovi II. se Vilém Slavata snažil vymoci ochranné listy, tzv. salva guardie, které měly v nich uvedené lokality ochránit od pobytu císařských oddílů. O jejich „reálné“ moci si však český nejvyšší kancléř nedělal velké iluze. V březnu 1630 odeslal z Vídně hejtmanu jindřichohradeckého panství Václavu Mathiadesu Dačickému celkem šest takových listů, vždy dva pro každé z rodových panství. Ihned ale poznamenal, že podle informací z dvorské válečné rady bylo takových písemností vydáno mnoho, chyběl na nich ovšem – stejně jako na šesti Slavatou odeslaných – panovníkův podpis. Pokud by na ně císařští vojáci nebrali zřetel, nabízel svému úředníkovi, že by se v takovém případě pokusil panovníkův podpis získat.³⁴ O čtyři dny později již ubezpečoval

31 Slavatův dopis adresovaný 20. května 1632 Adamu Pavlovi je uložen v SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Slavatů, inv. č. 130, sign. III C 2a, kart. 23. Další list určený regentu Janu Unčovskému z 22. května je uložen tamtéž, inv. č. 104, kniha č. 21.

32 Ke vztahu Albrechta z Valdštejna a Viléma Slavaty např. J. JANÁČEK, *Valdštejn*, s. 256–258, 297, 299–301, 308, 320, 388, 401, 463, 496. Vilém Slavata, který na začátku listopadu 1631 vyjádřil své potěšení nad ochotou frýdlandského vévody ujmout se velení císařské armády, hostil na konci dubna 1632 Albrechta z Valdštejna na jindřichohradeckém zámku při jeho cestě ze Znojma do Čech. Namísto českého kancléře, vytíženého povinnostmi u císařského dvora, se o něj staral Adam Pavel Slavata. Dopis z 1. května 1632, v němž mu za to Vilém děkoval, je uložen v SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Slavatů, inv. č. 130, sign. III C 2a, kart. 23. K Valdštejnovu návratu do čela císařské armády J. JANÁČEK, *Valdštejn*, s. 399–405.

33 „[J]ak Jeho Milost knížecí tak pan hrabě z Vrtby nechce nic s quartýrma činiti jmíti, a jeden na druhého jen vokazuje, jestli jeden sám sobě nespomůže“. Koncept dopisu Adama Pavla Slavaty z 25. ledna 1633 se nachází v SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, inv. č. 130, sign. III C 2a, kart. 23.

34 Koncept Slavatova dopisu z 16. března 1630 je opsán tamtéž, inv. č. 98, kniha č. 15.

hejtmana telčského panství Hynka Ladislava Vejtmilera z Vejtmile, že mu při nejbližší příležitosti pošle salva quardii podepsanou přímo císařem.³⁵ Na začátku dubna téhož roku slíbil jeden podepsaný ochranný list odeslat i do jindřichohradecké zámecké kanceláře.³⁶ K vylepšení ochrany svého majetku se Slavata snažil přispět rovněž nákupy střelného prachu, který z Vídně posílal na rodová sídla.³⁷

Na Slavatovo úsilí měly následně navázat další osoby, které stály v čele správy jednotlivých rodových panství, tedy zejména vrchnostenští hejtmani. Pozici svých hejtmanů v jednáních s císařskými veliteli se velmož na počátku třicátých let 17. století snažil ještě posílit. Napomoci mu v tom měla jejich instalace do funkcí krajských hejtmanů těch krajů, v nichž se nacházela slavatovská rodová panství. Právě krajské hejtmané jako osoby zodpovědné za bezpečí v jim svěřeném kraji měli za úkol komunikovat s jednotlivými komisaři, kteří vojáky doprovázeli, nebo tyto komisaře přímo jmenovat.³⁸

Moravskou část dominia představovanou telčským panstvím svěřil Slavata jeho dlouholetému hejtmanu Hynku Ladislavu Vejtmilerovi z Vejtmile. Přestože ho na přelomu let 1629 a 1630 propustil ze služby, nejpozději na počátku roku 1631 stál Vejtmiler znovu v čele správy telčského panství.³⁹ Již v době saského vpádu požádal Slavata Vejtmilera, jenž vlastnil zámek Batelov asi 16 km severně od Telče,⁴⁰ aby se dočasně přestěhoval na telčský zámek a přispěl tak k lepší ochraně zámeckého sídla i města, na které měl rovněž dohlédnout. V listopadu 1631 si od něho vyžádal informace o rozsahu chystaných opatření, která hejtman hodlal na zámku i ve městě provést, a vzápětí s nimi vyjádřil spokojenost.⁴¹

V uvedeném roce Vejtmiler, který nadále zůstal činný ve vrchnostenských službách, poprvé zaujal místo hejtmana Jihlavského kraje. Na konci roku 1631 se objevila informace, že na jeho setrvání v úřadě má zájem kardinál František z Ditrichštejna. S tím

35 Tamtéž.

36 Koncept dopisu Viléma Slavaty adresovaného hejtmanu jindřichohradeckého panství z 6. dubna 1630 se nachází tamtéž.

37 O zásilkách střelného prachu se Vilém Slavata zmínil například na konci listopadu 1631 v dopise adresovaném hejtmanu jindřichohradeckého panství Dačickému; tamtéž, inv. č. 104, kniha č. 21.

38 Ke kompetencím krajských hejtmanů ve vojenské oblasti Bohuslav RIEGER, *Zřízení krajské v Čechách I*, Praha 1889, s. 343–366.

39 K aféře Jiří KUBEŠ, *Vilém Slavata a jeho hejtmani. K anatomii prestiže raně novověké šlechty*, *Historický obzor* 12, 2001, s. 70–75. Nověji Josef HRDLIČKA, *Mezi ctí a normou. Ke kultuře služby slavatovských hejtmanů okolo roku 1630*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526–1740)*, České Budějovice 2006, s. 347–373.

40 Majitelem statku Batelov v Jihlavském kraji se Vejtmiler stal v březnu 1626; Jiří BOŘECKÝ, *Batelov za pánů Vejtmilarů z Vejtmile v letech 1626–1665*, *Vlastivědný sborník Vysociny – oddíl věd společenských* 11, 1998, s. 123–146, zde s. 123.

41 Koncepty Slavatových dopisů adresovaných Vejtmilerovi 9., 22. a 29. listopadu 1631 se nacházejí v SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Slavatů, inv. č. 98, kniha č. 15.

souhlasil také Slavata, neboť podle jeho názoru k Vejtmilerovým kompetencím náležely také výběr a jmenování komisařů, čímž by mohl ovlivňovat směry průchodů vojenských oddílů.⁴² I když Vejtmiler jako krajský hejtman prokazatelně působil i v následujících letech 1632 a 1633, hodlal si Slavata jeho služby pojistit. Vejtmilera, který i nadále zůstal hejtmanem telčského panství, na počátku února 1632 jmenoval vrchním hejtmanem slavatovského dominia;⁴³ tradiční úřad regenta, který držel Jan Unčovský z Rozenportu, přitom zůstal zachován i obsazen. K důvodům tohoto kroku, který ve správní praxi slavatovského dominia neměl obdoby, mohlo patřit právě zvýšení Vejtmilerovy autority při jednání s vojenskými komisaři.⁴⁴

To se mělo projevit hned na jaře 1632, kdy přes česko-moravsko-dolnorakouské pomezí začaly v souvislosti s vytlačováním Sasů opět procházet vojenské oddíly.⁴⁵ V polovině března obdržel Vejtmiler od velmože písemné poděkování za to, že se snažil, aby jejich trasy i stanoviště minuly rodová panství.⁴⁶ Protože vojáků bylo podle Slavaty mnoho – výslovně se zmínil o oddílech podléhajících plukovníkovi Ottaviu Piccolominimu, povýšenému po bitvě u Lützenu do hodnosti generálního vachtmistra – a nebyla naděje, že by se všichni vyhnuli velmožovu pozemkovému majetku, pobízeli Vejtmilera, svého syna Adama Pavla i regenta Jana Unčovského, aby nepolevovali ve svém úsilí a minimalizovali škody páchané jeho poddaným: „[H]ledte tolikéž všelijak se k tomu přičiníti [...], aby škody od týchž rejtarův na panstvích našich se nedály“.⁴⁷ O půl roku později, někdy na začátku podzimu 1632, Slavata přemýšlel, že by Vejtmilera jmenoval hejtmanem v Jindřichově Hradci a tamní hejtman Dačický by zaujal jeho místo v Telči. Z této výměny nakonec sešlo, neboť Ditrichštejn ve stejné době opětovně jmenoval Vejtmilera hejtmanem Jihlavského kraje. Stejně jako před rokem vyjádřil Slavata i v říjnu

42 „[H]ejtmanství krajské s těžkem vás bude moci minouti, toliko aby vám dovoleno bylo, abyste mohli k tomu regementu jiné comisaře naříditi, tak jak smejšlim, že i bez dovolení jakožto hejtman krajský mohli byste to učiniti“. Koncepty Slavatových dopisů adresovaných Vejtmilerovi z 10. a 20. prosince 1631 se nacházejí tamtéž.

43 O jeho jmenování informoval Slavata 4. února 1632 hejtmana jindřichohradeckého panství Václava Mathiadesa Dačického; tamtéž, inv. č. 104, kniha č. 21.

44 O tom, že „pan z Vejtmile svou pilností snažil se, že [vojáci – pozn. autora] jsou jinudy táhli [a] našich panství minuli“ informoval Vilém Slavata regenta Jana Unčovského 17. března 1632; tamtéž. S obdobnou pochvalou také přímo Slavata Vejtmilerovi 13. března 1632; tamtéž.

45 V. LÍVA (ed.), *Prameny IV*, s. 287–299.

46 „Velice vděčně od vás to přijímám, že jste z strany durchzúkú a navracování se zase lidu válečného jízdného i pěšího Jeho Milosti Císařské z Moravy do Čech to tak opatřiti se snažili, aby přes panství hradecké a telecké netáhli a ovšem nequartýrovali“; Slavatův dopis adresovaný 13. března 1632 Vejtmilerovi se nachází v SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Slavatů, inv. č. 104, kniha č. 21.

47 Slavatův dopis z 17. března 1632 adresovaný regentu Janu Unčovskému; tamtéž.

1632 nad tímto krokem své potěšení, neboť podle jeho názoru mohl být prospěšný slavatovským statkům.⁴⁸

Obdobné změny se na přelomu druhého a třetího desetiletí 17. století dočkala také jihočeská část slavatovského dominia tvořená jindřichohradeckým a novobystřickým panstvím, do jejichž stávající správní a mocenské struktury se etabloval nový a velmi významný prvek. Stal se jím v předchozím textu několikrát zmíněný Adam Pavel Slavata, nejstarší syn Viléma Slavaty a Lucie Otýlie Slavatové z Hradce. Po nezdařeném manželství s Marií Markétou, dcerou Jana Oldřicha z Eggenberku, vlivného rádce Ferdinanda II., s níž se oženil ve Vídni v červnu 1626, opustil mladý Slavata v září 1629 natrvalo Vídeň a usadil se na svém oblíbeném sídle v Nové Bystřici. Jakmile se na jaře následujícího roku ukázalo, že Adam Pavel se do centra monarchie již nevrátí, začala pro Viléma Slavatu velmi nepříjemná jednání o formálním ukončení manželství, které bylo nakonec rozvedeno v lednu 1632.⁴⁹

Po počátečním tápání doprovázeném několika skandály lokálního významu nakonec Adam Pavel našel nový smysl života v péči o rodová panství. Přispěla k tomu právě vojenská situace z počátku třicátých let. Na konci března 1632 totiž Vilém Slavata důrazně nabádal svého syna, aby se – jak již mezitím domluvil s Pavlem Michnou z Vacínova – stal komisařem dozírajícím na císařské vojáky pohybuující se na česko-moravsko-dolnorakouském pomezí. Důvodem k tomu byla pravomoc komisařů určovat směry jejich tažení a výběr místa pro přenocování.⁵⁰ V případě, že by nemohl vojáky provázet osobně, měl podle otcova přání místo sebe jmenovat zástupce. Cílem veškerého jeho jednání měla být ochrana slavatovského dominia: „*Vidí mně se, aby sobě nezpěchoval tu práci na sebe vzítí, budeš moci vždy některak statky naše lépeji chrániti*“.⁵¹

Spoře dochované koncepty dopisů Adama Pavla Slavaty adresované na počátku roku 1633 jeho otci ukazují, že této prosbě vyhověl a prostřednictvím komisařů se snažil ovlivňovat místa pobytu císařských ozbrojenců na pomezí jižních Čech a jižní Moravy. Jeho kompetence v této oblasti se netýkaly pouze „jeho“ novobystřického panství, ale rovněž dalších dvou panství Jindřichův Hradec a Telč i jejich okolí. V zimních měsících

48 „[Ž]e v nynějším válečném běhu, vzláště při těch mnohých a častých durchcuzích lidu válečného, že mnohem užitečněji může nám a našim panstvím sloužiti“. Slavatův dopis adresovaný Adamu Pavlu Slavatovi 16. října 1632; tamtéž, inv. č. 130, sign. III C 2a, kart. 23.

49 Josef HRDLIČKA, *Synové „velkých“ otců. Vídeňský dvůr očima Adama Pavla Slavaty*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (ed.), *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526–1740)*, České Budějovice 2003 (= Opera historica 10), s. 249–273.

50 „[T]ehdy jak by o tom přezvěděl, aby ihned bez meškání jim věděti dal, kudy mají táhnouti a kde noclehem býti“; dopis Viléma Slavaty adresovaný Adamu Pavlovi 31. března 1632 je uložen v SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Slavatů, inv. č. 130, sign. III C 2a, kart. 23. Jeho koncept se nachází tamtéž, inv. č. 98, kniha č. 15. Pro pozdější období také V. LÍVA (ed.), *Prameny IV*, s. 321, 327.

51 SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Slavatů, inv. č. 130, sign. III C 2a, kart. 23.

na nich „ložírovalo“ několik vojenských oddílů, takže slova mladého Slavaty o tom, že „každodenně durchzuky mám“, evidentně nebyla prázdnou frází. Adam Pavel se podle svých slov snažil jmenovat komisaře, kteří by dohlíželi na pochody císařských vojáků, „aby mohlo jak nejméně bez ublížení nebohých poddaných bejtí“.⁵² Stejně jako jeho otec si také on uvědomoval klíčovou roli komisařů, bez jejichž dohledu si vojáci sami určovali, kudy potáhnou a kde se uloží („nemajíce žádného comisaře, že nevědí, kudy táhnouti“), ale také ztráceli zábrany vůči civilnímu obyvatelstvu. Autorita Adama Pavla při jednání s vojenskými veliteli se opírala nejen o jeho postavení ve správě novobystřického panství, ale zřejmě také o jeho příbuzenský vztah k nejvyššímu kancléři Království českého. Díky tomu si – jak se alespoň snažila vzbudit jeho slova určená otci v lednu 1633 – dokázal získat jejich respekt.⁵³ Také Adam Pavel se brzy dočkal vstupu mezi krajské hejtmany. Došlo k tomu na počátku roku 1634, kdy byl nejstarší kancléřův syn jmenován hejtmánem Bechyňského kraje, aby z této pozice ovlivňoval dění na území, k němuž patřila i obě zmiňovaná slavatovská panství.⁵⁴

Vilém Slavata i jeho syn Adam Pavel i všichni vrchnostenští úředníci zapojení do organizace ochrany slavatovského dominia před zeměpanskými vojáky si dobře uvědomovali, že pro bezpečí a klid na vlastních rodových panstvích měli klíčový význam komisaři, kteří doprovázeli vojenské oddíly v císařských službách, určovali jejich směr a vybírali místa pro ležení. Kromě krajských hejtmánů a vrchnostenských úředníků s nimi z pověření velmože a jeho syna Adama Pavla Slavaty v této době jednaly ještě další osoby, které by snad bylo možné nazvat agenty nebo klienty. V první polovině třicátých let jím pravděpodobně byl Jan Hock z Zweibrückenu a Hockenau, jehož kontakty se slavatovským dvorem je možné sledovat od druhého desetiletí až do konce čtyřicátých let 17. věku.⁵⁵

Vilém Slavata byl od svých hejtmánů i syna Adama Pavla pravidelně a dobře informován o škodách, které jeho panstvím a zejména poddaným na nich žijícím způsobovaly

52 Koncept dopisu Adama Pavla Slavaty určeného otci Vilémovi z 20. ledna 1633; tamtéž.

53 „Tolikéž taky ta compagnie, která v Landštejně leží, jest se obávati, aby do starých svých quartýrů nevtrhla, ale až posavad na mně oko mají, a to učiniti nesmějí. Kdyby pak zvěděli, že sem odjel, nevím co by učinili, nebo jim nejni co věřiti“; tamtéž.

54 V této funkci ho uvádí Václav LÍVA (ed.), *Prameny IV*, s. 321, 323, 325 a další. Jmenovací dekrety pro Adama Pavla Slavatu na funkci krajského hejtmána jsou – ovšem až z pozdější doby – dochovány v SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Slavatů, inv. č. 132, sign. III C 3a, kart. 27.

55 Srov. list Jana Hocka adresovaný 6. března 1633 Adamu Pavlu Slavatovi, v němž ho informoval o svých jednáních s císařskými veliteli i o své snaze nedopustit, aby se vojáci usadili na slavatovských panstvích. Tento a další Hockovy dopisy určené Adamu Pavlovi, pocházející ovšem až ze čtyřicátých let 17. století, jsou uloženy tamtéž, inv. č. 131, sign. III C 2b, kart. 26. K vazbám Jana Hocka z Zweibrückenu ke slavatovskému dvoru stručně Josef HRDLIČKA (ed.), *Autobiografie Jana Nikodéma Mařana Bohdaneckého z Hodkova*, České Budějovice 2003, s. 27, 54–56, 209–210.

procházející i ložirující císařské oddíly. Ve dvacátých letech 17. století ve snaze o jejich ochranu spoléhal především na své úředníky a také na svůj vliv. Na počátku třicátých let již Slavatovo úsilí dosáhlo podoby dobře propracované strategie, která měla jeho statky i poddané co možná nejlépe ochránit před škodami páchanými císařskými vojáky. Impulsem k tomu byly obavy z nepřátelského vpádu vyvolané saskou okupací Čech i z přítomnosti zeměpanských vojáků na rodových panstvích. Kromě vlastního vlivu spoléhal Slavata na další osoby, které ve stejné době tvořily jeho komunikační síť pokrývající správu rodových panství – šlo o nejvyšší správní úředníky panství (hejtmany) a celého dominia (regenta, vrchního hejtmána), které doplňoval jeho nejstarší syn Adam Pavel. Jejich kompetence, pravomoci a informace se měly vzájemně doplňovat a směřovat k ochraně rodových panství před cizími stejně jako zeměpanskými vojáky, vnímanými výhradně jako škůdci a agresori vůči slavatovským poddaným.

Nedílnou součástí informací vyměňovaných mezi Vídní a slavatovskými statky na jihočesko-jihomoravském pomezí byl obraz „nebohého poddaného“, který ve svých dopisech používaly osoby, jež s nimi přicházely do kontaktu, tedy vrchnostenští úředníci i Adam Pavel Slavata, stejně jako Vilém Slavata, který byl na informacích od těchto osob závislý. Na konci ledna 1632 Slavata potvrzoval hejtmanovi jindřichohradeckého panství Václavu Mathiadesu Dačickému přijetí tří jeho dopisů s tím, že z nich dobře „vyrozuměl o těch převelikých škodách a záhubách nebohých poddaných [...], které se skrze durchzuky válečného lidu staly“.⁵⁶ Dva měsíce poté, koncem března 1632, psal Vilém Slavata svému nejstaršímu synovi, že z jeho dopisu porozuměl, jaké velké škody „skrze ty tak velké a časté durchzuky nám a nebohým poddaným našim na statcích našich se činí“. Současně ho nabádal, aby – jak již zaznělo v předchozím textu – zaujal místo komisaře dohlížejícího na císařské oddíly a mohl se tak starat o to, co „by nám a nebohým poddaným našim užitečnější [bylo]“.⁵⁷ O další necelé dva měsíce později, kdy se na slavatovských panstvích opět objevili císařští ozbrojenci, psal Slavata svému synovi o tom, že jejich nadměrné požadavky na viktualie a peníze přesahují „možnost nebohých poddaných našich“.⁵⁸ V lednu 1633 Adam Pavel ubezpečoval svého otce, že se společně s jím jmenovanými komisaři usilovně snaží najít císařským oddílům místa pro zimní ubytování, „aby mohlo jak nejméně bez ublížení nebohých poddaných bejtí“.⁵⁹ Jen o tři dny později ho podrobně informoval o řádění císařských vojáků ve vsích okolo Kunžaku na telčském panství, při nichž vojáci mimo jiné „tloukli nebohý lidi“ a podle mladého Slavaty

56 SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Slavatů, inv. č. 104, kniha č. 21.

57 Tamtéž, inv. č. 130, sign. III C 2a, kart. 23.

58 Tamtéž.

59 Koncept dopisu Adama Pavla Slavaty z 20. ledna 1633 je uložen tamtéž.

se chovali hůř než Turci.⁶⁰ Dva dny poté si svému otci znovu postěžoval na nekončící průtahy císařských oddílů, jejichž přítomnost neblaze dopadala na slavatovské poddané, „*takže možné nebude na dlouze aby mohli nebozí poddaní obstát*“.⁶¹

Obraz „nebohého poddaného“ sužovaného zeměpanskými vojáky vyvolával potřebu pomoci a ochrany, jimiž byla svým poddaným povinována jejich pozemková vrchnost. Ideál křesťanské či milostivé vrchnosti, která má vůči svým poddaným prokazovat milosrdenství, byl obsažen v chápání panství jako patrimonijního vztahu, v němž se pozemková vrchnost (a v jejím zastoupení i její úředníci) k poddaným chová jako laskavý a milostivý otec a ochránce.⁶² Výše zmíněný obraz apeloval nejen na pomoc strádajícím a potřebným poddaným, ale také na redukci vlastních potřeb. Ten se projevil již v prosinci 1631, kdy na jindřichohradeckém zámku hledalo a našlo útočiště patrně větší množství osob. Už 6. prosince nabádal Slavata hejtmana jindřichohradeckého panství Václava Mathiadesa Dačického, aby jim nevydával nadbytečné množství pokrmů. Stanovil také přiděly vína na jednu pintu denně pro každého z jeho synů a hostů; ostatním měly postačit dva žejdlíky. Víno se navíc mělo nalévat pouze k jídlu, jindy měly zůstat sklepy zavřené. Kdo chtěl, měl si další víno koupit ve městě za své.⁶³ Na konci prosince velmož vyzýval Dačického, aby mu poslal seznam osob, které by mohl ze zámku odbýt, aby se ušetřilo za výdaje na stravu. Svou prosbu mu zopakoval i o měsíc později, na konci ledna 1632, kdy chtěl snížit počet služebnictva stravujícího se v zámecké rezidenci.⁶⁴ Slavata se přitom snažil jít příkladem a již v listopadu 1631 požadoval po hejtmánovi Dačickém, aby mu do Vídně – spolu se třemi sudy piva z jindřichohradeckého zámeckého pivovaru a dalšími věcmi – odeslal cínové nádoby, kterým hodlal nahradit do té doby používané stříbrné servisy.⁶⁵

60 „*V pátek leželi [v] vesnicích na panství teleckém okolo Kunžaku [...]. Zle hospodařili, na žádného nic nedbali, prali, tloukli nebohý lidi, pálili je svíčkami, tolikéž i zranili, [...] peníze na nich vymáhali. [...] Raďte to při sobě milostivě uvážít, jestli sou to přátelé a nebo nepřátelé. Však by to Turci a pohané neudělali, aby sobě tak provozovali*“; koncept dopisu Adama Pavla Slavaty z 23. ledna 1633 a určený jeho otci je uložen tamtéž. Ke stereotypnímu vnímání Turků jako nepřátel a utlačovatelů křesťanů Tomáš RATAJ, *České země ve stínu půlměsíce. Obraz Turka v rané novověké literatuře českých zemí*, Praha 2002, zejména s. 219–224, 262–274.

61 Koncept dopisu Adama Pavla Slavaty otci z 25. ledna 1633; SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Slavatů, inv. č. 130, sign. III C 2a, kart. 23.

62 J. ŠULC, *Třicetiletá válka*, s. 67–71.

63 SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, RA Slavatů, inv. č. 104, kniha č. 21.

64 Koncepty Slavatových dopis z 31. prosince 1631 a 28. ledna 1632 adresovaných hejtmánu Dačickému se nachází tamtéž.

65 „*Chtějice zde zanechati na stříbře jídati, než toliko na cínu*“.⁶⁵ Protože cínové nádoby bylo zazdění na neuvedeném místě v jindřichohradeckém zámku, měl hejtman toto místo vybourat a poté zbylé cennosti opět zazdít. Slavatův dopis hejtmánu Dačickému z 22. listopadu 1631 se nachází tamtéž.

Svým vesnickým poddaným se Vilém Slavata snažil aktivně pomáhat dodávkami osiva z vrchnostenské obročnice, snahou o snížení předepsané kontribuce nebo půjčkami peněz. O jeho vlivu a z něho vyplývajících možností dobře věděli také jindřichohradečtí měšťané, kteří ho prosili o pomoc před císařskými vojáky.⁶⁶ Apelovali na jeho výše připomenuté povinnosti křesťanské vrchnosti, ale byli si dobře vědomi také jeho vlivu u panovnického dvora i dalších možností, jimiž jejich vrchnost disponovala, a mohla je tak ochránit před nevítanými návštěvníky. Ve svých suplikách proto představitelé jindřichohradecké městské správy, stylizující se do pozice „*věrných, dědičných a do smrti věrných poddaných*“, vytvářeli obraz milostivé vrchnosti, která je, jejich rodiny i jejich obchody ochránila od nejrůznějších útisků. Za to jí na svých „*nehodných modlitbách*“ slibovali „*hojnou, častou a věčnou odplatu*“.⁶⁷

Analytický příspěvek zkoumající poměry na panstvích jednoho z významných českých šlechticů ve velmi krátkém časovém období počátku třicátých let 17. století se snažil představit snahy Viléma Slavaty v ochraně vlastní pozemkové domény stejně jako konkrétní postupy, které při tom český nejvyšší kancléř používal. Studie tak nabízí komparativní materiál k obdobným obranným strategiím jiných šlechticů, případně i královských měst či poddanských lokalit, jejichž obyvatelé se pokoušeli čelit vojenskému nebezpečí ztělesňovanému nepřátelskými stejně jako zeměpanskými vojáky. Teprve analýza takových snah v delším časovém období by ukázala, jak bylo Slavatovo úsilí úspěšné a nakolik se mu ve spolupráci s dalšími osobami podařilo ochránit rodová panství před škodami, které s sebou přinášela válka.

66 O potížích se sháněním přímluvců na příkladu Nymburka na počátku třicátých let 17. století M. ĎURČANSKÝ, *Zkušenosti*, s. 31; též, *Nymburk v letech 1629–1634 ve světle městských register a jiných pramenů (Situace města po bitvě na Bílé hoře a stručný diplomatický rozbor rukopisu)*, *Středočeský sborník historický* 25, 1999, s. 85–104; 26–27, 2000–2001, s. 15–43, zde s. 37. K přímluvcům, na něž se obraceli mělničtí měšťané, J. KILIÁN, *Město*, s. 178, k jejich obranným strategiím šířeji na s. 174–183. Pro venkovské poddané J. ŠULC, *Třicetiletá válka*, s. 71–74.

67 SOA Třeboň, oddělení Jindřichův Hradec, Velkostatek Jindřichův Hradec, inv. č. 672, sign. VI Wc, p. 157. K rétorice poddanských suplik z doby třicetileté války J. ŠULC, *Třicetiletá válka*, s. 68–69. Ke snaze slavatovské vrchnosti o budování obrazu milostivé vrchnosti ve dvacátých letech 17. století J. HRDLIČKA, *Víra*, s. 479–480, 513–524.

Summary

How to Defend Yourself against the War? The Nobility Efforts to Protect Seigniorial Towns during the Thirty Years' War (Wilhelm Slavata and Jindřichův Hradec 1631–1633)

Although imperial troops had been intermittently presented in the seigniorial towns belonging to the property of Wilhelm Slavata since the autumn of 1620, only the danger associated with the conquest of Prague by Saxon troops in November 1631 as well as the damages caused in Jindřichův Hradec, Nová Bystřice and Telč estates at the turn of the year 1631–1632 by the armed men in seigniorial services streaming in South Bohemia and South Moravia at the time, made Bohemian Obristkantzler better organize the protection of his ancestral estates located on the border of the two main Crown Lands. His strategy consisted in improving protective measures intended to prevent any future stay of the imperial troops in his land property, and minimize the damages caused to his town and country serfs, and seigniorial farms. Due to his workload at the imperial court, Slavata involved in his in-

attention other persons whose influence and competence should have complemented each other. Those were especially his son Adam Pavel Slavata, who permanently resided in Nová Bystřice, and supreme administrative officers of the ancestral estates. Moreover, the great nobleman tried to strengthen their authority by appointing them regional council presidents in the regions where Slavata's estates were situated. The main aim, which their effort should have led to, lay in trying to influence the directions of the imperial troops' passage, reaching their diversion outside the Slavata's estates, and thus protecting the estate from the damages the armed men could have committed. Besides the concern for his own residences and property, the great magnate was also motivated by the effort to protect his own "poor serfs," which was connected with his stylization to the role of a Christian and gracious lord.

Romana KMOCHOVÁ

“Nulla calamitas sola. Jedna těžkost druhou volá!” Správa města Slaný za třicetileté války¹

Abstract: „Nulla calamitas sola. One difficulty is calling another!“ *Municipal administration of Slaný during the Thirty Years’ War*

During the Thirty Years’ War the municipal administration of town Slaný was, like in other towns, mainly influenced by the military events. However, there was one another significant factor that influenced the form of town administration. In 1623 the heavily indebted town was pawned and fifteen years later was sold to Jaroslav Bořita of Martinicz. The royal town Slaný became a manorial town with all the consequences arising of that. In many cases it is very difficult to say which of these factors were crucial therefore this article focuses also on the new elements in the municipal administration related to a change in its legal status, respectively new lords’ intervention in municipal administration.

Key words: Slaný – Thirty Years’ War – municipal administration – Jaroslav Bořita of Martinicz – the early modern age

Středočeské město Slaný, ležící přibližně 25 kilometrů severozápadně od Prahy, těžilo dlouhá léta ze své výhodné geografické polohy. Z přednosti, kterou dokázali Slánští využít především v ekonomické oblasti, se v období třicetileté války stala silná nevýhoda. V podstatě všechny útoky saské či švédské armády směřující od severu či severozápadu směrem ku Praze byly vedeny od Loun přes Slaný či od Rakovníka přes Unhošť a ani císařská armáda se Slanému nevyhýbala. Navíc vzhledem k blízkosti

1 Následující text je přepracovanou, zejména výrazně zkrácenou verzí jedné kapitoly diplomové práce, která vzniká pod vedením doc. PhDr. Zdeňka Hojdy, CSc. na Katedře pomocných věd historických a archivního studia Filosofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Vychází zejména z rozboru záznamů radních manuálů a register odeslané pošty. Státní okresní archiv (dále jen SOKA) Kladno, Archiv města Slaný (dále jen AMS), nezprac., kniha č. 55, Manuál radní 1595–1604; kniha č. 56, Manuál radní 1605–1613; kniha č. 57, Manuál radní 1613–1624; kniha č. 58, Manuál radní 1625–1638, kniha č. 59, Manuál radní 1638–1661; kniha č. 69, Notulář listů 1610–1626; kniha č. 70, Kniha misivů – posílací 1622–1636; kniha č. 71, Kniha misivů 1635–1642; kniha č. 72, Kniha misivů 1629–1638; kniha č. 162, Kniha misivů 1617–1622; kniha č. 2, Pamětní kniha 1641–1652. Dále jsou uváděna pouze čísla knih.

hlavního města, na jehož zásobování se Slánští po celou dobu války nemalou měrou podíleli, nechávaly obě strany v kraji, mnohdy přímo ve Slaném, své posádky, nebo do něj alespoň vysílaly větší či menší skupinky vojáků na výzvědy či loupežné výpady. Jako krajské město hostil Slaný také poměrně často vojáky čekající na zmustrování či abdaňkování, zejména v prvních letech války. V roce 1623 pak bylo město zastaveno a o patnáct let později prodáno svému mocnému katolickému sousedu Jaroslavu Bořitovi z Martinic. Ze svobodného královského města se tak stalo městem poddanským se všemi důsledky z toho vyplývajícími. Na otázku, jak se všechny tyto skutečnosti promítly do podoby správy města a jakým způsobem ovlivňovaly její chod, se pokusí alespoň částečně odpovědět následující příspěvek.²

V předvečer vypuknutí českého stavovského povstání byl Slaný středně velkým řemeslnicko-zemědělským městem,³ na jehož správě se podobně jako v jiných městech v této době podílela poměrně úzká skupina lidí, označovaná současnými historiky nejčastěji jako radní elita.⁴ Nejdůležitějším ze tří samosprávných sborů, které stály v čele města, byla městská rada skládající se z 12 konšelů (*consules*), kteří se po čtyřech týdnech střídali ve funkci purkmistra. Konšel, uvedený při obnově rady na prvním místě, byl nazýván primátorem či primasem. Druhým, taktéž dvanáctičlenným sborem, byl

- 2 Základní prací k dějinám Slaného v období třicetileté války stále zůstává v mnohém faktograficky nepřekonané dílo Josefa Laciny a pro období počátku třicetileté války až do saského vpádu studie Václava Fialy. Novější práce, ať již máme na mysli *Knihu o Slaném* či přehled dějin v příslušném dílu Historického atlasu měst ČR, mnoho nového nepřináší. Pro poznání správy města v předbělohorském období jsou pak klíčové zejména studie Karla Křesadla, vycházející vesměs z jeho diplomové práce obhájené v roce 1969. Nejnověji se dějinami Slaného v období raného novověku zabývá Josef Kadeřábek, který se však ve svých historicko-antropologicky zaměřených studiích nevyhnul opakování některých chyb převzatých z výše zmíněných prací. Josef LACINA, *Paměti královského města Slaný I. Za svobody i v porobě*, Slaný 1885; Václav FIALA, *Slaný v letech 1618–1632. České město za 30leté války*, Praha 1925; Kol., *Knihy o Slaném*, Slaný 1994; *Slaný*. Historický atlas měst České republiky, sv. 6, redaktor svazku Eva Semotanová, Praha 1998 (vyšlo 1999); Karel KŘESADLO, *Městské knihy, kancelář a správa ve Slaném v polovině 16. století*, Praha 1969 (= Diplomová práce); TÝŽ, *Správa a soudnictví ve Slaném v polovině 16. století*, Středočeský sborník historický (dále jen SSH) 10, 1975, s. 173–182; Josef KADEŘÁBEK, *Víra v síti vztahů. Slaný 1610–1635*, České Budějovice 2008 (= Diplomová práce); TÝŽ, *Proměny slánských měšťanských elit v době protireformace (1610–1635)*, České Budějovice 2012 (= Rigorózní práce); TÝŽ, *Nerovný boj o víru? Město Slaný a Martinicové v letech 1602–1662*, České Budějovice 2013 (= Disertační práce). Ke starší historiografii Slaného přehledně viz Karel KŘESADLO, *K historiografii starších dějin Slaného*, SSH 12, 1977, s. 195–206.
- 3 Podle nejnovějších odhadů měl Slaný na počátku 17. století přibližně 3100 obyvatel. Většina autorů pracuje se starším odhadem Václava Fialy vycházejícího z počtu domů podléhajících berni (2420–2460 obyvatel). Tomáš RAICHL, *Obyvatelstvo Slaného před třicetiletou válkou a po ní. Několik poznámek k populačnímu vývoji města*, Slánský obzor 17 (117), 2009, s. 19–33.
- 4 K terminologickým problémům souvisejícím s označením „vůdčí“ vrstvy měšťanské společnosti nejnověji viz např. Josef KADEŘÁBEK, *Horní vrstva měšťanské společnosti v domácí historiografii pozdního středověku a raného novověku. Nástin vývoje terminologie a dalších směrů bádání*, Historická demografie 36, 2012, s. 25–40.

sbor obecních starších (*seniores*), který byl každoročně obnovován spolu s městskou radou podkomořím nebo hofrychtěrem. Obecní starší se velmi často uplatňovali jako přísežní rychtářského soudu či v tzv. úřadech nad obecními důchody (viz dále). Z jejich řad byli také vybíráni noví konšelé. Posledním samosprávním sborem, opět dvanáctičlenným, byl sbor volenců (*electores*), jehož členové byli jmenováni vždy na prvním společném zasedání městské rady a obecních starších, tedy již bez přítomnosti obnovitele.⁵ Stejně jako obecní starší, ani volenci samostatně nezasedali. Scházeli se spolu s výše zmíněnými dvěma sbory, a to minimálně třikrát do roka. Na počátku každého roku, aby se dohodli na termínu konání obecních počtů,⁶ dále před očekávaným příjezdem podkomořího či hofrychtěře, kdy se vyjadřovali k činnosti odstupující městské rady⁷ a při volbě úředníků nad obecními důchody.⁸ Další případná setkání během roku se týkala většinou závažných ekonomických otázek, zejména odvodů berní či dluhů. Podle aktuální potřeby pak byly řešeny také jiné záležitosti.⁹ Kontrolní funkce, kterou měli uplatňovat vůči městské radě zejména v oblasti hospodářské, byla do značné míry

5 Sbor volenců představuje slánské specifikum. V jiných městech, např. Plzni, Sušici, Českých Budějovicích či Lounech a mnohých dalších, byli volenci ustanovováni pouze dočasně, aby navrhli kandidáty na místo odstupujících konšelů. Toliko jednou jedinkrát se v pramenech městské provenience setkáváme se jmenováním volenců, kteří hráli v renovaci městské rady patrně obdobnou roli jako ve výše zmíněných městech, a to v roce 1599, kdy se jimi pouhé dva dny před obnovou rady stali Stanislav Šoltys (K4), Jan Bouček (K9), Jiřík Černý (S3) a Jan Orabina (S2). Ke zjištění dalších jmen těchto speciálních volenců jako nezbytného předpokladu k přesnějšímu postihu jejich významu při renovaci sboru konšelů a obecních starších je nezbytně nutné excerpovat příslušná registra podkomořského úřadu uložená v Národním archivu ve fondu Česká komora. Písmo v závorce za jménem udává příslušnost dané osoby ke konkrétnímu samosprávnému sboru (K = konšel, S = obecní starší, V = volenec) a číslo, pořadí v tomto sboru. AMS, nezprac., kniha č. 55, f. 233r. Jaroslav DOUŠA, *Městské rady v Plzni a na Starém Městě pražském v letech 1550–1650. Sociální složení rad v letech 1560–1590*, Sborník archivních prací 32, 1982, č. 2, s. 325; Jan LHOTÁK, *K vývoji městské správy v Sušici od nejstarších dob do roku 1850*, *Minulostí západočeského kraje* 43, 2008, s. 63; Jaroslava MENDELOVÁ, *Rada Nového Města pražského v letech 1600–1650*, *Pražský sborník historický* 29, 1996, s. 68; Bohumír ROEDL, *Vademecum městské správy v Lounech v letech 1573–1727*, Louny 2004, s. 17–18; Tomáš STERNECK, *Obnovování českobudějovické městské rady za třicetileté války*, *Jihočeský sborník historický* 74, 2005, s. 125–126.

6 Např. SOKa Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 57, ff. 58v, 73r, 139v, 190v–191r, 244r.

7 Např. SOKa Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 55, ff. 40r, 96r–96v, 162v, 231v; kniha č. 57, ff. 92v, 201r.

8 Např. SOKa Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 57, ff. 147v, 233r–233v, 263r–264r, 314r–314v.

9 Například v roce 1598 se členové všech tří sborů opakovaně sešli kvůli stavbě kostela svaté Trojice. Na společných zasedáních také pravidelně řešili povolení pivních várek či dovoz přespolního vína do města. Např. SOKa Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 55, ff. 155r, 156v; kniha č. 56, f. 437r–437v; kniha č. 57, ff. 58v, 62r, 307r.

iluzorní, neboť většinu osob zasedajících v těchto sborech pojily jak příbuzenské, tak majetkové vazby.¹⁰

Část svých kompetencí delegovali radní na členy tzv. menších úřadů, mezi něž bývá kromě odborných komisí dohlížejících na různé oblasti městského hospodářství tradičně zahrnován také městský rychtář (*iudex civitatis, praetor urbanus*), který měl dohlížet zejména na bezpečnost a pořádek ve městě.¹¹ Ve shodě s ustanovením Koldínova zákoníku se zapojoval také do sporného soudnictví. Řešil však pouze některé drobnější rozepře a navíc jeho rozhodnutí byla kontrolována městskou radou, se kterou se mohl v případě pochybností poradit.¹² Při výkonu svěřených funkcí mu měli být nápomocni zejména členové tzv. rychtářské rady (*consilarii iudicis*), tvořené zpravidla šesti úřadujícími obecními staršími,¹³ a čtvrtní hejtmané, označovaní jako padesátníci, a jim podřízení desátníci, kteří se zároveň starali o včasné oznamování nařízení městské rady v příslušných čtvrtích. K dispozici měl také právního posla čili biřice.

Na bezproblémové fungování jednotlivých městských provozů dohlíželi speciální úředníci, souhrnně označovaní jako úředníci nad obecními důchody, kteří byli obnovení stejně jako městská rada, obecní starší a volenci každoročně, a to většinou na podzim na společném zasedání všech tří sborů. Většina těchto grémií, jejichž počet zpočátku kolísal mezi 10 až 13, aby krátce po bělohorské bitvě dosáhl téměř dvojnásobného počtu, byla tvořena dvěma až třemi úředníky. Pouze úředníci spravují dvory v Trpoměších, tedy bývalé dvory Jana Nábožného a Jana Tuhanského, které město získalo v roce 1601, byli čtyři. Stejného počtu dosahovali v některých letech také úředníci nad

10 Ke kmotrovským a částečně také příbuzenským vazbám mezi slánskými konšely, obecními staršími a volenci viz Josef KADERÁBEK, *Víra v síti vztahů*, hl. s. 25–28 a 40–47 a TÝŽ, *Proměny slánských měšťanských elit*, hl. s. 85–101.

11 K menším úřadům přehledně zejména Bohumír ROEDL, *Vademecum*, s. 35nn.

12 O možnosti odvolat se od rychtářského soudu, který, jak dokládají výzkumy z jiných měst, řešil především urážky na cti, svědčí mj. zápisy v radním manuálu z března roku 1601, září roku 1602, dubna roku 1614 a ledna roku 1615. Městský soud, personálně totožný s městskou radou, většinou rozhodnutí rychtářského soudu potvrdil. Stejně jako při podávání odvolání od městského soudu k vrchnímu právu i při žádosti o posouzení rozhodnutí rychtářského soudu městskou radou byly skládány důkladné peníze, a to ve výši 1 širokého tolaru. SOkA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 55, ff. 353r, 442r; kniha č. 57, ff. 30v, 31r, 75r.

13 Od počátku 17. století se mezi členy rychtářské rady začínají více objevovat také členové sboru volenců. Prim v něm však nadále hrají obecní starší. Pouze jednou jedinkrát, v roce 1617, se jim podařilo získat v tomto sboru nadpoloviční většinu. Tuto skutečnost však nelze vnímat jako změnu v rozložení poměru sil, neboť i tento sbor byl personálně dlouhodobě velmi stabilní. V roce 1617 získali volenci o jedno „křeslo“ více díky Václavu Pelargovi, který se na jeden rok vrátil ze sboru obecních starších mezi volence, aby již následujícího roku pronikl mezi konšely. SOkA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 55, ff. 1r, 40v, 99v, 163v, 233v, 300r, 356r, 419v, 485v, 576v; kniha č. 56, ff. 26v, 47v, 94r, 146v, 198v, 252r–252v, 349v, 350r, 397r; kniha č. 57, ff. 2r, 35r, 95r, 155r, 157r, 201v, 254r.

obecním dvorem, úředníci mající dohlížet na průběh trhu a na pekaře či husařky. Tradičně největším úřadem pak býval s pěti až šesti členy úřad inspektorů nad farou, školou a špitálem. Početnější, osmičlenný, byl pouze úřad inspektorů pověřený dohledem nade všemi úředníky nad obecními důchody, který však byl ustanoven pouze jednou jedinkrát, a to v roce 1622.¹⁴ Přestože řadu míst obsazovali obecní starší, konšelé či volenci, objevovali se mezi těmito úředníky poměrně často také ostatní členové městské obce, kterým tak bylo umožněno zapojit se aktivně do správy města často relativně krátce po získání městského práva.¹⁵ Pro mnohé se navíc staly odrazovým můstkem v jejich další kariéře. Ani řádné vykonávání příslušných úřadů však nebylo pro daného jedince dostatečnou zárukou, že se mu podaří proniknout mezi radní elitu.¹⁶ Mnozí se proto

14 Následující přehled uvádí všechny úřady nad obecními důchody, které byly ve Slaném v letech 1595–1622 obsazovány při pravidelných (podzimních) obnovách a to v abecedním pořádku, bez ohledu na to, v jakém časovém sledu se objevovaly. Číslo v závorce udává počet osob, které daný úřad zastávaly: do trhu obilného (2–6), do trhu (4–6), inspektoři nad farou a školou (5–6), kostelníci = úředníci nad záduším sv. Gotharda (1, od 1601: 2), nad cihelnou (2; 1602: 3), nad Drnovského = nad dvorem Drnovským (2–3), nad farou, školou a špitálem (2, od 1613: 3), nad forováním dříví (jen 1608: 2), nad husařkami (2–4, 5), nad komíny (2), nad komíny a žlábků (od 1611: 4), nad kostelem Svaté Trojice (2), nad Kvicem = nad Kvíckými dvory (3–4), nad mlýnem Novým /Červeným/ a v Lukách /Všehlušickým/ (2), nad mlýnem Kobyلكovským /Ponděličkovským/ (2), nad mlýny obecními (od 1613: 3), nad obecním dvorem (3–4), nad obecním dílem (2), nad obecním obilím (2), nad opatrováním munice (3–4), nad pekaři (3–5), nad pekaři, řezníky a sladovníky (jen 1617: 4), nad pekaři a vězni (jen 1618: 5), nad chlebnými krámy, vězni a kuchařkami (3–5), nad pivovarníky (1–3), nad poddruhy (3), nad přijímáním a vydáváním chlebě (2), nad přijímáním a vydáváním mouky (2), nad přijímáním a vydáváním mouky a chlebě (od 1618: 2), nad slady (1–4), nad solnicí (2–3), nad svolenou pomocí = nad pomocí obecní při povárném (od 1616: 2; 1622: 1); nad Trpoměchy = nad dvory trpoměšskými (3; 1601: 5), nad tunným zbožím (3), nad vězni (jen 1617: 4), nad vinicemi obecními (2; 1620: 3), nad vinicemi kvíckými (2), nad vinicemi u Ovčár (2), nad záduším lidickým (2), nad záduším všehlušickým (2), nad železnicí (2–3), nad žlábků (3–4).

15 Například Daniel Rukavička byl jmenován úředníkem nad obecním dílem v září 1600, pouhé tři měsíce poté, co získal městské právo. Do jaké míry mu v tomto napomohl sňatek s Kateřinou, vdovou po Jakobovi Rukavičkovi, který býval úředníkem nad šosem (zvolen 1596) a solnicí (1597), můžeme jen spekulovat. Podobně se o 13 let později stává pouhé čtyři měsíce po zisku městského práva úředníkem nad Kvíckými dvory Jindřich Vyšín. I v jeho případě patrně sehrál nemalou roli sňatek s Lidmilou, vdovou po dlouholetém volenci (1595–1597, 1611–1612) a obecním starším (1598–1610) Vítu Hubatkovi. SOkA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 55, ff. 21v, 67v, 133r, 157r, 201r, 263v, 285r, 325v, 376r, 447v, 537v–538r, 595v–596r; kniha č. 56, ff. 31r–31v, 60r, 118v, 160r–160v, 349v–350r, 453r–453v; kniha č. 57, ff. 147v, 233r–233v, 263r–264r, 314r–314v, 361v–362r.

16 Je zajímavé, že většina jedinců, kteří působili v menších úřadech a nikdy nepřekročili pomyslný práh některého ze tří samosprávných sborů, se objevuje v příslušných funkcích opakovaně. Nejednalo se tedy o nějaké provizorní řešení, jak by se mohlo na první pohled zdát. Z děle sloužících členů městské obce uvedme např. Štěpána Ježka, který byl potřikrát jmenován úředníkem nad Trpoměchy (1602–1604), dále Jana Modesta, který byl čtyřikrát po sobě pověřen správou nad Drnovským dvorem (1616–1620) a Jana Budynského, který se stal pětkrát úředníkem v obecních dvorech v Trpoměších (1608, 1611, 1616, 1618, 1622). SOkA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 55, ff. 447v, 537v–538r, 595v–596r; kniha č. 56, ff. 160r–160v, 349v–350r; kniha č. 57, ff. 147v, 233r–233v, 263r–264r, 314r–314v, 361v–362r.

snažili posilovat svou pozici promyšleným budováním sítě formálních i neformálních vztahů (nejen) s představiteli radní elity, a to zejména prostřednictvím sňatků. Hojně využíván byl také institut kmotrovství.¹⁷

Z dalších zaměstnanců obce je nutno zmínit alespoň hlásné, pověžné, branné, městského posla či hodináře a členy městské a purkmistrovské kanceláře.¹⁸ V první ze jmenovaných kanceláří, tedy městské, působili nejpozději od poloviny 80. let 16. století dva radní písaři, starší jinak také přední radní písař a mladší čili druhý radní písař, přičemž až na několik málo výjimek se mladší radní písař stával později starším radním písařem,

17 Kmotrovskými vazbami mezi slánskými konšely, obecními staršími a volenci se prozatím nejpodrobněji zabýval Josef KADEŘÁBEK, *Proměny slánských měšťanských elit*.

18 O samostatné purkmistrovské kanceláři hovořím z následujících důvodů. Předně purkmistr měl na radnici vlastní kancelář s mobiliářem, tzv. dolejší depozici, kde byly na rozdíl od hořejší deposite, která byla kancelář písařů, kromě všech došlých listů ukládány písemnosti, které nebyly aktuálně potřeba a u nichž nehrozilo, že by se staly předmětem sporu, tj. různé zachovací listy, listy od řemesla či kšafy osob, které ještě žily a mohly je kdykoliv změnit. Na existenci samostatné purkmistrovské kanceláře ukazuje rovněž ustanovení týkající se oběhu písemností, zejména zákaz odnášet z purkmistrovské kanceláře originály došlých listů, který je zmiňován např. v roce 1601 v souvislosti s obnovou městské rady („[...] od vejpisu psaní, které k ouřadu přicházejí, podle zasloužení, jak které psaní obšírné jest, a originálové, aby žádnému vydávány nebyly [...]“), stejně jako přísné oddělování nákupů psacích a jiných potřeb, včetně kalendářů, do městské a purkmistrovské kanceláře v dochovaných účtech. Navíc se na základě povšechné analýzy purkmistrovského manuálu a pomocných knih purkmistrovských služebníků zdá, že rozsah činnosti slánského purkmistrovského úřadu a tedy i úkolů purkmistrovských služebníků byl poměrně široký. V pomocných registrech staršího purkmistrovského služebníka se záznamy z let 1612–1615 lze nalézt jak zápisy související s pravomocemi purkmistra v oblasti trestně právní a ekonomické, tak informace o došlé korespondenci, stejně jako o korespondenci odeslané a také záznamy pamětního charakteru. Z ekonomické oblasti můžeme jmenovat např. záznamy o složení příjemného, litkupu, důkladních peněz při podávání odvolání, vybraných dávek a kontribucí, posudného, cla od braných či peněz od dlužníků, z trestně právní pak např. žádosti o obeslání před městskou radu, o předvolání svědků a o odklady stání či informace o uzavřených dohodách mezi spornými stranami. Ne všechny tyto informace byly později přepsány do purkmistrovského manuálu, který se zachoval pouze pro léta 1629–1631. Mezi povinnosti purkmistrovských služebníků dále patřilo doručování soudních obslek a volání sporných stran z mázhauzu do radní síně. Teorii o existenci samostatné purkmistrovské kanceláře, která podle mého názoru podobně jako kancelář městského rychtáře podléhala městské kanceláři, bude třeba v budoucnu ověřit a případně vyvrátit na základě podrobného paleograficko-diplomatického rozboru písemností uchovávaných ve fondu AM Slaný. Mnohé by mohla ozřejmit zejména dlouhodobě nedostupná hlavní účetní kniha, tzv. kniha počtů konšelů. Kancelář městských písařů označují za centrální městskou kancelář ve vztahu ke kanceláři městského rychtáře a kanceláři důchodních úředníků například Jana Vojtíšková a Vít Šebesta, autoři pojednání o (králové) hradeckých městských kancelářích. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 55, ff. 356r, 566r; kniha č. 56, ff. 158v, 173v; kniha č. 58, ff. 16r, 399r; kniha č. 45, Kniha dluhů a úroků 1634–1649, s. 188 a 189; kniha č. 46, Kniha počtu konšelů 1601–1622; kniha č. 90, Kniha soudní zápisy 1612–1615; kniha č. 100, Kniha zápisů z rady 1631–1639; Aktový materiál, kt. č. 41, 26. 1. 1637, Příjmy a vydání za purkmistra Jiříka Hanžburského od 29. 12. 1636 do 26. 1. 1637; Jana VOJTÍŠKOVÁ – VÍT ŠEBESTA, *(Králové)hradecké městské kanceláře do roku 1620*, Hradec Králové – Ústí nad Orlicí 2013, např. s. 143, 293.

a to většinou ve chvíli, kdy stávající starší radní písař zemřel. K přijetí třetího radního písaře, o kterém městská rada vážně uvažovala na podzim 1616, patrně z finančních důvodů nikdy nedošlo.¹⁹ Duší purkmistrovské kanceláře pak byl služebník purkmistrovského úřadu, označovaný také jako služebník radní či ouřední. Minimálně od roku 1601 až do konce 20. let 17. století měl purkmistr k dispozici dva takovéto úředníky.²⁰

V souvislosti s vypuknutím českého stavovského povstání nedochází ve správě města k žádným převratným změnám. Pouze s ohledem na nutnost častěji projednávat závažné otázky dotýkající se podstatným způsobem všech obyvatel města, zejména půjčky direktorům, přibývá společných zasedání všech tří samosprávných sborů.²¹ Na konci září 1620 pak v souvislosti s intenzivními přípravami na obranu města ustávají veškerá jednání městské rady. Obnovena jsou až po půl druhém roce, v lednu 1622.²² Z městské korespondence, která je jediným zdrojem informací o dění ve městě v tomto období, víme, že obyvatele Slaného trápila zejména takřka permanentní přítomnost vojska spojená s řadou excesů. Nejen členy městské rady, ale i obecní starší a volence, zaměstnávaly kromě ohromných nákladů na vojsko²³ také rostoucí berní nedoplatky a úroky z půjček, které se jen za první dva roky války téměř zdvojnásobily.²⁴ Zejména primas spolu s aktuálně úřadujícím purkmistrem byli v souvislosti s tímto problémem a pokusy o jeho řešení mnohem více zatíženi jednáním s českou komorou či krajskými komisaři. Poměrně značně vzrostl také počet misivů odesílaných věřitelům, které město žádalo o strpení, a okolním městům či majitelům blízkých panství, s nimiž si rada vyměňovala informace o vývoji válečné situace, zejména o pohybu vojsk.

Ani bělohorská porážka podobu městské správy příliš neovlivnila. Složení nové městské rady, která byla „dosázena“ již v prosinci 1620 prostřednictvím speciálních komisařů, se příliš nelišilo od té „revoluční“. Chyběl jen primas Vojna a pět obecních starších, kteří zemřeli v průběhu předchozích let.²⁵ Kdy přesně se konala první společná schůze městské

19 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 54, f. 378v; kniha č. 57, f. 183v. Srov. Tamtéž, kniha č. 82, Kniha kšaftovní 1572–1682, ff. 44, 48 a 49, 53, 62.

20 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 55, ff. 352v, 356r; kniha č. 56, f. 350r; kniha č. 57, ff. 255r, 275r, 313r; kniha č. 58, f. 223r.

21 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 57, ff. 262v, 269r, 288v, 307r, 313v a 344v.

22 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 57, ff. 346r, 357r.

23 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 162, ff. 205r, 232v, 245v, 246v; kniha č. 69, f. 292v.

24 K vývoji zadlužení města viz Václav FIALA, *Slaný*, s. 120–125.

25 Prosincové obnovy se kromě primase Jiříka Vojny (†21. 9. 1618) nedožili následující obecní starší: Vavřinec Kalfásek (†před 14. 6. 1619), Václav Pospíšil († mezi 7. 8. a 23. 8. 1619), Jakub Vlach († po 26. 8. 1619), Abraham Hoffman († 7. 4. 1620) a M. Jiřík Brasidin († před 10. 11. 1620). Od rady obnovené jménem Fridricha Falckého v prosinci předešlého roku se tato rada lišila jen ve třech jménech. Po roční pauze se do konšelských lavic vrátili starší radní písař Jan Veselský a Martin Majer, který v předešlém roce zastával post městského rychtáře, tedy funkci neslučitelnou s funkcí konšela. Daniel Schodecký, který byl v roce 1619 jmenován na posledním, 12. místě, se prosincové

rady a obecních starších, na níž byli jmenováni noví volenci, nelze s ohledem na absenci zápisů v radním manuálu říci.²⁶ Také symbolická obnova vlády panovníka nad městem prostřednictvím znovuožazení úřadu císařského rychtáře osobou blízkou starým radním elitám dávala obyvatelům Slaného jistou naději, že očekávané změny přeci jen nebudou tak závažné.²⁷ Již zanedlouho však měli poznat, jak moc se mýlili.

Jako předzvěst velkých změn, které přinesl rok 1623, lze chápat obnovu městské rady, která byla realizována na konci listopadu 1622 a události s tímto aktem související.²⁸ Obnovitelé, Jiří Vilém Michna z Vacínova a Oldřich Bechyně z Lažan, kteří byli zároveň rekatolizačními komisaři pro kraj Slánský, dorazili do Slaného spolu s komorním písařem Prokopem Tendle z Balkova nejpozději v den obnovy, tedy 25. listopadu. Městská rada, kterou jménem Karla z Lichtenštejna postavili do čela Slaného, byla nová nejen svým personálním složením. Vzhledem k tomu, že nebyl obnoven ani sbor obecních starších, ani sbor volenců, bylo do jediného samosprávného orgánu města jmenováno netypicky šestnáct osob.²⁹ Podíváme-li se blíže na personální složení tohoto sboru,

obnovy nedožil. Zemřel pouhé čtyři měsíce předtím, 16. srpna 1622. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 57, ff. 287r, 296v, 297r; kniha č. 162, ff. 159r, 164r, 164v–165r; kniha č. 69, f. 274v–275r; Státní oblastní archiv (dále jen SOA) Praha, Sběrka matrik a průvodní listinný materiál, f. ú. Slaný, matrika Slaný 2, ff. 224r, 224v, 227v, 235v.

- 26 O personálním obsazení sboru volenců v této době jsme informováni pouze díky mladšímu radnímu písaři Karlu Zikmundovi, který zaznamenal jména volenců do register odeslané poště. Spolu se jménem městského rychtáře a členů jeho rady je vtěsnal mezi záznam o obnovení městské rady z prosince 1620 a záznam o změně v purkmistrovském úřadu, k níž došlo na počátku února 1621. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 69, f. 275r.
- 27 Císařským rychtářem se v prosinci 1620 stal slánský měšťan a dlouholetý konšel Mistr Jiřík Žďárský (1609–1617), který se v době povstání rozhodně postavil na stranu odbojných stavů, ač měl jako císařský rychtář, kterým byl od roku 1617, hájit zájmy panovníka. Krátce po zrušení úřadu královských rychtářů v srpnu 1619 se M. Jiřík Žďárský navíc vrátil mezi konšely. Po bělohorské bitvě však byl opět povolán do úřadu císařského rychtáře, v němž setrval až do listopadu 1622, kdy jej nahradil Daniel Maškovský. Stejně jako v roce 1619, i tentokrát se opět vrátil do konšelské lavice, a to jako druhý konšel, tedy nejdůležitější po primasovi, a je jím až do své smrti v březnu 1624. AMS, kniha č. 57, ff. 201v, 202r, 204r, 212v, 213r, 219v, 227r, 230r–232r, 233r, 238r, 312v, 376v; kniha č. 69, f. 274v–275r; kniha č. 162, f. 164r, 165r; SOA Praha, Sběrka matrik a průvodní listinný materiál, f. ú. Slaný, matrika Slaný 1, s. 390.
- 28 Ve shodě s instrukcemi Karla z Lichtenštejna jakožto oficiálního správce města byly po příjezdu obnovitelů, kteří byli zároveň rekatolizačními komisaři pro kraj slánský, zahájeny první protireformační akce. Již v den ustanovení nové městské rady byl zbaven úřadu utrakvistický farář Jan Mathiades (Caupilius, Koupil) a jako první z města donucen k odchodu do emigrace. Okolnosti jeho vyhnání vylíčil velmi barvitě v *Historii o těžkých protivenstvích* Jan Amos Komenský. Jan Amos Komenský, *Historie o těžkých protivenstvích církve české*, ed. Miloslav Kaňák, Praha 1952, s. 110–111.
- 29 Zda tato změna, tedy neobnovení sboru volenců a obecních starších, souvisela s obstavením majetku města českou komorou, k němuž došlo v říjnu 1622, resp. co přesně bylo příčinou této změny, snad odhalí další výzkum. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 57, f. 376v; kniha č. 162, ff. 333r–333v, 334r, 334v.

zjistíme, že mezi oněmi “přespočetnými” konšely se objevuje řada osob, která předtím působila ve zmíněných dvou sborech.³⁰ Úplnými nováčky byli pouze Blažej Laňka, Jakub Smetánka, Vavřinec Voříšek a zejména nový primas Jan Kašovský, který měl patrně jako pravověrný katolík pocházející z jiného města (?) dohlížet na chování ostatních konšelů.³¹ Ve shodě s ustanovením patentu Karla z Lichtenštejna z 3. listopadu 1622 o faktickém sloučení funkcí primase a purkmistra,³² předsedal Jan Kašovský veškerým jednáním rady s jednou jedinou výjimkou³³ až do počátku března 1624.³⁴ Kromě císařského rychtáře Daniela Maškovského dohlížel nově na chod města ve funkci hejtmána také Hynek Jiří Žďárský ze Žďáru a na Kladně.³⁵ Zda to, že se hejtmanem stal právě Hynek Žďárský, bylo dílem náhody, nebo byl do této funkce dosazen na přání Martinice, máje mu připravit vhodnou půdu k zisku města, nevíme.³⁶ Stejně tak nelze říci, jaký byl reálný dopad jeho

30 Šestnáctičlenný konšelský sbor jmenovaný v prosinci 1622 byl tvořen převážně radními jmenovanými na konci roku 1620 (Adam Zachař, Jan Veselský, Martin Majer, Pavel Roučovanský, Václav Hanzburský) doplněnými o obecní starší (Jakub Hotárek, Jan Mandelka a Vít Tuček) a volence (Šimon Bárta a Šimon Pasecký) z téže doby. Pouze Daniel Bilinský a M. Jiřík Žďárský byli nominováni do příslušných sborů naposledy v roce 1619, první mezi volence a druhý mezi konšely.

31 Prozatím se nepodařilo prokázat, že by Jan Kašovský pocházel ze Slaného, i když tato možnost není zcela vyloučena. S ohledem na zápis v knize misivů, kde je u jména Jana Kašovského uveden přídomek „z Lovoše“, se v tuto chvíli jeví jako nejpravděpodobnější teorie, že pocházel z jiného města, patrně z Lovosic či jejich okolí. SOKa Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 69, f. 311v. Srov. Josef LACINA, *Paměti*, s. 164; Václav FIALA, *Slaný*, s. 41.

32 Marek ĎURČANSKÝ, *Česká města a jejich správa za třicetileté války. Zemský a lokální kontext*, Praha 2013, s. 85, pozn. č. 410.

33 SOKa Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 57, ff. 377r, 379r, 381r, 385v, 392v, 393r, 394v, 399v, 402r, 407r, 409v, 411v, 444v; kniha č. 69, ff. 311v, 318r, 321v–322r.

34 Ustanovení jedné osoby, která po celý následující rok vykonávala úřad purkmistra, je doloženo také v Brandýse n. Labem, kde však příslušný „roční“ purkmistr, uvedený do funkce v únoru 1622, nebyl totožný s primasem, a v Mladé Boleslavi, kde byly zmíněné funkce primase a purkmistra, podobně jako ve Slaném, v rukou jedné osoby od ledna 1623. Podobně v Kutné Hoře od počátku roku 1623. Marek ĎURČANSKÝ, *Česká města*, s. 85, 246.

35 Jmenování hejtmána souviselo s pokusem Karla z Lichtenštejna zavést ve všech královských městech instituci hejtmanů, známou z pražských měst. Již o půl roku později, v polovině června 1623, tj. ještě před zastavením města Martinicovi, byl tento úřad zrušen. Pravomoci hejtmanů, označovaných mnohdy slovem gubernátor, přešly ve shodě s nařízením české kanceláře na krajské hejtmany. Marek ĎURČANSKÝ, *Česká města*, s. 87.

36 Doklady o tom, že by Hynek Jiří Žďárský ze Žďáru byl instruován Martinicem, jak by se mohlo zdát při čtení práce Václava Fialy, prozatím postrádáme (*Slaný*, s. 98). Na druhou stranu nelze přehlížet fakt, že Jaroslav Bořita z Martinic byl s rodem Žďárských ze Žďáru spojen díky sňatku své dcery Alžběty Korony s Jetřichem Floriánem Žďárským ze Žďáru. Více ke vztahu Martiniců a Žďárských viz např. Hynek FRIDRICH, *Vzestup barokního kavalíra. Příspěvek k dětství a dozrávání Floriana Jetřicha Žďárského ze Žďáru*, *Posel z Budče* 19, 2002, s. 40–53, zejm. s. 47–52.

činnosti. Patrně však nepřilíš velký, neboť tu samou funkci vykonával současně také v Lounech.³⁷

První zprávy, na základě nichž bylo možné se domnívat, že se Jaroslav Bořita z Martinic snaží získat město do svého vlastnictví, se objevily na jaře 1622. Podle informací, které měli konšelé k dispozici, poukazoval zejména na ohromnou zadluženost města a jeho neschopnost splácet své pohledávky, a tak úměrně tomu, jak přibývalo rozkazů z komory o doplacení dlužných berní, zvětšovaly se i obavy Slánských.³⁸ Bylo jasné, že Jaroslav Bořita z Martinic si nenechá ujít možnost zbavit se silného souseda, s nímž jeho rod zápasil o pozici v kraji již několik desetiletí,³⁹ a proto se v průběhu celé první poloviny roku 1622 usilovně snažili, aby bylo městu prominuto co nejvíce z dosud neuhrazené částky.⁴⁰ Stejně hlasitě jako se ozýval berniční úřad, hlásili se o své i četní věřitelé. Když v polovině července 1622 poslali Slánští do Prahy na Lichtenštejnův rozkaz seznam všech svých věřitelů, počítali již s nejhorším, včetně zástavy či prodeje města. Přesto stále doufali a snažili se získat další odklady. Pochopitelně vyvíjeli také tlak na své vlastní dlužníky.⁴¹ Všechny „úpěnlivé prosby“ však byly marné. Dne 1. července 1623 bylo zadlužené město spolu s nedalekými Blahoticemi a Neprobylicemi zastaveno Jaroslavu Bořitovi z Martinic a to za 200 000 kop gr. míš. Tato půjčka měla být umořována z výnosů slánských statků, které byly odhadnuty na 12 065 kop 31 grošů 3 denáry za rok. V případě, že by čistý příjem ze zastaveného majetku byl vyšší, byl Martinic povinen odvést příslušné přebytky do české komory. Na druhou stranu, v případě ztrát, mu měl být rozdíl doplacen českou komorou. Panovník se dále zavázal, že nebude zastaveným statkem ručit za další půjčky a zároveň dočasně převzal veškeré pohledávky města, včetně těch, které mělo vůči komoře. Ve chvíli, kdy by panovník peníze vrátil (celou sumu najednou a v hotovosti), byl Martinic povinen odevzdat vše, co podle inventáře v den zástavy přijal. Ostatní věci, o které by Martinic zvětšil původní jemu zastavený majetek, měly být panovníkem buď odkoupeny, nebo ponechány Martinicovi. Smlouva, v níž

37 V listu z 30. 1. 1623 oslovuje velvarská městská rada Hynka Žďárského jako „gubernátora měst Slaného a Loun“. František VACEK, *Rada velvarská pánům slánským v l. 1622–1631*, SO 2, 1894, s. 23. Srov. Bohumír ROEDL (ed.), *Louny. Historie, kultura, lidé*, Praha 2005, s. 142. Na více měst zároveň dohlížel například také nejvyšší mincmistr Vilém z Vřesovic, který byl gubernátorem Kutné Hory, Kouřimi, Čáslavi a Českého Brodu. Marek ĎURČANSKÝ, *Česká města*, s. 87, pozn. č. 420.

38 Např. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 162, ff. 286r–286v, 286v–287r, 288r–288v, 292r.

39 František ŠVÁB, *Panství smečenské*, SO 31, 1923, s. 3–21.

40 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 162, ff. 245v, 246v, 252r, 254r–254v, 288r–288v. K vývoji berních nedoplatků viz dále např. tamtéž, Aktový materiál, kt. 38, 1619, Sečtení, co město Slaný všelijakých berní a kontribucí do ouřadu berničného povinno jest za léta 1619–1624.

41 Další, patrně podrobnější seznam věřitelů, posílají Slánští Lichtenštejnovi 19. srpna. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 162, ff. 299r, 300v–301r, 303r, 308v, 309r, 312v–313r, 314r–314v, 315r, 316r, 332r–332v.

bylo zakotveno také předkupní právo Martinice a jeho dědiců, měla být intabulována do desk zemských a zároveň „*pro větší toho všeho podstatu*“ schválena nejbližším zemským sněmem.⁴²

V důsledku zastavení města Jaroslavu Bořitovi z Martinic došlo v životě obyvatel Slaného k řadě změn. Jejich vrchností již nebyl císař, nýbrž zástavní pán, který získal právo „*vše [...] skrze vlastního hejtmana aneb úředníka svého podle vůle své řídití a spravovati*.“⁴³ Ve shodě s tímto ustanovením byl bezprostředně po předání města Martinicovi císařský rychtář jakožto reprezentant panovnické moci ve městě nahrazen hejtnanem statku slánského. Podobně jako císařský rychtář, i on měl hájit zájmy své vrchnosti, a to zejména na zasedáních městské rady, jimž měl napříště předsedat.⁴⁴ Žádné velké pnutí mezi hraběcími úředníky a městskou radou však, podobně jako kdysi v případě císařských rychtářů,⁴⁵ nezaznamenáváme.⁴⁶ Možné předpojatosti svých úředníků díky jejich zakotvení ve společnosti slánských měšťanů si byl Martinic plně vědom, o čemž svědčí zejména četná napomenutí jim adresovaná.⁴⁷ Hejtnan Lukáš Lipnický

42 Zástavní smlouva, jejímž prostřednictvím byl Martinicovi postoupen majetek v celkové hodnotě 146 273 kop 22 gr. 6 d. míš., byla intabulována do desk zemských až na počátku roku 1626. Národní archiv Praha (dále jen NA), Stará manipulace (dále jen SM), inv. č. 2188, sign. M 7/24, kt. 1446, Výpis zástavní smlouvy z desk zemských pořízený v pátek 29. 10. 1627; Tamtéž, příloha J: *Taxa nebolizto šacuňk města Slaného se vším nynějším jeho příslušenstvím léta 1623*.

43 NA, SM, inv. č. 2188, sign. M 7/24, kt. 1446, Výpis zástavní smlouvy z desk zemských pořízený 29. října 1627.

44 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 57, f. 396r.

45 O tom, že ke konfliktům mezi městskou radou a císařskými rychtáři docházelo zcela ojediněle, svědčí mj. skutečnost, že v letech 1595–1618 zaznamenáváme pouze jeden takovýto spor a to v roce 1616, kdy došlo ze strany nového císařského rychtáře Viléma Modletického k narušení rituálu spojeného s jeho instalací do funkce. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 57, ff. 157v–158r; 201v; 204r.

46 Od zastavení města do konce války se ve funkci hejtnana slánského panství vystřídal celkem 7 osob. V chronologickém pořadí: Mikuláš Hanžburský z Kopečka (1623–1627), Lukáš Lipnický z Čáslavi (1627–1630), Kašpar Pryam Vostrovecký (1630–1634), Eliáš Erazim Udvarhely z Křížovic (1635), Lorenc Volf Zahraděcký z Kartouz (1636–1637), Ambrož Foget Slánský (1637–1640) a Augustin Kosina (1640–1652). Mnozí z nich často velmi záhy splynuli s městem, zejména díky přijetí měšťanského práva či navázání kmotrovských vazeb s představiteli radních elit. Výraznější nárůst počtu martinických úředníků mezi kmotry slánských radních zaznamenal Josef Kadeřábek po roce 1629. Z dalších hraběcích úředníků, s nimiž se obyvatelé města potkávali, je třeba jmenovat zejména purkrabího statku slánského, důchodního a obilního písaře a regenta všech panství. Kancelář těchto úředníků se patrně nacházela v tzv. Panském domě, který stál v těsné blízkosti radnice. Josef KADRÁBEK, *Víra v síti vztahů*, s. 52.

47 Velmi časté výtky byly adresovány zejména Kašparu Pryamovi, který byl slánským hejtnanem v letech 1630–1634. Napomenutí z počátku února 1634 doprovodil Martinic dokonce výhrůzkou: „[...] ty majice již dávno [...] v té příčině [vybírání šosu po odběhlých sousedech, pozn. RK] jistou resoluti mou sobě v známost uvedenou, a tak věda o dokonalé vůli mé, předce mne v tom zase nyní zbytečně zaneprázdnovati jim dopouštěti smíš, odkavadž mohu souditi, že to z nabádání tvého, i snad také třeba téhož regenta mého se děje proto, že vy tam spolu s nimi v sousedství zůstáváte a své domy v městě

z Čáslavi, který v roce 1627 vystřídal prvního slánského hejtmana Mikuláše Hanzžburského z Kopečka, byl dokonce zbaven své funkce a zdá se, že hlavním důvodem pro jeho odvolání bylo právě jeho příliš tolerantní chování vůči obyvatelům Slaného.⁴⁸

Řada nových prvků se v souvislosti se zastavením a pozdějším prodejem Slaného objevuje také v rámci obnov jednotlivých orgánů městské samosprávy v čele s městskou radou. Předně, iniciativa k obnově nevychází od vrchnosti, nýbrž od samotných konšelů, kteří žádají o uvolnění z konšelské funkce prostřednictvím četných suplik, v nichž poukazují zejména na svou fyzickou únavu a stáří a na ekonomické potíže způsobené nemožností věnovat se kvůli konšelským povinnostem řemeslu či hospodářství.⁴⁹ Je zajímavé, že až na jednu jedinou výjimku v žádné ze suplikací neargumentují ustanovením Koldínova zákoníku, podle něhož mělo docházet k obnově městské rady každý rok.⁵⁰ Dále se mění osoba obnovitele. Samosprávné sbory již neobnovuje podkomoří či hofrychtář, nýbrž regent všech martinických panství, tedy zástupce nové (zástavní) vrchnosti, a to zpravidla v přítomnosti slánského hejtmana jakožto nejvyššího úředníka slánského

Slaném máte, když mně se příčina dává, abych vás takového sousedství zbavil, tak abyšte v podobných věcech je Slánský příliš nešanovali a vespolek sobě všickni na mou i nápadně JMC škodu šibaliti nepomáhali [...]“ SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 72, f. 105r.

48 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 58, f. 181v.

49 V období od zástavy města do konce třicetileté války bylo realizováno celkem 8 obnov (v roce 1640 se jednalo o pouhé doplnění stávající rady o 1 člena): 1627, 1629, 1631, 1635, 1637, 1641, 1643, 1648. Písemné žádosti konšelů adresované převážně Martinicovi, často opakované, předcházely minimálně šest z nich. Dochovalo se celkem 10 opisů či (re)konceptů suplikací slánských konšelů, z nichž osm bylo adresováno přímo hraběti, jedna slánskému hejtmanu a jedna slánskému regentu. Dále máme k dispozici jedno „*ohlášení a memoriale v příčině žádosti o obnovení ouřadu konšelského*“, které bylo posláno regentu. Radní v něm připomínají svou žádost o obnovu úřadu tlumočenou přímo hraběti při jeho návštěvě „*pohořalého města*“ dne 16. srpna 1635. SOKA Kladno, AMS, nezprac., *Aktový materiál*, kt. č. 40 (17. 1. 1629, 1631), kniha č. 70, ff. 72v, 117v (1632), 132r–132v (1635); kniha č. 71, s. 71 (1635); kniha č. 72, f. 114v; kniha č. 2, ff. 217r, 226r–226v (1647) a 237r (1648); kniha č. 58, ff. 32v–33r, 119r, 223r, 350v, 416r; kniha č. 59, ff. 49r–49v, 67r, 122v–123r, 184r–184v.

50 Ve sledovaném období se setkáváme většinou pouze s obecně formulovaným poukazem na skutečnost, že unavení by měli být nahrazeni odpočatějšími a moudřejšími. Jedinou výjimku v tomto směru představuje suplikace z roku 1628. Je však otázkou, zda se níže uvedený odkaz na práva městská, týká přímo článku A 25, podle něhož měla být městská rada obnovována každý rok, či nikoli. „*Poněvadž jedna každá práce a povinnost svůj čas od Pána Boha a vrchnosti své sobě vložený má, z kteréž mdlejší propouštění a silnější, jimž <od> Pán Bůh dar moudrosti propůjčiti jest ráčil, k spravování obce k tomu od vrchnosti své povolání bejavají a víceji na jednoho nežli sněsti mohl, jakž práva vyměřují* (podtrženo RK) *vskládnó býti nemá, nýbrž ve všem rovnost zachována <byv> při právě bývá, své polehčení mívá.*“ V případě suplikace zasláné hraběti Maxmiliánu Valentinovi z Martinic na počátku srpna 1651 si tím už jisti být můžeme: „*[...] za dobré to býti uznáváme, aby podle práva městského, které to patrně ukazuje, že konšelé děleji na radě seděti nemají nežli toliko jeden rok, jiní na místa naše k témuž ouřadu konšelskému dosázení byli a v práci politické se cvičili.*“ SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 100, Kniha zápisů z rady 1631–1639, f. 116r. Srov. téměř totožný text suplikace datované 17. 1. 1629: TAMTĚŽ, *Aktový materiál*, kt. č. 40, 17. 1. 1629. Dále srov. suplikaci z ledna 1629: TAMTĚŽ, kniha č. 70, f. 20r; kniha č. 2, f. 435v.

panství.⁵¹ Patrně zejména s ohledem na zrušení sboru volenců a dočasné zrušení sboru obecních starších zmizel z renovace také rituál kladení otázek, prostřednictvím něhož bylo dosahováno konsensu zmíněných sborů s odstupující městskou radou, dříve nezbytné podmínky pro zdárné pokračování aktu renovace. Městský rychtář (od roku 1635 dva rychtářové) byl nově jmenován již v den obnovy rady zástupcem vrchnosti a nikoliv městskou radou a obecními staršími na jejich prvním společném zasedání, jako tomu bylo před zastavením města. Jednoznačně tak byla vyjádřena změna postavení městského rychtáře, který přestává být podřízeným městské rady.⁵² Poslední tři změny, které zaznamenáváme v rámci obnov městských rad po roce 1623, souviseli s Martinicovou snahou o rekatolizaci Slaného. Předně, nejpozději od roku 1629, se obnovy rady účastní slánský děkan, jenž byl jakožto reprezentant „jediné samospasitelné církve“ garantem pravověrnosti nově zvolených konšelů.⁵³ Dále všichni obyvatelé města jsou povinni zúčastnit se před samotnou obnovou katolické mše⁵⁴ a nově zvolení radní a obecní starší po svém jmenování vykonat zpověď a přijímání pod jednou způsobou.⁵⁵ Od roku 1652 pak mají nově zvolení radní ve shodě s instrukcí vydanou Bernardem Ignácem z Martinic pokleknout před hořící voskovou svíci a krucifix a se dvěma vztyčenými prsty odříkat vyznání víry. Řada nových prvků v ceremoniálu obnov souvisela pochopitelně také s válečnými událostmi. Do jaké míry byla redukce některých rituálů, ať již máme na mysli slavnostní uvítání obnovitele, hostinu, nebo odměnu za dosažení nových konšelů, ovlivněna právě válečnými událostmi a do jaké míry změnou právního postavení Slaného, nelze v tuto chvíli jednoznačně říci.⁵⁶

51 Pouze ve dvou případech radu neobnovoval regent. Na počátku roku 1648, tedy během poslední válečné obnovy, kdy jej zastoupil hejtman a o sedm let dříve, v březnu 1641, kdy byla rada obnovena skrze psaní, které v radě přečetl slánský hejtman. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 59, ff. 67r, 184r–184v.

52 Toto porušení starobylého rituálu, zejména skutečnost, že městský rychtář je nově jmenován zástupci hraběcí moci, se odráží i v pamětech Daniela Vepřka, který zaznamenává také další níže zmíněné novinky jako přítomnost duchovního při obnově rady či ustanovení osob „k dohlídění, aby se do kostela chodilo.“ Jan Bohuslav MILTNER (ed.), *Kalendář historický Daniele Vepřka, měšténina slánského*, in: Výroční zpráva cís. král. vyššího gymnasia v Hradci Králové, Hradec Králové 1883, s. 5.

53 Přítomnost slánského děkana při obnovách rady je doložena od roku 1629. Obnovy se nezúčastnil pouze jednou a to v roce 1641, kdy došlo k největší zaznamenané simplifikaci tohoto rituálu. Přítomnost duchovního při obnovách městské rady v pobělohorském období je doložena i v jiných městech. Michaela BRADÁČOVÁ, *Poddanské město Turnov po třicetileté válce ve světle účetních pramenů*, Brno 2008 (= Diplomová práce), s. 77.

54 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 72, f. 114v.

55 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 72, f. 114v; kniha č. 58, f. 33r; kniha č. 59, f. 214v.

56 Vynechání rituálů spojených se slavnostním uvedením obnovitele do města lze předpokládat již v případě prvního regenta Zachariáše Vejdy z Bezděkova (regent 1623–1644), který od roku 1630 vlastnil ve Slaném tzv. Kamarytůvský dům, nacházející se v těsné blízkosti radnice. Josef LACINA, *Paměti*, s. 260.

K četným změnám dochází také v samotných samosprávných sborech a menších úřadech, přičemž je mnohdy velmi obtížné říci, zda se tak děje pod vlivem válečných událostí, či v důsledku změny právního postavení Slaného, resp. který z těchto dvou faktorů hrál v daném případě rozhodující roli.

Sbor konšelů byl po celou dobu války obnovován ve standardním počtu 12 osob, a to se dvěma výjimkami. Poprvé v roce 1620, kdy byli speciálními komisaři potvrzeni ve funkcích konšelů členové poslední „předrevoluční“ rady, přičemž Jiřík Vojna, který zemřel již v září 1618, nebyl nikým nahrazen. Druhou výjimku představuje rok 1622, kdy byl sbor konšelů obnoven jako jediný samosprávný sbor v netradičním počtu 16 osob (viz výše). V následujících letech se vrátil opět k číslu 12, a to přesto, že sbor volenců tímto rokem definitivně zanikl a sbor obecních starších byl obnoven až roku 1635.⁵⁷ Na otázku, proč byl sbor obecních starších znovu obnoven a proč právě v tomto roce, není snadné nalézt jednoznačnou odpověď. Část obecních důchodů odňatých městu na konci roku 1625 vrátil Martinic do správy města až na počátku roku 1639. Nutnost rozšířit okruh osob, z nichž by bylo možno vybírat správce navracených důchodů, tedy nastává až později. Nicméně byli zde i jiné menší úřady, včetně rychtářské rady, kde se daní jedinci mohli uplatnit.⁵⁸ Poprvé, v roce 1635, je sbor obecních starších obnoven v tradičním počtu 12 osob, později počet jeho členů kolísá mezi sedmi (1637, 1641) a osmi (1643), aby se v 50. letech ustálil na šesti.⁵⁹ Je otázkou, zda se tak děje v důsledku poklesu počtu obyvatel Slaného a tedy i osob potenciálně schopných vykonávat tento úřad, resp. zda lze toto snižování považovat s poukazem na krizová léta za projev simplifikace městské správy, či zda je tato transformace sboru obecních starších „pouhým“ přirozeným důsledkem proměny původně svobodného královského města v město poddanské. Prozatím nelze zcela vyloučit ani možnost, že za tímto číslem stojí snaha Martinice přiblížit správu Slaného co nejvíce správě uplatňované na jeho jiných panstvích.⁶⁰ Podobně jako v předchozích letech nebyl žádný ze samosprávných sborů s několika málo výjimka doplňován mimo „pravidelnou“ obnovu, díky čemuž zůstávali delší či kratší dobu neúplné.

57 Poslední schůze všech tří samosprávných sborů se konala v únoru 1622. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 57, f. 360r.

58 Hlavní záminku k zabavení důchodů poskytl Martinicovi fakt, že Slánští nebyli schopni odvádět úroky z půjčky panovníkovi. Předpokládaný roční výnos ze slánského statku byl však zcela nereálný již v době uzavření zástavní smlouvy. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 58, f. 24r, 194v; kniha č. 59, f. 28v.

59 Jedinou výjimku tvoří rok 1652, kdy bylo do sboru obecních starších jmenováno sedm osob. Jména a tedy ani počet obecních starších, kteří měli být obnoveni spolu s radou v roce 1648, neznáme. Zdá se, že tehdy byla z dnes neznámých důvodů obnovena pouze městská rada. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 59, f. 184r.

60 Marek ĎURČANSKÝ, *K proměnám městských intelektuálních elit za třicetileté války. Příklad středního Polabí*, Historie – Otázky – Problémy 1, 2009, s. 162.

V rámci menších úřadů zaznamenáváme několik změn. Předně, od roku 1635 byli na místo jednoho rychtáře nově jmenováni rychtáři dva. Je otázkou, zda se tak děje v důsledku nárůstu jimi řešené agendy, či snahy zajistit v době zvýšeného nebezpečí větší zastupitelnost osob dohlížejících na bezpečnost a pořádek ve městě.⁶¹ Změnil se i počet členů rychtářské rady a zejména okruh osob, z nichž byli vybíráni. Již po zrušení sboru volenců a obecních starších v roce 1620 pronikli mezi členy rychtářské rady vedle bývalých obecních starších také osoby, které se bez předchozí zkušenosti v nižších samosprávných sborech staly relativně krátce poté, co opustí rychtářskou radu, konšely. Po obnovení sboru obecních starších v roce 1635 pak mezi pomocníky rychtářů jednoznačně převažovali současní či bývalí obecní starší, kteří byli jen ojediněle doplňováni z řad bývalých konšelů. Snížení počtu členů této rady na tři až pět osob v průběhu války lze snad vysvětlit nedostatkem vhodných kandidátů, resp. klesající ochotou Slánských zapojit se do správy města (viz dále).⁶²

O úřadech nad obecními důchody jsme informováni podstatně méně než v době předchozí. Místo záznamů o jejich pravidelných obnovách nacházíme v radních manuálech více méně náhodné zmínky. Vedle kostelníků se pravidelně setkáváme pouze s úředníky, kteří měli dohlížet na pekaře a řezníky. V roce 1637 se pak poprvé setkáváme s úředníky nad obecními důchody, označovanými také jako úředníci nad obecními případnostmi. Jaká byla přesně náplň činnosti těchto úředníků, jejichž poslední obnovu zaznamenáváme o pouhé čtyři roky později, nevíme. Specifickým úřadem souvisejícím s prosazováním nové víry v dříve nekatolickém městě pak byl úřad inspektorů nad nechodícími do kostela, kteří byli v radních manuálech zmiňováni poprvé v roce 1635.⁶³ Úkolem těchto úředníků bylo dohlížet na to, aby „*lidé svátky dobře světili a pilně do kostela chodili*“⁶⁴ a zejména, aby z něj neodcházeli před vykonáním zpovědi. V případě, že by nepomohlo prosté napomenutí tlumočené obyvatelům města skrze desátníky, měli „*[...] ihned po mši svaté dveře kostelní i krchovní zavřítí a před vykonáním služeb božích žádného nepropouštět*“.⁶⁵ Přestože podle Soupisu poddaných podle víry byli všichni

61 Zda posílení úřadu městského rychtáře souviselo s nárůstem agendy jím řešené či nikoli, by mohl ukázat podrobný rozbor obsahu rychtářských register, která se dochovala pro léta 1611–1660. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 88, Kniha soudní zápisy 1611–1660.

62 Početní obsazení rychtářské rady po zastavení města bylo následující: 1627 (6), 1629 (6), 1631 (6), 1635 (5), 1637 (4), 1640 (3), 1641 (5), 1643 (5), 1648 (6), 1650 (4), 1652 (4), 1653 (3), 1656 (5), 1657 (4), 1658 (4), 1659 (4), 1660 (4). Uvedená data se vztahují vždy k době, kdy byl daný sbor jmenován, resp. obnoven.

63 Podle Daniela Vepřky byli tito inspektoři jmenováni již od roku 1629. SOKA Kladno, AMS, kniha č. 58, f. 350v; kniha č. 59, ff. 123r, 184v; Jan Bohuslav MILTNER (ed.), *Kalendář historický Daniele Vepřky*, s. 5.

64 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 59, f. 123r.

65 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 59, f. 259v.

obyvatelé města i předměstí již v dubnu 1651 plně katolickými,⁶⁶ lze se s těmito úředníky setkat ještě na počátku 60. let 17. století.⁶⁷ Pravidelné obnovy specializovaných komisí se v radních manuálech objevují až od 50. let 17. století. Nově k nim docházelo v den renovace městské rady a obecních starších či krátce poté a to vždy za přítomnosti zástupce vrchnosti. Zda se počet těchto grémií později rozšířil, resp. vrátil k podobě známé z doby před zastavením města, by mělo být v budoucnu předmětem dalšího výzkumu.⁶⁸ Ve stejné době, tedy v 50. letech 17. století, došlo také k postupné obnově slánských cechů. Zároveň se definitivně prosadil model známý například z pražských měst, kde byli kromě cechovních starších jmenováni ve všech ceších také inspektoři z řad konšelů.⁶⁹

Přestože se Slánští prakticky po celou dobu války potýkali s nemalými finančními problémy, ostatně berní nedoplatky a ohromné zadlužení města bylo jednou z příčin jeho zastavení a následného prodeje Martinicovi, došlo k redukci počtu zaměstnanců městské kanceláře až po skončení války v 50. letech 17. století.⁷⁰ Je otázkou, zda snaha radních udržet v městské kanceláři po celou dobu války oba dva písaře, a to i za cenu nemalých kompromisů,⁷¹ byla založena na racionálních důvodech, tedy jejich potřebě, nebo zda byla pouze výrazem přání zachovat uspořádání městské kanceláře co nejdéle v podobě, jakou měla za svobody města odkazujíc tak na dobu, kdy byl Slaný významným lovkým a krajským městem.⁷² Za poklesem počtu zaměstnanců purkmistrovské

66 Soupis poddaných podle víry se dochoval spolu s konceptem listu slánského hejtmana Augustina Kosiny krajským komisařům z počátku května 1651 v knize č. 2, nepřesně označované jako Pamětní kniha. SOkA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 2, ff. 423r, 437r–453v.

67 SOkA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 59, f. 429r.

68 Od roku 1652 jsou kromě inspektorů nad nechodícími do kostela při pravidelných obnovách jmenováni správci záduší označovaní jako kostelníci, dále dohlížitelé nad řezníky, nad pekaři, nad vězni a „do domů hostinských“ a úředníci nad žlábký a tržní. V roce 1657 a 1658 se pak setkáváme s metrologickými inspektory, kteří měli kontrolovat používané míry a váhy. SOkA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 59, ff. 253r–253v, 283v, 284v, 353v, 377v–378r, 378r–378v, 395r, 396v–397r, 416r, 428r, 428v, 429r.

69 Ve Slaném se s cechovními inspektory setkáváme poprvé při obnově cechů realizované na počátku srpna 1637. SOkA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 58, f. 420v–421r. Srov. Tamtéž, kniha č. 100, Kniha zápisů z rady 1631–1639, f. 89v.

70 Původní hypotéza o snižování počtu zaměstnanců městské kanceláře v průběhu třicetileté války, zformulovaná s ohledem na výsledky bádání v jiných městech, se nepotvrdila. Dochází k němu paradoxně (?) až po jejím skončení. Poprvé na počátku padesátých let (1650–1652) a definitivně od června 1653, kdy v čele městské kanceláře stanul Maxmilián Alexandr Příbramský. Zjištění, zda se jednalo o změnu dočasnou či trvalou, minimálně na počátku 60. let 17. století měl Slaný stále jen jednoho radního písaře, by mělo být předmětem dalšího bádání. SOkA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 59, ff. 184v, 213v, 283v, 353r, 377v, 395r, 416r, 428r.

71 SOkA Kladno, AMS, nezprac., Aktový materiál, kt. č. 42, 5. 12. 1639; kniha č. 58, ff. 281r, 281v, 347r, 399r; kniha č. 59, ff. 67r, 68r.

72 Prozatím se nepodařilo zjistit, kdy přesně došlo k přenesení funkce krajského města na nedaleké Louny. V literatuře bývá tradičně uváděno, že se tak stalo až v roce 1714. Nicméně v pramenech

kanceláře, nejspíše od roku 1629 byl v purkmistrovské kanceláři pouze jeden služebník, stála kromě ekonomických důvodů patrně zejména skutečnost, že v průběhu války bylo stále obtížnější sehnat jedince s odpovídající kvalifikací, kteří by byli ochotni přijmout nabízené místo.⁷³

Řadu nových prvků lze v souvislosti se změnou právního postavení Slaného zaznamenat také v oblasti vlastního výkonu městské správy. Poměrně záhy po zastavení města ztratilo konšelé právo rozhodovat o osudech vdov a sirotků či o přijímání nových obyvatel.⁷⁴ Rovněž výkon vrchnostenské správy v poddanských vsích přešel na hraběcí úředníky.⁷⁵ Postupně omezoval Martinic také právo měšťanů disponovat svým majetkem, v důsledku čehož se z jednání rady vytratili žádosti o potvrzování kšaftů, o podělení nekšaftovaného majetku či prodejů a koupí nemovitostí.⁷⁶ Stále častěji zasahoval i do oblasti

městské provenience se můžeme již na počátku roku 1643 setkat s tvrzením, že Slaný již není krajským městem. Podobně, když o tři roky později vydává služebník purkmistrovského úřadu potvrzení poslu, který přinesl psaní ze švédského ležení v Libochovicích, adresované krajským hejtmanům a purkmistru a konšelům města Slaného, uvádí v něm: „*Ačkoliv pak město Slaný již městem krajským nesluje, ale z jistého nařízení Jeho Milosti Císařské město Luna za město krajské kraje Slánského vyhlášeno jest, však předce pro lepší fedruňk toho takové psaní jest přijato a hned za pány hejtmany krajskými posláno.*“ SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 2, ff. 52v–53r, 61v–62r, 171v; *Slaný*. Historický atlas měst, nestr.

73 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 2, f. 205r; kniha č. 58, f. 300r.

74 Tuto agendu přebírá slánský hejtman jakožto zástupce hraběte. Žadatel o povolení sňatku s vdovou je na hraběcího úředníka odkázán poprvé již 25. srpna 1623, tedy pouhý měsíc po zastavení města. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 57, f. 399r.

75 V době před zástavou města byl výkon vrchnostenské správy v poddanských vsích částečně delegován na rychtáře a přísežné konšely jakožto představitele jednotlivých vsí. Vesničtí rychtáři a konšelé řešili drobné přestupky na zahájených soudech a zejména dohlíželi na řádné odvádění berní a dávek či na náležité oceňování statků a dvorů při jejich prodeji. Vážnější sporné i nesporné záležitosti si město, stejně jako péči o vesnické sirotky a jejich majetek, vyhrazovalo pro sebe. Pokud byl spor složitější a vesničtí rychtáři si s ním nevěděli rady, předávali jej slánským konšelům. S výjimkou let 1601, 1609, 1611, 1612 a 1617 byli jmenováni každoročně, převážně na počátku roku, a to pouze v přítomnosti radních. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 55, ff. 28v–29r, 81r, 151r, 216v, 266v, 340r, 401r–401v, 474v–475r, 565r, 590v; kniha č. 56, ff. 7v, 39r, 86r–86v, 132v, 228v; kniha č. 57, ff. 2v, 22v, 86v, 137r, 248r.

76 Zákaz kšaftovat bez povolení hraběte je v radním manuálu zmiňován poprvé na počátku června 1640. Je však velmi pravděpodobné, že platil již od počátku roku 1639, kdy radní na příkaz Martinice odevzdali pověřenému úředníkovi veškerá privilegia, která kdy město obdrželo od českých panovníků, tedy včetně privilegia týkajícího se práva měšťanů svobodně odkazovat svůj majetek. Právo svobodně nakládat se svým majetkem bylo Slánským opět přiznáno až v lednu 1651, přestože o jeho navrácení žádali poprvé již o deset let dříve. O striktním dodržování zákazu kšaftovat svědčí mj. záznamy v knize kšaftů, v níž zcela chybí poslední pořizování slánských měšťanů z let 1639 – 1651. Poslední kšaft, který byl do knihy vepsán před uvedením tohoto zákazu v platnost, byl kšaft Kateřiny Trnkovic z prosince 1637, který byl v radě tvrzen v polovině března následujícího roku. První kšaft po zrušení tohoto zákazu zapsaný s povolením vrchnosti do příslušné knihy byl kšaft Augustina Kosiny z 10. února 1652. Tomuto kšaftu stejně jako kšaftu následujícímu, který byl potvrzen o čtyři měsíce později, předchází opis žádosti o povolení učinit poslední pořizování a souhlas s tímto aktem

soudnictví.⁷⁷ Činnost městské rady se tak postupně omezila na kontrolu řádného odvádění berní, kontribucí, šosu a dalších dávek do hraběcího důchodu a zajištění bezpečnosti a pořádku ve městě (viz dále). Všechny tyto skutečnosti se odráží nejen v úvodních formulích soudních rozhodnutí a nálezů,⁷⁸ vydaných listinách či v korespondenci,⁷⁹ ale také ve struktuře záznamů radních manuálů a dalších městských knih.⁸⁰ Každý, kdo do nich nahlédl, věděl, že slánští radní jsou úředníky hraběte, jím voleni a dosazováni a jemu odpovědní.

Jednání městské rady podstatným způsobem pochopitelně ovlivňovaly také válečné události. Řešení otázek souvisejících s ochranou životů a majetku obyvatel města, stejně jako stupňující se požadavky na vyživování vojáků, postupně vytlačily z programu rady vše ostatní.

K tomu, aby se mohlo město účinně bránit, bylo zapotřebí mít včas pravdivé a co nejpresnější informace o pohybu vojsk. K čilé výměně misivů obsahujících tzv. „avisí“ docházelo zejména mezi jednotlivými městskými radami. Součástí postupně zdokonalovaného varovného systému však byli i majitelé okolních panství a jejich úředníci

udělený hrabětem. Podobně přísně střežil hrabě také dodržování příkazu zapisovat do městských knih pouze s jeho souhlasem a vědomím. Zápisy do (trhových) knih měly být činěny vždy v přítomnosti hraběcího úředníka, primase, dvou konšelů (purkmistra a osoby po něm následující) a radního písaře a to až poté, co hrabě danou transakci schválí. Navíc nejpozději od konce 1635 měly být trhové knihy uzamčeny ve speciální truhle se dvěma zámky, přičemž jeden klíč měl mít slánský hejtman a druhý primas, purkmistr nebo radní písař, „*tak aby žádnéj k týmž knihám nemohl ani z vás dvou jeden bez druhého.*“ SOKa Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 59, ff. 33r, 49r, 77v; kniha č. 82, Kniha kšaftovní 1572–1682, f. 123–125; kniha č. 2, ff. 4v–5r, 33r–33v, 42r–42v, 71r, 75v–76r, 76v; kniha č. 72, ff. 116v–117r, 117v–118r; Aktový materiál, kt. č. 41, 29. 6. 1638, 28. 10. 1638.

77 Např. SOKa Kladno, AMS, nezprac., Aktový materiál, kt. č. 40, 19. 9. 1630, 20. 9. 1630, 21. 9. 1630, 9. 10. 1630 a 23. 10. 1630.

78 Místo do té doby obvyklé formule „*Tu my, purkmistr a rada města Slaného*“, která se objevuje v záhlaví rozsudků ještě v září 1622, resp. „*Tu my, hejtman, Jeho Milosti Císařské rychtář, purkmistr a rada města Slaného*“, zaznamenané poprvé v únoru 1623, lze po zástavě města nalézt např. spojení „*Tu my, purkrabě Jeho Milosti pana hraběte z Martinic, purkmistr a konšel města Slaného*“ (28. 8. 1623), či „*Tu my, hejtman a purkrabě Jeho Vysoce urozené hraběcí Milosti pana hraběte z Martinic, purkmistr a rada města Slaného*“ (17. 6. 1624). Posléze, nejpozději od počátku roku 1629, se podoba této úvodní formule ustálila na „*Tu my, Jeho Vysoce urozené hraběcí Milosti (pana hraběte z Martinic/svaté římské říše hraběte z Martinic) hejtman, purkmistr a rada města Slaného.*“ Proč se i po zástavě města občas objevilo pouhé „*Tu my purkmistr a rada města Slaného*“, nejsme prozatím schopni říci (např. 9. 9. 1624, 29. 1., 21. 2. a 21. 4. 1625, 26. 3. a 7. 6. 1627, 19. 2. a 1. 6. 1629, 22. 3. 1630, 22. 3. 1631). SOKa Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 57, ff. 370v, 384r, 399v, 425r, 439v; kniha č. 58, ff. 2v, 5v, 6v, 10v, 44r, 57v, 58r, 124v, 125v, 133v–134r, 138v–139r, 141v–142r, 142r–142v, 148r, 154v, 180v–181r, 192v, 225v–226r, 367r–367v, 389v.

79 SOKa Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 69, f. 312r.

80 Na podobu zápisů v radních manuálech měly vedle omezování pravomocí konšelů ve prospěch hraběcích úředníků pochopitelně vliv také jednotlivé válečné události, a to nejen co se týče četnosti záznamů, ale i jejich obsahu.

a pochopitelně také Jaroslav Bořita z Martinic, který většinou zároveň prostřednictvím svého regenta předával Slánským instrukce, jak se mají v nastalé situaci zachovat.⁸¹

Aktivní obrana města byla do značné míry závislá také na podobě a stavu městské fortifikace. Ta byla podobně jako v řadě jiných měst v předvečer vypuknutí českého stavovského povstání ve velmi špatném stavu. V hradbách se prokazatelně nacházely díry⁸² a na několika místech byla do hradební zdi dokonce proražena okna.⁸³ Příkopy pak byly podobně jako v případě jiných měst na mnoha místech zavezeny odpadky. Navíc minimálně od roku 1614 až do počátku 30. let 17. století byly zemědělsky využívány⁸⁴ a to přesto, nebo možná právě proto, že do nich ústila městská kanalizace. Poškození městského opevnění v důsledku špatného stavu okapových rour a komínů blízko stojících domů či kvůli městské kanalizaci nedokázali zabránit ani speciální úředníci nad komíny a žlábků, kteří měli z titulu své funkce jednou za čtyři týdny kontrolovat stav komínů a okapových rour. Zjištěné závady pak měli neprodleně hlásit purkmistru a ostatním radním, aby mohlo být co nejdříve přistoupeno k nápravě.⁸⁵ Stav městských hradeb se příliš nezlepšil ani v průběhu války. V roce 1634 se dalo do města dokonce vstoupit pouze dvěma ze čtyř městských bran.⁸⁶ Na aktivní ochraně či častěji obraně se podíleli, resp. měli podílet, také vojáci najatí jako *salva guardie*. Podobně jako v jiných městech však svou úlohu příliš neplnili.⁸⁷

Prozatím nebyla ve Slaném prokázána existence městské hotovosti v podobě, v jaké ji známe z jiných měst. Zdá se však, že její úlohu do značné míry plnili vartýři, tedy osoby konající primárně strážní službu.

81 Podobě a fungování tohoto varovného systému by měla být v budoucnu věnována samostatná studie. Zejména bude nutné prověřit, zda hrál Rakovník v prostoru severozápadních Čech tak významnou roli, jak ve svých studiích věnovaných prvním dvěma letům války naznačuje Bohdan ZILYNSKIJ, *Soubor listů rakovnické městské rady z května až července 1620*, Rakovnický sborník historický (dále RSH) 3, 2002, s. 5–20; TÝŽ, *Rakovník v korespondenci se Slaným a Louny roku 1620*, RSH 4, 2003, s. 26–38.

82 Např. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 56, f. 316r.

83 Např. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 56, f. 123v.

84 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 57, f. 47v; kniha č. 40, Kniha šosovní předměstská 1656, ff. 71v–72r, 167v–168r. Vladislav RAZÍM, *Středověké opevnění města Berouna*, Nymburk 2003, s. 16.

85 Poprvé se s těmito úředníky setkáváme v radním manuálu v roce 1605. Je však pravděpodobné, že ve městě působili již dříve. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 55, f. 532r; kniha č. 56, *Manuál radní 1605–1613*, f. 247v.

86 Fortna a Velvarská brána byly kvůli svému výraznému poškození zasypány. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 58, ff. 295v, 296r.

87 Např. SOKA Kladno, AMS, nezprac., Aktový materiál, kt. č. 41, 1635, Zpráva Martinicovi o nenadálém vydrancování města Poláky; kt. č. 42, 16. 7. 1639, List Martinicovi o nenadálém přepadení a vydrancování města císařskými, 31. 3. 1640, 1. 4. 1640.

Poprvé byly varty osazeny v dubnu roku 1631.⁸⁸ Ve shodě s Martinicovou instrukcí bylo tehdy příslušným vartýřům přikázáno, aby „*kdobykoliv a odkudkoliv do města jíti chtěl, takového se dotazovali, kdo by byl a kde by jíti chtěl, aby se toho spravil a byl-li by pak prubíř aneb špehýř nějaký a psaní podezřelá by se při něm našly, tím se zjistili a o tom co nejdříveji Jeho Vysoce urozené Hraběcí Milosti zase správu učinili.*“⁸⁹ Za tuto službu jim mělo být placeno 10 krejcarů denně.⁹⁰ Speciální registra, vlastně jakýsi seznam obyvatel příslušných čtvrtí s poznamenáním, kolik kdo vlastní zbraní,⁹¹ měli k dispozici jednotliví desátníci, kteří na jejich základě rozhodovali, kdo z obyvatel té které čtvrti bude v danou chvíli vykonávat vartu v příslušné bráně.⁹² V těchto registrech bylo kromě účasti konkrétních osob na vartách patrně evidováno i placení odpovídajících finančních částek osobami, které strážní službu vykonávat nemohly. S ohledem na rostoucí nebezpečí a zejména vzhledem k poklesu počtu obyvatel Slaného se nejpozději od počátku 40. let podíleli na vartování všichni obyvatelé města bez rozdílu, včetně přespolních, kteří se k městu pouze „*přivinuli*“.⁹³ Jednotliví radní se střídali ve funkci „*commendatora*“, který měl dohlížet jeden den a jednu noc na konkrétní skupinu vartýřů. Všem pak byl nadřízen vachmistr a od roku 1641 generálvachmistr.⁹⁴

Vartování nebylo příliš oblíbenou záležitostí. Mnozí obyvatelé města, včetně radních, se snažili této povinnosti vyhnout. Vartýři byli opakovaně napomínáni, aby „*povolně a časně se scházeli*“⁹⁵ a případné „*žádosti [...] o pasírování [...] varty*“ byly zamítány.⁹⁶ Konšelům, kteří měli jít ostatním příkladem, navíc hrozila nemalá pokuta.⁹⁷ Napětí v obci

88 Obyvatelé města vykonávali strážní službu patrně i v předchozí době, včetně doby mírové. Prozatím však postrádáme o této jejich činnosti doklady. Odpověď alespoň na některé z otázek týkajících se vartování v době před rokem 1631 by snad mohla poskytnout dlouhodobě nedostupná kniha počtu konšelů. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 46, Kniha počtu konšelů 1601–1622.

89 Pravidelná denní varta měla být 12členná tak, aby v každé bráně byly tři osoby. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 58, f. 228v–229r.

90 Později se setkáváme s jinými částkami. Například v roce 1639 mělo být vartýřům placeno po osmi krejcarech. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 59, f. 37v.

91 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 59, f. 37v.

92 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 59, f. 51v.

93 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 59, f. 62r.

94 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 59, f. 67v.

95 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 59, f. 89r.

96 Je otázkou, do jaké míry byla možnost poslat místo sebe na vartu v případě zaneprázdnění jinou osobu pouze teoretickým argumentem objevujícím se v reakcích Slánských na stížnosti některých přespolních, a do jaké míry představovala reálnou možnost. Podle Slánských tak konal minimálně regent Zachariáš Vejda z Bezděkova, který za sebe posílal vartovat svou čeládku. Zdá se, že v době předbělohorské nebylo zmíněné zastupování ničím výjimečným. Například v roce 1611, kdy bylo město nuceno vyrovnávat se s přítomností pasovského vojska, vykonával strážní službu za svého otce syn Doroty Blovské. SOKA Kladno, AMS, kniha č. 2, f. 107v–108v; kniha č. 56, f. 327v; kniha č. 59, f. 43v.

97 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 59, f. 155v.

dobře ilustruje událost z léta roku 1640, kdy si mladší městský rychtář Václav Pasecký stěžoval v radě na desátníky, „že se domlouvají na rychtáře o varty, že na ně i na sousedy tak začasté přicházejí, jako by toho sám rychtář příčinou byl“. Nebylo mu to však nic platné. Desátníci byli pouze napomenuti, „aby oni dle svých povinností náležitě se hleděli chovati a sousedy k vartám napomínati a je zavozovati a dostavovati“.⁹⁸

Ve chvíli, kdy do města dorazila zpráva o blížícím se vojenském nebezpečí, sešli se konšelé s hraběcími úředníky a později také obecními staršími, aby se poradili o nezbytných opatřeních. Zpravidla ihned byl vydán příkaz posílit varty a v závislosti na ročním období přichystat dostatek vody pod krovy. Ve snaze zabránit rabování bývaly také vyhlášovány preventivní finanční sbírky⁹⁹ či urychleně shromažďována píce a obilí, aby bylo možno v případě potřeby rychle uspokojit vojáky.¹⁰⁰ Dále se radní snažili domluvit se s veliteli okolo projíždějících vojsk na podobě jejich „fedruňku“ a zejména na podmínkách, za jakých by byli ochotni se městu zcela vyhnout. Kdo a proč byl pověřován vedením těchto jednání, resp. jaký klíč byl uplatňován při sestavování příslušného „vyjednávacího týmu“, není prozatím zcela jasné. Zdá se však, že významnou roli v něm hráli hraběcí úředníci, zejména slánský hejtman jako nejvyšší představitel slánského panství. S ohledem na blízkost dalšího Martinicova panství, smečenského, docházelo také k úzké spolupráci se smečenským hejtmanem, resp. zde byla snaha jejich postup zkoordinovat.¹⁰¹

Kromě nezvaných hostů se museli Slánští pravidelně vyrovnávat také s pobytem hostů „pozvaných“, tedy vojáků, kteří byli ve městě ubytováni na zimních kvartýrech či těch, kteří se ve městě scházeli na mustruňk. Se žádostmi o odvrácení těchto plánovaných pobytů, jejich zkrácení či zmenšení počtu vojáků, se obraceli na jednotlivé představitele zemské správy, vojenskou kancelář či příslušné vojenské velitele.¹⁰² Velké naděje v tomto směru vkládali také do své nové (zástavní) vrchnosti. Martinicovy přímluvy však většinou nepadly na úrodnou půdu, a to i přesto, že byl jedním z místodržících a jak sám několikrát Slánské upozorňoval, bez vědomí místodržících, tedy i jeho, neměly být

98 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 59, f. 51v.

99 Např. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 58, ff. 304v, 389r.

100 Např. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 70, f. 131v–132r, kniha č. 58, f. 342r.

101 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 70, f. 131v–132r; kniha č. 72, f. 67r.

102 K hlavním argumentům konšelů patřil neoddiskutovatelný fakt, že Slaný je značně zadlužený a vyčerpaný předchozími pobyty vojáků, díky čemuž nejsou schopni živit delší dobu větší množství vojska. Navíc pravidelně odvádí berně a kontribuce, a když jim vloží do města vojáky, tak nejenže nebudou schopni odvádět včas zmíněné dávky, ale nebudou také moci náležitě plnit úkoly krajského města, tedy roznášet po kraji patenty, shromažďovat berně a kontribuce a také nebudou schopni zásobovat Prahu potravinami. Např. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 69, ff. 300r, 301v–302r; kniha č. 162, f. 253v; Aktový materiál, kt. č. 41, 2. 12. 1632, 14. 12. 1633. Srov. TAMTĚŽ, kniha č. 72, f. 84r; kniha č. 2, ff. 167r–167v, 171r.

vojákům vydávány dekrety opravňující je k ubytování v konkrétní lokalitě.¹⁰³ Je otázkou, do jaké míry to bylo způsobeno tím, že se jednalo o události, které nebyl schopen ovlivnit, a do jaké míry jeho neochotou hlouběji se v této věci angažovat. Zdá se, že minimálně v období zástavy je blíže pravdě spíše varianta druhá. Po prodeji města v roce 1638 byli vojáci do Slaného posíláni na zimní kvartýry jen zcela výjimečně, a pokud se tak stalo, tak pouze v malém počtu. Byl tento obrat k lepšímu způsoben skutečností, že hospodářsky vyčerpané, silně zadlužené a vydrancované město nebylo schopno živit větší množství vojáků, nebo tím, že Martinic získal Slaný do dědičného vlastnictví? Co všechno za zmíněným obratem stálo, nejsme schopni prozatím říci. Jisto je pouze to, že motivace bránit vlastní majetek bývá obecně větší než motivace chránit majetek svěřený, obzvlášť když se druhá strana zaváže uhradit škody způsobené na svěřeném majetku z vlastních prostředků. Navíc je třeba si uvědomit, že i díky přítomnosti vojáků ve městě klesala schopnost Slánských odvádět Martinicovi pravidelně úroky z půjčky panovníkovi, což ve svém důsledku vedlo k prodeji města. Na druhou stranu by Martinic, jako řádný racionálně uvažující hospodář aktivně se zajímající o dění na svých statcích, patrně nenechal zcela dobrovolně plundrovat svůj majetek (nemohl se spoléhat na to, že se vojáci budou zdržovat pouze na slánském panství a sousednímu smečenskému se vyhnou). Nic mu však pochopitelně nebránilo v tom, aby využil nastalé situace k vytváření nátlaku na obyvatele města s cílem dosáhnout rychleji jejich konverze či zaplacení různých dávek a poplatků a k přesvědčení panovníka o nutnosti postoupit mu město do trvalého dědičného vlastnictví, o což ostatně usiloval od samého počátku.¹⁰⁴

V případě, že se nepodařilo nakvartýrování vojska do města zabránit, snažili se konšelé alespoň uzavřít s nově příchozími „hosty“ smlouvu, v níž by byly přesně stanoveny

103 Např. na konci listopadu 1634 píše Martinic v listu regentovi Zachariáši Vejdrovi následující: „[...] A poněvadž on Francisco Urino, ani jeho pán generál quartýtmistr sám o své újmě sobě quartýry bráti nebo soldátům svým dávati té moci nemá, nýbrž my zde v království českém pana generál comisaře, který s vědomím a uvážením našim, může quartýry dávati, máme, a ten sobě od JMC a JMK takovou instrukci danou má, aby v tom ve všem od nás JMK místodržících dependírujíc to vše s vědomím a uvážením našim činil, [...] za tou příčinou naschválé týž pan generál comisař ku panu hraběti Colloredovi generál fedtmarschálku odsad z měst pražských se vypravil a dnes tam jede, tak aby s ním o týž zimní quartýry, kde by lidu JMC dány býti měly, promluvil, a na čem by spolu zůstali, nám JMK místodržícím to přednesl, [...] a tu potom, teprva s vědomím našim takové zimní quartýry rozdávány budou.“ SOkA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 72, f. 108r. Srov. Tamtéž, f. 109v („[...] nebo bez generál comisaře a nás místodržících Jeho Milosti Královské takové quartýry klásti se nemohou [...]“).

104 V listech adresovaných regentovi všech panství Zachariášovi Vejdrovi se Martinic mnohokrát zmiňuje o tom, že se snaží vyjednávat s vojenskými veliteli, aby ušetřili jeho panství, ti ho však ignorují nebo nejsou schopni dodržet slib, který mu dali. Zároveň však vyhrožuje Slánským, že pokud nesplní jeho požadavky, nebudou vojáci z města odvoláni, nebo budou do města nově vloženi. Např. SOkA Kladno, AMS, nezprac., Aktový materiál, kt. č. 42, 22. 8. 1639, 20. 3. 1646, 1. 5. 1646; kniha č. 72, f. 109v–110r; kniha č. 58, f. 258v.

podmínky, za jakých budou ve městě ubytováni. Kromě obvyklých klauzulí týkajících se denních dávek proviantu a platu (tzv. porti) usilovali Slánští hlavně o to, aby dané smlouvy obsahovaly konkrétní sankce a záruky potrestání vojáků pro případ, že by se dopustili excesů. Avšak i tyto smlouvy se záhy ukázaly být podobně jako *salva guardia* a *ordonance* pouhým cárem papíru, který nedokáže zabránit nepříjemnostem a problémům.¹⁰⁵ Poprvé se o tom Slánští přesvědčili již na jaře 1623 díky Hanibalovi Arnerovi, který se nejen nehodlal spokojit s poměrně velkoryse stanovenými požitky, ale domáhal se i odevzdání klíčů od města.¹⁰⁶ Navíc místo aby dohlížel na své muže, sám se excesů dopouštěl. Přestože si Slánští opakovaně stěžovali Karlu z Lichtenštejna a žádali jej o nápravu, nemáme zprávy o tom, že by byli daní vojáci jakkoliv potrestáni. Navíc zůstali ve městě o dva měsíce déle, než bylo původně dohodnuto.¹⁰⁷ Ani později nebyli Slánští ve snaze regulovat pobyt vojáků ve městě za pomoci smlouvy o mnoho úspěšnější.¹⁰⁸ Stížnosti na nehorázné chování a požadavky vojáků, kteří se domáhají mnohem větších odvodů, než by jim podle příslušných patentů a *ordonancí* mělo náležet, posílají Jaroslavu Bořitovi z Martinic s takřka železnou pravidelností. Stejně jako stížnosti zasílané na příslušná odpovědná místa, včetně vojenské kanceláře, ani stížnosti adresované Martinicovi toho na stavu věcí většinou příliš mnoho nezměnily.¹⁰⁹

105 Cílem těchto smluv bylo precizovat, případně posílit, obecná ustanovení zakotvená v místodržitelstevských patentech a tzv. *ordonancích*, které byly vydávány jednotlivým vojenským velitelům spolu s dekretem k ubytování v konkrétní lokalitě. V případě, že se vojáci nevykázali žádným z těchto dokumentů, neměli být teoreticky, jak opakovaně upozorňoval slánský hejtmán sám Martinic, do města vpuštěni. V praxi však nebylo mnohdy možno toto nařízení dodržet. O jednom z řady násilných vniknutí do města informují Slánští hraběte například na počátku května 1635. Tehdy se skupinka rejtářů domáhala ubytování pro 48 osob za pomoci bití primase, purkmistra a dalších radních („*anderen etlichen Rathspe[r]sonen*“). SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 70, f. 131v.

106 Smlouva, která byla uzavřena s Hanibalem Arnerem pouhých osm dní poté, co do města dorazil patent Karla z Lichtenštejna upravující podmínky vyživování rejtářů zůstávajících na kvartýrech před zmustrováním, byla vůči Arnerovi poměrně velkorysá. Slánští se v ní zavazovali zaplatit více, než bylo stanoveno zmíněným patentem. Například Hanibal Arnero, který měl jako rytmistr dostat za měsíc 36 zlatých, se mohl těšit na taxu 50 zlatých denně. SOKA Kladno, AMS, nezprac., Aktový materiál, 19. 3. 1623, Smlouva s rytmistrem Hanibalem Arnero; kniha č. 3, Kniha patentů 1622–1630, f. 34v–36v.

107 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 69, ff. 305r, 307v–308r, 309v–310v; Václav LÍVA (ed.), *Prameny k dějinám třicetileté války*, III. díl (1618–1625), Praha 1951, s. 400, 400–401, 409, 419, 421, 422, 427.

108 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 2, f. 118r; kniha č. 59, ff. 132r, 134r (smlouva s rejtary nejvyššího Marco); Aktový materiál, kt. č. 39, 14. 2. 1624, Smlouva uzavřená mezi slánským hejtmánem Mikulášem Hanzburským z Kopečka a fendrichem Domingem Vorioh.

109 Většina z těchto stížností se objevuje v suplikacích, jejichž cílem je oddálit placení nějaké částky povinné Martinicovi. Je tedy poměrně reálné, že některé z uvedených skutečností jsou nadnesené. Tento poněkud jednostranný pohled bude třeba v budoucnu doplnit studiem dalších pramenů. Např. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 70, ff. 75v, 97r–97v; Aktový materiál, kt. č. 41, 23. 3. 1633.

V průběhu válečných let se Slánští na vlastní kůži mnohokrát přesvědčili, že všechna výše zmíněná opatření, či chcete-li obranné mechanismy, nefungují. *Salva guardie* nebyla respektována ani vojáky armád, jejichž velitelé ji vydali, najatí vojáci mající bránit město neplnili své povinnosti, hradby byly chatrné a nebylo je z čeho opravovat, dohody s jednotlivými vojenskými veliteli byly permanentně porušovány a náprava excesů byla v nedohlednu. A tak se nemůžeme divit, že tváří v tvář blížícímu se nebezpečí se Slánští nespolehali pouze na modlitby, jak jim několikrát doporučoval Martinic, a raději utíkali do okolních lesů, které se jevíly jako mnohem bezpečnější místo než město sevřené v chatrných hradbách. Vzhledem ke stavu opevnění, počtu obránců a jejich bojeschopnosti a bojechtivosti totiž reálně hrozilo, že město bude dobyto, a stane se tak pastí, z níž není úniku. Rozhodnutí opustit město a zanechat jej napospas rabující soldatesce usnadňoval Slánským do značné míry svými nařízeními paradoxně také Jaroslav Bořita z Martinic. Kromě doporučení typu, aby si připravili dost vody pod krovy a výpalné v žádném případě neplatili či aby zachovali věrnost své vrchnosti a modlili se, že jim Bůh pomůže, to byla zejména série opatření znemožňující obyvatelům Slaného volně disponovat vlastním, navíc neustále se ztenčujícím majetkem,¹¹⁰ která silně ovlivňovala jejich odhodlání aktivně se bránit.¹¹¹ Nic na této skutečnosti nezměnily ani Martinicovy výhrůžky, že pokud opustí město, vystavují se nebezpečí, že přijdou o své statky právem odběžným a navíc mu budou muset uhradit případné škody vzniklé na jeho majetku.¹¹² Zejména po velkém požáru, jemuž v září 1634 padla za oběť téměř třetina města, neměli oč přijít a ani z čeho hradit případné škody.¹¹³

O škodách způsobených vojáky vypovídá zejména řada soupisů a tzv. vysvědčení, které se dochovaly jak v městské registratuře, tak ve fondu Velkostatek Smečno, tedy

110 Majetek obyvatel města se v průběhu války rapidně zmenšoval zejména v důsledku rostoucích nákladů na vyživování vojska, stupňujících se požadavků eráru, nekompromisního vymáhání různých platů Martinicem i za osoby nepřítomné a nutnosti podílet se na financování chodu městské správy. Navíc nejpozději od roku 1639 ztratili Slánští právo tímto majetkem svobodně disponovat. Nesmíme také zapomínat na povinnosti vyplývající z funkce krajského města, zejména povinnost uhradit případné nedoplatky na berních a kontribucích ze svého a poté je vymáhat po příslušných „hříšnicích“.

111 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 59, f. 46r; kniha č. 2, f. 227r. Srov. Tamtéž, kniha č. 58, f. 300; Aktový materiál, kt. č. 41, 18. 7. 1634, Žádost Slánských o potvrzení informací o blížícím se vojsku adresovaná Martinicovi a jeho reakce na ni.

112 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 72, f. 110v.

113 Ačkoliv Slánští opouštěli své domovy kvůli vojákům jistě již ve dvacátých letech, první hromadný útek zaznamenáváme v pramenech až v létě 1634 v souvislosti s vydrancováním a následným vypálením města. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 58, ff. 301v–302r, 302r–302v, 303r; kniha č. 72, f. 107v; kniha č. 96, Kniha svědomí 1629–1656, f. 35r–37r.

mezi písemnostmi vrchnostenské provenience.¹¹⁴ Vzhledem k tomu, že stejně jako soupisy nákladů vynaložených na císařské vojáky sloužily k získání slevy na berních a kontribucích, je nutno počítat s tím, že částky v nich uváděné mohou být do značné míry zkreslené, resp. že s nimi bylo manipulováno, a to i přesto, že se v samotných soupisech dočteme o opaku. Svědčí o tom také snaha vrchnosti instruovat Slánské, jakým způsobem mají dané soupisy vypracovávat.¹¹⁵

Kromě škod způsobených vojáky a nákladů na ně vynaložených či zvyšujících se požadavků eráru trápily Slánské také nemalé dluhy, z nichž valná většina vznikla v době předbělohorské či v prvních letech války. Četní věřitelé se se žádostmi o odvedení příslušných, mnohdy po mnoho let zadržovaných, úroků či vyplacení celé dlužné částky obraceli na městskou radu i po roce 1623, a to přesto, že již v zástavní a později i v trhové smlouvě bylo výslovně uvedeno, že veškeré dluhy vzniklé před zastavením města přecházejí na českou komoru.¹¹⁶

Situaci Slánským nijak výrazně neusnadňoval ani Jaroslav Bořita z Martinic, který velmi důsledně vyžadoval odvádění úroků z půjčky panovníkovi, ačkoliv již v době podpisu zástavní smlouvy bylo jasné, že výnosy obecních důchodů, které měly sloužit k úhradě zmíněného úroku, rozhodně nebudou za stávajících podmínek, zejména s ohledem na rostoucí náklady na ubytování vojska, dosahovat předpokládané výše 12 500 kop gr. míš. Stejně razantně se domáhal i splácení škod způsobených na jeho majetku za saského vpádu kvůli kolaboraci Slánských s nepřítelem, které byly vyčísleny rovněž na 12 500 kop gr. míš.¹¹⁷ Navíc veškeré platy, které mu jako (zástavní) vrchnosti náležely, vyžadoval i za osoby nepřítomné, ať již emigranty či jedince, kteří odešli bez jeho povolení do jiného města.¹¹⁸ Na zmenšující se počet obyvatel Slaného stejně jako na pokles výnosů

114 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 45; kniha č. 2., ff. 33v–35r, 35v–36r; Aktový materiál, kt. č. 40, 28. 1. 1625; kt. č. 41. 18. 12. 1636; SOA Praha, Velkostatek Smečno, inv. č. 1363 (sign. XII/2), kt. č. 334, Poznámání škod od císařských, Sasů a Švédů ve třicetileté válce. Tamtéž, inv. č. 1363 (sign. XII/2), kt. č. 334, Úřední vysvědčení škod 1631–1647.

115 Zdá se, že zkoumáno bylo především to, zda nedošlo k nějakému formálnímu pochybení, které se mohlo později stát důvodem pro neuznání nároku na slevu. Změny se však týkaly i výše příznávaných škod či nákladů. Např. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 2, ff. 12v, 13v–14v; kniha č. 45, s. 406–408, 453–457, 459–464, 497–512; SOA Praha, Velkostatek Smečno, inv. č. 1363 (sign. XII/2), kt. č. 334, Poznámání škod od císařských, Sasů a Švédů ve třicetileté válce, č. 9; Tamtéž, inv. č. 1363 (sign. XII/2), kt. č. 334, Úřední vysvědčení škod 1631–1647, hlášení č. 10.

116 Např. SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 70, ff. 23v, 32v–33r; kniha č. 58, f. 210r–210v; kniha č. 71, s. 76–77, 87.

117 V souvislosti s vymáháním splátek škod způsobených na hraběcím majetku za saského vpádu, které bylo mnohdy spojeno s výhrůzkami ubytování vojáků ve městě či odmítnutí jejich odvolání, poznámenal starší radní písař Jan Hostomský do knihy misivů slova užitá v názvu této studie, tedy „*Nula calamitas sola, jedna těžkost druhou volá!*“. Nebudeme snad daleko od pravdy, prohlásíme-li, že Hostomský považoval Martince za stejnou kalamitu jako drancující vojáky. AMS, kniha č. 72, f. 80v.

118 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 72, ff. 104r–105r, 105r–105v, 106r–106v.

obecních důchodů a jejich pozdější zabavení hrabětem nebral ohledy ani slánský děkan, který požadoval, aby mu byl odváděn plat minimálně ve stejné výši jako kdysi jeho nekatolickým předchůdcům.¹¹⁹

Za výše popsané situace nebylo vůbec snadné zajistit fungování byt i jen základů městské samosprávy. V průběhu let bylo stále obtížnější nalézt osoby nejen schopné, ale zejména ochotné zapojit se do správy města. Kromě ekonomických důvodů, absence finančního ohodnocení a nemožnosti obohatit se na výnosech z obecních důchodů či různých darů hrála významnou roli zejména ztráta autority a pokles prestiže jednotlivých úřadů. Vzhledem k tomu, že řada pravomocí byla postupně přenesena na hraběcí úředníky, stali se radní pouhými vykonavateli nepopulárních opatření.¹²⁰ Navíc obyvatelé města silně pociťovali potřebu označit viníky současného stavu, zejména ohromného zadlužení města, které vedlo k jeho zastavení a následnému prodeji mocnému katolickému sousedu spojenému se ztrátou privilegovaného postavení a logicky je nalézali v čelných představitelích městské samosprávy. Svůj názor neváhali vyjádřit nejen v podobě slovní, nýbrž i fyzické.¹²¹ S útoky ze strany obyvatel města se byli nuceni opakovaně vyrovnávat zejména konšelé.¹²² Nevyhnuly se však ani jednotlivým zaměstnancům obce.¹²³ Je otázkou, do jaké míry byly tyto útoky ovlivněny osobní animozitou a nevyřešenými spory mezi konkrétními jedinci a do jaké míry se do nich promítl nesouhlas s počínáním některých arivistů, jimž specifické podmínky doby válečné umožnily takřka raketový

119 O tom, že vztah Slánských a jejich děkana byl dlouhodobým problémem, svědčí nejen dopisy adresované Martinicovi, ale také listy, které byly posílány před zastavením města na komoru. Např. NA, SM, inv. č. 3232, kt. č. 2224, sign. S 114/4, list z 3. 2. 1623 s přílohami; SOkA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 70, f. 91r–92r, 92v; kniha č. 72, f. 100r a mnohé další.

120 Postavení slánských konšelů v této době velmi dobře vystihl Jan Ručníkář, syn Heřmana Ručníkáře, který před Vánoci 1636 chtěl získat povolení k šenkování, neřešil tuto věc s radními, ale šel přímo do Prahy za hrabětem. Své chování zdůvodnil následovně: „*Ha, sacramenti, huntsfuti, páni slánští, co jsou sobě dovedli? Dobře jsem já šel raději k hlavě nežli k zadku.*“ SOkA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 96, Kniha svědomí 1629–1656, f. 39v.

121 SOkA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 58, ff. 280v, 305r, 343v, 364v.

122 Na ztrátu autority a s tím spojené fyzické či slovní insultace ze strany obyvatel města upozorňují konšelé např. v četných suplikacích, které předchází většině obnov jejich sboru. V žádosti z roku 1635 se můžeme dočíst, že „*jinší spolusousedé naši [...] v poslušnosti [...] státi nechťi, nýbrž dokonce i námi pohrdají.*“ Pod poznámkou „*Ať je jmenují*“ lze nalézt konkrétní příklady: „*pan Augustin [Kosina?] služebníka ouředního popral, Pan Samuel Cruciger s písaři tragediji měl a motykou na ně v místě radním spustil [?], Daniel Hovorýn naříkal pány, 24. Junii, že sbírku za sebou zadržují, Marta Jirásková pravila, „Znamenití páni radní“; 22. Maii [?]*“. SOkA Kladno, AMS, nezprac., Aktový materiál, kt. č. 40, po 1631.

123 Např. AMS, nezprac., kniha č. 58, ff. 339v, 343v.

sociální vzestup. Jak tyto konvertity vnímali ti, co se raději než své víry vzdali možnosti dalšího působení v městské samosprávě, popř. postupu do jejich vyšších pater, patrně nikdy nezjistíme.

Na popularitě městským úřadům jistě nepřidal ani fakt, že osoby je vykonávající byly v čele s konšely vystaveny intenzivnímu rekatolizačnímu tlaku. Navíc radní jakožto členové nejdůležitějšího samosprávného sboru ručili Martinicovi za včasné odvádění nej-různějších dávek a platů. V případě, že nebyl dodržen původně dohodnutý termín, neváhal Martinic vydat rozkaz k jejich arestování. Slánští konšelé tak zpočátku kvůli neochotě a později zejména s ohledem na klesající solventnost obyvatel města trávili mnohdy dlouhé týdny v šatlavním vězení.

Dříve prestižní úřady se stávaly nechtěným břemenem. Nepřinášely ani mocenský vliv, ani ekonomické výhody. Tato změna je na první pohled patrná zejména ve zvýšené snaze radních vyhnout se vykonávání purkmistrovského úřadu, tedy funkce, během níž se na čtyři týdny stávali nejdůležitější osobou ve městě,¹²⁴ a v liknavosti, s jakou se konšelé, ale i zaměstnanci obce,¹²⁵ věnovali svěřeným funkcím. V prvním případě se k důvodům ekonomickým (absence finančního ohodnocení spolu s povinností zajišťovat chod purkmistrovské kanceláře, zejména platit purkmistrovského služebníka)¹²⁶ přidala také prostá obava o život a bezpečnost. Byli to totiž právě purkmistři, kteří se od konce 30. let stávali pravidelně cílem únosů organizovaných zejména švédskými vojáky. Klesající ochota konšelů zabývat se problémy obyvatel města se projevovala také četnými absencemi na jednáních rady. Na stránkách radních manuálů se takřka se železnou pravidelností setkáváme s výnosy, prostřednictvím nichž byli konšelé a obecní starší napomínáni k hojnější účasti na jednáních a k včasnému chození do rady. Stejně jako v předchozí době, i nyní byla tato napomenutí doprovázena přesně stanovenými pokutami. Zdá se však, že ani ony na stavu věci příliš mnoho nezměnily.¹²⁷

Kdy se opět stalo žádoucím aktivně usilovat o proniknutí mezi politickou elitu a zejména o setrvání v této skupině „vyvolených“, nelze prozatím s jistotou říci. Je však vysoce pravděpodobné, že k tomuto obratu došlo v průběhu 60. let 17. století, poté, co byla městu navrácena některá privilegia, napomáhající ekonomické stabilizaci a postupně

124 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 58, ff. 247v, 393r; kniha č. 59, ff. 27v

125 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 58, f. 443r; kniha č. 59, f. 100r–100v.

126 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 2, ff. 216r–216v, 290v–291v.

127 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 58, ff. 224r, 352r; kniha č. 59, ff. 71v, 89r, 123v, 217r.

hospodářské obnově města,¹²⁸ a zejména poté, co zemřeli poslední zástupci bývalých (radních) elit či osoby, které si pamatovaly, jaké poměry panovaly za svobody města.¹²⁹

128 SOKA Kladno, AMS, nezprac., kniha č. 2, ff. 347v–349r, 353r–353v, 374v–377r, 378r–381v, 409v–415v, 416v–417v, 431r; kniha č. 1, Pamětní kniha 1638–1685, f. 14v–18r; Aktový materiál, kt. č. 43, 15. 1. 1650, 7. 4. 1650, 26. 11. 1650, 27. 11. 1650.

129 Dorota Hanžburská, manželka dlouholetého radního písaře a primase Václava Hanžburského, která se vrátila ze saského exilu po jeho smrti na počátku 40. let, zemřela v létě 1662 (21. 7.). SOA Praha, Sběrka matrik a průvodní listinný materiál, f. ú. Slaný, matrika Slaný 3, f. 106v.

Summary

„*Nulla calamitas sola. One difficulty is calling another!*“ Municipal administration of Slaný during the Thirty Years' War

During the Thirty Years' War the municipal administration of town Slaný was, like in other towns, mainly influenced by the military events. However, there was one another significant factor that influenced the form of town administration in Slaný. In 1623 the heavily indebted town was pawned and fifteen years later was sold to its powerful catholic neighbour Jaroslav Bořita of Martinicz. The royal town Slaný became a manorial town with all the consequences arising of that. In many cases it is very difficult to say which of these factors were crucial therefore this article focuses also on the new elements in the municipal administration related to a change in its legal status, respectively new lords' intervention in municipal administration. Many changes were registered in a process of a renewal of town council and other municipal administration bodies. Most of them relates with the transformation of Slaný to the manorial town. Numerous changes can also be observed within individual government bodies. Firstly, special body called *electores* permanently disappeared and special body called *seniores* temporarily disappeared. Next there were newly established two persons as municipal reeve instead of one and also there were many changes in the structure of authorities of municipal pensions. On the other hand, town office was working ba-

sically unchanged throughout the war. The war events, as well as the new suzerain, influenced naturally not only the resemblance of town administration, but also the program of meetings of town council and especially the self performance of municipal government. The representatives of municipal authorities, especially alderman, were trying to minimize the consequences of war events with the help of various defensive strategies (negotiations with the commanders and with the representatives of military office aimed to obtain a special guard sheet called *salva guardia*, strengthening of home defence, repairing the town fortification etc.) As most of them were fully effectless, inhabitants of Slaný were running away from the town and were hiding in the neighbouring forests while soldiers were plundering their homes. Many troubles were also caused by lenders that demanded payment of their claims, although all debts were assumed according to the pawn agreement and sales contract by the Bohemian chamber. Townspeople and especially the members of administrative elite were also forced to put up with the consequences of losing their privileged positions. This study is based especially on sources of urban origin which are deposited mainly in the State District Archive in Kladno.

Tereza SIGLOVÁ

Zadlužení usedlostí městeček pardubického panství za třicetileté války a poválečná obnova¹

Abstract: The Indebtedness of Small Town Homesteads in the Pardubice Estate during the Thirty Years' War and the Post-War Reconstruction

The article explores credit relations among the inhabitants of the three small serfdom towns of the Pardubice estate (Bohdaneč, Dašice, Týnec n. L.) in the 17th century. It primarily focuses on the period of the Thirty Years' War (1620–1650) and tries to find some of its specific features. It pays attention to the intensity of credit relations, the composition of the creditors and their share in the credit and the composition of debts according to the purpose for which they arose. On the basis of the real estate prices, it tries to find out their current economic status and the level of indebtedness by common debts.

Key words: the Thirty Years' War – the 17th century – Pardubice estate – credit – credit relations – indebtedness – orphan books – creditors – debtors – consumption – production

Nemáme příliš mnoho pramenů umožňujících nahlédnout do vlastního hospodaření domácností a jejich stavu během třicetileté války. Při neexistenci osobních či účetních pramenů můžeme využít písemností vrchnostenské správy, jako jsou sirotčí a purkrechtní knihy. Pro pardubické panství se pro období třicetileté války nedochovaly v řadě pozemkové knihy, ale máme k dispozici zřejmě téměř kompletně sirotčí knihy zachycující aktiva a pasiva zemřelých hospodářů, ceny prodávaných usedlostí, jejich hospodářský stav, částku, jež byla na usedlosti splacena a měla připadnout sirotkům, a mnoho dalších informací souvisejících s osudy sirotků a vdovy po zemřelém hospodáři a průběhem vyplacení dědických podílů.

1 Tento text byl vytvořen díky podpoře grantu GA ČR „Úvěr a zadlužení obyvatel městeček pardubického panství v 16. a 17. století“, reg. č. 13–14506P. Zároveň bych chtěla poděkovat anonymním recenzentům za připomínky k podobě textu.

Na základě zápisů o převodech sirotčích usedlostí a soupisů aktiv a pasiv se pokusím sledovat, zda a jak se za třicetileté války proměnila v porovnání s předchozím a následujícím obdobím struktura dluhů a také struktura věřitelů. Více si přitom všimnu posilování role právnických osob v úvěrových vztazích. Dále se zaměřím na sledování míry zadlužení usedlostí a její změny. O aktuálním stavu hospodářství vypovídá také snižování kupní ceny usedlostí z důvodu jejich špatného stavu a neúplného vybavení. Pokusím se odpovědět na otázku, zda se po třicetileté válce zlepšoval stav hospodářství a zda se postupně snižovalo zadlužení usedlostí.

Pro analýzu jsem zvolila tři městečka, která jsou rovnoměrně rozložena na panství, a to Dašice, Bohdaneč a Týnec nad Labem. Dašice a Bohdaneč patřily k nejlidnatějším obcím urbánního charakteru na panství. Naopak Týnec představoval menší městečko, které ale leželo na strategicky významném místě, kde bylo možné překročit řeku Labe. Dašice představovaly lokalitu situovanou do nejurodnější části panství vhodné pro zemědělskou činnost. V Dašicích a také v Bohdanči nacházíme větší počet osob, jež se věnovaly pracím spojeným s plátenickou výrobou.²

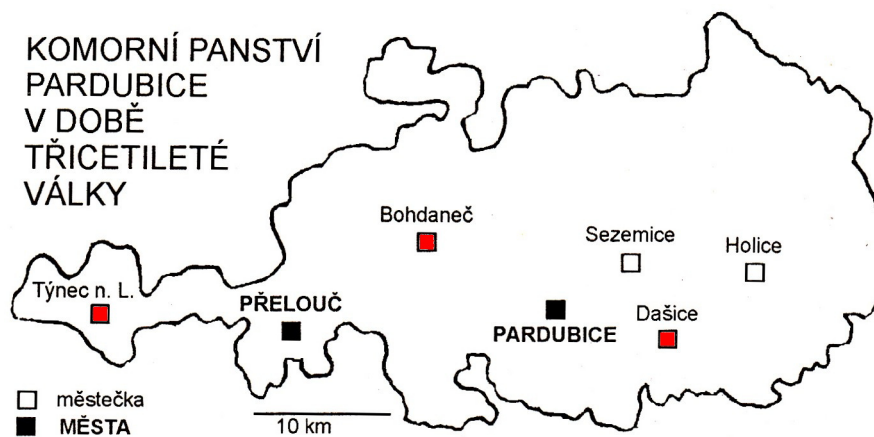
Pardubické panství a třicetiletá válka

Pardubické panství bylo jako osobní majetek panovníka dlouho chráněno před přímým válečným pleněním.³ Příslušnost k velkému komornímu dominiu znamenala určitou míru ochrany před svévolnými požadavky vojenských velitelů a zároveň bylo určitou výhodou i to, že si komorní panství mohla navzájem pomáhat.⁴

2 Dle soupisu poddaných podle víry žilo k roku 1651 v Bohdanči 463 osob bez dětí předz odpovědního věku, v Dašicích 344 a v Týnci 175, Lenka MATUŠÍKOVÁ – Alena PAZDEROVÁ (eds.), *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko*, Praha 2001, s. 690–732; blíže k charakteru obcí Tereza SIGLOVÁ, „Soudové zisku nenesou“. *Spory obyvatel městeček pardubického panství v 16. a v 17. století*, Brno 2010, s. 55–86.

3 K průběhu třicetileté války na pardubickém panství Jan SCHWALLER, *Pardubice a pardubické panství v polovině 17. století – cesta k obnově*, Historická Olomouc 13, 2002, s. 409–418; Josef SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem I*, Pardubice 1920, s. 95–130.

4 Ferdinand II. měl v březnu roku 1627 úmysl osvobodit všechna královská panství od ubytování vojenského lidu, aby se mohla zotavit; konkrétně se to týkalo pardubického a poděbradského panství, kde měly být ubytovány dvě jízdní komanie, Václav LÍVA (ed.), *Prameny k dějinám třicetileté války (Regesta fondu Militare)* (dále jen *Prameny*), IV (1626–1635), Praha 1953, s. 203n.

Převzato z P. Vorel, *Dějiny města Přelouče II (1616–1848)*, Přelouč 2002, s. 24.

Pardubické panství bylo válečnými událostmi zasaženo v závěru roku 1620, kdy se tu pohybovali polští kozáci. V dubnu 1624 bylo městečko Bohdaneč zařazeno do oblasti, která sloužila k ubytování Collaltova regimentu.⁵ Ve stejné době byly postiženy také Dašice a Týnec nad Labem.⁶ Až do poloviny 30. let ale nebylo panství válkou v nejhorší podobě přímo zničeno.⁷ Obchodovalo se s nemovitostmi a sousedé byli schopni pravidelně pokládat vejrunkové splátky. Teprve od roku 1639 až do konce války bylo panství konfrontováno se švédskými a císařskými jednotkami.⁸

5 Petr VOREL, *Dějiny města Přelouče II*, Přelouč 2002, s. 13.

6 Roku 1624 byly kvartýrjícími vojáky postiženy také Dašice, odkud byly doručeny žaloby na „svévolné chování“, V. LÍVA (ed.), *Prameny III (1618–1625)*, Praha 1951, s. 622; z Týnce nad Labem došla na české místodržitelství žádost o vykázaní jiných kvartýrů, protože se ve stávajících již nedostávaly viktualie, tamtéž, s. 746.

7 Chrudimská městská rada v listě z listopadu roku 1626 doporučovala trasu pochodu císařského vojska z Prahy na Moravu přes Chlumec nad Cidlinou, k Bohdanči, Dašicům a Vysokému Mýtu s tím, že „těmito cestami a zvláště k Chlumci a Bohdanči téměř nikdy soldáti netáhli a v těch místech lidé dobře se ještě mají“, V. LÍVA (ed.), *Prameny IV (1626–1635)*, Praha 1953, s. 186n.

8 Císařské jednotky se měly na pardubickém panství v první polovině roku 1639 dopustit „zvlášť těžkých zločinů“, V. LÍVA (ed.), *Prameny V (1636–1639)*, Praha 1954, s. 288; hejtman k neutěšené situaci na panství v září 1639, které bylo „domácím i nepřátelským vojskem zničeno“, zmiňuje pohyb švédských salva guardií na pravé straně řeky, kde „poddaní nechťi o císařských důstojnících ani slyšet“, tamtéž, s. 327; na začátku května roku 1640 hejtman informuje o pobytu císařských vojáků v Dašicích a žádá, aby byli vzhledem k špatnému stavu panství posláni jinam, V. LÍVA (ed.), *Prameny VI (1640–1642)*, Praha 1955, s. 64; k napjaté situaci v Dašicích v květnu roku 1646 a údajnému vyhrožování obci pomstou, protože se nemohlo „pro veliké ochuzení... a nesnesitelné obtížnosti... žádného truňku vína a piva odkud opatřiti“, V. LÍVA (ed.), *Prameny VIII (1646–1648)*, Praha 1957, s. 71; v srpnu roku 1646 žádali poddaní pardubického panství na české komoře, aby byli ušetřeni

Zmínky o konkrétních zkušenostech obyvatel městeček pardubického panství s válkou se objevují ojediněle také v zápisech sirotčích knih. Jako příčina špatného vybavení usedlostí bylo uváděno pobráním dobytka a zcizení dalšího majetku během průchodů vojenských jednotek, a to nejčastěji švédských, saských i císařských.⁹ Z nepříliš četných poznámek se z více zápisů dovídáme, že roku 1648 došlo k plundrování městečka Bohdanče.¹⁰ Vojenské jednotky se pohybovaly také kolem Dašic, kde byl roku 1648 švédskými vojáky zastřelen Štěpán Turek.¹¹

Důsledkem válečných událostí byla také neschopnost včas splácet vlastní usedlost a vyplácet tak podíly dědicům předchozích majitelů. První vlna nepokládání vejrunkových splátek přišla v letech 1623–26.¹² V těchto případech se ale většinou jednalo spíše o odložení splácení, protože roku 1627 byla často najednou zaplácena i dlužná suma za předchozí roky. Častěji nebyly usedlosti spláceny ve druhé polovině 30. let a ve 40. letech, kdy bývá jako důvod uvedeno, že „*skrze lid vojenský vše na mizinu přišlo*“ či „*pro obtížnost vojenskou nepoložil*“, případně „*pro nemožnost*“ nebo „*pro chudobu*“.¹³

Kromě rozkradení majetku, odkládání či nesplácení usedlosti a násilné smrti hrozilo asi zejména mladším lidem zavlčení z obce. Z Dašic tak zmizel syn Jana Patočky Martin, který byl roku 1646 „*vzat od Švédů*“.¹⁴ Roku 1634 byl během saské ofenzivy „*vzat... od Charvátů JMC na vojnu... a tam pryč zaveden*“ syn Jana Karáska Pavel, který se již do Dašic nikdy nevrátil.¹⁵ Někteří sirotci odcházeli s vojáky dobrovolně, a to ne pouze chlapci, ale i dívky. Syn Václava Pinty Tomáš se stal po roce 1631 „*soldátem a dal se k nepříteli*“.¹⁶ Dcera Matouše Nápravníka Anna se k vojákům přidala jako kuběna.¹⁷ Naopak o dceři

častých pochodů vojenských těles a ochráněni proti násilnostem císařských vojáků, tamtéž, s. 86; v červenci roku 1647 si hejtman stěžuje na opakované kvartýrování vojska na panství, které tím bylo vyčerpáno, tamtéž, s. 204

9 Státní oblastní archiv v Zámrsku, Velkostatek Pardubice (dále jen Vs Pce), kn. 327, fol. 278v; u sirotčího zápisu k majetku mlynáře Petra Šusterky z Týnce „*co vojáci Haugvicovi nedobrali, zůstává*“, tamtéž, kn. č. 324, fol. 888r; v Dašicích a Sezemicích vojáci v polovině roku 1626 lidem pobrali větší množství koní a klisen a v Sezemicích zřejmě založili požár, V. LÍVA (ed.), *Prameny IV (1626–1635)*, s. 109.

10 Vs Pce, kn. 327, fol. 272v, 283v.

11 V Dašicích roku 1642 „*zamordovali vojáci*“ Jakuba Vašteru, tamtéž, kn. 327, fol. 130r.

12 Tamtéž, kn. č. 323, fol. 528v, kn. č. 323, fol. 639v, kn. č. 324, fol. 230v.

13 Tamtéž, kn. č. 322, fol. 273r; kn. č. 323, fol. 639v, kn. č. 324, fol. 1214v; kn. č. 325, fol. 48v; kn. č. 324, fol. 844v.

14 Tamtéž, kn. č. 327, fol. 142r.

15 Tamtéž, kn. č. 325, fol. 1081v.

16 Tamtéž, kn. č. 324, fol. 1197v.

17 Tamtéž, kn. č. 327, fol. 278v.

dobře postaveného týneckého souseda Baltazara Mensingara Alžbětě se dovídáme, že se provdala za „jednoho hejtmána pod komendou Jeho Milosti kurfiřta saského“.¹⁸

Někteří majitelé usedlostí v důsledku zhoršené hospodářské situace a válečných událostí opouštěli své usedlosti. Z náboženských důvodů zřejmě v závěru 20. let z panství odešel Václav Černý z Dašic, po němž se prodávala doplacená usedlost.¹⁹ Zcela jistě kvůli náboženství a neochotě přestoupit alespoň formálně ke katolické víře roku 1635 zběhl Daniel Koktan a i po něm došlo k prodeji jeho hospodářství. Zajímavé je, že v městečku zanechal vdovu a dvě děti.²⁰ Zběhnutí je zmíněno také u některých sirotků a vdov, ale není možné blíže určit dobu a důvod, kdy z panství odešli. Některí zběhnuvší se po nějaké době na panství opět vraceli. Vdova po Janu Kosteleckém z Týnce Kateřina zběhla někdy po roce 1626, ale na panství se brzy opět vrátila a přestoupila ke katolické víře.²¹

Život obyvatel městeček a měst byl komplikován přítomností domácích a nepřátelských vojsk. Ubytování vojenské posádky přímo v domech jednotlivých sousedů, jejich vydržování a nucené zásobování vojska bylo pro usedlé obyvatelstvo značnou zátěží.²² Ubytované vojsko se často v přidělených vesnicích a městech chovalo jako na dobytém území. Pardubické panství zůstávalo takového vojenského násilí alespoň do poloviny 30. let 17. století ušetřeno, neboť bylo přímým majetkem panovníka a hejtmáné měli možnost místní obyvatelstvo chránit.²³ Kromě toho se také zvýšilo zavedením válečných kontribucí přímé daňové zatížení poddaných. Vdova Mandalena z Bohdanče hospodařící na usedlosti po smrti svého muže musela z vlastních peněz někdy před rokem 1627 zaplatit kontribuci ve výši 10 kop a hradit náklady spojené s pobytem vojska v městečku. Hotově musela zaplatit 4,5 kopy za to, že u ní v domě nebyli ubytováni po tři dny vojáci „z praporec mušketýrů... od regimentu prajnerovského“. Podruhé se přímému ubytování již nevyhnula a pobyt čtyř koní a čtyř pacholků, kteří zde snad zůstali pouze přes noc, ji vyšel celkem na 6,5 kopy. V této sumě byl zahrnut jeden korec ovsu, dále 2 kopy za jídlo a pití, náhrada za službu čeládce a další náklady na vojáky.²⁴ Tyto výdaje spojené

18 Tamtéž, kn. č. 325, fol. 1043r; k podobným typům interakcí poddaných s vojáky Jaroslav ŠULC, *Třicetiletá válka a všední den venkovské společnosti v Čechách (se zřetelem k situaci na komorních panstvích a ve středním Polabí)*, Časopis Národního muzea – řada historická 175, 2001, s. 41–78, zde s. 75.

19 Vs Pce, kn. č. 324, fol. 1022r.

20 Tamtéž, kn. č. 327, fol. 8r.

21 „... ta (Kateřina) se zase v půl létě na grunty JMC našla a jsouce za to přečinění slušně vytrěstána k náboženství katolickému přistoupila“, Vs Pce, kn. č. 324, fol. 743v.

22 Ke kvartýrování blíže J. ŠULC, *Třicetiletá válka*, s. 46; Jan KILIÁN, *Na kvartýře (K aspektům soužití mezi vojáky a měšťany za třicetileté války)*, Historie a vojenství 63, 2014, s. 20–34.

23 P. VOREL, *Dějiny města Přelouče II*, s. 13.

24 „ve čtvrtek po neděli jubilate, když praporec mušketýrů... od regimentu prajnerovského v městečku se položil a tu do 3. dne zůstával, že vojáků do domu nepoložili, hotových peněz dáti musila 4 kopy

s válečnými událostmi byly zahrnuty mezi dluhy, jež měly být při prodeji usedlosti proplaceny vdově ze závdavku. I u některých dalších dluhů je někdy zcela ojediněle zmíněno, že vznikly v souvislosti s válečnými výdaji a opět souvisely s ubytováním vojáků v městečku. Jakub Dub z Týnce dlužil roku 1635 dvěma sousedům přes 10 kop jako náhradu za vyživování vojáků. U jedné sumy je uvedena i délka jejich pobytu, a to 10 týdnů.²⁵ V souvislosti se zásobováním vojska nejen potravinami, ale i zbraněmi dlužila bohdanečská obec roku 1637 Janu Sejkorovi 50,5 kop „na pomoc k vychování vojáků, za klisny vojákům do příprěže a od fůry pro zbroj do Kyjova a též za dobytek hovězí k proviantu“.²⁶

V porovnání s jinými komorními panstvími nebylo pardubické panství na konci třicetileté války tolik poničeno. Podíl pustých hospodářství na vesnici zde byl relativně nízký, a to přibližně 17 %. Oproti tomu na panstvích Brandýs nebo Přerov nad Labem to bylo více než 50 %.²⁷ Pokud se blíže podíváme konkrétně na tři lokality, jimiž jsem se v rámci pardubického panství blíže zabývala, bylo nejméně poškozeno městečko Bohdaneč. Procentuální podíl pustých a nově osazených domů po třicetileté válce zde čítal jen 5,32 %. Před třicetiletou válkou zde bylo asi 94 domů podrobených berni. V Dašicích a Týnci nad Labem byl podíl pustých či nově osazených hospodářství téměř shodný, a to přibližně 16,3 %. V Dašicích bylo před válkou asi 86 usedlých a v Týnci 58.²⁸

O rychlosti obnovy pustých usedlostí po válce vypovídá zpráva z vizitace prováděné v letech 1650–1651. Podle údajů Jindřicha Kustoše z května roku 1651 se v ní uvádí, že byl na panství téměř třetí díl pustých a neosazených gruntů. Dále zmiňuje, že se poddaní vracejí na své grunty a že bylo ve třech letech přes 300 pustých gruntů znovu osazeno.²⁹

Prameny

Při sledování otázek spojených se zadlužením usedlostí jsem pracovala se sirotčími knihami, které obsahují podrobné zápisy o aktivech a pasivech zemřelých hospodářů

30 grošů; v pátek po neděli cantate opět vtrhnouc do měst vojáci, rejtarstvo i mušketyři, a tu přes noc zůstávali, majíc v domě 4 koně a 4 pacholky, vydala vovsa 1 korec, za jídlo a pití 2 kopy žádá... jak služby čeládcé též nákladu na vojáky v jedné sumě 6 kop 30 krejcarů“; Vs Pce, kn. č. 324, fol. 844v.

25 Tamtéž, kn. č. 325, fol. 1065r.

26 Tamtéž, kn. č. 327, fol. 55v.

27 Eduard MAUR, *Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 3, 1972, s. 9–80, zde s. 36.

28 Pro Dašice to bylo 16,28 % pustých a nově osazených a pro Týnec n. L. 16,36 %, Eduard MAUR, *Urbanizace Čech v raném novověku*, Historická demografie 25, 2001, s. 5–64, zde s. 53n.

29 Vs Pce, kn. č. 1518, fol. 65r, v; srov. Miroslav TOEGEL, *Zbíhání poddaných na pardubickém panství v druhé polovině 17. století*, Sborník historický 7, 1960, s. 191–226, zde s. 196; k vizitaci panství blíže Jan SCHWALLER, *Komorní velkostatek Pardubice v letech 1650–1651*, in: *K novověkým sociálním dějinám českých zemí I. (Čechy mezi tradicí a modernizací 1566–1848)*, Praha 1999, s. 71–93.

a případně i dalších osob. Pro srovnání období třicetileté války jsem analyzovala i zápisy z předcházejícího a následujících období, a zpracovala jsem tak celé 17. století. To mi umožnilo srovnání získaných poznatků pro období třicetileté války s poměry v předválečném a poválečném období.³⁰ Poměrně dlouhý časový úsek jsem proto rozdělila na čtyři období: 1601–1619, 1620–1650, 1651–1675 a 1676–1700. První polovina 17. století byla rozdělena na dva nestejně dlouhé časové úseky, neboť rozsah druhého období lépe vystihuje dopad třicetileté války na hospodaření poddanského obyvatelstva.

V sirotčích knihách byli většinou zachyceni zemřelí hospodáři či ženy v čele usedlosti. Nacházíme zde ale pouze část usedlého obyvatelstva. Ze srovnání jmen zemřelých hospodářů v sirotčích knihách se jmény usedlých v urbářích vyplývá, že se mohlo jednat v průměru přibližně o 50 % usedlých hospodářů. Pro období třicetileté války se nabízí srovnání s urbářem, který je sice datován k roku 1617, ale je spíše pravděpodobnější, že vznikl přibližně v polovině 1. desetiletí 17. století, protože zachycuje i poměrně velké množství osob, které zemřely před jeho uváděným rokem vzniku. V sirotčích knihách by bylo podle tohoto urbáře zachyceno přes 70 % usedlostí, jejichž majitel zemřel ještě před jejím prodejem.³¹ Vyšší zastoupení sirotčích prodejů by mohlo být dáno vyšší úmrtností v době třicetileté války a snad hlavně vlastními hospodářskými problémy, kdy majitelé často odkládali splácení vlastních usedlostí či je přímo nebyli schopni splácet, a nechtěli prodávat v době nestability vlastní hospodářství a riskovat přitom, že by nový majitel nebyl schopen usedlost splácet či dokonce zběhl.

Sirotčí knihy zachycují i osoby, které v době úmrtí žádnou usedlost nevlastnily. Jednalo se zhruba o čtvrtinu v knihách zachycených osob. Sociální skladba této skupiny zemřelých byla dosti pestrá. Častěji zde byly zachyceny ženy, a to buď osamělé či ještě s nezletilými dětmi. Jednalo se pravděpodobně hlavně o podruhyne či výměnkářky. Mezi muži zde byli nejčastěji zastoupeni opět podruzi či výměnkáři, méně často nájemci některých vrchnostenských podniků a muži v „zaměstnaneckém“ poměru.

Z porovnání počtů transakcí zachycených pro městečko Dašice v purkrechtních knihách vyplývá, že k prodeji usedlosti až po smrti jejího majitele došlo v průměru ve více než 40 % transakcí s nemovitostmi (41,9 %) – z jednotlivých období byly přitom sirotčí prodeje na prodeích zastoupeny nejvíce v letech 1620–1650, kdy to bylo více než 56 % transakcí s nemovitostmi, a nejméně v letech 1651–1675, kdy jejich podíl nepřesáhl 30 %.³²

30 Vs Pce, kn. č. 317, 321–327, 336, 338.

31 Vs Pce, kn. č. 16 (1617); Jiří KUBA – Tomáš ŠIMEK, *Soupis východočeských urbářů*, s. 118. V urbáři se mezi 73 usedlými objevilo 17 jmen osob, které zemřely ještě před údajným vznikem urbáře; ze srovnání jmen usedlých v urbáři a jmen hospodářů v sirotčích knihách jsem našla shodu maximálně u 46 osob, ke kterým můžeme ještě zahrnout i šest žen stojících momentálně v čele hospodářství.

32 V období 1601/19 – 42,7 %, 1620/50 – 56,4 %, 1651/75 – 29,32 %, 1676/1700 – 46 %.

Dluhy a pohledávky sousedů, kteří zemřeli ještě v době, kdy vlastnili usedlosti, a případně i dalších skupin obyvatel (např. podruhů, výměnkářů, zaměstnanců vrchnostenských podniků apod.) byly v knihách zachyceny v souvislosti s dědickým řízením. Zjištění aktiv a pasiv zemřelého hospodáře, stejně jako zhodnocení aktuálního stavu hospodářství, pokud se jednalo o majitele usedlosti, a také stanovení případného přebytečného vybavení bylo předpokladem správného rozdělení majetku mezi dědice a určení výše dědických podílů. Dluhy váznoucí na usedlosti tak snižovaly částku, která měla připadnout pozůstalým, neboť výše dědických podílů se vypočítala až po odečtení pasiv.³³ Dědicům přitom příslušela pouze ta suma, jíž jejich otec na usedlosti stačil splatit a která mohla být snížena odečtením jeho dluhů a srážkou za špatný hospodářský stav usedlosti. Seznamy pohledávek a dluhů mohly být zachyceny v posledním pořízení zemřelého či byly zaznamenány v rámci pozůstalostního řízení, kdy byl sepsán movitý a nemovitý majetek zemřelého.

K sepsání majetku zemřelého došlo někdy velmi rychle po jeho smrti, jindy mezi smrtí majitele nemovitosti a podchycením jeho majetku v sirotčí knize uběhlo i několik let. V této době pravděpodobně hospodařila na usedlosti sama vdova v tzv. vdovském nedílu, a zůstávaly zde zachovány stávající majetkové poměry. Majetek byl poté sepsán a zápis vložen do sirotčích knih až po její smrti nebo po předání, resp. prodeji, usedlosti synu či jiné osobě. Z knih se tak zpravidla nedozvídáme, kdy přesně dluh vznikl. Sirotčí zápisy nejsou často datovány, a pokud se v nich datace objevuje, vztahuje se buď k době pořízení kšaftu, sepsání inventáře po zemřelém či ke změně držitele usedlosti. Pokud nebyl zápis v sirotčí knize určen časově jinak, byl zařazen do příslušné chronologické skupiny podle údaje vztahujícího se k počátku splácení usedlosti novým majitelem.

Způsob splácení pohledávek mohl hospodář upravit kšaftem.³⁴ Dluhy zemřelého hospodáře byly zpravidla umořeny ihned ze závdavku, méně často z rozprodaného nadbytečného vybavení, např. dobytka.³⁵ V sirotčích knihách nacházíme také hrazení dluhů ze zaplacených aktivních pohledávek. Pokud celková dlužná suma přesáhla výši závdavku, byly dluhy postupně spláceny novým hospodářem na úkor dědiců zemřelého. K podobné

33 František MATĚJEK, *Význam sirotčích knih pro poznání života poddaných v předbělohorském období*, in: Rudolf Fukal – Milan Kopecký (red.), *Rodné zemi (Sborník prací k 70. výročí trvání musejního spolku v Brně)*, Brno 1958, s. 64–72, zde s. 69.

34 „...co tu po přidání zbyde, z toho aby se platily dluhy“; „hřibě roční v čas náležitej prodat a na dluhy obrátit“; „dluhy, co mi dlužni sou, aby manželka zvupomínala a mé dluhy zaplatila“; „kůň, kterej mimo přidání k gruntu zůstane, na splacení dluhů prodat“, Vs Pce, kn. č. 320, fol. 409r–410r, 520v–521r, 191r; 610r,v.

35 Vs Pce, kn. č. 317, fol. 600v; ze svršků a splacených dluhů, kn. č. 321, fol. 321, fol. 601v–602r; prodán kůň přes přídavky, Vs Pce, kn. č. 317, fol. 610r,v; kn. č. 316, fol. 18v; prase, kn. č. 321, fol. 343r; prodány 2 hřibata a vůz přes přídavky, kn. č. 322, fol. 207r; hřibě, kn. č. 322, fol. 551v, kn. č. 320, fol. 520v–521r; dobytek, kn. č. 316, fol. 153r.

situaci mohlo dojít také v případech, kdy byly některé dluhy zjištěny dodatečně až po stanovení závdavku.³⁶

Ze sirotčích knih jsem získala pro tři sledovaná městečka přibližně 4100 položek dluhů a pohledávek. Jednotlivé dluhy byly poměrně malé a nejčastěji se jednalo o částky v rozmezí od 1 do 5 kop gr. míš. (necelých 40 % položek). Téměř tři čtvrtiny jednotlivých dluhů nepřesáhly 10 kop. U 155 položek se ze zápisů nedovídáme dlužnou částku; častěji tomu bylo u dluhů za obilí, kdy se pravděpodobně vracel dluh opět v naturáliích.

Částka	Počet	%	kumulativní %
0–1 kop	628	15,9	15,9
1,01–5 kop	1563	39,6	55,5
5,01–10 kop	709	18,0	73,5
10,01–25 kop	596	15,1	88,6
25,01–50 kop	275	7,0	95,5
50,01–100 kop	122	3,1	98,6
nad 100 kop	55	1,4	100,0
CELKEM	3948	100,0	100,0

Tab. 1: Pohledávky a dluhy podle výše (v kopách gr. míš.)

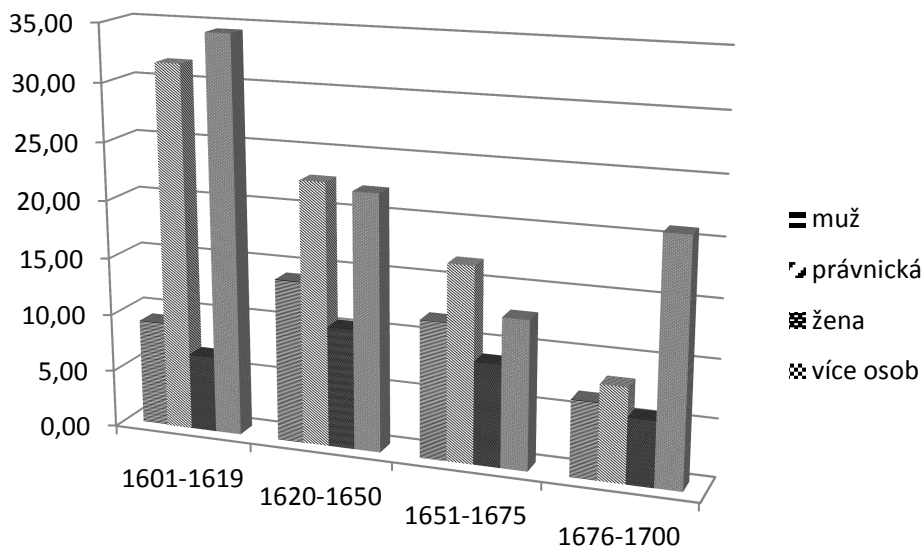
Nejvíce položek bylo v sirotčích knihách zachyceno v obdobích 1601–1619 a 1620–1650, přičemž největší objem tvořily dlužné sumy v období 1620–1650. Nejvyšší průměrný počet položek a průměrná hodnota dluhů na zemřelého byly nejvyšší v 1. období a následně v období třicetileté války obě hodnoty poklesly. V počtu položek a objemu dluhů pak došlo k dalšímu snížení také ve 2. polovině 17. století, přičemž v letech 1651–1675 tyto hodnoty poklesly přibližně o 3/5. Zároveň se zmenšila také průměrná dlužná suma, jež připadla na osobu, která byla zachycena v sirotčích knihách a byla dlužníkem či věřitelem, a to o necelých 40 %. To by mohlo vypovídat o tom, že intenzita úvěrových transakcí byla o dost vyšší v první polovině 17. století než v následujících obdobích.

	1601/19	1620/50	1651/75	1676/1700
celková suma (k.gr.m.)	15231,3	19078	6377,2	8395
počet pohledávek a dluhů	1248	1265	511	1079
částka na osobu (k.gr.m.)	132,9	106,4	66,7	57,1
počet dluhů na osobu	10,8	7,1	5	7,3

Tab. 2: Počty pohledávek a průměrná výše dluhu na zemřelého věřitele či dlužníka

36 Tereza SIGLOVÁ, *Dluhy domácností v městečku Dašicích v letech 1550–1700*, Východočeský sborník historický 25, 2014, s. 3–45, zde s. 8.

Ke zřejmě stále snadné dostupnosti úvěru v období vymezeném roky 1620–1650 mohl přispět např. i jev, který se v polovině 30. let na pardubickém panství projevil. Města a městečka na panství tehdy zřejmě převzala určitou zásobovací úlohu císařské armády, která potřebovala velké množství potravin, textilu, obuvi, koňských postrojů a dalších výrobků, jež byli schopni produkovat místní řemeslníci. V prostředí městeček se to zřejmě mohlo projevit ve snadnější dostupnosti úvěru.³⁷ Pokud bychom se blíže podívali na průměrné počty dluhů a pohledávek na věřitele či dlužníka a průměrnou dlužnou částku v období 1620–1650, přesahoval průměrný počet položek v letech 1620–1635 hodnotu 8,2 a průměrná částka na osobu 119 kop gr. míš. Ve druhé polovině sledovaného období, tzn. v letech 1636–1650, se obě hodnoty snížily. Průměrný počet dluhů a pohledávek poklesl přibližně na 5,3 položek na osobu a průměrná dlužná suma na 90,8 kop.

Graf 1: Výše průměrné pohledávky věřitelů v jednotlivých obdobích (v k.g.m.)

Při pohledu na výše průměrné pohledávky jednotlivých skupin věřitelů je patrné, že věřiteli vyšších částek byly skupiny osob, tzn. obou pohlaví nebo těch, u kterých se nedalo pohlaví určit, např. sirotků, kterým měly také dohromady připadnout větší sumy.

U mužů a žen je patrný stejný trend v nárůstu výše pohledávky za třicetileté války a následný pokles, přičemž průměrná pohledávka mužů jako věřitelů byla vždy o něco málo vyšší než u žen. Jiná tendence je vidět u právníckých osob, jejichž průměrné

³⁷ P. VOREL, *Dějiny města Přelouče II*, s. 27.

pohledávky od začátku 17. století postupně klesaly; podobné je to u skupin osob, kde ale naopak v poslední čtvrtině výše průměrné pohledávky století vzrostla.

Struktura dluhů podle účelu

Formou úvěru mohlo být věřitelem dočasně na principu návratnosti dlužníkovi postoupeno zboží nebo peněžní prostředky. Existovaly úvěry poskytnuté a splacené ve zboží, dále poskytnuté a splacené v penězích a poskytnuté ve zboží a splacené v penězích.³⁸

Za co zemřelí dlužili a na co si půjčovali, bylo možné určit pouze u malé části pohledávek.

MĚSTEČKA	počet	%	suma	%
Obilí	257	6,26	1083,35	2,21
Potraviny	187	4,56	1020,985	2,08
Pohřební výdaje	61	1,49	330,96	0,67
Předměty, výrobky	21	0,51	68,051	0,14
Nájmy dobytka, pozemků	120	2,92	658,954	1,34
Práce	136	3,31	777,574	1,58
Pozemky	58	1,41	616,703	1,26
Produkce-neurčeno	31	0,76	296,782	0,60
Polotovary	29	0,71	106,993	0,22
Dobytěk (koupě, poplatky)	187	4,56	1381,532	2,81
Grunt-dědické	277	6,75	4562,485	9,30
Poplatky (úrok ad., desátek)	88	2,14	337,957	0,69
Kontribuce	123	3,00	604,821	1,23
Opravy	12	0,29	54,355	0,11
Dřevo, vosk	41	1,00	124,714	0,25
Neurčeno	2475	60,32	37055,32	75,50
CELKEM	4103	100	49081,53	100

Tab. 3: Dluhy podle jejich účelu v letech 1601–1700

Účel dluhu nebyl v průměru určen pro celé období 17. století u více než 60 % položek a 75 % hodnoty všech pohledávek. Tento podíl se v daných obdobích značně lišil; nejméně byl objasněn účel dluhů v období let 1601–1619, kdy to byla pouze ¼ položek, a nejvíce naopak v posledním sledovaném období, a to u více než 70 % položek.

Podle počtu položek byly nejvíce zastoupenou skupinou dluhy za obilí a potraviny, dále za nezaplacenou práci, dobytěk a neuhrazené nájemní pozemků a dobytka. Nejčastější

38 Bronislav CHOCHOLÁČ, *Poddanský úvěr na Moravě v 16. a 17. století*, ČČH 99, 2001, s. 59–84, zde s. 64.

byly dluhy, které vznikly v souvislosti s držbou usedlosti, a to nejvíce s jejím splácením. Z větší části se jednalo o nepoložené vejrunkové splátky či nedoplačené závdavky. V těchto případech nešlo o podíly, které měly být zaplacený v budoucnu, pokud by byl býval hospodář nezemřel, ale šlo o splátky, které nebyly z nějakého důvodu hospodářem zaplacený včas. Hospodářům vznikaly častěji také dluhy spojené s úhradou požadavků ze strany státu, tzn. panovníka, a dále ze strany vrchnosti a církve. Vrchnosti měla každoročně připadnout dvakrát placená renta, tzv. úroky, dále naturální dávky a na peníze převedené robotní úkony. Častěji byly zastoupeny dluhy za platby odváděné ve prospěch státu jako kontribuce. Poddaní museli občas přispívat na zvláštní berně z usedlých a další sbírky, které souvisely s financováním vojenských tažení. Několikrát se objevil poplatek směřující ve prospěch církve, a to nezaplacený desátek.

Spíše než počty položek nám přesnější představu o rozložení jednotlivých typů dluhů poskytuje jejich podíl na celkové hodnotě všech položek – tzn. na celkovém objemu dluhů – v daných obdobích (viz tab. 7). Pohledávky byly pro tento účel rozděleny do tří skupin na dluhy spojené se spotřebou (životními náklady), dluhy spojené s výrobou (nájmy, polotovary, práce) a na skupinu smíšených dluhů (prodeje a pronájmy dobytka, bydlení). Dluhy týkající se bydlení byly zahrnuty mezi smíšené dluhy z toho důvodu, že prostory k bydlení mohly zároveň sloužit jako místo výroby. V průměru lidé za celé 17. století dlužili shodně z hodnoty všech určených položek po 20 % na dluhy, které měly směřovat na výrobu a spotřebu; nejvíce byla zastoupena třetí skupina, v níž měly největší podíl dluhy za dobytek a dluhy spojené s držbou usedlosti. Podíl smíšených dluhů se ve všech obdobích pohyboval kolem 60 % pouze s výjimkou let 1601–1619, kdy to byla pouze polovina hodnoty dluhů. Více rozkolísané zastoupení vykazovaly dluhy směřující na spotřebu, které se na části dluhů, jejichž účel byl určen, podílely nejvíce v letech 1601–1619, a to z více než 30 %, a naopak nejméně v letech 1676–1700, kdy to bylo pouze kolem 11 % hodnoty dluhů. Zajímavé je, že právě v posledním období, kdy byl určen účel u nejvíce dluhů (přibližně 70 %), se výsledky blíží hodnotám zjištěným pro panství Württemberg v jihozápadním Německu. Zde hodnota dluhů, které vznikly z důvodu výroby, převyšovala spotřební dluhy v průměru 2,3krát. Výjimkou bylo pouze období třicetileté války, kdy hodnota dluhů na výrobu poklesla na úroveň spotřebních dluhů, které ale jinak zůstaly ve stejné výši.³⁹

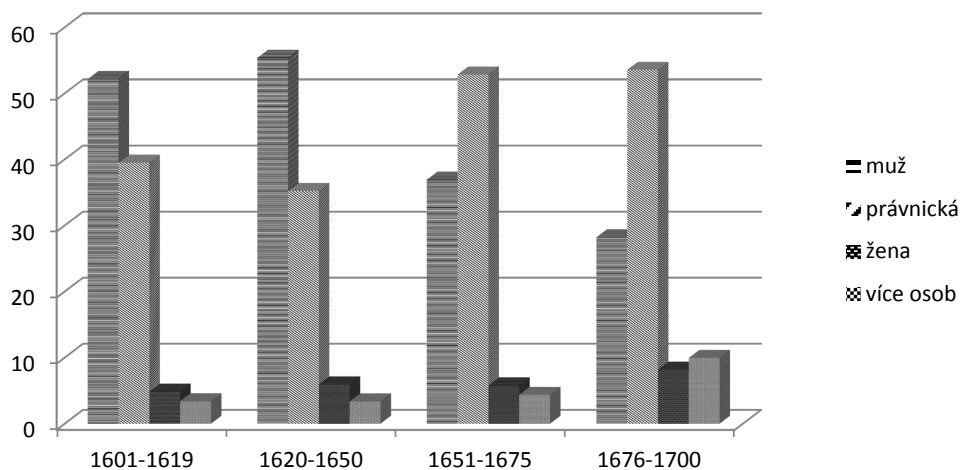
39 V analýze dluhů zachycených pro panství Württemberg je období let 1602–1700 rozděleno na čtyři nestejně dlouhé časové úseky – 1602–1633, 1634–1648, 1649–1686 a 1687–1700. V 1. a 3. období převyšovaly dluhy podle hodnoty (přepočítané podle inflačního indexu) směřující na výrobu spotřební dluhy v poměru přibližně 3,2 a 2,9. V období třicetileté války se poměr díky poklesu spotřebních dluhů vyrovnal. V posledním období stouply spotřební a klesly výrobní dluhy; výrobní dluhy byly ale stále vyšší, Sheilagh OGILVIE – Markus KÜPKER – Janine MAEGRAITH, *Household Debt*

Kdybychom se zaměřili pouze na specifika období třicetileté války, kdy byl určen účel u necelé 1/5 objemu dluhů, tak je oproti předcházejícímu období patrný nárůst objemu dluhů spojených především s držbou usedlosti. Zvýšil se podíl dluhů za poplatky jako pravidelný úrok placený dvakrát ročně, a poté také na kontribuce. V rámci výrobních dluhů mírně narostl podíl pohledávek za práci. Částečným vysvětlením snad může být to, že se jednalo zpravidla o nezaplacenou službu, jejíž úhrada se dala snadněji odložit než jiné typy plateb. Jednalo se ale o položky, které musely být proplaceny a kterým se nedalo nějakým způsobem vyhnout.

Struktura věřitelů a dlužníků

Dále jsem sledovala strukturu věřitelů a dlužníků podle pohlaví a podíl těchto skupin na objemu dluhů v jednotlivých obdobích (viz tab. 8). Věřitelé a dlužníci byli rozděleni do čtyř skupin na muže, ženy, právnické osoby a skupiny osob, u nichž nebylo jasné, zda se jedná o muže či ženy (např. sirotci, čeledí) a nebo v ní byli zastoupeni příslušníci obou pohlaví. Podíly jednotlivých věřitelských skupin na objemu dluhů zůstávaly u žen a skupin osob shodné. Ke změně došlo u mužů a právnických osob, kde do roku 1650 poměrně výrazně převažovali muži a po tomto roce byl naopak vyšší podíl právnických osob. Ve skupině dlužníků se minimálně vyskytovaly právnické osoby a skupiny osob. V letech 1620–1650 se v porovnání s jinými obdobími ve větší míře mezi dlužníky objevily ženy. Je možné, že právě za třicetileté války více než v jiných obdobích stály ženy alespoň dočasně v čele domácnosti. Snad to mohlo souviset s nechutí prodávat hospodářství někomu mimo rodinu, zvláště pokud se jednalo o usedlosti, které byly už splacené. Pokud byla možnost zabezpečit chod hospodářství, tak se vdovy asi spíše nechtěly v neklidné době vzdávat jedné z mála jistot, kterou měly, a to držby usedlosti. V letech 1676–1700 figurovali jako dlužníci překvapivě pouze muži.

Vyšší výskyt mužů ve věřitelské pozici v první polovině 17. století by mohl vypovídat ještě o poměrně snadné dostupnosti úvěru mezi obyvateli navzájem, o ochotě poskytnout úvěr, a tudíž snad alespoň v části období 1620–1650 o poměrně dobrém hospodářském stavu usedlostí.

Graf 2: Podíl jednotlivých skupin věřitelů na objemu dluhů (v %)

V obdobích po roce 1650 narostl podíl právnických osob jako věřitelů na hodnotě dluhů a naopak poklesl podíl mužů. Mezi institucionálními věřiteli se nejčastěji objevují záduší a obce, více také vrchnost, cechy a literátská bratrstva, méně špitál a další církevní instituce jako klášter Blahoslavené Panny Marie v Pardubicích a klášter v Sedlci u Kutné Hory.

Obcím dlužili sousedé z městeček za nezaplacené gruntovní peníze, dále spíše ojedinele za obilí, dřevo, vosk a sůl. Poddaní někdy nedokázali uhradit poplatky související s výrobní činností, jako např. poplatek z „pánve“ či nájmy obecních krav a pozemků. Obce poskytovaly půjčky hotovosti a někdy z obecních peněz zastoupily sousedy v placení povinných poplatků, např. kontribuce, a uhradily je za ně.⁴⁰ Obecními a vrchnostenskými dlužníky se stávaly také osoby vykonávající některé úkoly související s výběrem peněz, které správně nebo včas neodvedly.⁴¹

Obce a také záduší měly pravidelné příjmy z pronájmu pozemků a dobytka, odkazů či odúmrtí, což jim umožňovalo zapojení do finančních aktivit. Volné finanční prostředky mohly investovat do skupování gruntovních peněz, k němuž docházelo v předbělohorském

40 Vs Pce, kn. č. 324, fol. 1280v; „což neodvozováním kontribucí zadržalé a obec vypraviti musela“, tamtéž, kn. č. 327, fol. 568v (1655); „kontribuci sněmovním snešením svolených i také vojenských a jinších drobných dluhů lidem povinných“, tamtéž, kn. č. 325, fol. 324r (1633).

41 „co tak nebožtík peněz obecních k sobě přijal a neodvedl“, Vs Pce, kn. č. 323, fol. 201r (1618), „jsa výběřčím ungeldu na restu zůstal“, tamtéž, kn. č. 327, fol. 49v (1638), „jsouc správcem pivovarským“, tamtéž, kn. č. 327, fol. 140v (1642).

i pobělohorském období. Tyto částky jim byly postupně vypláceny a byly zdrojem dlouhodobých příjmů. Zároveň obě tyto instituce poskytovaly zpravidla úročené půjčky hotovosti. V případě záduší se několikrát objevila pohledávka za neuhrazený poplatek směřující ve prospěch církve, a to nezaplacený desátek. Ve 2. polovině 17. století se začaly mezi dluhy více vyskytovat zádušní krávy, kdy se jednalo spíš o další dávku váznoucí na usedlosti ve prospěch záduší.⁴²

Cechy se jako věřitelé objevily u 134 položek, které byly nejvíce zastoupeny v období 1620–1650. Jednotlivci cechům častěji dlužili za vosk, ale cechy více poskytovaly také půjčky hotovosti. Vrchnost byla zase vícekrát věřitelem dluhů za ryby, které byly produkovány na panství ve vlastní režii, a dluhů směřujících do sirotčí truhly.⁴³

Ke zvětšování podílu právnických osob ve věřitelské pozici mohly přispívat vzrůstající požadavky ze strany státu (na kontribuce a další daně) a snad vrchnosti (na rentu, tzv. úroky, dále naturální dávky a na peníze převedené robotní úkony). Pohledávky obyvatel městeček vůči státu byly z více než 60 % koncentrovány do poslední čtvrtiny 17. století. V době třicetileté války nebylo zatížení poddaných kontribucemi tou hlavní příčinou vyššího podílu právnických osob na dlužných sumách.

V zápisech se setkáváme s tím, že velká část dluhů měla být často splacena „do sečtení“, do „sumy sirotčí“ či do sirotčí truhlice. Tyto položky byly zařazeny do skupiny dluhů, jejichž účel nebyl určen. Ne vždy je přitom zcela jasné, jaká právní osoba byla věřitelem, zda to byla vrchnost či obec. Zčásti šlo zřejmě o splátky skoupených gruntovních peněz obcí a zčásti o splátky zapůjčených volných sirotčích peněz poskytovaných ze sirotčí pokladny, která byla spravována obcí pod kontrolou vrchnosti.⁴⁴ Na radnici, případně ve vrchnostenské kanceláři byly do sirotčí pokladny odevzdávány gruntovní splátky, jež měly z otcovské usedlosti připadnout sirotkům hlavně po dosažení dospělosti, tzn. po vstupu do manželství.⁴⁵ Tyto dědické podíly byly na různě dlouhou dobu uloženy v sirotčí pokladně. Část z nich se vydávala na uspokojení okamžitých potřeb sirotků. Volné finanční prostředky vrchnost či obec investovala a půjčovala na úrok sousedům.

42 Bronislav CHOCHOLÁČ, *Selské peníze (Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a 17. století)*, Brno 1999, s. 99.

43 „za 2 džbery ryb štik, co jsem k sobě přijal“, Vs Pce, kn. č. 321, fol. 671r (1605); kn. č. 321, fol. 383r (1601); kn. č. 336, fol. 206v (1671).

44 K sirotčím pokladnám a hospodaření se sirotčími penězi Bronislav CHOCHOLÁČ, *Poddaní na venkově*, in: Bronislav Chocholáč – Tomáš Borovský – Pavel Pump, *Peníze nermem společnosti (K finančním poměrům na Moravě od poloviny 14. století do počátku 17. století)*, Brno 2007, s. 292–336, zde s. 322nn.

45 Srv. B. CHOCHOLÁČ, *Selské peníze*, s. 132.

Půjčky ze sirotčí pokladny se v zápisech začaly více objevovat po roce 1601 až do roku 1675. Zvláště v letech 1626–1675 byly dluhy, které měly být spláceny do sirotčí sumy či podle sečtení, dosti velké. Celková suma, jíž dlužili sousedé „do sečtení“ nebo do sirotčí truhlice, byla nejvyšší v období třicetileté války a v dalších obdobích pak klesala. Za války to bylo necelých 50 % dluhů, jejichž věřiteli byly právnické osoby, v letech 1651–75 40 % a v posledním období jen 10 %.

V 17. století množství finančních prostředků procházejících sirotčími pokladnami klesalo, což asi souviselo s dlouhodobějším splácením usedlostí, kdy byli nejprve vypláceni dědicové předchozích majitelů usedlosti a na sirotky po hospodáři, po jehož smrti se usedlost prodávala, přišla řada, až když byli dospělí a jejich podíly tak nešly do sirotčí pokladny.⁴⁶

K půjčování mohla právnické osoby vést nejen možnost zhodnocování finančních prostředků, ale snad také obavy, že by mohly být z pokladny pobrány vojáky. Výhodnější pak bylo volné finance půjčit, protože se jednalo v dané chvíli o jejich bezpečnější uložení.

O aktuálním stavu hospodářství vypovídá snižování kupní ceny usedlosti při jejím prodeji. Stav usedlosti byl před prodejem zhodnocen představiteli městské samosprávy během tzv. šacuňku.⁴⁷ V zápisech pardubických sirotčích knih je uvedena cena usedlosti a vedle toho částka, o níž byla cena reálně snížena z důvodu nedostatečného vybavení usedlosti, např. hospodářskými zvířaty, dalším povinným vybavením či nezasetým obilím, nebo z důvodu špatného stavebního stavu usedlosti.⁴⁸ Se sražením určité sumy od stanovené ceny se setkáváme v nadpoloviční většině prodejů usedlostí, k nimž docházelo po smrti hospodáře.

Ceny usedlostí se odvozovaly z předchozích prodejů a minimálně musely tvořit součet nároků jednotlivých skupin dědiců (splacených sum, které jim měly z usedlosti připadnout). Ke snížení ceny usedlosti docházelo na úkor dědiců zemřelého hospodáře a snižovalo částku, kterou měli získat. Nárůst a i pokles ceny měl být vždy odůvodněný, a mohl tak odrazit např. nějakou významnější přestavbu či dostavbu, nebo

46 Tamtéž, s. 156n.

47 Jiří KOUMAR, „*Má doplaceno a žádnému nic nedluží*“. *Aspekty transakce s poddanskou nemovitostí na mělnickém panství v 17. století* (Dizertační práce, FF UK), Praha 2010, Praha 2010, s. 188n.

48 Poškození mohlo dosahovat různé míry, přičemž bylo zmíněno: „*stavení spuštěné*“, Vs Pce, kn. č. 327, fol. 80v (1638); „*obilí nezaseté*“, kn. č. 327, fol. 136v (1643); „*stavení po ohni nedostavěné*“, kn. č. 327, fol. 256v (1646); „*stavení spálené*“, kn. č. 327, fol. 276r (1648); „*za stavení všecko do gruntu a podvaly shořelé*“, kn. č. 327, fol. 315r (1650); „*za dům, kterež vystavený není, porážky*“, kn. č. 327, fol. 458r (1651); „*stavení zbořené a větším dílem v pivovaře JMC dašickém pod pánví pivovarskou spálené*“, kn. č. 327, fol. 403r (1653); „*stavení spuštěné a dílem shnilé*“, kn. č. 336, fol. 361v (1676); „*stavení spuštěný, stodola až do podvaly zbořená*“, kn. č. 336, fol. 418r (1679).

naopak.⁴⁹ Stanovená cena usedlosti mohla být v případě nějakých pochybností změněna vrchnostenskou správou, tzn. hejtmanem.⁵⁰ Ceny usedlostí tedy nemohly příliš kolísat. Na pardubickém panství se jeví spíš jako fixní suma, kdy bylo hlavní uspokojit i nároky předchozích majitelů, či jejich dědiců.⁵¹

	počet převodů	s odečty	% převodů	% ceny usedlosti	min-max % ceny	suma (kgm)
1601/1619	111	18	16,22	7,72	1,99–15,48	667,8
1620/1650	167	85	50,90	13,56	1,43–48,39	4918,2
1651/1675	118	92	77,97	18,03	1,88–57,14	7078
1676/1700	154	90	58,44	16,63	2,67–49,07	6395,1
CELKEM	550	285	51,82	15,57		19059,1

Tab. 4: Odečty za špatný hospodářský stav prodávaných usedlostí

U prodávaných usedlostí se tyto srážky za horší hospodářský stav objevovaly po roce 1619 mnohem častěji než před tím. Před třicetiletou válkou to bylo u necelé pětiny prodejů, za třicetileté války u více než poloviny. Jako nejhorší se z toho pohledu jeví poválečné období, kdy se částky stržené za špatný stav hospodářství vyskytly u 4/5 prodávaných sirotčích usedlostí. V poslední čtvrtině 17. století se snížení ceny objevilo u méně usedlostí, a to u necelých 3/5. Podobně stoupala i průměrná částka srážená z ceny. V letech 1620–1650 to bylo průměrně 13,5 % z ceny usedlosti oproti necelým 8 % v předcházejícím období. Propad za třicetileté války není tak prudký, jak by se dalo čekat. Vysvětlením snad může být to, že období 1620–1650 zahrnuje i léta, kdy nebylo panství ještě příliš postiženo. První vlna postižení přišla v polovině 20. let, další ve 2. polovině 30. let a ve 40. letech. Opět se jako nejhorší jeví poválečné období, kdy tvořily částky stržené za špatný stav hospodářství 18 % jejich ceny. Průměrná částka zůstávala poměrně vysoká i v poslední čtvrtině 17. století a přesahovala 16 % ceny usedlosti. Horší čísla v období 1651–1675 souvisí zřejmě s prodeji poškozených a možná i dlouhodobě opuštěných usedlostí, k němuž docházelo zejména v 50. letech 17. století. Po těchto letech podíl stržené částky z ceny usedlosti mírně poklesl. Do předbělohorského stavu se sledované hodnoty nikdy nevrátily. Podle těchto čísel se průměrný podíl stržených částek z ceny

49 Ke stanovení cen usedlosti se shrnutím starší literatury B. CHOCHOLÁČ, *Selské peníze*, s. 72nn; V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 310nn.

50 K regulaci kupní ceny poddanských nemovitostí vrchností Tereza SIGLOVÁ, *Spor dlužníka Jiříka Rožce z Bohdanče a Mikuláše Haltýřníka o platnost prodeje usedlosti (1584–1594)*, *Východočeský sborník historický* 21, 2012, s. 97–116.

51 Srov. P. VOREL, *Dějiny města Přelouče II*, s. 12.

sice snížil, ale spíše se jednalo o dlouhodobou stagnaci, která byla občas narušena dalšími lokálními neštěstími jako např. požáry.⁵²

V sirotčích knihách se s prodávanými pustými usedlostmi setkáváme překvapivě málo často. Grunty označené jako pusté mohly představovat velmi rozmanité jednotky. Někdy mohlo jít o usedlost zcela poničenou s neobhospodařovanými zemědělskými pozemky, která byla dlouhodobě opuštěná, a jindy šlo o majetek, který jeho hospodář opustil před krátkou dobou.⁵³ O prodeji pustých gruntů se sirotčí knihy z období třicetileté války zmiňují pouze třikrát. Snížení ceny nebylo u těchto gruntů tak výrazné a nepřesáhlo 20 %.⁵⁴ Zajímavé je, že srážky mohly dosáhnout vyšší míry u usedlostí, které nebyly označené jako pusté. U usedlosti po Tobiáši Hradeckém z Týnce nad Labem prodávané roku 1650, která byla popsána jako „*grunt na díle shořelý*“, byla cena snížena o 36,7 %.⁵⁵ Pouze dvakrát přesáhl podíl sražené částky z ceny více než 50 % a k oběma těmto prodejům došlo roku 1653 v Dašicích. Při prodeji usedlosti Matěje Menšíka bylo z ceny 210 kop strhnuto celkem 120 kop, tzn. přes 57 %, za „*všecky svršky nepřidané a stavení spálené*“.⁵⁶ Druhým případem byla usedlost Jindřicha Pesky, u níž bylo z ceny 400 kop odečteno přes 210 kop „*za všecky svršky k gruntu nepřidané a stavení do podvaly zbořené*“.⁵⁷ Dá se předpokládat, že minimálně tyto dvě usedlosti byly v době prodeje neobyvatelné a zřejmě i skutečně pusté. Pustých gruntů se zřejmě mohlo mezi sirotčími prodeji objevit více, ale tato skutečnost nemusela být v knihách podchycena.

Zmínky o tom, že byly splácené grunty v určité fázi války opuštěné, nacházíme v záznamech o pokládaných, resp. nepokládaných, vejrunkových splátkách. V době třicetileté války se taková poznámka objevuje minimálně u 12 usedlostí v Dašicích a po devíti usedlostech v Bohdanči a v Týnci. Tyto údaje se překvapivě blíží podílům pustých usedlostí po třicetileté válce.⁵⁸ Reálně se ale asi muselo jednat o vyšší hodnoty, protože v sirotčích knihách byla zachycena pouze část usedlostí, i když za třicetileté války se mohlo jednat až o 2/3 hospodářství. Navíc pouze u části z nich nacházíme v knihách zmínku o splácení dědických podílů sirotkům, neboť děti zemřelého hospodáře mohly být pravidelně vypláceny až několik let po prodeji.

52 V Dašicích roku 1679 mělo shořet 21 domů, Státní okresní archiv Pardubice, Archiv města Dašice, kart. 1, list č. 9.

53 J. KOUMAR, „*Má dopláceno a žádnému nic nedluží*“, s. 198.

54 U pustých usedlostí tvořil podíl odečtů za svršky 17,5 % (400k/70k), Vs Pce, kn. č. 325, fol. 1081v; tamtéž, 14,9 % (600k/89k), tamtéž, kn. č. 327, fol. 149v; 10,4 % (300k/31,2k), tamtéž, kn. č. 327, fol. 333v.

55 Tamtéž, kn. č. 327, fol. 323v.

56 Tamtéž, kn. 327, fol. 401v.

57 Tamtéž, kn. 327, fol. 403r.

58 E. MAUR, *Urbanizace Čech v raném novověku*, s. 53n.

Zápisy sirotčích knih umožňují sledovat, jak hodně byly prodávané usedlosti zadluženy běžnými dluhy a zda a jak se toto zadlužení v 17. století proměňovalo. Je pravděpodobné, že je v knihách zachycena pouze část dluhů a pohledávek a reálné zadlužení mohlo být ještě větší. Pro zjištění míry zadlužení usedlostí jsem od součtu pasivních dluhů odečetla součet aktivních pohledávek, a rozdíl poté vydělila cenou usedlosti. I když není cena usedlosti tím ideálním údajem, jednalo se o hodnotu, která se, jak již bylo řečeno výše, ve sledovaném období příliš nepohybovala. Do výpočtu jsem nezahrnula aktiva, která zůstala sirotkům na jiných gruntech, např. skoupené peníze, odkazy či dědické podíly po rodičích.

zadlužení z ceny usedlosti	1601–1619		1620–1650		1651–1675		1676–1700		celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	celkem	%
bez dluhů	21	19,8	30	18,0	29	25,0	12	7,8	92	16,9
do 25 %	36	34,0	84	50,3	69	59,5	111	72,1	300	55,2
do 50 %	36	34,0	39	23,4	14	12,1	22	14,3	111	20,4
do 75 %	11	10,4	9	5,4	3	2,6	8	5,2	31	5,7
do 100 %	2	1,9	3	1,8	0	0,0	1	0,6	6	1,1
nad 100 %	0	0,0	2	1,2	1	0,9	0	0,0	3	0,6
Celkem	106	100	167	100	116	100	154	100	543	100
prům. zadl. (jen zadl. usedl.)	31,63%		25,06%		15,85%		17,55%		22,12%	
prům. zadl. (vč. nezadl. usedl.)	19,42%		17,87%		14,10%		17,54%		16,03%	
prům. odečty za hosp. stav	7,72%		13,80%		18,03%		16,63%		15,57%	
Celkem (zadl. + odečty)	39,35%		38,86%		33,88%		34,18%		35,11%	

Tab. 5: Zadlužení usedlostí

Průměrné zadlužení běžnými dluhy bylo nejvyšší v předválečném období, kdy byly téměř shodně zastoupeny skupiny usedlostí zadlužených od 25 % do 50 % a od 50 do 75 % z jejich ceny. V následujících obdobích byly nejčastěji usedlosti zatíženy dluhy do 25 %, přičemž jejich podíl narůstal až do konce 17. století. Průměrné zadlužení prodávaných usedlostí se dokonce snížilo i v průběhu třicetileté války a klesalo dál. Nejnižší přitom bylo ihned v poválečném období. V letech 1601–1619 se tak mezi usedlými v zadlužení projevují větší rozdíly než v dalších obdobích.

Pokles průměrného zadlužení v poválečných letech byl způsoben zvýšením podílu usedlostí, které nebyly při prodeji vůbec zadluženy, případně u nich nebyly dluhy

zachyceny, či byly dokonce v plusu, a nárůstem počtu usedlostí zadlužených do 25 % z ceny. V poslední čtvrtině 17. století se usedlosti zcela bez dluhů objevují nejméně ze všech období, ale zato více než 70 % prodávaných usedlostí bylo zadluženo do 25 %.⁵⁹

Na vyšším výskytu nezadlužených usedlostí v poválečném období se snad mohla projevit horší dostupnost úvěru a možná nedostatek hotovosti. To ale na druhou stranu nevysvětluje, že nezadlužených usedlostí na konci století bylo pouze 7,8 %. Současně s tím se zmenšil také podíl usedlostí zadlužených v kategorii od 25 % do 75 % z ceny usedlosti.

V průběhu 17. století je jasně patrný plynulý trend ve zvyšování podílu usedlostí zadlužených do 25 % z ceny, který z přibližně 2/5 v letech 1601–1619 narostl v poslední čtvrtině na téměř 4/5 usedlostí. Předlužené usedlosti byly po celé sledované období výjimkou.

Pokud bychom k zadlužení běžnými dluhy přičetli i srážky za špatný hospodářský stav, které také snižovaly sumu, jež měla být vyplacena dědicům, jednalo se přibližně o třetinu až 2/5 kupní ceny, přičemž nejvíc to bylo v období 1601–1619 a 1620–1650. Rozdíly ale ani v dalších obdobích nejsou příliš výrazné.

	1601–1619		1620–1650		1651–1675		1676–1700		1601–1700	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	celkem	%
Dopladené	44	39,64	66	37,93	38	32,48	30	19,48	178	32,01
Nedopladené	45	40,54	84	48,28	75	64,10	120	77,92	324	58,27
Neurčené	22	19,82	24	13,79	4	3,42	4	2,60	54	9,71
Celkem	111	100,00	174	100,00	117	100,00	154	100,00	556	100,00
prům. doplacenost		82,37%		78,23%		75,54%		66,50%		74,86%

Tab. 6: Doplacenost sirotčích usedlostí

Zajímavé je, že průměrné zadlužení běžnými dluhy bylo nejvyšší v období, kdy byly usedlosti nejvíc doplacené. Zároveň to bylo v době, kdy byly asi v dobrém hospodářském stavu a při prodejkách nebyly tolik zatíženy srážkami za nedostatečné vybavení apod. Možná bylo pro hospodáře snadnější získat půjčku, pokud měli usedlost doplacenou. Zároveň s tím, jak hospodáři nebyli na častěji doplacených usedlostech zatíženi pravidelným pokládáním vejrunkových splátek, mohli mít teoreticky k dispozici více volných finančních prostředků, které mohli zapůjčit.

59 V obci Luh na panství Frýdlant byly usedlosti zadluženy častěji v obdobích 1558–1600 a 1601–1650 než poté; autorka nižší zadlužení po válce dává do souvislosti s nižšími cenami, Dana ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft (Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen, 1558–1750)*, Wien-Köln-Weimar 2009, s. 112.

V průběhu 17. století se postupně ve vzorku usedlostí prodávaných po smrti hospodáře zvyšoval podíl nedopracovaných gruntů na úkor dopracovaných a současně s tím docházelo k postupnému snižování průměrné částky, která byla na těchto hospodářstvích doplacena. V letech 1601–1619 bylo v době prodeje usedlosti po zemřelém hospodáři průměrně splaceno přes 4/5 ceny usedlosti. V posledních 25 letech 17. století bylo na usedlostech průměrně splaceno stále přes 2/3 ceny, za níž byla usedlost po smrti hospodáře prodávána. Z tohoto trendu se ani nijak nevyvíjí období zahrnující i třicetiletou válku.

Vypadá to, že se postupně snižovala schopnost hospodářů dopláct své usedlosti. Situace na pardubickém panství ale nebyla zřejmě tak vážná jako na některých českých a moravských panstvích, kde v průběhu 17. století docházelo k rozvrácení splátkového systému.

* * *

V období třicetileté války je možné sledovat poměrně velké množství úvěrových vztahů – ve věřitelské pozici jsme viděli převážně muže – což by mohlo vypovídat alespoň v určité fázi války o ochotě půjčit na dluh a snadné dostupnosti úvěru a zřejmě i hotovosti u věřitelů. Tomu by mohlo napovídat to, že účel velké části těchto dluhů nebyl určen. Druhým nejvýznamnějším věřitelem v tomto období byly právnické osoby. Téměř z poloviny se na dlužích podílely položky související se splácením usedlostí, půjčkami sirotčích peněz, kontribucí a dalších dávek.

Ve 2. polovině 17. století poklesl průměrný počet položek a průměrná dlužná suma na jednoho věřitele a dlužníka. Hlavními věřiteli se staly právnické osoby. K posilování této pozice mohly přispívat vzrůstající požadavky ze strany státu, vrchnosti a církve. Nárůst dluhů za kontribuci je pak patrný hlavně v posledních 25 letech 17. století. Výraznější roli v tom asi sehrálo vyčerpání finančních rezerv obyvatel, které pravděpodobně existovaly ještě v části období 1620–1650. Možnost získat půjčku byla pak snadnější u právnických osob, které měly stále pravidelný příjem z nájmu dobytka a pozemků, ze skoupených gruntovních peněz či odkazů. V letech 1651–1675 je stále ještě možné sledovat vysoký podíl dluhů splácených do tzv. sečtení nebo do sirotčí truhlice, který byl nejvyšší právě v období třicetileté války. Výrazné snížení této položky v posledních 25 letech 17. století by odpovídalo tomu, že v průběhu 17. století množství finančních prostředků procházející sirotčími a obecními pokladnami postupně klesalo.

Průměrné hodnoty zadlužení usedlostí běžnými dluhy a odečtů za nedostatečné vybavení nedosahují ve sledovaném období extrémních hodnot a v souhrnu představovaly přibližně třetinu až 2/5 ceny zadlužených usedlostí. Odečty za špatný hospodářský stav

se nejvíce objevily v poválečném období (a to nejvíce v 50. letech), kdy byly častěji osazovány pusté usedlosti. Průměrné zadlužení bylo nejvyšší v předválečném období, kdy byly usedlosti také zpravidla nejvíc doplacené. Nemožnost získat snadno úvěr vedla spíše k prodlužování doby splácení usedlostí a ke snížení míry jejich doplacenosti než k nějakému většímu zadlužování.

Tab. 7: Dluhy podle jejich účelu

MĚSTEČKA	1601–1619			1620–1650			1651–1675			1676–1700			1601–1700		
	Počet pohledávek	Suma (k. gr. míš.)	% sumy	Počet	Suma (k. gr. míš.)	% sumy	Počet	Suma (k. gr. míš.)	% sumy	Počet	Suma (k. gr. míš.)	% sumy	Počet	Suma (k. gr. míš.)	% sumy
obilí	86	417,616	15,87	88	264,054	7,55	45	231,732	11,64	38	169,948	3,95	257	1083,35	8,72
potraviny	83	393,695	14,96	47	341,909	9,77	19	185,217	9,30	38	100,164	2,33	187	1020,985	8,21
pohřební výdaje	10	30,319	1,15	12	49,405	1,41	6	53,502	2,69	33	197,734	4,59	61	330,96	2,66
předměty, výrobky	5	28	1,06	10	21,619	0,62	2	3,733	0,19	4	14,699	0,34	21	68,051	0,55
SPOTŘEBA	184	869,63	33,04	157	676,987	19,35	72	474,184	23,81	113	482,545	11,20	526	2503,346	20,14
nájem dobytka, pozemků	15	126,967	4,82	35	125,67	3,59	12	62,309	3,13	58	344,008	7,99	120	658,954	5,30
práce	16	118,115	4,49	43	312,436	8,93	21	94,103	4,73	56	252,92	5,87	136	777,574	6,26
prodeje/nájem pozemků	3	11,781	0,45	14	192,357	5,50	8	133,855	6,72	33	278,71	6,47	58	616,703	4,96
produkce-neurč.	17	173,2	6,58	3	0	2,27	1	4,733	0,00	10	118,849	0,00	31	296,782	0,00
polotovary	3	16,85	0,64	3	7,2	0,21	17	54,229	2,72	6	28,714	0,67	29	106,993	0,86
VÝROBA	54	446,913	16,98	98	637,663	18,22	59	349,229	17,54	163	1023,201	23,76	374	2457,006	19,77
prodeje/nájem dobytka	26	209,899	7,98	26	164,437	4,70	39	327,71	16,46	96	679,486	15,78	187	1381,532	11,12
grunt-dědické	18	924,117	35,12	62	1333,196	38,10	50	611,583	30,71	147	1693,589	39,32	277	4562,485	36,71
poplatky vrchnosti/církví	10	42,542	1,62	18	149,007	4,26	9	52,281	2,63	51	94,127	2,19	88	337,957	2,72
kontribuce	8	41,643	1,58	30	232,291	6,64	9	47,337	2,38	76	283,55	6,58	123	604,821	4,87
Opravy	7	18,117	0,69	2	9,167	0,26	1	12	0,60	2	15,071	0,35	12	54,355	0,44
Jiné	1	40	1,52	15	268,908	7,69	7	86,417	4,34	2	7,714	0,18	25	403,039	3,24
dřevo, vosk	13	38,816	1,47	15	27,462	0,78	5	30,472	1,53	8	27,964	0,65	41	124,714	1,00
SMĚŠENÉ	83	1315,134	49,97	168	2184,468	62,43	120	1167,8	58,65	382	2801,501	65,04	753	7468,903	60,09
s účelem neurč.	321	2631,677	17,28	423	3499,118	18,34	251	1991,213	31,22	658	4307,247	51,31	1653	12429,26	25,32
neurč.	927	12599,65	82,72	842	15578,85	81,66	260	4385,932	68,78	421	4087,844	48,69	2450	36652,28	74,68
CELKEM	1248	15231,33	100,00	1265	19077,97	100,00	511	6377,145	100,00	1079	8395,091	100,00	4103	49081,53	100,00

Tab. 8: Podíl věřitelů a dlužníků podle pohlaví na hodnotě dluhů (kopy gr. míšeňských) v jednotlivých obdobích

		dlužníci						věřitelé					
věřitelé	muž	žena			právnícká osoba			skupina osob			celkem		
		počet	suma	počet	suma	počet	suma	počet	suma	počet	suma	počet	suma
muž	865	7659,6	38	190,8	2	50	6,5	7906,9	2	6,5	907	7906,9	
	70,04 %	50,55 %	3,08 %	1,26 %	0,16 %	0,33 %	0,04 %	52,18 %	0,16 %	0,04 %	73,44 %	52,18 %	
žena	112	701,2	4	37	0	0	0	738,2	0	0	116	738,2	
	9,07 %	4,63 %	0,32 %	0,24 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	4,87 %	0,00 %	0,00 %	9,39 %	4,87 %	
právnícká osoba	191	5898,9	6	92,9	0	0	0	5991,8	0	0	197	5991,8	
	15,47 %	38,93 %	0,49 %	0,61 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	39,54 %	0,00 %	0,00 %	15,95 %	39,54 %	
skupina	15	516,5	0	0	0	0	0	516,5	0	0	15	516,5	
	1,21 %	3,41 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	3,41 %	0,00 %	0,00 %	1,21 %	3,41 %	
celkem	1183	14776,2	48	320,7	2	50	6,5	15153,4	2	6,5	1235	15153,4	
	95,79 %	97,51 %	3,89 %	2,12 %	0,16 %	0,33 %	0,04 %	100,00 %	0,16 %	0,04 %	100,00 %	100,00 %	

		dlužníci						věřitelé					
věřitelé	muž	žena			právnícká osoba			skupina osob			celkem		
		počet	suma	počet	suma	počet	suma	počet	suma	počet	suma	počet	suma
muž	743	8580	44	609,9	21	1191	107	10487,9	4	107	812	10487,9	
	59,11 %	45,30 %	3,50 %	3,22 %	1,67 %	6,29 %	0,56 %	55,38 %	0,32 %	0,56 %	64,60 %	55,38 %	
žena	99	943,4	12	185,7	0	0	0	1129,1	0	0	111	1129,1	
	7,88 %	4,98 %	0,95 %	0,98 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	5,96 %	0,00 %	0,00 %	8,83 %	5,96 %	
právnícká osoba	284	6011,6	18	667,3	0	0	0	6678,9	0	0	302	6678,9	
	22,59 %	31,74 %	1,43 %	3,52 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	35,27 %	0,00 %	0,00 %	24,03 %	35,27 %	
skupina	27	502,4	4	100,3	1	40	0	642,7	0	0	32	642,7	
	2,15 %	2,65 %	0,32 %	0,53 %	0,08 %	0,21 %	0,00 %	3,39 %	0,00 %	0,00 %	2,55 %	3,39 %	
celkem	1153	16037,4	78	1563,2	22	1231	107	18938,6	4	107	1257	18938,6	
	91,73 %	84,68 %	6,21 %	8,25 %	1,75 %	6,50 %	0,56 %	100,00 %	0,32 %	0,56 %	100,00 %	100,00 %	

věřitelé		1651–1675													
		dlužníci						skupina osob						celkem	
		muž		žena		právnícká osoba		počet		suma		počet		suma	
muž	200	1868,9	17	79,3	3	282,5	0	220	2230,7	0	0	220	2230,7		
žena	21	67,9	3	20	0	0	0	24	87,9	0	0	24	87,9		
	4,39 %	1,10 %	0,63 %	0,32 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	5,02 %	1,42 %	0,00 %	0,00 %	5,02 %	1,42 %		
právnícká osoba	207	3549	4	14,1	0	0	0	211	3563,1	0	0	211	3563,1		
	43,31 %	57,45 %	0,84 %	0,23 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	44,14 %	57,68 %	0,00 %	0,00 %	44,14 %	57,68 %		
skupina	22	290,7	1	5	0	0	0	23	295,7	0	0	23	295,7		
	4,60 %	4,71 %	0,21 %	0,08 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	4,81 %	4,79 %	0,00 %	0,00 %	4,81 %	4,79 %		
celkem	450	5776,5	25	118,4	3	282,5	0	478	6177,4	0	0	478	6177,4		
	94,14 %	93,51 %	5,23 %	1,92 %	0,63 %	4,57 %	0,00 %	100,00 %	100,00 %	0,00 %	0,00 %	100,00 %	100,00 %		

věřitelé		1676–1700													
		dlužníci						skupina osob						celkem	
		muž		žena		právnícká osoba		počet		suma		počet		suma	
muž	358	2280,7	1	58,7	0	0	0	359	2339,4	0	0	359	2339,4		
žena	118	684,1	5	5,9	0	0	0	123	690	0	0	123	690		
	10,98 %	8,17 %	0,47 %	0,07 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	11,44 %	8,24 %	0,00 %	0,00 %	11,44 %	8,24 %		
právnícká osoba	553	4502,2	0	0	0	0	0	553	4502,2	0	0	553	4502,2		
	51,44 %	53,79 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	51,44 %	53,79 %	0,00 %	0,00 %	51,44 %	53,79 %		
skupina	40	839	0	0	0	0	0	40	839	0	0	40	839		
	3,72 %	10,02 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	3,72 %	10,02 %	0,00 %	0,00 %	3,72 %	10,02 %		
celkem	1069	8306	6	64,6	0	0	0	1075	8370,6	0	0	1075	8370,6		
	99,44 %	99,23 %	0,56 %	0,77 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	100,00 %	100,00 %	0,00 %	0,00 %	100,00 %	100,00 %		

věřitelé		dlužníci											
		muž		žena		právnícká osoba		skupina osob		celkem			
	počet	suma	počet	suma	počet	suma	počet	suma	počet	suma	počet	suma	
muž	2166	20389,2	100	938,7	26	1523,5	6	113,5	2298	22964,9			
	53,55 %	41,92 %	2,47 %	1,93 %	0,64 %	3,13 %	0,15 %	0,23 %	56,81 %	47,21 %			
žena	350	2396,6	24	248,6	0	0	0	0	374	2645,2			
	8,65 %	4,93 %	0,59 %	0,51 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	9,25 %	5,44 %			
právnícká osoba	1235	19961,7	28	774,3	0	0	0	0	1263	20736			
	30,53 %	41,04 %	0,69 %	1,59 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	0,00 %	31,22 %	42,63 %			
skupina	104	2148,6	5	105,3	1	40	0	0	110	2293,9			
	2,57 %	4,42 %	0,12 %	0,22 %	0,02 %	0,08 %	0,00 %	0,00 %	2,72 %	4,72 %			
celkem	3855	44896,1	157	2066,9	27	1563,5	6	113,5	4045	48640			
	95,30 %	92,30 %	3,88 %	4,25 %	0,67 %	3,21 %	0,15 %	0,23 %	100,00 %	100,00 %			

Summary

The Indebtedness of Small Town Homesteads in the Pardubice Estate during the Thirty Years' War and the Post-War Reconstruction

On the basis of the analysis of the records from orphan books, the article deals with the credit relations among the inhabitants of the three small serfdom towns of the Pardubice estate (Bohdaneč, Dašice, Týnec n. L.) in the 17th century. It primarily focuses on the period of the Thirty Years' War (1620–1650) and, in comparison with the previous and subsequent periods, tries to find some of its specific features. First, the author pays attention to the intensity of credit relations. She finds out that on the basis of the number of items and average amount of owed sum of money to one creditor and borrower in 1601–1619 and in the period of the Thirty Years' War it is possible to observe a relatively large quantity of credit relations. During the Thirty Years' War, we can notice a difference to the year 1635 and after it when both of the values are falling. The decrease continued in the second half of the 17th century, which could attest the intensity of credit transactions was much higher, at least in the first half of the 17th century, than in the subsequent periods.

Furthermore, the article researches the composition of the creditors, their share in their credit relations, and the composition of debts according to the purpose for which they arose. The purpose of debts has been determined, on average, at 25% of their volume for the entire period of the 17th century, however, for the period of the Thirty Years' War at less than a fifth. In this period, almost the half of the debts whose purpose has been determined was created by the debts related to the repayment of homesteads, loans of orphans' money, contributions and other benefits, such as a regularly paid interest.

During the Thirty Years' War, mostly men appeared in the creditor position, which could attest, at least at some stage of the war, the willingness to lend, easy availability of credit, and perhaps presence of cash at the creditors. The second most important creditors were legal persons that became the main creditors in the second half of the 17th century. The increasing state, nobility and Church demands could contribute to strengthening this position. The growth of debts for the contribution is mainly evident in the last quarter of the 17th century. The depletion of the inhabitants' financial reserves, which probably still existed in the part of the period 1620–1650, perhaps played a more considerable role. Then the possibility of obtaining a loan was easier for legal persons having still regular income from renting livestock and lands, bought up farmstead money or bequests. During the Thirty Years' War and in the years 1651–1675, it is possible to observe a high proportion of debts repaid to the adding up or to an orphan's coffer. Significant reduction of this item in the last quarter of the 17th century would correspond with the fact that during the 17th century, the amount of funds going through the orphan and municipal treasuries decreased.

Using the data on the real estate prices, the author also tries to find out the current economic status of homesteads and the level of their indebtedness by common debts. In the observed period, the average values of indebtedness of homesteads and the subtraction for their insufficient equipment and poor economic status do not reach extreme values. In total, they represented approximately from a third to two fifth of price of indebted

homesteads. The subtractions for the poor economic status mainly emerged in the post-war period (i.e., in the 1650s most) when the deserted homesteads were settled most often. The indebtedness by common debts was the highest in the pre-war period when the homesteads were usually

the most paid up. The impossibility to obtain credit easily led rather to prolonging the period of the repayment of homesteads and to the reduction of the rate of their paying up than to some other more indebtedness.

Vilém ZÁBRANSKÝ

Migrace měšťanů do měst pražských v kontextu třicetileté války. Sociální aspekty a radní praxe

Abstract: Migration to the Prague Cities in the Context of the Thirty Years War. Social Aspects and Town Hall Practice

In an effort to move us towards a better understanding of urban society transition as a background to the 17th century 'General Crisis', this paper examines the main aspects of incomers' social strategy in their endeavour to become townsmen. According to the analysis regarding new burghers of Prague during that period, we also should take into account the impact of long-term issues on the development of the burgher society and factors of integration. Secondly, this paper focuses on the political and confessional changes that fundamentally influenced urban self-government and subsequently each immigrant's aspiration to burghership.

Key words: early modern period – townspeople – migration – social strategy – Prague

Systematizace výzkumu a nově uplatňované koncepty posledních dvaceti let v rámci české historiografie inspirované nejen přístupy historické sociologie vnesly do pojetí studia sociální a geografické mobility nové impulzy a směry, které umožnily opustit dřívější metodologické přístupy¹ a začít vnímat proces migrace v širším kontextu vývoje celé společnosti na nejrůznějších úrovních.

¹ V předcházejícím období byl využíván metodologický diskurz, který zformuloval již v 19. století Karl BÜCHER, *Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im XIV. und XV. Jahrhundert*, Tübingen 1886, s. 3–13. Jeho strukturální pohled na dlouhou dobu předznamenal v rámci výzkumu migrace základní přístup založený na kvantifikaci velkých datových souborů. Již jen z těchto důvodů bylo bádání v tomto směru zaměřeno hlavně na studium jednotlivých měst a jejich demografický růst. Výzkum se soustředil nejen na demografické aspekty migrace, ale mířil i na zkoumání míst původu migrantů. Kontinuální bádání pokračovalo i ve 20. století a zde byl kladen důraz nejen na rozbor knih konkrétních měst, ale bádání se odvíjelo i prostřednictvím rozsáhlých analýz mnoha desítek knih například ve studiích E. Hoffmanna nebo naposledy R. CH. Schwingese; Erich HOFFMANN, *Die Herkunft des Bürgertums in der Städten des Herzogtums Schleswig*, Neumünster 1953; Rainer Christoph SCHWINGES, *Neubürger und Bürgerbücher im Reich des späten Mittelalters: Eine Einführung*

Jistou inspirací byly nové od konce 70. let a počátku 80. let 20. století rozvíjené interdisciplinární metodologické přístupy uplatněné při studiu měst. Historiografie opustila tradiční schémata zabývající se odděleně politickými, právními, hospodářskými nebo kulturními otázkami v dějinách měst a do popředí se dostaly například vztahy v rámci sociální sítě, překračující hranice tradičních struktur a dávající možnost nahlédnout na společnost jako na souhrn akcí konkrétních jedinců.² Historiografie měst se nechala inspirovat teoriemi společenské proměny, sociálních sítí, modernizace nebo sociální disciplinace, a změnila se tak i perspektiva bádání.³ Potřeba nových přístupů se odrazila i v případě výzkumu migrací.⁴ Tomas Faist⁵ upozornil také na potřebu nového nahlížení v rámci analýzy migrace, kde v centru zájmu stojí nejrůznější sociální vazby a která se odlišuje od strukturálního pojetí výzkumu, respektive integruje jeho poznání do této vztahové vrstvy. Jeho pojetí zahrnuje tři úrovně analýzy migrace, které je možné po náležité modifikaci aplikovat na raně novověká města. Nejširší je makroúroveň strukturální, která klade migraci do kontextu vnějších podmínek migrace, například konjunktury nebo krize. Další úroveň je meziúroveň vztahová, kterou Faist považuje za zásadní a která míří na nejrůznější formy a intenzitu sociálních vazeb vytvářených uvnitř rodin, profesních, etnických nebo náboženských skupin. Nejnižší je mikroúroveň individuální, jež pracuje s individuálními cíli a příležitostmi.⁶ V rámci zkoumání středověkých a raně novověkých měst začaly vznikat studie, které se hlouběji zabývaly aspekty motivace,

über die Quellen, in: Neubürger im späten Mittelalter, Migration und Austausch in der Städtelandschaft des alten Reiches (1250–1550), Berlin 2002, s. 12–50.

- 2 Peter BURKE, *History and social theory*, vyd. 2., New York 2005, s. 173–174. Nový kurz v historiografii ovlivnil zpětně i přístup sociologů, ekonomů nebo antropologů a donutil je revidovat jejich teorie.
- 3 Souhrnně Hans HAFERKAMP – Neil J. SMELSER (edd.), *Social Change and Modernity*, Los Angeles 1992. Stejně tak můžeme vzpomenout základy, které položil na začátku 20. století M. Weber, viz Max WEBER, *The City*, New York 1966. A dále ze širokého spektra práce N. Eliase, M. Foucaulta nebo mikrohistorický přístup v bádání viz G. Levi; Norbert ELIAS, *The Civilizing Process: The History of Manners and State Formation and Civilization*, Oxford 1994; Michel FOUCAULT, *Dohlížet a trestat*, Praha 2000; Giovanni LEVI, *On Microhistory*, in: Peter Burke (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, Pennsylvania University 1991, s. 93–113. K možnostem využití mikrohistorického přístupu k otázce migrace pak odkazují na svoji práci: Vilém ZÁBRANSKÝ, *Social control and migration on example 17th century Prague: Possibilities and limits of micro-history research*, in: Michaela Hrubá – Dana Štefanová – Vilém Zábranský a kol., *Mikro- und Makrogeschichte*, (v tisku).
- 4 Viz Klaus J. BADE, *Sozialhistorische Migrationsforschung*, Göttingen 2004, s. 13–25.
- 5 Sociolog prof. T. Faist je ředitel Centra pro migraci, občanství a rozvoj Univerzity v Bielefeldu.
- 6 Tomas FAIST, *From Common Questions to Common Concepts*, in: Tomas Hammar – Grete Brochmann – Kristof Tamas – Tomas Faist (edd.), *International Migration, Immobility and Development*, Oxford 1997, s. 247–276; TÝŽ, *The Crucial Meso-Level*, in: Marco Martiniello – Jan Rath (edd.), *Selected Studies in International Migration and Immigrant Incorporation*, Amsterdam 2010, s. 59–91.

sociální inkluze nebo i konflikty migrantů.⁷ Obdobný kurz nabrala v poslední době i česká historiografie,⁸ například v podobě práce J. Millera nebo studie M. Nodla o středověkém Střibře.⁹ Ve stejné publikaci uveřejnil přínosnou studii i M. Čapský, který se zabýval integrací opavských migrantů v Krakově skrze jejich vztah k nejvýznamnějším krakovským kostelům jako pevným bodům v rámci sociální topografie města a v návaznosti na to vazbami s místní komunitou.¹⁰

Období raného novověku je spojované s postupnou proměnou tradiční společnosti ve společnost moderní. Tato změna se týká i raně novověkých měst a její projevy můžeme vidět v proměně vnitřních struktur, například v podobě pomalého vytěšňování patricijských elit elitami profesními nebo v podobě centrálního tlaku vyvíjeného z pozice rostoucí státní moci. V dlouhodobém trendu pak můžeme tyto změny zaznamenat i v případě migrace a sociální mobility, protože zatímco v rámci tradiční společnosti je hierarchie dána původem a sociální mobilita je nízká, tak moderní společnost staví naopak na zásluhovosti a sociální mobilita je vysoká. V kontextu celé řady historických procesů je často zmiňováno pozadí, respektive kontext této kumulativní řady převratných změn, nastartovaných v raném novověku a označovaných jako generální krize nebo krize 17. století, kdy na jejím začátku v polovině 16. století stojí mírně přeneseně pozdně středověký partikularismus a společenské struktury a na jejím konci po třicetileté válce již zárodečné formy centralizovaných absolutistických států. Vzrůstající sílu státu pak vidíme i na příkladu čtyř pražských královských měst, která v tomto nerovném boji podlehla jako první, i když jejich efektivní byrokratický aparát mohl být v mnoha ohledech vzorem pro státní správu.¹¹

7 Viz například příspěvky ve sborníku; Mathias BEER a kol. (edd.), *Migration und Integration. Aufnahme und Eingliederung im historischen Wandel*, Stuttgart 1997; zejména pak práce B. Kocha, který se soustředil na integraci novoměšťanů v Curychu, Bruno KOCH, *Integration von Neubürgern in die Städte des späten Mittelalters*, s. 75–86.

8 Srovnej: Jaroslav MILLER – Petr ČERNIKOVSKÝ, *Přehled bádání. Urbánní historie (raného novověku) ve středovýchodní Evropě: Stručná úvaha o minulosti, současném stavu a perspektivách oboru*, Český časopis historický 103, 2005, č. 4, s. 861–884. Obdobné úkoly vymezil zejména pro studium migrace ve venkovském prostředí Eduard MAUR, *Problémy studia migrací v českých zemích v raném novověku*, Historická demografie 30, 2006, s. 7–18 nebo Josef GRULICH, *Motivace migrací a mobility venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 17. a 18. století*, in: Václav Bůžek – Jaroslav Dibelka (edd.), *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku*, Opera historica 12, České Budějovice 2007, s. 255–299.

9 Jaroslav MILLER, *Uzavřená společnost a její nepřítelé. Město středovýchodní Evropy (1500–1700)*, Praha 2006; Martin NODL, *Sociální aspekty pozdně středověkého městského přistěhovalectví*, in: Týž (ed.), *Sociální svět středověkého města*, Praha 2006, s. 3–96.

10 Martin ČAPSKÝ, *Příspěvek k problematice pozdně středověké městské imigrace, Opavští měšťané v Krakově*, in: Martin Nodl (ed.), *Sociální svět středověkého města*, Praha 2006, s. 97–106.

11 J. MILLER, *Uzavřená společnost*, s. 214–227.

Následně v souvislosti s migrací pak musíme uvažovat o dvojí síle uplatňované vůči migrantům, jednak o extenzivní síle státu a intenzivní síle městské rady, která rozhodovala o udělení městského práva.¹² V momentě příchodu migranta do města začala být tato síla uplatňována v různé míře tak, jak se měnil sociální statut jedince (jdoucí od migranta přes obyvatele města po měšťana), který byl povinen se jí podrobovat. Těmto různým sociálním polohám proměnných v čase zároveň přísluší i různé kvality a intenzita interakce s městskou samosprávou a uplatňovaný disciplinační tlak. V celém procesu se navíc uplatňují i vnější vlivy, zejména pak zásahy státní moci a většinou krátkodobé a střednědobé krize, jakou byla právě třicetiletá válka. Právě ve chvíli, kdy jedinec žádal o městské právo, byl nejlépe formovatelný a disciplinační tlak mohl být nejintenzivnější, navíc v mnoha ohledech byl žadatel schopen se přizpůsobit dávno předtím, než o městské právo vůbec požádal. Vlastní disciplinaci pak můžeme uvažovat v obou směrech, jak shora v duchu pojetí G. Oestreicha, kdy se jedná o disciplinaci různých sociálních vrstev nebo jedinců za účelem společenského pořádku v rámci korporativní hierarchické stavovské společnosti,¹³ tak zdola na základě přístupu N. Eliase,¹⁴ protože sebeusměrňování jedince a přejímání vzorců chování vyplývalo z jeho snahy napojit se na vnitřní struktury městských komunit pražských měst, žijících na poměrně těsném prostoru vymezeném hradbami města. Každý totiž potřeboval a chtěl někam patřit.

Idea města jako společenství měšťanů žijícího v jednotě a řádu, které se svým uspořádáním tolik lišilo od ostatních vrstev stavovské společnosti, byla hlavním faktorem, na jehož základě se utvářel faktický prostor města tak, jak ho mohl vidět a vnímat každý příchozí.¹⁵ Kolektivismus udržovaný a deklarovaný nejen městskou samosprávou – radou,¹⁶ která v podstatě tvořila zmenšený obraz města, ochraňoval zároveň jedince před prostorem tam venku. Tolik žádoucí bezpečí a ekonomická příležitost pro obyvatele měst znamenaly platit i určitou cenu a respektovat všechna pravidla a normy života ve městě. Právě moment udělování městského práva poskytoval z pohledu reprezentace města nejlepší

12 Michael MANN, *The Sources of Social Power*, díl 1., Cambridge 1986, s. 6–10, zde i další formy síly.

13 Viz shrnutí koncepce Brigita OESTREICH, *Einleitung*, in: Gerhard Oestreich, *Strukturprobleme der frühen Neuzeit. Ausgewählte Aufsätze*, Berlin 1980, s. 7–8.

14 N. ELIAS, *The Civilizing Process*. K vlivu jeho teorie na historiografii viz Richard van DÜLMEN, *Norbert Elias und der Prozess der Zivilisation. Die Zivilisationstheorie im Lichte der historischen Forschung*, in: Karl S. Rehberg (ed.), *Norbert Elias und die Menschenwissenschaften. Studien zur Entstehung und Wirkungsgeschichte seines Werkes*, Frankfurt a. M. 1996, s. 264–274.

15 V. BŮŽEK a kol., *Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikty*, Praha 2010, s. 357–575.

16 Reinhart KOSELLECK – Klaus SCHREINER, *Von der alteuropäischen zur neuzeitlichen Bürgerschaft. Ihr politisch-sozialer Wandel im Medium von Begriffs-, Wirkungs- und Rezeptionsgeschichten*, in: Titíž (edd.), *Bürgerschaft. Rezeption und Innovation der Begrifflichkeit vom Hohen Mittelalter bis ins 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1994, s. 11–39.

chvíli, kdy bylo možné novoměšťana usměrnit a donutit ho „*srovnati se s tauto obcí v řádích duchovních i světských.*“¹⁷ Nastavené parametry pak pro žadatele o městské právo představovaly i určitou předem danou limitu, kterou nebylo možné obejít, a překonat ji znamenalo přizpůsobit se.

Výsostně autonomní proces udělování městského práva radou byl však pod vlivem společenských událostí první poloviny 17. století soustavně narušován z vnějšku, tedy hlavně ze strany panovníka, ale i jiných mocenských struktur. A právě v kontextu konfesně-politického zápasu mezi stavovským přístupem a absolutistickými tendencemi je možné tyto externí zásahy následně chápat jako jeden z projevů konce městského partikularismu a úspěchu centrální moci státu. Konkrétně pak můžeme vypíchnout zejména náboženskou otázku a momenty, kdy parametry, za kterých byl žadatel o městské právo přijat, se dokonce měnily zpětně. Přiznáním městského práva se otevřela i přející náruč města a nestačilo ji jen formálně přijmout, ale bylo nutné se s ní ztotožnit a neustále dokazovat toto bratrství, jak symbolicky v nejrůznějších veřejných situacích, tak zcela reálně, například v době ohrožení města.¹⁸

Nutnost sounáležitosti naznačují i užití prameny při výzkumu, respektive ve všech knihách měšťanských práv, evidujících udělení práva, je tato skutečnost naznačována a liší se pouze formou, jakou byla zapsána. V hradčanské městské knize se pravidelně dočítáme: „... *J.M.K. věrnost poddanost a pánu purkmistru a pánům poslušnost sousedskou zachovati s sousedy ve svornosti bydleti ...*“¹⁹ Je zcela zřejmé, že vztah, který je zde naznačen vůči králi a poměr vůči radě a obci je postaven na jiném základu. Podřízenost postavení vůči králi je zcela patrná, avšak vztah vůči členům rady je v zásadě dvojitý. Rada je na jednu stranu tím, kdo usměrňuje s „*pěčí otcovskou*“, na druhou stranu pak její členové patří zároveň do městské obce jako ostatní plnoprávní měšťané, kteří žili na určitém, hradbami a městským právem vymezeném místě. Svědčí to o korporativní povaze komunity města, a z toho vyplývá potřeba spolupráce a svornosti zejména v době krize, protože „*obec nic jiného není, nežli nějaká společnost a shromáždění lidí, kteříž se jistými právy a pořádky řídí a spravují, jsauce dostateční k ochranění statečkův a životův svých.*“²⁰

17 Josef a Hermenegild JIREČKOVÉ (edd.), *M. Brikcího z Licka Práva městská*, Praha 1880, s. 25, artikel XLVIII. konšelských práv.

18 K problematice a terminologii viz Karl S. BADER – Gerhard DILCHER, *Deutsche Rechtsgeschichte, Land und Stadt – Bürger und Bauer im Alten Europa*, Frankfurt a. M. 1999., s. 447–448; K potřebě sounáležitosti ve středověkých městech: Jacques ROSSIAUD, *Měšťan a život ve městech*, in: Jacques Le Goff (ed.), *Středověký člověk a jeho svět*, Praha 2003, s. 136n.

19 Archiv hlavního města Prahy (dále AMP), Sběrka rukopisů, *Práva měšťanská, smlouvy (1555–1671, 1565–1591)*, Hradčany, sig. 573. Srovnej: Jaroslava MENDELOVÁ (ed.), *Knihy měšťanských práv na Novém Městě pražském (1582–1657)*, Libri Civitatis VI., Praha – Ústí nad Labem 2012.

20 Josef JIREČEK (ed.), *Pavel Krystyan z Koldína, Práva městská království českého a markrabství moravského*, Praha 1876, s. 22, artikel A. XXXVIII. II.

V podstatě podle socio-ekologické teorie aplikované na raně novověké město můžeme následně uvažovat, že oč menší je prostor města a sociální distance a naopak hlubší dělba práce a vnitřní diferenciacie, o to více je nutná integrace a kooperace.²¹

Identifikace s novou komunitou zároveň vedla k oproštění se od identity, kterou sdílel příchozí s komunitou v místě původu. Podstata tohoto ztotožnění se s obyvateli města žijícími ve svornosti je však daleko komplikovanější. Identifikace s městem a jeho reprezentací a celkově potřeba jednoty nesouvisely jen s podstatou svornosti odrážející se v městském právu, protože „*svorností maličké věci zrost berau, nesvorností pak veliké k roztržitostem, ano i v nic přicházejí.*“²² Identifikace vycházela i z celé řady interakcí a volního utužování sociálních vazeb na základě etnické nebo náboženské příslušnosti.

Na druhou stranu právě pestrost komunit vytvářela i třecí plochy (v případě rudolfínské doby zaznamenáváme v Praze celou řadu konfliktů) a mohla být i částečnou příčinou rozměňování vnitřní integrity městské společnosti a ohrožovala princip kolektivistického chápání města.²³ Podstata takovéto identifikace pak kombinuje dvě roviny, kdy se v první rovině příchozí ztotožňuje se stavovskou rolí a s měšťanskou komunitou a na tomto základě pak sdílí společné normy. Ve druhé rovině identita přesahuje jeho sociální status i hranici města na základě například konfese nebo daleko užší vazby na královské a zemské úřady sídlící v Praze.²⁴ Kolektivní identita měšťanů podmiňovala i způsob, jakým měšťan z pohledu vlastních norem a hodnot nahlížel na ostatní, kteří nebyli měšťany, a odrážela tak interní a externí momenty identifikace vycházející z kontextu stavovského uspořádání.

21 Více viz Hans Ch. RUBBLACK, *Political and Social Norms in Urban Communities in the Holy Roman Empire*, in: Kaspar von Greyerz (ed.), *Religion, Politics and Social Protest. Three Studies on Early Modern Germany*, London 1984, s. 50–51.

22 Nebo P. K. z Koldína alegorická charakterizovaná nutnost jednoty v případě rady, protože „*kdyby jeden vůz od rozdílných formanův s předu i s zadu koňmi tažen býti měl, tak žeby jedni sem, druzí tam jej, a jedenkaždý k sobě obracet i natahovati chtěli.*“ Obdobně pak: „... *jedna loď od nesvorných plavcův kdyby byla spravována, aby jedni k veychodu slunce a druzí k západu tůž loď vesly svými hnali: tehdy nic nesvedou a nespůsobí*“; J. JIREČEK (ed.), *Pavel Krystyan z Koldína*, s. 21, artikl A. XXXVIII. I.

23 Viz Jaroslav PÁNEK, *Italové, Nizozemci a Němci*, s. 67–74. Srovnej: J. MILLER, *Uzavřená společnost*, s. 224; V. BŮŽEK a kol., *Společnost českých zemí*, s. 534–557. Obdobné konfliktní situace můžeme zaznamenat i na úrovni rada – měšťané, kdy zejména v raném novověku městské rady stále více stupňovaly míru neformální sociální kontroly nad obyvatelstvem města, viz Joachim EIBACH, *Burghers or Town Council: Who was Responsible for Urban Stability in Early Modern German Towns?*, *Urban History* 34, 2007, č. 1, s. 14–26.

24 Richard JENKINS, *Social identity*, 3. vyd., London – New York 2000, s. 37–48; P. BURKE, *History and social*, s. 58–59; popřípadě Miloš ŘEZNÍK, *Historické formy kolektivních identit, moderní národ a teritoriální patriotismus. Úvod do problematiky*, in: Martin Elbel (ed.), *Limity a možnosti historického poznání. Sborník z cyklu přednášek*, Olomouc 2008, s. 145–156.

V rámci badatelského nahlížení pak následně můžeme pracovat se dvěma možnými protichůdnými pohledy na kolektivní identitu, které jsou zároveň podstatou hlavního sporu v rámci sociální teorie. První přístup upřednostňuje vlastní chápání a rozlišování vlastního vztahu sociálního aktéra a má intencionální povahu. Druhý se naopak snaží podchytit vzorce chování z perspektivy mimo zkoumaný kontext.²⁵

Kromě obecného deklaratorního vyjádření vycházejícího z práva máme k dispozici minimum pramenů, které bychom mohli vztáhnout k novým měšťanům a zároveň i k jejich prezentované identifikaci s obcí a které by byly souběžně platné jako podklad pro jakékoli závěry. Většinou si musíme vystačit pouze s pramennými stopami, jež tuto skutečnost nebo spíše pouze naléhavou nutnost identifikace naznačují. Podstatu identifikace a možná východiska nahlížení na jednotlivé roviny tohoto procesu nám pak zprostředkovává zápis z počátku 17. století v knize Starého Města pražského *Chaos rerum memorabilium*: „*Dosahujíc městského práva účastnost a spolek máš v jménu, svobodách, obyčejích, mravích, zvyklostech, pomoci, podstatě, ochraně, obraně, štěstím i neštěstím oučastníkem jsi.*“²⁶ Nový příchozí je tak podle ideální konstruktu nejen příjemcem, ale následně i tvůrcem identity města, která je jím posilována a zároveň je tím i zajištěna její kontinuita. Tak, jako bylo nalézáno právo v městských knihách a právních sbírkách, nalézáme identitu města prostřednictvím měšťanů. V momentě, kdy se z migranta stal člen měšťanské obce, se jeho identita stala i identitou města. Proměnou statusu jako cíle sociálního posunu se z příchozího, více či méně „pasivního“ objektu disciplinace podřízeného rozhodnutí rady, kterému je při jeho přijetí do měšťanské komunity ukládáno „*s touto obcí se srovnati v řádích,*“²⁷ stává za dodržení norem a zvyklostí aktivní plnoprávný subjekt účastnící se nejrůznějších sociálních interakcí a akcí v rámci komunity, kterou doplňuje jako dílek komplikovanou mnohvrstevnou skládku.

Hradbami úzce vymezený prostor města s domy, ulicemi a jeho obyvateli a z toho vycházející nutné sociální interakce působily na obyvatele města, kteří před přijetím práva v daném sídle po nějaký určitý čas zaručeně žili, jako mediátor přejímání identity města. Tato preinteraktivní fáze byla završena při udělování práva formalizovanou deklarací vůle žít v komunitě na základě jejich zvyklostí. Z výsady, která umožnila příchozímu žít těsněji uprostřed měšťanské obce, plynula následně řada omezení a povinností souvisejících s organizací společenství nebo s prostorovým uspořádáním sídla. Bylo žádoucí ze strany příchozího je recipročně splatit věrností v podobě abstraktního vymezení *trpění*

25 R. JENKINS, *Social identity*, s. 46, 48.

26 AMP, Sbírnka rukopisů, *Chaos rerum memorabilium III*, sig. 324, fol. 254 in: Josef TEIGE (ed.), *Seznamy měšťanů pražských, I. Staré Město*, Almanach královského hlavního města Prahy 8, 1905, s. 106.

27 J. a H. JIREČKOVÉ (edd.), *M. Brikcího z Licka*, s. 25, práva konšelská, artikul XLVIII.

s městem po dobu tří následujících let, respektive v optimálním případě natrvalo.²⁸ Zároveň tím byla zajištěna i kontinuální loajalita a neustálé prohlubování identifikace s daným městem. Konotace vycházející z tohoto substantiva, které souvisejí s výčtem situací, výsad a obyčejů uvedených ve výše odkazovaném prameni *Chaos rerum memorabilium*, odkazují také ke dvěma směrům, jak *trpění* s městem chápat a jak na něj nahlízet v případě novoměšťanů, protože ty se snažíme zachytit především.

Připravenost dostat deklarovanému trpění s městem je u některých přijímaných konkrétnizována často jako reakce na aktuální politicko-bezpečnostní situaci města. Právě první polovina 17. století je obdobím, které pražským městům přineslo řadu krizových okamžiků nejen v souvislosti s třicetiletou válkou. Pohromy a krize, které zasáhly město, byly právě tím správným podnětem ke kolektivní akci v podobě obrany v době obléhání nebo například hašení požáru.²⁹ Přesně v této souvislosti udělila například rada Nového Města pražského městské právo Jiříkovi Bohdaneckému z Nového Města nad Metují s tou podmínkou, „aby sobě co nejdříveji mušket a sukničku spraviti hleděl.“³⁰ Jeho přijetí v roce 1641 jistě souviselo s nebezpečím ze strany švédských vojsk, která dva roky předtím přímo ohrožovala Prahu. Totožnou povinnost můžeme doložit na Hradčanech, kde vedle zápisu o přijetí Hanuše Römelta byl dopsán dodatek, že „mušketu složil v středu po sv. Ondřeji léta 1613.“³¹ Obdobně v únoru roku 1641 rozšířil řady novoměstských měšťanů ručnickář Jan Štifter, příchozí z dolnorakouského Loosdorfu.³² Jako podmínku jeho přijetí si zástupci města vymínili, že pokud bude potřeba, tak musí pro město vykonat práci za dvacet říšských tolarů.³³

Analogickou informaci získáváme i z pramene, který vznikl se značným časovým odstupem od sledovaného období, na počátku 18. století, v roce 1710. Díky svému obsahu představuje důležitý zdroj poznání doplňující kontext přijímání měšťanů do Prahy v 17. století a na jeho základě můžeme usuzovat o konkrétním obsahu požadavku na novoměšťany, tedy *trpění* s městem. Zároveň přináší důkaz o prezentaci kolektivní identity a akcích měšťanů. Jedná se o soupis povinností nových měšťanů na Starém Městě pražském. Konkrétně ho uvozuje nadpis „Kurtze Information die junge Bürgerschaft in

28 „... Srovnáš-li se s tímto městem, máš také trpěti zlé i dobré za tři léta pořád sběhlá a potom, pokudžby P. Bůh života aby tu mezi námi popřál.“ AMP, Sb. rukopisů, *Chaos rerum memorabilium* III, sig. 324, fol. 254, in: J. TEIGE, *Seznamy měšťanů pražských*, s. 105.

29 Blíže o vnímání katastrof působících na městskou komunitu Jaroslava PEŠKOVÁ, *Dějinné vědomí katastrofy*, Documenta pragensia 16, Praha 1998, s. 141–144.

30 AMP, Sbírka rukopisů, *Kniha měšťanských práv 1 (1612–1658)*, Nové Město pražské, sig. 559, fol. 248r.

31 AMP, Sbírka rukopisů, *Práva měšťanská, smlouvy (1555–1671, 1565–1591)*, Hradčany, sig. 573, fol. 46r.

32 Zachovací list, AMP, Sbírka papírových listin, sig. PGL II – 396.

33 V závěru zápisu se praví: „... a provozování živnosti městské povoleno. Za kterouž to volnost udělení městského práva má řemeslem svým zámečnickým co zapotřebí bude obci díla za dvacet říšských tolarů udělati.“ AMP, Sb. rukopisů, *Kniha měšťanských práv 1 (1612–1658)*, NMP, sig. 559, fol. 248v.

*der könig: Alte Stadt Prag betrefendt.*³⁴ Bezprostředně za zmínkou o poplatku za udělené právo nacházíme požadavek, aby si novoměšťan co nejdříve opatřil „*eine Fesile oder Musquete*“, tedy pušku nebo mušketu, a je zde odkazováno, že opatření má platnost „*von Zeit der bayerischen Troublen.*“³⁵ Je nepochybné, že jsou tím míněny vojenské operace v rámci válek o španělské dědictví, kdy události zejména z roku 1704 a bezprostředně po prohrané bitvě u Höchstädtu vedly k obsazení bavorských měst vojsky nepřítelů a tuto zátěž nesla města v podstatě až do konce válek.³⁶ Dále bylo upravováno, jaké oblečení v rámci městské gardy má mít měšťan (stejně jako *alter Bürger*), kde a do které čtvrti se má v případě potřeby dostavit a co dodat. V návaznosti pak, kolik který cech má postavit osob (ševci 40, zedníci 10 tovaryšů), jak mají být cechy ozbrojeny a vyzbrojeny a že mají zaplatit za vlastní pištce a bubeníky („*ex proprio die Pfeifer und Trümmel = Schläger bezahlen*“).³⁷ Opatření vycházejí z nutnosti, zároveň jde ale o prezentaci měšťanské jednoty a odhodlanosti k akci navenek, prezentovanou skrze „uniformu“, byť se tyto projevy vsvědčují novověku stávají nejen s ohledem na rozvoj vojenství stále více symbolické a ritualizované.³⁸ Oklikou se tak dostáváme opět k disciplíně veskrze v duchu foucaultovského pojetí.³⁹ Stejně tak i jiný zdroj nebezpečí, jakým byl pro město oheň, vyžadoval připravenost a spolupráci při jeho zdolávání. Ustanovení týkající se právě *Feyer Requisiten*,⁴⁰ z kterého výslovně nevyplývala pro novoměšťana žádná finanční zátěž, protože některé cechy vlastnily *kleine Spritzen*, ale volala právě po jeho spoluúčasti při jeho zdolávání.⁴¹

Celý proces a jeho proměnu je možné konkretizovat. Datace v dlouhodobém profilu řady zápisů vypovídají i o vlastní skupině osob žadatelů a novoměšťanů, tedy o organických trendech a zákonitostech vstupování do svazku s měšťanskou obcí, proměnných v čase jako odezvách na širší sociálně-ekonomické procesy fungující a vyvíjející se society. Odhodlání k podání žádosti o měšťanství v daném městě bylo nepochybně rozhodnutím, které měšťan nebo jakýkoli jiný zájemce nedělal jistě často a které zásadně určovalo další ubírání se jeho života v podobě hlubší integrace do komunity vybraného

34 AMP, Sbirka papírových listin, sig. PPL I – 243/12, soupis je datován v radě Starého Města pražského 17. prosince 1710.

35 AMP, Sbirka papírových listin, sig. PPL I – 243/12, pag. 1.

36 Nejnověji: Stefan SMID, *Der Spanische Erbfolgekrieg. Geschichte eines vergessenen Weltkriegs (1701–1714)*, Köln – Weimar – Wien 2011, s. 256–278.

37 AMP, Sbirka papírových listin, sig. PPL I – 243/12, pag. 2.

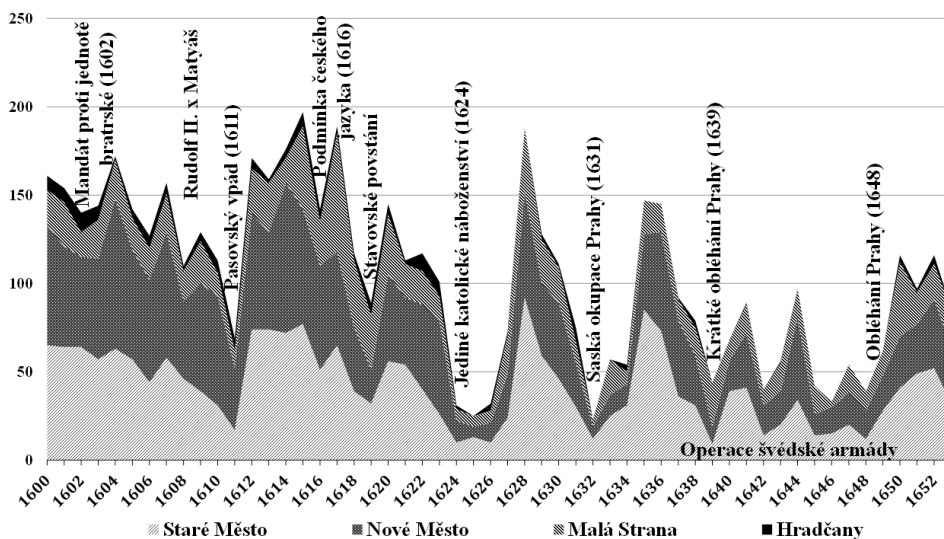
38 J. EIBACH, *Burghers or Town Council*, s. 25–26.

39 M. FOUCAULT, *Dohlížet a trestat*, s. 218–225, 244–274.

40 AMP, Sbirka papírových listin, sig. PPL I – 243/12, pag. 3.

41 AMP, Sbirka papírových listin, sig. PPL I – 243/12, pag. 3. Srovnej s Koldínovým zákoníkem: „*Ohňové ... Na tom zajisté založená jest měšťanská povinnost, aby štěstí i neštěstí aučastníci byli*“; J. JIREČEK (ed.), *Pavel Krystyan z Koldína*, s. 341, artikul O. XVIII.

sídla. Zvolit tak vhodnou dobu ke vstupu nebylo dílem náhody, ale pečlivého uvážení. Zápisy stejně tak nepřímo vypovídají i o proměně radní praxe.

Obr. č. 1: Kumulativní počet přijatých novoměšťanů do pražských královských měst v letech 1600–1653

Následné účelové sledování frekvence zápisů v knihách měšťanských práv jako odrazu dobových událostí je prostředkem k možnému posouzení dopadu těchto událostí na rozhodování osob žadatelů a proměnu radní praxe. Nejlépe se pak dají identifikovat události náhlé, které měly spíše negativní dopad na množství přijatých osob. Byly to zejména vojenské operace v prostoru Prahy a jejím bezprostředním okolí a dále pak i epidemie tyfu, dyzentérie nebo moru, často právě vojáky sem zavlečené, které následně vyvolaly ve městě přechodnou demografickou krizi, popřípadě uzavřely městské brány před příchozími ze zasažených oblastí.⁴²

42 Nevpuštění příchozích z postižených oblastí do města se týkalo v roce 1624 Jihlavy a Moravy, v roce 1634 Rokycan, v roce 1639 pražského Židovského města a v roce 1640 se tato nařízení týkala měst Tábora, Veselí, Prachatic, Loun, Žatce a Chomutova. Jaroslava MENDELOVÁ, *Třicetiletá válka a Nové Město pražské (1620–1650)*, Pražský sborník historický 31, 2000, s. 149–185.

Podíváme-li se na období prvních dvou desetiletí 17. století, můžeme na počtu nových měšťanů deklarovat nebyvalou konjunkturu rudolfínské Prahy, která pro příchodí poskytovala celou řadu příležitostí a možností, jak se etablovat do města. Na sklonku rudolfínské doby pak zaznamenáváme první výraznější migrační krizi 17. století. Již od roku 1608 má průběh grafu pozvolnou klesající tendenci a s příchodem roku přísun nových měšťanů rapidně klesá. Konflikt Rudolfa II. a jeho bratra Matyáše se pražských měst přímo dotýkal a snaha Rudolfa II. o revizi poměrů po vydání Majestátu napětí ještě více vyostřila. Příchod pasovských oddílů, které ovládly levobřežní Prahu, pak byl vrcholem této krize, kdy ve všech pražských městech za celý rok 1611 přijalo městské právo pouze devětašedesát osob. Tato krize jako by naznačila, že dlouhé 16. století, období konjunktury a relativní politické a náboženské rovnováhy brzy skončí a projeví se naplno rozpory uvnitř celé stavovské společnosti.⁴³ Přestože po nástupu Matyáše došlo k přesunu dvora do Vídně, neznamenal to propad v počtu nových měšťanů. Právě naopak, existence Majestátu a konec nahromaděné společenské tenze ze závěru vlády Rudolfa II. umožnily, že o městské právo mohli zažádat mimo jiné ti, pro které to bylo dříve z náboženských důvodů obtížné, nebo toto rozhodnutí v době nejistoty odložili. Stejně tak i některé osoby, které v předchozí době pobývaly ve městě a měly profit z masivní spotřeby Prahy, se patrně rozhodly na základě svých již existujících kontaktů ve městě zůstat a skrze městské právo se více přimknout ke komunitě některého z pražských měst. Bylo to i období, kdy na Starém Městě pražském přijalo právo nejvíce přijatých pod ochranu, kteří byli evidováni ve speciální knize, snad možná zavedené z důvodu enormního migračního tlaku.⁴⁴ Z hlediska četnosti přijatých novoměšťanů je nejvýraznější rok 1615, kdy bylo přijato téměř dvě stě osob. Nikdy později ve sledovaném období, možná s výjimkou roku 1628, nedosáhl roční přírůstek takové výše. Pouze rok 1680 překonal tuto bilanci, pravidelně pak až v 18. století.⁴⁵ Následně drobný meziroční pokles v roce 1616 můžeme položit do souvislosti se závěry generálního sněmu, který prosadil povinnost znalosti českého jazyka pro ty, kteří chtěli získat městské právo nejen v pražských městech. Ve své podstatě se ale jednalo nejen o pozdní tah, který měl přispět

43 Jean de VRIES, *The Economic Crisis of the Seventeenth Century after Fifty Years*, *The Journal of Interdisciplinary History* 40, 2009, č. 2, s. 151–194; Fernand BRAUDEL, *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century: The perspective of the World*, Los Angeles 1992, s. 78–79. Srovnej: Terence McINTOSH, *Urban Decline in Early Modern Germany: Schwäbisch Hall and Its Region 1650–1750*, Chapel Hill 1997, s. 42–49.

44 AMP, Sbirka rukopisů, *Přijetí pod ochranu, Manuale album (1609–1618)*, Staré Město pražské, sig. 553.

45 Eva SEMOTANOVÁ, *Knihy městských práv – významný pramen předstatistického období. Příspěvek ke studiu přistěhovalectví do měst pražských v letech 1618–1770*, *Historická demografie* 10, 1986, s. 102–103.

k větší soudržnosti a hlavně obraně pozic stavovské opozice, ale také i o nepřiliš důsledně a dlouhodobě uplatňované opatření, jak naznačují zápisy v knihách měšťanských práv.

S vypuknutím stavovského povstání v roce 1618 začala etapa, kterou můžeme označit jako období nestability, kdy migrace a přijímání nových měšťanů podléhalo převratným a rychle se měnícím vnějším vlivům, jež do podmínek procesu vnášely nové silové prvky. Na krátkou dobu v době vydání konfедераčních článků generálním sněmem v roce 1619 můžeme uvažovat o jisté míře autonomie,⁴⁶ i když na druhou stranu stát se měšťanem některého z pražských měst znamenalo také podílet se na rostoucích výdajích stavů na vedení války. V kontextu řady požadavků kladených na obyvatele měst však městské právo mohlo znamenat i jistou výhodu v konkrétních situacích oproti ostatním obyvatelům, tak jako v případě příkazu krále Fridricha z 30. července 1620 směřovanému pražským radám, v kterém nařizuje svolat všechny měšťany a sousedy jakož i obyvatele, kteří, nemající městského práva, provozují obchod. A protože hrozí nebezpečí od verbovaných vojáků pro nevyplácení žoldu, mají být vybidnuti, aby půjčili pro obecnou potřebu peníze, stříbro a zlato. Zároveň ať sestaví dva rejstříky, do nichž zapíše jednak ochotné, jednak ty, kteří nic půjčit nechtějí. Těm, kteří nemají městského práva a patří do druhé skupiny, mají být jejich krámy uzavřeny.⁴⁷ Záhy po porážce povstání došlo k radikální změně, která natrvalo pro mnoho potencionálních zájemců limitovala možnost získat městské právo v jakémkoli městě v Českém království.

Restaurace císařské moci v roce 1620 znamenala obnovení přílivu nových měšťanů, kteří vycítili možnost uchytit se na uprázdněných pozicích v rámci města, popřípadě se jednalo o příchozí, kteří participovali na poklesu cen nemovitostí. Městské právo udělené v době povstání bylo zrušeno a následně systematicky výběrově obnovováno, tentokrát již s přísahou dědičné poddanosti. Na začátku 20. let zaznamenáváme také druhé maximum v případě četnosti uděleného práva na Hradčanech. Skutečným šokem z pohledu knih měšťanských práv se stávají roky 1624 a léta bezprostředně následující po vydání nařízení o jednotné katolické víře, v kterých se navíc plně projevil dopad hyperinflatione po státním bankrotu z konce roku 1623 a trvající pokuty a kontribuce, které byly na města uvaleny. O enormním tlaku na platby vyžadované po pražských městech a neschopnosti odvody plnit svědčí opakované výzvy ze strany místodržitelů. Můžeme to vidět například v psaní Karla z Lichtenštejna z 19. prosince 1624 adresované královským rychtářům a radám Starého Města, Nového Města a Malé Strany, v kterém konstatuje, že

46 Zde odkazují na článek XXI Konfederace stavů zemí Koruny české ze dne 31. července 1619: „*Pražané pak i jiná města svobodná v království Českém, třetího stavu užívající, ti se při svých svobodách v příčině přijímání do měšťanství zůstávají*“; Zdeněk VESELÝ (ed.), *Dějiny Českého státu v dokumentech*, Praha 2003, s. 152–158.

47 Václav LÍVA, *Prameny k dějinám třicetileté války*, díl III., 1618–1625, Praha 1951, s. 70.

již několik let neodvádějí kontribuce vůbec nebo v nepatrné výši, a vzhledem k tomu, že jsou osvobozeni od kvartýrování a poskytují vojákům pouze servicie, mají uvalit na zámožnější měšťany podle jejich poměrů mimořádnou kontribuci ve výši 6000 zl., respektive 4000 a 2000 zl.⁴⁸ Roky 1625 a 1626 jsou dokonce nejslabšími léty, kdy se k pražským obcím připojilo pouze šestadvacet nových měšťanů. Pro mnoho lidí se tak uzavřely městské brány a postavily je před zásadní životní dilema – přestoupit nebo hledat obživu na jiném místě.⁴⁹ Nivelizace poměrů v celém státě po zavedení nového zemského zřízení, opětovném potvrzení privilegií pražským měšťům v letech 1627 a 1628⁵⁰ a pomalé ukončování činnosti reformační komise⁵¹ opět přinesly krátkodobou konjunkturu v případě migrace.⁵² Průměr počtu příchozích v následujících třech letech se téměř přiblížil předválečným hodnotám, rok 1628 je se 188 přijatými dokonce druhým nejvýraznějším maximem v celém sledovaném období let 1600–1653.

Z 30. let rozpoznáváme prostřednictvím knih měšťanských práv zcela zřetelně přítomnost saského vojska ve městě. Počet přijatých v jednotlivých měsících roku 1631, pohybující se v průměru okolo šesti osob, náhle s příchodem listopadu klesá k nule.⁵³ Až do května následujícího roku, kdy byla Praha dobyta císařskými vojsky, tedy za dobu sedmi měsíců, přijaly městské právo na Starém Městě pouze dvě osoby v lednu 1632

48 V. LÍVA, *Prameny k dějinám*, s. 718.

49 Viz také: V. LÍVA, *Studie o Praze pobělohorské II. Rekatolisace*, in: Sborník příspěvků k dějinám hlavního města Prahy, 7, Praha 1933, s. 1–120; Lenka BOBKOVÁ (ed.), *Exulanti z Prahy a severozápadních Čech v Pirně v letech 1621–1639*, Praha 1999; nebo výstupy z konference konané v Ústí nad Labem v roce 1998, Michaela HRUBÁ (ed.), *Víra nebo vlast? Exil v českých dějinách v raném novověku*, Ústí nad Labem 2001.

50 AMP, Sběrka pergamenových listin, sig. PGL I – 69. a Jaromír ČELAKOVSKÝ (ed.), *Codex iuris municipalis I*, Praha 1886, s. 527–540, č. 309, s. 543–551, č. 311.

51 Cílem působení komise nebylo vylihnout město, ale snaha, aby co nejvíce měšťanů přestoupilo na katolickou víru. Viz také: J. MENDELOVÁ (ed.), *Dekrety reformační komise pro Nové Město pražské z let 1627–1629*, Documenta pragensia Monographia 24, Praha 2009, s. 10–27.

52 Tento trend se tak trochu nese v duchu základů migrační teorie stanovené již 19. století E. G. Ravensteinem, podle které jsou „prázdná místa“ velmi rychle zaplňována migranty z jiných oblastí. Ernst Georg RAVENSTEIN, *The Laws of Migration*, Journal of the Royal Statistical Society 52, 1889, č. 2, s. 241–301, zde na s. 286–289.

53 Sasové obsadili Prahu 15. listopadu 1631. Zde zejména odkazují na práce Oldřich KORTUS, *Počátky saského vpádu do Čech v roce 1631*, in: Ve znamení zemí Koruny české. Sborník k šedesátým narozeninám profesorky Lenky Bobkové, Praha 2006, s. 155–168; TÝŽ, *Praha za saského vpádu v letech 1631 a 1632*, Pražský sborník historický 36, 2008, s. 105–183; TÝŽ, *Pobělohorskí exulanti za saského vpádu v letech 1631 a 1632*, in: Od konfesijní konfrontace ke konfesijnímu míru. Sborník z konference k 360. výročí uzavření vestfálského míru, Ústí nad Orlicí 2008, s. 235–248. Popřípadě ještě souhrnně: Antonín REZEK, *Dějiny saského vpádu do Čech (1631–1632) a návrat emigrace*, Praha 1889.

a na Novém Městě jen jedna v březnu téhož roku.⁵⁴ Další jedinci přijali městske právo až v červnu a červenci 1632. Vedle toho v knihách nenacházíme ani žádné zmínky o obnovení práva navrátilcům z emigrace, byť se jednalo přibližně o třetinu rodin, které z Prahy předtím odešly.⁵⁵ Nejistota a násilí, které saská okupace Prahy přinesla, kdy nebylo jasné, jak dlouho budou trvat a zdali dojde k restauraci předbělohorských poměrů, způsobila společně se změnou chodu městských úřadů a kanceláře⁵⁶ v důsledku personálních změn váhání v otázce vstupování do svazku s městem. Navíc v paměti lidí byla jistě i upomínka na rušení městského práva všem osobám, které jej přijaly za *nepořádné vrchnosti* v době stavovského povstání.

Krátké obléhání Prahy na konci května roku 1639 vystupňovala ještě více epidemie, jež přišla hned po nich z Židovského města. Počet mrtvých začal narůstat v srpnu a září a opět klesat v únoru a březnu následujícího roku. Za celou dobu osmi měsíců pak přijalo městske právo pouze šestnáct osob, což je velmi málo oproti dlouhodobému průměru. Rozšíření přímých válečných operací v důsledku švédského vpádu zaznamenává křivka grafu v podobě výrazných podprůměrných hodnot. Celá 40. léta se pak nesou v duchu obav z těchto akcí a ani bezpečnost, jakou poskytovaly hradby města, nepřispěla s výjimkou let 1641 a 1644 k jakékoli progresivní tendenci v počtu přijatých. Tíseň způsobila i obnovená švédská ofenziva z roku 1645, kdy po bitvě u Jankova v následujícím půlroce (období března až srpen) bylo přijato pouze pět osob v celé Praze. Následně za dlouhého obléhání města od konce července až do počátku listopadu v roce 1648 nepřistoupil k žádnému pražskému městu ani jeden nový měšťan.

Po skončení třicetileté války, snad i pod vlivem privilegia Ferdinanda III. z roku 1649, umožňujícím pražským měšťanům opět nabývat deskových statků,⁵⁷ sice krátkodobě až do roku 1653 množství nových měšťanů stoupá, nedosáhne však již hodnot žádné z předchozích konjunktur. Všeobecný úbytek obyvatelstva v Čechách (ale i jinde v říši) a hospodářská regrese, a na druhou stranu vysoké daně, které přinesla válka, ve spojení s poklesem atraktivnosti Prahy, jež těžko vzpomínala na období, kdy hostila císaře a jeho dvůr, dokládají po roce 1653 celkově degresivní tendenci v množství nově přijatých měšťanů ve všech pražských městech. Ani bezprostředně následující období

54 Na Starém Městě to byli Kristián Hiltgartner a Claudius Sibourt, oba shodně 29. ledna; AMP, Sbirka rukopisů, *Práva měšťanská II. (1600–1660)*, Staré Město pražské, sig. 536, fol. 314r. A na Novém Městě přijal městske právo 8. března 1632 pouze Adam Talaš ze Solničky; AMP, Sbirka rukopisů, *Knihla měšťanských práv 1 (1612–1658)*, Nové Město pražské, sig. 559, fol. 189r.

55 Ivan BORKOVSKÝ a kol., *Dějiny Prahy*, Praha 1964, s. 351.

56 Viz Jaroslav DOUŠA, *Činnost a postavení pražských městských rad za saské okupace v letech 1631–1632*, *Documenta pragensia* 6/1, 1986, s. 182–197.

57 Tamtéž, č. 327, 330.

nepřineslo žádný výraznější vzestup počtu nových měšťanů a předválečná maxima byla vyrovnána až na sklonku 70. let 17. století.⁵⁸

Souhrnně výše zmíněné události však nevylučovaly, že tyto pohromy mohly přinášet i prospěch či příležitost pro určitý okruh lidí. Právě takové události s výrazným dopadem na prostor města nebo jeho okolí se jeví jako výrazné a reálně hmatatelné ve vztahu k motivačním faktorům migrace, které se pak mohou odrážet v četnosti, popřípadě v sezonnosti zaevidovaných příjetí. Na druhou stranu zde však vzniká určité riziko přecenění těchto vlivů na migraci osob mezi městy, neboť právě to, co se může jevit jako krize, může být z hlediska dlouhodobého chodu města pouhou každodenní událostí bez výrazného vlivu na změnu sociálně-ekonomické atraktivity daného sídla. K tomu je navíc nutné přihlížet i k celkovému dlouhodobému charakteru procesu přijímání, kontrastujícímu s převážně krátkodobými krizemi.⁵⁹ Navíc časová četnost přijatých může být sekundárně pozměněna v souvislosti se změnou praktik a kritérií městské kanceláře, která v důsledku dané krize omezovala příliv žadatelů o městské právo. Tak tomu bylo po vydání císařského reskriptu o jediném povoleném katolickém vyznání z března 1624 (vyhlášeného v dubnu), nebo v souvislosti s prostými administrativními opatřeními upravujícími zasedání, nebo s nečinností rady po přechodnou dobu, než okolnosti dovolily přejít opět na běžný režim. Přesto však, vycházíme-li z pojetí města, respektive chceme-li ho vidět jako koherentní komunitu tvořenou individuálními jedinci, lze tyto krize jistě přijmout jako relevantní, což ještě více platí při zaměření se na válečná léta první poloviny 17. století, která přinesla jednak mnoho převratných společenských změn, přítomnost vojska a ekonomickou krizi spojenou s dlouhou mincí, a jednak periodicky se opakující epidemie a požáry.

Nenadálé společenské, ekonomické a politické proměny, které přinesla první polovina 17. století v podobě pobývání a následného odchodu císařského dvora z Prahy, v podobě přítomnosti epidemií ve městě a zejména celého komplexu peripetií spojených s třicetiletou válkou, se výrazně odrazily na kolísajícím úhrnu i kvalitách příchozích. Limity nastavované městskou radou každého města a následně stále více i samotným státem proměňovaly podmínky, za kterých mohl dotyčný získat městské právo. Přísaha dědičné poddanosti králi, *iuramentum fidelitatis*, byla pouhým začátkem. Nařízená evidence vyznání a následné uzavření bran nekatolíkům v roce 1624 byly naprostou pohromou pro celé nekatolické Čechy, hlavní zdrojové území příchozích do pražských měst. Stejně tak původně zaručené dědičné právo pro jedince narozené měšťanům se v důsledku limity katolického náboženství stalo více než diskutabilní. Ohrožení města ze strany

58 E. SEMOTÁNOVÁ, *Knihy městských práv*, s. 102–103.

59 Blíže ke vnímání katastrof působících na městskou komunitu J. PEŠKOVÁ, *Dějinné vědomí katastrofy*, s. 141–144.

vojenských akcí vyvolávalo radou města přechodně kladené podmínky na žadatele o městské právo. Generace měšťanů, jež vyrostla v období neutuchajících bojů a všeobecné nejistoty a která tvořila pražské měšťanské obce, neměla v závěru sledovaného období mnoho společného s generací rudolfínské Prahy, byla již jiná. Jiný byl taktéž i způsob přijímání nových měšťanů. Město se proměnilo, ale idea společnosti měšťanů zůstala, jak můžeme zaznamenat na městských hradbách v roce 1648 v době obléhání Prahy Švédy.

Na jedné straně byly tyto skutečnosti výsledkem historického procesu, který můžeme klást do souvislosti s generální krizí a který zároveň výrazně ovlivnil proces udělování městského práva prostřednictvím vztyčení nových bariér. Na druhou stranu tyto bariéry mohly být překonány pouze skrze historicky legitimní přijetí absolutní morální odpovědnosti migrantů za jednání, na kterém závisel úspěch.⁶⁰

60 Příspěvek vznikl v rámci projektu SGS UJEP: *Být měšťanem. Městské subpopulace, kultura a sociální vazby od počátku novověku do 19. století* a projektu ESF OP VK: *Šance pro mladé výzkumníky na Univerzitě J. E. Purkyně*, CZ.1.07/2.3.00/30.0062.

Summary

Migration to the Prague Cities in the Context of the Thirty Years War.

Social Aspects and Town Hall Practice

In the beginning of the 17th century, Prague was the residential city of Rudolf II of Austria. Therefore, it was a really cosmopolitan and open city. Prague was not united at that time, but was composed of several independent towns. Until 1618, these Prague towns were wide open to new incomers. However, a decrease in the migration pool occurred between the 1620s and 1640s. The intensity of the influx of incomers changed not only due to the increasing or decreasing attraction of Prague as a settlement unit. Social and political changes were also reflected in the quantity of incomers and the quality of granting of privileged burgess-ship.

In an effort to move us towards a better understanding of urban society transition as a background to the 17th century 'General Crisis', this paper examines the main aspects of incomers' social strategy in their endeavour to become townsmen. Entrance to the city gates was just a marginal point on a long journey for the immigrant to connect with the social structure network and finally to obtain civic legal rights (privilege or permission granted by the city council to join the burgher community). According to the analysis regarding new burghers of Prague during that

period, we also should take into account the impact of long-term issues on the development of the burgher society and factors of integration. First of all, it was the economic situation of the town that was interrupted by short-term events, like natural disasters, epidemic outbreaks, military raids and significant social events, so common to the Thirty Years' War period, which threw the community into a state of flux. Secondly, this paper focuses on the political and confessional changes that fundamentally influenced urban self-government and subsequently each immigrant's aspiration to burgess-ship. As a result, the city councils representing the ostensible unity of each Prague town were forced by external powers to change the immigration policy.

After the Thirty Years' War, society undoubtedly changed and so did the social strategy and nature of migrants. The triumph of absolutism over parliamentarism, confessional control, economic conditions and institutional structure change demanded the distinctive social discipline of incomers. The people had changed, but the idea of a united society did not disappear, as we can note by their defence of the city walls during the Swedish siege of 1648.

Iveta COUFALOVÁ

„... was man in Dresden schauet,/ Und was AUGUST vollführt und bauet,/ Sieht man sonst nirgends auf der Welt“¹ Drážďany a Varšava v strategiích reprezentace moci Augusta Silného za velké severní války²

Abstract: „... was man in Dresden schauet,/ Und was AUGUST vollführt und bauet,/ Sieht man sonst nirgends auf der Welt“ *Dresden and Warsaw in the Strategies of the Representation of Power of Augustus the Strong during the Great Northern War*

The relation of August the Strong (1670–1733), Elector of Saxony and King of Poland, to Dresden and Warsaw and comparing his approach to these centres of Saxony-Poland during the Great Northern War (1699/1700–1721) are really thought-provoking topics. From the point of view of architectural changes (primarily the Dresden Residence and the Royal Palace and Saxon Palace in Warsaw) of both towns and also material culture (f. e. decoration) it is an attractive motif and the comparison breeds till unheeded questions reflecting August the Strong and representation of his power. The following text focuses on the relation of this Elector/King to the space of the town residences and also on the possibilities of „disciplination of the town space“ during the war.

Key words: (Great) Northern war (1699/1700–1721) – August the Strong – Saxony – Saxony-Poland – Dresden – Warsaw (Warszawa) – representation – architecture – festivals

1 Verše z básně opěvující především Grünes Gewölbe v drážďanském zámku, jejich autorem je lékař Daniel Wilhelm Triller (1695–1782), který je sepsal v roce 1732. Zde citace z: Johann C. HASCHKE, *Umständliche Beschreibung Dresdens: mit allen seinen äußern und innern Merckwürdigkeiten. Historisch und architektonisch, mit zugegebenem Grundriß I*, Leipzig 1781, s. 58. Srov. Karl CZOK, *August der Starke und seine Zeit. Kurfürst von Sachsen, König von Polen*, München – Zürich 2006, s. 141.

2 Studie vznikla v rámci grantu ESF OPVK *Konfesijní kultura mezi středověkem a moderní dobou – Posílení mezinárodního výzkumu na Katedře historie FF UP*, reg. č. CZ.1.07/2.3.00/20.0192.

V době velké severní války (1699³/1700–1721) se nabízí několik výrazných „městských osudů“ – za všechny jmenujme třeba Petrohrad, Gdaňsk či Lipsko.⁴ Jejich historie v tomto období je v trvalém hledáčku badatelů, ačkoliv i v těchto konkrétních případech zůstává mnoho otázek otevřených, především (paradoxně) u Petrohradu, který – troufám si tvrdit – má s ohledem na to, že teprve za velké severní války vznikl,⁵ jednu z nejčtenějších historiografických bibliografií vůbec.⁶ Protože velká severní válka byla vyvrcholením stoletého mocenského zápasu o takzvané *dominium maris Baltici*⁷ a současně o udržení Švédska mezi evropskými mocnostmi, promítlo se to rovněž na způsobu vedení války. Velká severní válka byla vleklým konfliktem, dalším v řadě, který mimo jiné charakterizovala přítomnost četných švédských vojsk mimo skandinávský prostor, současně byla válkou, v níž se dosud „vzdálené“ Rusko aktivně a trvale zapojilo do středoevropských mocenských sítí. Spojenectví Petra Velikého s Augustem Silným, tedy se sasko-polskou unií, významně ovlivnilo především polské záležitosti.⁸

3 Tento způsob datace volím s ohledem na formování spojenecké koalice mezi Sasko-Polskem, Ruskem a Dánsko-Norskem, které probíhalo již v roce 1699.

4 Petrohrad byl založen po první bitvě u Narvy. Srov. Iveta COUFALOVÁ, *Vivat kung Carolus! Bitva u Narvy 19. (30.) listopadu 1700 v kontextu mocenského zápasu na severu Evropy*, *Historie a vojenství* 51, 2002/1, s. 96–119, zde s. 99. Roli Gdaňsku, významného obchodního přístavu, v období sasko-polské unie nastiňuje příspěvek Miloše Řezníka z konference z roku 1997: Miloš ŘEZNÍK, *Die mächtige Bedeutung Danzigs in der Zeit der polnischen-sächsischen Verbindung*, in: Sachsen und Polen zwischen 1697 und 1765. Beiträge der wissenschaftlichen Konferenz vom 26. bis 28. Juni 1997 in Dresden (= Saxonia 4/5), Dresden 1998, s. 137–143. Konkrétně pro období velké severní války je metodologicky inspirativní práce Hannes SAARINEN, *Bürgerstadt und absoluter Kriegsherr. Danzig und Karl XII. im Nordischen Krieg*, Helsinki 1996. Lipsko je zajímavým příkladem rozkvětu města, které využilo příležitosti v součinnosti s myšlenkovou proměnou tehdejší Evropy (knížní trh, univerzita, osvěcenství) a jemuž se později v polovině 18. století přezdívalo také německé Athény, obecně Engelhard WEIGL, *Schauplätze der deutschen Aufklärung. Ein Städterundgang*, Reinbek bei Hamburg 1997, obzvláště s. 16–18, 31–47, 100–113; v rámci kulturní teorie vizualizace moci a disciplinace prostoru: Thomas WELLER, *Der Ort der Macht und die Praktiken der Machtvisualisierung. Das Leipziger Rathaus in der Frühen Neuzeit als zeremonieller Raum*, in: Christian Hochmuth – Susanne Rau (eds.), *Machträume der frühneuzeitlichen Stadt* (= Konflikte und Kultur – Historische Perspektiven, Bd. 13), s. 285–309.

5 Za tradiční datum založení Petrohradu se uvádí 16./27. 5. 1703.

6 Z posledních monografií o dějinách Petrohradu: V. S. BOBRYŠEV (ed.), *300 let vojennoj istorii Sankt-Peterburga. Sankt-Peterburg – vojennaja stolica, vojenno-naučnyj i vojenno-promyšlennyj centr strany*, Sankt-Peterburg 2003; Anatolij Viktorovič DARINSKIJ – Vitalij Ivanovič STARCEV, *Istorija Sankt-Peterburga*, Sankt-Peterburg 2002; Marina FEDOTOVA – Kirill KOROLEV (eds.), *Sankt-Peterburg. Avtobiografija*, Sankt-Peterburg – Moskva 2010; Erich DONNERT, *Sankt Petersburg. Eine Kulturgeschichte*, Köln – Weimar – Wien 2002.

7 Chápáno od počátku tzv. dánské, resp. švédské fáze třicetileté války. Josef ŠUSTA, *Úvahy o všeobecných dějinách. Velké milníky*, Praha 1999, s. 224. Srov. Robert I. FROST, *The Northern Wars. War, State, and Society in Northeastern Europe, 1558–1721*, Harlow – New York 2000, s. 226.

8 Záměr Augusta Silného byl však původně opačný – chtěl využít ruského spojenectví a vojáků k získání Livonska, kde chtěl zřídit pro Wettiny dědičné království. Plány, jež s livonským územím měl,

Podnětným tématem v době velké severní války je bezesporu vztah Augusta Silného k Drážďanům a Varšavě a srovnání přístupu tohoto panovníka k těmto dvěma centřům sasko-polské personální unie. Z hlediska architektonické proměny města i z pohledu hmotné kultury se jedná o velmi přitažlivé téma a komparační přístup vynáší dosud opomíjené otázky reflektující Augusta Silného a reprezentaci jeho panovnické moci.⁹ V následujících tezích se soustředím především na vztah panovníka k prostoru městských rezidencí a také na možnosti „disciplinace městského prostoru“ v době války. Drážďany a Varšava jsou totiž v tomto kontextu zajímavými badatelskými objekty a nabízí se tak řada metodologických postupů, jak tento badatelský potenciál podnětně využít. Následující text jednak shrnuje aktuální stav výzkumu, jednak nastiňuje další možnosti bádání. Rozhodně si však v této fázi a podobě neklade za cíl vyčerpávající komparaci – navíc prameny pro drážďanské prostředí se dochovaly v mnohem rozsáhlejším množství než prameny pro prostředí varšavské. Časovým rámcem studie je období velké severní

jsou zachyceny v bodech mj. v dokumentu „*Observationes Cura praesentem Statum Livoniae*“ z roku 1700: Hauptstaatsarchiv Dresden (dále jen HStA Dresden), 10024 Geheimer Rat / Geheimes Archiv, Loc. 9648/5. Srov. Johannes KALISCH, *Sächsisch-polnische Pläne zur Gründung einer See- und Handelskompanie am Ausgang des 17. Jh.*, in: Johannes Kalisch – Józef Gierowski (eds.), *Um die polnische Krone. Sachsen und Polen während des Nordischen Krieges 1700–1721*, Berlin 1962, s. 45–69, zde s. 47 a František STELLNER, *Rusko a střední Evropa v 18. století I*, Praha 2009, s. 36–44. Z polské historiografie srov. např. Józef Andrzej GIEROWSKI, *The Polish-Lithuanian Commonwealth in the XVIIIth Century. From Anarchy to Well-Organised State*, Kraków 1996, s. 83, 88–89, nebo Józef GIEROWSKI, *Polska Saksonia i plany absolutystyczne Augusta II*, in: Bogusław Leśnodorski (ed.), *Polska w epoce oświecenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, Warszawa 1971, s. 60–105; Jerzy TRZOSKA, *Kaprzy króla Augusta Mocnego, 1716–1721. Z problematyki morskiej z czasów saskich* (= *Prace centralnego muzeum morskiego w Gdańsku*, T. IX), Gdańsk 1993.

- 9 Obecně problematice sasko-polské unie viz především práce J. Staszewského, J. Gierowského, Kh. Blaschkeho a K. Czoka. Naposledy se problematikou sasko-polské unie z hlediska německo-polského potkávání zabýval Miloš ŘEZNÍK, *August der Starke. Guter Mäzen und schlechter König?*, in: Hans Henning Hahn – Robert Traba (eds.), *Deutsch-Polnische Erinnerungsorte*. Bd. 2: *Geteilt / Gemeinsam*, Paderborn 2014, s. 273–293, zde především 273–275 (shrnutí sasko-polské problematiky). Obě centra sasko-polské unie byla dosud hodnocena spíše „vedle sebe“ a povšechně, srov. např. Jerzy KOWALCZYK, *Die zwei Hauptstädte. Dresden und Warschau*, in: Werner Schmidt – Dirk Syndram (eds.), *Unter einer Krone. Kunst und Kultur der sächsisch-polnischen Union*, Leipzig 1997, s. 79–95. V poslední době stojí za pozornost především studie Elisabeth TRILLER, *Augustus the Strong's Polish Spaces of Representation*, in: Piotr Salwa (ed.), *Polish Baroque, European Contexts. Proceedings of an International Seminar held at The Institute for Interdisciplinary Studies „Artes Liberales“ University of Warsaw June 27–28, 2011*, Warszawa 2012, s. 95–123 – s některými jejími závěry se jistě bude ještě na odborném poli polemizovat (např. úvahy o architektonické podobě Augustem iniciovaných staveb a úprav prostorů ve Varšavě, s. 119–121). Určitou výjimkou naznačující možnosti komparace je práce Jana Harasimowicze, která však ze svého srovnání vynechává Varšavu: Jan HARASIMOWICZ, *Representation of the Court and Burghers in the Baroque Cities of the High Road. Kraków, Wrocław, and Dresden in the Historical Comparison*, in: Gary B. Cohen – Franz A. J. Szabo, *Embodiments of Power. Building Baroque Cities in Europe* (= *Austrian and Habsburg Studies* 10), New York 2008, s. 97–119.

války a s ní související vojenské a politické události, které kontextualizují s kulturními dějinami a reprezentačními přelomy vlády Augusta Silného v sasko-polské unii.

I přes rozdílný politický, náboženský či ekonomický vývoj v saském kurfiřtství a polském království měly Drážďany a Varšava překvapivě podobné pozice. Rezidenčním centrem Saska, tedy území rozděleného mezi několik rodinných linií wettinského rodu, se Drážďany staly až ke konci 15. století, po takzvaném lipském dělení (Leipziger Teilung) v roce 1485. Duchovním centrem wettinského rodu a jeho vlády v kurfiřtství i vévodství byla i nadále Míšeň, sídlo nejvlivnějšího saského biskupství. Stejně tak i Varšava se správním centrem Rzeczypospolite stala přibližně sto let před začátkem velké severní války – roku 1609 zde začal Zikmund III. Vasa představovat zámeckou rezidenci ve své stále reprezentativní sídlo (tento *zamek królewski* byl královskou rezidencí již od roku 1526).¹⁰ Díky jeho úsilí Varšava převzala správní úlohu od Krakova, který však zůstal nadále polským duchovním centrem – v katedrále na wawelském hradě se konaly korunovace polských králů. Varšavu i Drážďany tedy v tomto ohledu spojuje především fakt, že ve století před nástupem Augusta Silného do čela Saska a Polska probíhal v obou městech čilý stavební ruch, jehož cílem bylo vyzdvihnouti těchto měst do čela dané země nejen formálně, ale rovněž fakticky. Augustovy stavební aktivity v obou městech jednak navazovaly na aktivity jeho předchůdců, jednak jejich prostřednictvím rozvíjel a deklaroval svůj aktivní politický program.¹¹

Saský kurfiřt Friedrich I. August, řečený rovněž August Silný,¹² byl roku 1697 zvolen dle principu *electio viri tim* na Woře u Varšavy polským králem. Stalo se tak po smrti Jana III. Sobieského (1696) – v celoevropském měřítku ctěného křesťanského rytíře a hrdiny protitureckých válek, obzvláště po obléhání Vídně (1683) – a následném více než ročním vyjednávání o vhodném kandidátovi na polský trůn. Spojením saského kurfiřtství a polsko-litevského soustátí v Augustově osobě – v Polsku vládl jako král

10 Maria BOGUČKA, *Miasta a władza centralna w XVI–XVIII wieku w Rzeczypospolitej w perspektywie europejskiej: kształtowanie się specjalnego statusu Warszawy w dobie nowożytniej*, Rocznik Warszawski 36, 2008, s. 129–141 a Maria BOGUČKA, *Transformacja w stolicę. Warszawa w latach 1526–1795: stan badań i postulaty badawcze*, in: Rocznik Warszawski 32, 2004, s. 11–23.

11 Srov. Paul FRIEDL, *Warschau Sächsische Achse. Die Planungen Augusts des Starken für seine polnische Residenz im Kontext seiner Unionspolitik*, in: Anna Ananieva – Alexander Bauer – Daniel Leis – Bettina Morlang-Schardon – Kristina Steyer (eds.), *Räume der Macht. Metamorphosen von Stadt und Garten im Europa der Frühen Neuzeit*, Bielefeld 2013, s. 91–115, zde s. 95–97 a Matthias MÜLLER, *Die Inbesitznahme und Transformation des Stadtraums durch den Fürsten. Ein vergleichender Blick auf Florenz, Dresden und Marburg zu Beginn der Frühen Neuzeit*, in: A. Ananieva – A. Bauer – D. Leis – B. Morlang-Schardon – K. Steyer (eds.), *Räume der Macht*, s. 25–63, zde s. 43–47.

12 Přídomek „Silný“ získal Fridrich August I. / August II. až později, pravděpodobně na základě pověstí o svých mimořádných fyzických vlastnostech. Toto pojmenování zde používám záměrně, kvůli zjednodušení jeho rozdílných pojmenování v saském kurfiřtství a polském království.

August II. a stal se tedy takzvaným panovníkem ve dvojí službě¹³ – vznikla personální unie, spojující státní útvary, které spolu sice dříve – i s ohledem na svoji polohu – zahraničněpoliticky samozřejmě do kontaktu přicházely, avšak státní celek nikdy netvořily, neměly tehdy ani společnou hranici.¹⁴ Protestantské Sasko bylo zemí soustředěnou především na západní, „říšský“ prostor; konfesně pestřejší Polsko, resp. polsko-litevská unie, bylo rozlehlým státním útvarem, který se během předcházejícího století potýkal obzvláště s ruskými a švédskými velmocenskými zájmy.¹⁵ Navíc podle polského historika Andrzeje Wyczańskiego nešlo přehlédnout, že „Sasko tehdy patřilo k nejbohatším a neefektivněji organizovaným územím říše“.¹⁶

Vláda Augusta Silného v Polsku byla podmíněna jeho přestupem na katolickou víru.¹⁷ Tento akt,¹⁸ k němuž došlo v tajnosti prostřednictvím jeho příbuzného z vedlejší wettinské větve Christiana Augusta Sasko-Zeitzského (1666–1725),¹⁹ se stal po celou Augustovu vládu problémem jak v kurfiřtské, tak v královské části monarchie.²⁰ Situace Augusta Silného nebyla komplikovaná jen na zemské úrovni, nepominutelnou v protestantském prostředí byla rovněž skutečnost, že se vzdal „víry svých předků“ – saští kurfiřtí byli z pozice země, z níž pocházel Martin Luther a kde se luteránství prosadilo „celoplošně“ nejrychleji, hlavou direktoria luteránských a reformovaných říšských stavů (tzv. *Corpus*

13 Srov. studie Karla Czoka a Jacka Staszewského o Augustu Silném in: Heinz DUCHHARDT (ed.), *Der Herrscher in der Doppelpflicht. Europäische Fürsten und ihre beiden Throne*, Mainz 1997, s. 187–222, zde. s. 190–191 a 213.

14 Mezi Polskem a Saskem tehdy leželo Slezsko (t. č. součást Koruny české, tedy habsburské monarchie) a Prusko.

15 Z posledních prací o problematičnosti této personální unie např. Rex REXHAUSEN (ed.), *Die Personalunionen von Sachsen-Polen 1697–1763 und Hannover-England 1714–1837. Ein Vergleich* (= Deutsches Historisches Institut in Warschau Quellen und Studien, Bd. 18), Wiesbaden 2005. Srov. Jacek STASZEWSKI, *Die Entstehung der sächsisch-polnischen Union. Die polnischen Königswahlen 1697–1733*, in: Werner Schmidt – Dirk Syndram (eds.), *Unter einer Krone. Kunst und Kultur der sächsisch-polnischen Union*, Leipzig 1997, s. 71–73.

16 Andrzej WYCZAŃSKI, *Polen als Adelsrepublik* (= Klio in Polen, Bd. 5), Osnabrück 2001, s. 322.

17 J. STASZEWSKI, *Die Entstehung*, s. 71–73. Srov. Philipp HILTEBRANDT, *Die Polnische Königswahl von 1697 und Konversion Augusts des Starken*, Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 10, 1907, s. 152–215; Paul HAAKE, *Die Wahl Augusts des Starken zum König von Polen*, Historische Vierteljahresschrift 9, 1906, s. 31–84; Paul HAAKE, *Der Glaubenwechsel Augusts des Starken*, Historische Vierteljahresschrift 10, 1907, s. 382–393.

18 HStA Dresden, Geheimer Rat, Loc. 10330/15.

19 Christian August byl tehdy biskup v uherském Rábu (maď. Győr, něm. Raab), později ostrihomský arcibiskup. Ke katolické víře rovněž konvertoval v dospělosti. Jochen VÖTSCH, *Christian August, Herzog von Sachsen-Zeitz*, in: Martina Schattkowsky (ed.), *Sächsische Biografie*, Online-Ausgabe: <http://www.isgv.de/saebi> (el. přístup 27. 4. 2014). Srov. též Ines PEPER, *Konversionen im Umkreis des Wiener Hofes um 1700*, Wien – München 2010, především s. 30 a 37.

20 Wieland HELD, *Der Adel und August der Starke*, především s. 47n. Ani ve většinově katolické, polsko-litevské části Augustovy monarchie nebyla Augustova pozice bezproblémová, srov. např. Mariusz MARKIEWICZ, *Rady senatorskie Augusta II (1697–1733)*, Wrocław – Kraków 1988.

Evangelicorum) na říšském sněmu.²¹ Komplikovaný vztah spojený se změnou vyznání poměr saského sídelního města Drážďan ke králi-kurfirťovi rovněž zasáhl a poznamenal.²² Kromě společenského znepokojení však měla tato změna i jinou, podnětnou stránku – August Silný umožnil, aby v Drážďanech působili i katoličtí umělci, kteří se významnou měrou podíleli na tom, že se z tohoto města stalo jedno z center tehdejší evropské kultury – týkalo se to architektury a stavitelství, malířství i hudby.²³

„Das Auge sieht sich nimmer satt, / Sagt Salomon in seinen Sprüchen./ Ach, dass er Dresden nicht gesehen hat! / Vermutlich hätt' er diesen Satz / Geändert, wo nicht ausgestrichen: / Hier an dem Königlichen Schatz / Womit das grüne Zimmer pranget, / Sieht sich das Auge völlig satt, / Dass es nichts mehr zu sehen verlangt, / Umsonst verreist man so viel Geld, / Vergebens wird mit grossen Kosten, / Nach Süd und West, nach Nord und Osten / Dies Reise hitzig fortgestellt, / Damit man fremde Wunder sehe; / Allein man findet in der That / Weit grösste Wunder in der Nähe. / Als man nicht in der Ferne hat. / Denn das, was man in Dresden schauet, / Und was AUGUST vollführt und bauet, / sieht man sonst nirgends auf der Welt...“²⁴

Báseň Daniela Wilhelma Trillera, jejíž část je uvedena i v názvu této stati, mimoděk nabízí – kromě reflexe Drážďan za Augusta Silného jako honosného kulturního města – také řečnickou otázku: Měl by Triller stejně oslnivý dojem i z druhého rezidenčního města sasko-polského soustátí? Anebo by polskou Varšavu prostřednictvím umělecké zkratky popsal podobně jako Jean-François Regnard,²⁵ podle něhož jedinou

21 Jürgen LÜH, *Kampf ums Direktorium. Preussen, Sachsen und die Führung des Corpus Evangelicorum*, in: Frank Gose – Winfried Müller – Kurt Winkler – Anne-Katrin Ziesak (eds.), *Preussen und Sachsen. Szenen einer Nachbarschaft*, Dresden 2014, s. 170–175.

22 Reiner GROSS – Uwe JOHN (eds.), *Geschichte der Stadt Dresden II. Vom Ende des Dreißigjährigen Krieges bis zur Reichsgründung*, Dresden 2006, s. 32n., Ulrich ROSSEAU, *Das bedrohte Zion: Lutheraner und Katholiken in Dresden nach der Konversion Augusts des Starken (1697–1751)*, in: Ute Lotz-Heumann – Jan-Friedrich Missfelder – Matthias Pohl (eds.), *Konversion und Konfession in der Frühen Neuzeit*, Heidelberg 2007, s. 212–235.

23 Tématu se v posledních letech komplexně věnuje především Barbara Marx, například: Barbara MARX (ed.), *Elbflorenz. Italienische Präsenz in Dresden 16.–19. Jahrhundert*, Amsterdam – Dresden 2000; Barbara MARX, *From Protestant Fortress to Baroque Apotheosis. Dresden from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, in: G. B. Cohen – F. A. J. Szabo, *Embodiments of Power*, s. 120–163. Srov. Jacek STASZEWSKI, *Polacy w osiemnastowiecznym Dreźnie*, Wrocław 1986, s. 22–40.

24 Citace z: Johann C. HASCHKE, *Umständliche Beschreibung Dresdens: mit allen seinen äußern und innern Merckwürdigkeiten. Historisch und architektonisch, mit zugegebenem Grundriß I*, Leipzig 1783, s. 58. Výše viz též pozn. 1. Srov. variaci in: Johann Georg KEYSSLER, *Neueste Reisen durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen [...]* II, Hannover 1751, s. 1303.

25 Jean-François Regnard (1655–1709), francouzský dramatik/dramaturg, svou zprávu o Varšavě (*Le oeuvres, T. I Contenant ses voyages de Flandres, d'Hollande, de Suède, de Dannemark, de Laponie, de Pologne et d'Allemagne*, Paris 1731) napsal v roce 1683, kdy Varšavou projížděl na své cestě Evropou, tedy ještě před nástupem Augusta Silného na polský trůn (1697). Cit. dle Alina ŽÓRAW-SKA-WITKOWSKA, *Muzyka na dworze Augusta II w Warszawie*, Warszawa 1997, s. 52.

zaznamenáníhodnou pamětihodností je zde sloup se sochou Zikmunda III. u královského zámku? Jiný autor z konce 17. století nebyl sice tak lakonický jako výše zmiňovaný Francouz, varšavský královský palác však zhodnotil vcelku příkře: „*Der Palast, den König Sigmund nach seiner Erwehlung dahin bauen lassen, hat keine Zugänge, und muß man gleichsam nur errathen, wo der Eingang ist, so gar eng und eingeschlossen ist der Ort, da man hinein kommen kan. Dieses Haußhat ein gar schönes Aussehen: Aber weder Gehöltze, Wasser, noch Garten ist darbey, ja auch keine Gelegenheit dergleichen zu haben oder anzurichten, aus Ursach weil es gantz nahe umgeben und eingefangen wird auf einer Seite von Häusern in der Stadt, und auf der andern von der Weixel.*“²⁶ Tento dojem můžeme srovnat i s dochovanými grafickými listy tohoto města, například z dílny J. G. Feygeho (1701),²⁷ E. G. Rinka (1711)²⁸ či Eliase Baecka (první polovina 18. století).²⁹

Názory dnešních odborníků na to, jak Varšava vypadala před a po panování Augusta Silného, resp. Wettinů, už tak jednoznačné nejsou³⁰ – dokladů především k podobě Varšavy na konci 17. století se mnoho nedochovalo, současně v historické interpretaci sehrál svou roli fakt, že vláda Wettinů v Rzeczypospolité nebyla přijímána bezvýhradně pozitivně – takzvané saské období je v polských dějinách chápáno zpravidla (diskurz se začal pozvolna měnit až od šedesátých let 20. století) jako „apokalyptická“ předehra k dělení Polska na konci 18. století. Dávat však Drážďany a Varšavu do protikladu jako „malý ráj“³¹ a nezajímavé místo kdesi na okraji Evropy není na místě. Z pohledu ana-

26 Polnischer Ceder-Hayn, *Das ist, Kurtz-gefaste, doch ausführliche Beschreibung Des Königreichs Polen [...]*, s. I. [Breslau] 1698 (neustránkováno) (<http://www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb10690740-7>, cit. 30. 3. 2014). Srov. P. FRIEDL, *Warschaws Sächsische Achse*, s. 91.

27 HStA Dresden – repro např. in: A. ŽÓRAWSKA-WITKOWSKA, *Muzyka na dworze*, s. 14–15.

28 Hanna WIDACKA, *Warszawa w grafice XVIII wieku ze zbiorów Biblioteki narodowej*, Warszawa 1993 – do tohoto souboru jsou zahrnuty i další grafické listy zachycující Varšavu i ve zde zkoumaném období.

29 Staatliche Kunstsammlungen Dresden (SKD) – repro např. in: *Goldener Drache – Weisser Adler. Kunst im Dienste der Macht am Kaiserhof von China und am sächsisch-polnischen Hof (1644–1795)*, Dresden 2008, s. 462–463.

30 Adam MIŁOBĘZKI, *Die Architekten in Polen zur Zeit der Herrschaft Augusts des Starken (1697 bis 1733)*, in: Kurt Milde (ed.), *Matthäus Daniel Pöppelmann 1662–1736 und die Architektur der Zeit Augusts der Starken*, Dresden 1990, s. 445–450, Jerzy KOWALCZYK, *August II. und die Warschauer Architekten*, in: Kurt Milde (ed.), *Matthäus Daniel Pöppelmann*, s. 452–463 a Jolanta PUTKOWSKA, *Das Ensemble der königlichen Residenzen Augusts II. in Warschau und der Anteil Matthäus Daniel Pöppelmanns an seinem Entstehen*, in: Kurt Milde (ed.), *Matthäus Daniel Pöppelmann*, s. 464–472. Rozporuplné hodnocení role Augusta Silného coby stavitele ve Varšavě vycházelo pravděpodobně z toho, že jeho role v polských dějinách byla dlouho hodnocena v zásadě negativně, až v posledních letech se výsledky bádání promítly do nestranného obrazu Augusta Silného v polské části jeho bývalé unie, srov. např. E. Triller, *Augustus the Strong's Polish Spaces*, s. 101–119. Srov. Harald MARX, *Sehnsucht und Wirklichkeit. Malerei für Dresden im 18. Jahrhundert*, Dresden 2009, s. 10n.

31 „Dresden (...) ist, nach eine gelehrten Ausländers Ausspruch, ein kleines Paradies,“ tak psal o tomto městě ve svém průvodci Drážďany *Das fast auf dem höchsten Gipfel seiner Vollkommenheit*

lyzujícího prosazování panovnického majestátu Augusta Silného je zajímavé sledovat, jak si počínal právě při budování, případně přestavování a vybavování svých sídel a jaké postupy v jednotlivých případech uplatňoval – a jak se od sebe v saských Drážďanech a polské Varšavě lišily.

Varšava byla centrem státního útvaru, který bylo složité ovládnout, a to nejen na přelomu 17. a 18. století, o čemž se mohl přesvědčit jak August Silný, tak později i jeho syn August III. August Silný od své královské korunovace (září 1697 v Krakově) počítal s tím, že bude mezi Varšavou a Drážďany pravidelně cestovat, v prvních letech své vlády dokonce jeho pobyty ve Varšavě převažovaly nad těmi v Sasku. Od prvního pobytu v hlavním městě Rzeczypospolite si zde budoval dvůr v podobě, na jakou byl zvyklý z Drážďan – významnou součástí varšavského dvora Augusta Silného tedy byli hudebníci a herci, jež si s sebou přivezl. Zásadní vliv na podobu dvorského itineráře měly také karnevaly – doba jejich konání se lišila dvůr od dvora, město od města – a další slavnosti, jejichž úloha ve společenském životě dvorské společnosti byla nezastupitelná, o čemž svědčí i to, že například v Paříži vycházel měsíčník *Mercurie Galant*, kde bylo možné dohledat kalendář těchto slavností na nejrůznějších evropských dvorech. Z velké části se jím rovněž řídil společenský život Augusta Silného³² (jak ve své z hlediska polských kulturních dějin o saském období průkopnické práci o hudbě a divadle na polském dvoře Augusta II. zrekonstruovala Alina Żórawska-Witkowska³³) – nešlo samozřejmě pouze o kratochvilnou zábavu, ale především o akt spojený s fenoménem panovnické reprezentace, panovník ukazoval jednak sebe a jednak zdůrazňoval své postavení jako symbolického „středu“. Ze tíživosti zvládat být na obou místech, tedy v Drážďanech i ve Varšavě, vyplývá i snaha rozdělit rovnoměrně čas mezi tato dvě sídelní města, jak bude ukázáno i níže v Augustových itinerářích.

Na počátku Augustovy vlády v Polsku se jeho sídlem stal již zmíněný královský zámek. Audience udílel v takzvaném trůnním sále. Nový král se snažil udržet a zmnožit podporu jednak od polských magnátů, což byl tradičně neuralgický bod královské moci v Rzeczypospolite, jednak od svých spojenců proti Švédsku, hlavně Ruska Petra Velikého a Dánska Frederika IV. Tento politický záměr se mu příliš nevydařil. Získat hlasy proti

prangende Koenigliche Dresden [...] Johann Christian Crell (ICCander, 1719). Srov. Harald Marx, *Sehnsucht und Wirklichkeit. Malerei für Dresden im 18. Jahrhundert*, Dresden 2009, s. 12.

32 Rytmus jeho cestám dával především itinerář karnevalových slavností. A. ŻÓRAWSKA-WITKOWSKA, *Muzyka na dworze*, s. 58–66, srov. Ulrich ROSSEAUX, *Freiräume. Unterhaltung, Vergnügen und Erholung in Dresden 1694–1830* (= Norm und Struktur. Studien zum sozialen Wandel in Mittelalter und Früher Neuzeit Bd. 27), Köln 2007, s. 85–97.

33 A. ŻÓRAWSKA-WITKOWSKA, *Muzyka na dworze*.

Augustu Silnému nebylo pro opozici těžké obzvlášť poté, kdy v roce 1702 Švédové Varšavu obsadili, a to včetně královského zámku.³⁴ August z Varšavy odjel, následující dva roky však často na polském území setrval. Z jeho itineráře pro období 1702–1704 vyplývá: 26. května 1702 opustil Varšavu z obavy před upadnutím do zajetí švédského vojska; do konce roku však nadále pobýval v Polsku (mj. v Krakově, Sandoměři, ve velkopolské Poznani, Kaliszi a Toruni); rovněž celý rok 1703 pobýval v Polsku, přemístoval se z místa na místo, pobýval mj. v Malborku, Elblągu, Lublině, zdržoval se i pod Varšavou; 31. prosince 1703 se vrátil do Drážďan. Již 29. ledna 1704 opět vyrazil na cestu z Drážďan do Krakova, kam dojel 3. února, následoval pobyt na různých místech Rzezypospolité (mj. v Baranowie, Brzozie, Jarosławiu, Sieniawie, Sokalu, Ujazdowie), 6. září byli Švédové vytlačeni z Varšavy, avšak zhruba v polovině září město opět dobyli, August se vrací z Polska do Drážďan, kam dorazil 30. listopadu („zcela neočekávaně a v doprovodu dvou či tří osob“).³⁵ Roku 1704 byl dokonce detronizován (do 1709) – podporu části polské šlechty a švédského krále Karla XII., který byl tehdy úspěšnější ve vojenských kampaních velké severní války, získal Stanisław Leszczyński, jenž byl – navzdory Augustovu hlasitému nesouhlasu – rovněž polským králem korunován (jeho korunovace na rozdíl od Augustovy proběhla ve Varšavě). O rozpolcenosti tehdejší polské společnosti, resp. přívrženců těchto dvou králů dodnes svědčí sousloví „od Sasa po Lasa“.³⁶ V období po detronizaci se August Silný zdržoval na polském území jen zřídka (a pokud vůbec, tak tajně).

Po saských neúspěšných vojenských akcích se Švédové dostali až do Drážďan, a to na sklonku léta 1706 (téhož roku Švédové zvítězili u Fraustadtu).³⁷ Drážďany tak byly rovněž konfrontovány s nepřítelem přímo. Švédští vojáci obsadili zámek, některé jednotky postupovaly dál až k Lipsku. Z dochovaných dokumentů vyplývá, že se obyvatelé s touto švédskou invazí szili vcelku rychle, nadmíru ohebná byla rovněž samospráva ve spolupráci s kurfiřtskými úřady – Švédové do města přišli na konci srpna 1706 a již v září se městem šířily jednak patenty vydané Augustem Silným,³⁸ jednak formuláře zjišťující škody a výdaje vzniklé přítomností nepřátelských jednotek.³⁹ Formuláře byly předtištěné

34 Srov. např. Mirosław NAGIELSKI, *Militarne kontakty polsko-szwedzkie w XVI-XVIII wieku*, in: Katarzyna Polujan, *Orzeł i trzy korony. Sąsiedztwo polsko-szwedzkie nad Bałtykiem w epoce nowożytniej (XVI–XVIII w.)*, Warszawa 2002, s. 37–49.

35 Podle *Unter einer Krone*, s. 49–53, zde s. 50.

36 Maciej FORYCKI, *Stanisław Leszczyński. Sarmata i Europejczyk 1677–1766*, Poznań 2006, s. 40–68.

37 Joachim KRÜGER, *Karl XII. – Der „heroische“ Militärmonarch Schwedens*, in: Martin Wrede (ed.), *Die Inszenierung der heroischen Monarchie. Frühneuzeitliches Königtum zwischen ritterlichem Erbe und militärischer Herausforderung* (= *Historische Zeitschrift / Beihefte. Neue Folge* 62/2014), s. 358–381, zde s. 368–369.

38 HStA Dresden, f. 10047 Amt Dresden, Loc. 4840.

39 HStA Dresden, f. 10047 Amt Dresden, Loc. 4844, fol. 60–131.

a distribuované z radnice do jednotlivých městských částí, nedostal-li „komisař“ formulář předtištěný, byl pečlivě předepsán ručně. Záhloví každého formuláře mělo stejné znění: „[Název městské části, např. Loschwitz; doplněno od aut.] *hat von Zeit der königlichen Schwedischen Invasion und bis mit 31. Decembr. 1706 lieffern müssen / auch sonst an Schäden erlitten...*“⁴⁰ Zahrnoval údaje spojené například s proviantem (pro vojáky i pro koně), otopem, výplatou „výpalného“ či zimním „kvartýrováním“. První hromadný součet byl učiněn se saskou pečlivostí již k 31. prosinci 1706 – celková částka (datovaná k 7. lednu 1707) činila téměř 30 000 tolarů.⁴¹ „Soužití“ obyvatel Drážďan s vojskem i s ohledem na stejnou víru a podobnost jazyka se obešlo, jak vyplývá z archivních záznamů, bez excesů. Naopak studie o konfesním násilí v Sasko-Polsku poukazují na to, že v Rzeczypospolite, která konfesně nebyla homogenní, se přítomnost švédských vojsk promítla do každodenního života mnohem negativněji – i samotné chování švédských vojáků bylo odlišné.⁴² To však může rovněž souviset s faktem, že pobyt Švédů v polské části Sasko-Polska byl mnohem delší, navíc na zdejším území docházelo častěji k přímým vojenským střetům, válečný stav zde byl patrný mnohem výrazněji.

Drážďany na počátku 18. století rozhodně nebyly s ohledem na reprezentaci panovníka žádnou popelkou, August Silný, jemuž coby novému kurfiřtovi holdovali obyvatelé Drážďan v červenci 1694, zde sice stavitelsky nezačínal na „zelené louce“ – drážďanský rezidenční zámek patřil mezi výrazné stavby takzvané severské renesance –, avšak město včetně zámku stihly ke konci 17. století a na počátku 18. století jednak rozsáhlé požáry (1685, 1701)⁴³, jednak povodně (1703, 1709). Požár z roku 1685 dal základ takzvanému Neustadtu, jehož půdorys se vymyká středověkým zvyklostem budování města, na nichž naopak stojí koncept takzvaného Altstadtu, tedy dnešního jádra Drážďan.⁴⁴ Především v prostoru zámecké rezidence a přilehlém okolí mohl August své stavitelské záměry rozvinout naplno. V prvních letech se stavebně soustředil především na západní křídlo zámku, kde byla většina reprezentativních komnat, včetně kaple a audienčního sálu. Ten před dokončením suplovala Augustova osobní ložnice – dochází zde

40 HStA Dresden, f. 10047 Amt Dresden, Loc. 4844, fol. 60–131.

41 HStA Dresden, f. 10047 Amt Dresden, Loc. 4844, fol. 158.

42 Gerd SCHWERHOFF, *Konfessionskonflikte um 1700 zwischen instrumenteller Religionspolitik und konfessioneller Mobilisierung*, in: Ulrich Rosseaux – Gerhard Poppe (eds.), *Konfession und Konflikt. Religiöse Pluralisierung in Sachsen im 18. und 19. Jahrhundert*, Münster 2012, s. 17–34. Srov. Wojciech KRIEGSEISEN, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996.

43 Reiner GROSS – Uwe JOHN (eds.), *Geschichte der Stadt Dresden II*, s. 24–25.

44 Karlheinz BLASCHKE, *Der Brand von Altresden 1685 und der Wiederaufbau als „Neue Königstadt“*, in: Martin Körner (ed.), *Stadterstörung und Wiederaufbau*, Bd. 1, Bern 1999, s. 157–171.

k běžnému jevu, tedy k propojení primárně ryze soukromého prostoru a veřejné sféry.⁴⁵ V jistém ohledu tak pravděpodobně předjímal funkci později vybudovaného takzvaného Peříčkového pokoje (*Federzimmer*; nyní po rekonstrukci k vidění na Moritzburgu), který byl pravděpodobně svým způsobem Augustovým svérázným pokusem zavést na svém sídle francouzský *lit de justice* – funkce tohoto prostoru a inspirace francouzským prostředím (August Silný je často interpretován jako napodobovatel Ludvíka XIV.) je zatím stále otázkou diskuse, avšak předpokládám, že reprezentační potenciál měl mít *Federzimmer* značný,⁴⁶ srovnatelný s již zmiňovanou *Grünes Gewölbe*, z hlediska osobní reprezentace velice zpracovanou sbírkou vzácných uměleckých předmětů.⁴⁷

Poté co se August Silný kvůli postupu švédských vojsk a detronizaci z polského trůnu musel stáhnout z Rzeczypospolite, zaměřil svou pozornost na nutnost úpravy drážďanského opevnění (pevnost a její bastiony),⁴⁸ a pak především na prostor sousedící se západním křídlem rezidence, budovaný jako oranžerie. Tento prostor, takzvaný Zwinger, se stal díky své rozlehlosti rovněž místem, kde August Silný mohl naplnit svou potřebu prostorově náročných slavností, které zahrnovaly nejrůznější „karusely“, balety, inscenované lovy atd. Dříve totiž k těmto účelům využíval buď jedno ze zámeckých nádvoří (tzv. Stallhof), anebo hlavní drážďanské tržiště (Altmarkt). V prostoru Altmarktů však jeho „prostorovým záměrům“ nevyhovovala budova radnice, která proto musela být z vůle kurfiřta v roce 1707 zbořena, což se mezi obyvateli Drážďan nesetkalo většinově s příznivým přijetím. Nová radnice, vzešlá z „popela té staré“ – „*Las mit dem alten Jahr' / den alten Bau zergehn! Dein großer Friederich / den man Augustum nenn't / und dessen hohen Muth / die gantze Welt schon kennt / wird seine Königs-Hult auch hierbey lassen blicken / und deinen Raths-Pallast magnificé begliuken*“⁴⁹ – se začala stavět o dva roky později, tentokrát již mimo volný prostor tržiště, v bloku domů, opět podle přání krále-kurfiřta.⁵⁰

45 Claudia SCHNITZER, „... daß dadurch der späten Nachwelt...“ *Die Darstellung der paradegemächer des Dresdner Residenzschlosses in der geplanten Festbeschreibung zur Vermählung 1719*, Jahrbuch der SKD. Berichte, Beiträge 2008, Bd. 34, s. 40–83, zde s. 43.

46 Srov. především Cornelia HOFMANN – Birgit TRADLER, *Das Federzimmer Augusts des Starken*, Dresden 2003, s. 8–14.

47 Základy *Grünes Gewölbe* jako tradiční *Schatzkammer* položili již Augustovi předci, teprve August Silný však využil rodinné sbírky, kterou značně rozšířil, jako plnohodnotnou příležitost k reprezentování svého majestátu (nejpatrnější je to v tzv. *Wappenzimmer*), a to v poslední dekádě svého života. Srov. např. Elke MANTHEY (red.), *Das Grüne Gewölbe im Schloss zu Dresden. Rückkehr eines barocken Gesamtkunstwerkes*, Dresden 2006, s. 22–25.

48 Peter WIEGAND, *Die Dresdner Stadtbefestigung in den zeitgenössischen Karten, Plänen und Rissen des Hauptstaatsarchivs Dresden*, in: Andrea Dietrich – Iris Kretschmann (eds.), *450 Jahre Festung Dresden*, Dresden 2007, s. 52–82, zde především s. 52–53 a 61–62.

49 Citováno z: M. MÜLLER, *Die Inbesitznahme und Transformation*, s. 50.

50 R. GROSS – U. JOHN (eds.), *Geschichte der Stadt Dresden II*, 40n.

Výrazným motivem obou drážďanských areálů, jejichž stavbu, resp. přestavbu (Zwinger a rezidenční zámek) August inicioval, byla postava Herkula-Herakla. Stylizace Augusta Silného do této postavy nebyla svévolná ani náhodná. Navázal tak nejen na wettinskou tradici: z původního řeckého Herakla se stal římský Herkules, který později především během evropské renesance (ač i ve středověku byl topos Herkula především v genealogii velice oblíbený) dostal několik přídomků – florentinus, gallicus, germanicus a rovněž wirttembergicus, bavaricus a konečně saxonicus.⁵¹ Za Herkula byl označován například Jindřich Navarrský, Martin Luther, Karel Hesenský, Fridrich Falcký, Gustav II. Adolf, Augustovi předci⁵² i jeho starší bratr Jan Jiří IV. (1668–1694). K dekonstrukci významu této mytické postavy ve vizuální prezentaci Augusta Silného zdaleka nebylo ještě vysloveno vše, zde se však soustředím pouze na konstatování, že pro umělecké zpracování této postavy spojené s prezentací nejen samotného Augusta, ale celého wettinského rodu, byli přizváni přední umělci. Fresku s ústředními motivy moudrosti, pravdy, spravedlnosti a síly, již představovala postava Herkula, jako alegorii na moudrou vládu Wettinů v takzvaném trůnním (audienčním) sále v západním křídle zámku, vytvořil v roce 1719 saský dvorský malíř Louis Silvestre; sochu Herkula nesoucího zeměkouli na hlavním pavilonu (Wallpavillon) Zwingeru zhotovil Balthasar Permoser rovněž ve druhém desetiletí 18. století.⁵³ V obou těchto případech se v bezprostřední blízkosti Herkula nacházejí erby sasko-polské unie, čímž chtěl král-kurfiřt potvrdit a zdůraznit spojitost královského titulu se svým rodem a současně podtrhnout fakt, že Drážďany jsou centrem tohoto velikostně nezanedbatelného státního útvaru. V prostoru Zwingeru je tento záměr ještě umocněn iniciálami A. R. (*Augustus Rex*). Zdůrazňování vlastní pozice v královské a vztahové síti říše mělo i další význam: August Silný totiž usiloval o korunu císařskou.⁵⁴

51 Klaus IRLE, *Herkules im Spiegel der Herrscher*, in: Christiane Lukatis (ed.), *Herkules. Tugendheld und Herrscherideal, das Herkules-Monument in Kassel-Wilhelmshöhle*, Eurasburg 1997, s. 61–77. Srov. Jaroslav MILLER, *Propaganda, symbolika a rituály protestantské Evropy (1580–1650)*, Praha 2012, obzvlášť kapitola „Tisíc tváří hrdiny“. Herkules v protestantské literární ikonografii, tradici a propagandě (s. 88–106); Ulrike HECKNER, *Im Dienst von Fürsten und Reformation. Fassadenmalerei an den Schlössern in Dresden und Neuburg an der Donau im 16. Jahrhundert*, München – Berlin 1995; Harald MARX, *Sehnsucht und Wirklichkeit. Malerei für Dresden im 18. Jahrhundert*. Dresden 2009, obzvlášť kapitola „In Abziehung auf die damalige Reichsstatthalterschaft unseres Heldenmüthigen Königs“. Ein neuer Augustus und „Hercules Saxonicus“, s. 15–23.

52 U. HECKNER, *Im Dienst von Fürsten*.

53 Na tomto pavilonu je navíc tvář samotného Augusta Silného vepsána jiné soše, postavě Parida (stojí vlevo dole při pohledu od zvonkohry, vedle Venuše), to však jen umocňuje hypertextovou provázanost se symboly antických mýtů, jichž se August Silný snažil plně využít.

54 K Augustovým snahám coby říšského vikáře a jeho, resp. wettinským císařským ambicím viz např. Jochen VÖTSCH, *Kursachsen, das Reich und der mitteldeutsche Raum zu Beginn des 18. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main 2003, s. 197–216.

Důležitým mezníkem ve stavitelských aktivitách Augusta Silného bylo období po roce 1709, kdy se díky ruskému vítězství u Poltavy opět mohl fakticky vrátit do Polska, a tedy ke konceptu sasko-polské personální unie, včetně jeho vizualizace v podobě majestátních a symbolických staveb po francouzském vzoru.⁵⁵ Nepominutelná je jistě i štedrá ruská výpomoc drahými kovy určenými k ražbě peněz o dva roky dříve.⁵⁶ Ve spojitosti s oslavami spojeneckého vítězství v roce 1709 zavítal do Drážďan dánský král a Augustův významný spojenec Frederik IV., na jeho počest zde proběhly velkolepé slavnosti,⁵⁷ které se staly předobrazem mimořádných festivit o deset let později (viz níže). Slavnosti z roku 1709 a 1719 kontextualizovala ve své studii Claudia Schnitzer v publikaci o ceremonii z hlediska dvorské estetiky,⁵⁸ ve stejném svazku se znalkyně barokních zahrad Cornelia Jöchner ptá, jakou roli prostorovost při těchto ceremoniálních příležitostech hrála: Byla to pouhá kulisa?⁵⁹ Podobné kontextualizace a kladení otázek jsou především v souvislosti s kategoriemi jako reprezentace moci nezbytné, současně právě na příkladu srovnání Drážďan a Varšavy je patrné, že je důležitá jednak hloubka stávajícího výzkumu a současně také stav pramenů – bohatá pramenná základna (písemná i hmotná) pro drážďanskou perspektivu umožňuje v tuto chvíli mnohem větší „rozlet“ než je tomu v případě Varšavy, i když jak bylo naznačeno i zde se neustále rozvíjejí možnosti poznání, resp. interpretace. Rok 1709 rovněž znamenal, že se August Silný mohl opět vydat do Varšavy a vrátit se k zamýšlenému modelu střídavých pobytů v Drážďanech a Varšavě.⁶⁰

Stylizovaná prezentace Augusta Silného jako krále a také využití městského a rezidenčního prostoru Drážďan dosáhly svého vrcholu v září roku 1719 během oslav spojených se svatbou prince Fridricha Augusta (1696–1763)⁶¹ s císařskou dcerou Marií

55 Srov. např. R. GROSS – U. JOHN (eds.), *Geschichte der Stadt Dresden II*, s. 36.

56 Helmut KAHNT, *Die Münzen Augusts des Starken 1694–1733*, Regenstauf 2009, s. 8.

57 Claudia SCHNITZER, „[...] bey dero höchsterfreulichen Anwesenheit allhier in Dreßden“ *Die Festlichkeiten anlässlich des Besuchs Frederiks IV. von Dänemark 1709 in Dresden*, in: Jutta Kappel – Claudia Brink, *Mit Fortuna übers Meer. Sachsen und Dänemark – Ehen und Allianzen im Spiegel der Kunst (1548–1709)*, Berlin – München 2009, s. 289–301.

58 Claudia SCHNITZER, *Königreiche – Wirtschaften – Bauernhochzeiten. Zeremonielltragende und -unterwandernde Spielformen höfischer Maskerade*, in: Jörg Jochen Berns – Thomas Rahn (eds.), *Zeremoniell als höfische Ästhetik in Spätmittelalter und Früher Neuzeit (= Frühe Neuzeit, Bd. 25)*, Tübingen 1995, s. 280–331, zde s. 307–309.

59 Cornelia JÖCHNER, *Barockgarten und zeremonielle Bewegung. Die Möglichkeiten der Alée couverte. Oder: Wie arrangiert man ein incognito im Garten?*, in: J. J. Berns – T. Rahn (eds.), *Zeremoniell als höfische Ästhetik*, s. 471–483, zde především s. 473.

60 K detronizovanému období např. Jacek STASZEWSKI, *Stosunki Augusta II z kuria rzymska w latach 1704–1706 (Misja rzymska)*, Toruń 1965, s. 43–92.

61 V Sasku později vládl jako Fridrich August II. a v Rzeczypospolite jako August III. K jeho vládě (včetně komentovaných odkazů na další bibliografii) viz stat Thomase Nicklase in: Frank-Lothar KROLL (ed.), *Die Herrscher Sachsens. Markgrafen, Kurfürsten, Könige 1089–1918*, München 2004, s. 192–202 a 340–341.

Josefou (1699–1757).⁶² Svatební slavnosti, které vešly ve známost pod názvem *Constellatio felix*, měly bohatý program,⁶³ který později shrnul jeden z účastníků těmito slovy: „*Hier giebt es immer Maskeraden, Helden und Liebesgeschichte, veirrte Ritter, Abendheuer, Wirtschafden, Jagden, Schützen und Schäferspiele, Kriegs- und Friedensaufszüge, Ceremonien, Grimassen, schöne Raritäten; kurz, alles spielet: Man siehet zu, man spielt mit, man wird selbst gespielt.*“⁶⁴ Slavnosti programově vycházely jednak z již zmíněných oslav sasko-dánského spojení o deset let dříve, jednak bezvýhradně podřizovaly město, včetně řeky i honosných paláců, jedinému – potřebám kurfiřta-krále prezentovat se před evropskými vládci i vlastním lidem jako suverénní vládce.⁶⁵ Ve snaze po ovládnutí pozornosti účastníků i přihlížejících byly do oslav zahrnuty nejen objekty uvnitř města, ale také paláce „mimo“ město (především zámky Pillnitz a Moritzburg) – „divadlo“ spojené s přepravou z místa na místo bylo jedním z několika vrcholů mnohovrstevnatých reprezentačních strategií, které v rámci této události sasko-polský vládce využil (a které zde bohužel není možné do podrobnosti rozebrat).⁶⁶

62 Marie Josefa byla nejstarší dcerou Vilemíny Amálie Brunšvicko-Lüneburské a Josefa I., který však již v době sňatku nežil (†1711).

63 Základní schéma programu: 2. 9. příjezd Marie Josefy, 3. 9. Tedeum, hostina, 4. 9. ples, 5. 9. francouzská komedie Ariadne, 6. 9. hon, italská komedie, 7. 9. opera Ascanio; (hlavní zkouška na přehlídce/„karusel“), 8. 9. „ringrennen“; italská komedie, 9. 9. „ringrennen“; komedie L'Inconnue, 10. 9. APOLÓN – zahájení „svátku planet“ (Planetenfeste); Gara degli Dei + banket + ohňostroj (Holandský palác), 11. 9. francouzská komedie Hypermestre, 12. 9. MARS, 13. 9. opera Teofane; (hlavní zkouška na přehlídce/„karusel“), 14. 9. francouzská komedie (+ hlavní zkouška na „Damenfest“, 15. 9. JUPITER, „karusel“ – přehlídka čtyř elementů (Zwinger), stroj chaosu (Chaos-Maschine), vč. kantáty, baletu a div. představení, 16. 9. odpočinek, 17. 9. turecká slavnost v Turecké zahradě s průvodem janičářů; italská akrobaté, hostina v paláci, 18. 9. DIANA, 19. 9. odpočinek, 20. 9. MERKUR, 21. 9. výroční trh v Zwingeru, hostina v salonkách, 22. 9. opera Teofane, 23. 9. VENUŠE; opera Čtvero ročních dob, 24. 9. opera Ascanio, 25. 9. francouzská komedie, 26. 9. SATURN, 27. 9. opera Teofane, 28. 9. italská komedie, 29. 9. opera Ascanio, 30. 9. francouzská komedie. Podle Claudia SCHNITZER, *Constellatio Felix. Die Planetenfeste Augusts des Starken anlässlich der Vermählung seines Sohnes Friedrich August mit der Kaisertochter Maria Josepha 1719 in Dresden*, Dresden 2014, s. 20–22.

64 Zpráva Johanna Michaela von Loena z roku 1750. Zde citováno podle: U. ROSSEAUX, *Freiräume*, s. 73.

65 Tomuto cíli přizpůsobil i následně připravované komemorativní materiály – především grafiky zachycující nejdůležitější okamžiky této dvorské události od Raymonda Leplatla: *Relation Generale des Festes et Ceremonies que sa Majeste le Roy de Pologne et Electeur de Saxe Auguste II. a donne en reiouissance et a l'ocasion du mariage de S.A le Prince Royale son fils unique Frederic Auguste avec Maria Josepha fille de S. M. Imperiale Joseph I de Glorieuse Memoire*, Dresden 1719 (grafiky však byly dokončeny až mnohem později, na konci dvacátých let 18. století). Srov. C. SCHNITZER, *Constellatio Felix*, s. 30–43.

66 Kromě uvedeného katalogu k výstavě od C. Schnitzer (pozn. 60) nelze minout rovněž její (již zmiňovanou) studii, která se mj. zabývá rozborem ikonografické výzdoby tzv. Paradezimmer, který vznikl právě při příležitosti této svatební slavnosti: C. SCHNITZER, „... daß dadurch der späten Nachwelt...“.

Augustova potřeba prezentovat se na konci druhého desetiletí 18. století jako úspěšný a sebevědomý vládce vycházela mimo jiné i z toho, že se velká severní válka chýlila evidentně ke konci (Karel XII. zemřel v listopadu 1718) a podíl Augusta na vítězství protišvédské strany byl velice sporný. Analýzy těchto slavností z nejrůznějších hledisek přinesou jistě do budoucna významný posun nejen v chápání Augusta Silného v mocenské sféře tehdejší Evropy, ale rovněž v disciplinačních možnostech vládce na počátku osvícenství⁶⁷ a v tomto ohledu třeba také k prohloubení znalostí rozdílného přístupu saského a pruského státu k prostoru, tedy k lepšímu pochopení samé podstaty sjednoceného německého státu.⁶⁸ Tyto drážďanské slavnosti jsou totiž svou pompou a politickým záměrem srovnávány – ostatně jako všechny dvorské slavnosti v té době – s obdobnými počiny na dvoře Ludvíka XIV. především ve Versailles.⁶⁹ Nelze než souhlasit, že inspirace festivitemi francouzského královského dvora byla jistě nesporná, přesto je, myslím, nezbytné chápat obdobné počiny jako *sui generis*, navíc tehdy byl Ludvík již čtyři roky po smrti, čili snahy saského krále Slunce, jak bývá někdy Augustu Silnému rovněž přezdíváno, přehodnotit i v tomto kontextu – rozhodně nešlo o prázdňá, formální gesta. V souvislosti s oslavami sňatku Augustova syna s dcerou zesnulého císaře totiž plně platí modifikované tvrzení, že co tento Wettin ztratil na poli politiky, to zdárně doháněl symbolickým rozměrem slavností i architektury.⁷⁰

Struktura úředního aparátu, který stavitelské aktivity v Sasku i v Polsku za Augusta Silného spravoval, se vyvíjela postupně. Vedle úřadu zajišťujícího vojenské stavby (*Militäroberamt*), především opevnění, zřízený na přelomu 17. a 18. století ve spojitosti

67 Barbara MARX, *Disziplinierte Räume. Die visuelle Formierung Dresdens unter König August dem Starken*, in: Gert Melville (ed.), *Das Sichtbare und das Unsichtbare der Macht. Institutionelle Prozesse in Antike, Mittelalter und Neuzeit*, Köln – Weimar – Wien 2005, s. 177–206, zde obzvláště s. 179–181.

68 Zajímavé teze ke konceptu ideální města v prusko-saském srovnání nabízí Jan KLUßMANN, *Sachsens Glanz oder Preußens Gloria? Vergleichende Betrachtungen zum frühneuzeitlichen Stadtbauwesen in der ostelbischen Provinz am Beispiel der Stadt Forst in der Niederlausitz 1748–1790*, *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands. Zeitschrift für vergleichende und preußische Landesgeschichte* 59, 2013, s. 89–123, zde 108–109 a 113.

69 Srov. např. postřehy Jeana-Françoise Félibiena, pozdějšího sekretáře francouzské královské akademie architektury: „*Nous avons cet avantage de pouvoir rendre plus durable une infinité de choses (...) De sorte qu'entre tant d'excellens ouvrages que le Roy fait faire, il est très certain que les planches que l'on grave doivent tenir un rang considerable. C'est par elles que la postérité verra un jour sous d'agréables figures l'histoire des grandes actions de de cet auguste Monarque, et que dès à présent les peuples les plus élognez jouissent aussi bien que nous des nouvelles découvertes que l'on fait dans les académies que sa Majesté a établies pour les sciences et pour les arts. C'est encore par le moyen de ces estampes que toutes les nations admirent les somptueux édifices de que le Roy fait élever de tous cotés, et les riches ornemens dont on les embellit. (...) faire un recueil des tableaux (...) afin que par le moyen des estampes que l'on titera, ces memes ouvrages aillent euxmemes, s'il faut dire ainsi, se faire voir, aux nations les plus reculées.*“ Cit. dle B. Marx, *Disziplinierte Räume*, s. 183–184.

70 Rex REXHAUSEN, *Einleitung*, in: Rex Rexhausen (ed.), *Die Personalunionen*, s. 11–33, zde s. 31.

s dostavbou drážďanského městského opevnění, existoval také takzvaný *Ziviloberamt*, zkráceně *Oberamt*. Obzvláště v prvních letech Augustovy vlády nebyla jejich struktura a úlohy přísně rozděleny, od roku 1704 (i s ohledem na válečné události zmíněné výše) začalo budování varšavské agendy,⁷¹ jejíž rozkvět nastal obzvláště ve druhé dekádě 18. století. Důležitým přelomem ve správních otázkách sasko-polské unie byl rok 1716, tehdy došlo k potvrzení (tzv. *Traktat warszawski*, něm. *Warschauer Pazifikationstraktat*) integrity polsko-litevské unie a saští ministři přestali mít vliv na vnitřní záležitosti Rzeczypospolite. To se v oblasti architektury a stavebnictví dotklo právě i stavebního úřadu – vydáním reglementu z roku 1718 vznikly dva nezávislé úřady: drážďanský/saský a varšavský/polský. Struktura a povinnosti úřadů tak byly stále pevněji vymezovány – například dělení intendantů či (ober)landbaumeisterů do tří tříd.⁷² Do služeb těchto úřadů vstupovaly vzdělané a výrazné osobnosti, které se často v různých fázích svého života uplatnily jak v Drážďanech, tak ve Varšavě. Patřili mezi ně mimo jiné Johann Friedrich Karcher, Burchard Christoph von Münnich, Johann Christoph Naumann, Christoph August von Wackerbarth, Jean de Bodt, Matthäus Daniel Pöppelmann a jeho syn Carl Friedrich Pöppelmann, Joachim Daniel Jauch, Johann Sigmund Deybel a řada dalších.⁷³ Nejednalo se pouze stavitele a architekty, ale rovněž třeba o sochaře či zlatníky, kteří ve službách Augusta Silného odvedli mistrovskou práci, jako například již zmiňovaný Balthasar Permoser či Johann Melchior Dinglinger. Jejich cíl deklarovaný samotným panovníkem byl v podstatě jediný: „... *künftig einige Gebäude zu deroselben ewig währenden Ruhm und Andecken auszuführen entschlossen sey.*“⁷⁴

Augustovy stavitelské aktivity po „návratu“ do Varšavy, poté co se opět stal legitimním polským králem a Stanisław Leszczyński odešel do Francie, rovněž výrazně směřují k jedinému cíli – podtrhnout svou roli coby svrchovaného krále. Dalším neméně významným aspektem jeho politického programu vtisknutého do reprezentace formou architektury bylo demonstrovat viditelné a hmatatelné spojení wettinského rodu s tradicí polského království – ostatně spojený saský a polský erb nechával August Silný, jak již bylo zmíněno, umísťovat také na budovách v Sasku. A proto v prvním období své

71 Carsten-Peter WARNCKE, *Die Kunstpolitik der sächsischen Herrscher im Zeitalter der sächsisch-polnischen Union*, in: R. Rexhausen (ed.), *Die Personalunionen*, s. 177–199, zde s. 178–180.

72 Mariusz MARKIEWICZ, *Politische Institutionen und Prozeduren der sächsisch-polnischen Personalunion: das Geheime Kabinett in Sachsen und die zentralen Ämter der Rzeczypospolita in den Jahren 1717 bis 1733*, in: R. Rexhausen (ed.), *Die Personalunionen*, s. 51–65, zde s. 51. Strukturou tohoto úřadu se rovněž podrobně ve svých studiích věnují W. Hentschel i H. May.

73 Walter HENTSCHEL, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen. Textband*, Berlin 1967, s. 10n.

74 Z pověření pro Markuse Conrada Dietzeho z 2. prosince 1699. Cit. dle W. HENTSCHEL, *Die sächsische Baukunst*, s. 13.

vlády v Rzeczypospolite usiloval o přizpůsobení varšavského královského zámku svým vladařským potřebám, a to s využitím prvků, které již zámek kdysi zdobily, jak se ukázalo při tehdejší rekonstrukci Senátorského sálu: „Die Eine Innerliche lange Seite, Des von Ihro Koenigl. Majt. Augusto II^{do} neu erbauten Senatoren-Saals zu Warschau, rechter Hand des Throns, mit denen Haupt-Insigniis, und Explication des Koenigreichs Pohlen, auch deren Provinz-Wappen. (...) Die Innerliche Untere Seite des Saals, dem Trohn oder Baldachin gegen über, so mit einer in Funde-Marmor eingetzten Land-Carte vom Koenigreiche Polen und Groß Herzogthum Litthauen versehen gewesen, welche aber nach des Hoehstel. Koenigs Augusti II.^{di} Absterben in einen Ruin gerathen. (...) Die innerliche Seite des Throns, welcher an Bildhauer-Arbeit und deren Vergoldung, nebst denen oben aufgesetzten Vasen, sehr prächtig anzusehen gewesen, Solche Decoration aber, ist von ettlichen großen und kleinen der Respublique nicht gestattet worden, Sondern es musste bey einen irdinaren Baldachin verbleiben, und wurde also wieder Vermuthen, alles veraendert. Die Haupt Ursache kann jedoch hierbey nicht mit angeführet werden. (...) Inventirte und formirte Gedancken von Insigniis, welche sowohl das Koenigreich Pohlen, als auch Groß Hertzogthum Litthauen nebst der vereinigten Respublique vorstellen, und welche an denen 4. Schafften zur Lincken Hand (...) des Trohns employret worden.“⁷⁵

Varšavský zámek nebyl primárně přizpůsoben potřebám „absolutistického“ krále, naopak jeho vnitřní uspořádání vycházelo z praxe šlechtické monarchie, resp. „republikánského“ uspořádání polsko-litevské unie – největší místnosti tedy nebyly primárně určeny pro panovníka, ale pro zasedání a setkávání poselstev a sejmů. V počátcích svého polského angažmá August Silný využil zkušenosti a dojmy ze své kavalírské cesty po západní Evropě a hned roku 1698 poslal Johanna Friedricha Karchera, jemuž prvotně starosti o podobu varšavského královského sídla svěřil, pro inspiraci do Paříže.⁷⁶ Francouzská inspirace, hlavně stavbou Versailles, je jedním z nečastějších námětů prací historiků architektury o stavbách za Augusta Silného. Šlo však pouze o „formu“? Nebyly důležitější kontakty s aktuálně činnými a ceněnými umělci, kteří se v nejbližším okruhu francouzského královského dvora snažili prosadit?

Sasko-polský panovník následně usiloval o přenesení politické funkce „starého“ královského zámku (zámek krále a Rzeczypospolite) na svou vlastní rezidenci,⁷⁷ jejíž stavbou se začal vážně zabírat právě po svém návratu na polský královský trůn ve druhém desetiletí 18. století. Královský zámek v jižní části staré Varšavy na břehu Visly totiž nevyhovoval ani Augustově snaze vyniknout mezi polskými magnáty, a tak se rozhodl vybudovat nové sídlo. A hlavně, a to je klíčový rozdíl od situace v Drážďanech – polský

75 Cit. dle W. HENTSCHEL, *Die sächsische Baukunst*, s. 458.

76 W. HENTSCHEL, *Die sächsische Baukunst*, s. 92 a 13.

77 P. FRIEDL, *Warschau Sächsische Achse*, s. 100.

panovník nemohl nakládat s prostory varšavského zámku pouze podle svého uvážení, byl zde jen „hostem“, který musel o jakékoliv povolení k zásahu do budovy žádat na radách senátory. I to byl důvod, proč August Silný začal záhy uvažovat o jiném řešení. Vybral si pro tento účel nejhonosnější část Varšavy, takzvané Krakovské předměstí (*Krakowskie Przedmieście*), a zde v roce 1713 zakoupil palác, který nechal původně (1661 až 1667) vystavět Jan Andrzej Morsztyn (1621–1693), jeden z předních šlechticů Rzeczypospolite druhé poloviny 17. století⁷⁸; palác Augustu Silnému prodala Morsztynova dcera.⁷⁹ August zde hodlal vybudovat stavbu, z níž by bylo na první pohled patrné spojení a souladnost dynastie Wettinů s tímto královstvím.⁸⁰ V okolí Morsztynova paláce byly z rozhodnutí krále-kurfürta také vykoupeny pozemky se zahradami, které začaly být upraveny po francouzském vzoru v jediný ohromný celek (něm. *Sächsischer Garten*, pol. *Ogrodek Saski*). To byl počátek zamýšleného velkého konceptu později nazývaného Saská osa (něm. *Sächsische Achse*, pol. *Oś saska*), která v jednom z řezů symbolicky směřovala k Woli, tedy k místu, kde se volil polský král.⁸¹ Takzvaný Saský palác, který na místě původního Morsztynova vznikl, stejně jako další centrální palácové stavby, „načrtl“ nejprve sám August Silný, pak se teprve jeho představy chopili profesionálové – architektonické nadšení Augusta Silného bylo všeobecně známé.⁸² Saský palác však za života Augusta II. zcela dokončen nebyl, jeho výstavba se navíc řídila několika projekty – jejich podoba jednak vyplývala z finanční situace vládce, jednak různé posuny souvisely právě s architektonickým „koníčkem“ Augusta Silného, s oblibou totiž zařazoval do „svých“ projektů inspirace, s nimiž se díky neustálému cestování po Evropě setkal. Badatelský nestor Walther Hentschel, který se saskému stavebnictví v Polsku věnoval ve druhé polovině 20. století pravděpodobně nejsoustavněji, identifikoval celkově osm projektů, dle nichž se stavba Saského paláce od roku 1715, kdy stavitelské práce začaly, do roku 1735 řídila – navíc část z nich byla završena až po nystadském míru, tedy po ukončení velké severní války (která je základním časovým rámcem této studie).⁸³

Způsob panovnické reprezentace je vždy do značné míry spojen s disciplinací prostoru a August Silný není v tomto ohledu výjimkou. Na druhou stranu by bylo zavádějící

78 Mj. *podskarbi wielki koronny*, jeho pravnukem pak byl poslední polský král August Poniatowski.

79 Srov. W. HENTSCHEL, *Die sächsische Baukunst*, s. 106n.

80 P. FRIEDL, *Warschau Sächsische Achse*, s. 102.

81 W. HENTSCHEL, *Die sächsische Baukunst*, s. 132. Saskou osu se nakonec nepodařilo dokončit ani Augustu III.

82 Přestože neprošel inženýrským školením, mají jeho skicy svou váhu, ačkoliv se jedná o rysy amatéra. Walther HENTSCHEL, *Die Zentralbauprojekte Augusts des Starken. Ein Beitrag zur Rolle des Bauherrn im deutschen Barock*, Berlin 1969, s. 8. Srov. Walter MAY, *Der Bauherr August der Starke*, in: *August der Starke und seine Zeit* (= Saxonia. Schriftenreihe des Vereins für sächsische Landesgeschichte, Bd. 1), Dresden 1995, s. 61–71, zde s. 61–62.

83 W. HENTSCHEL, *Die sächsische Baukunst*, s. 111–151.

myslet si, že se dá vytvořit jakýsi „vzorec“, který se aplikuje na různé panovníky, a jak ukazuje tento konkrétní příklad sasko-polského vládce, neexistuje ani vzorec pro způsob reprezentace moci jednoho panovníka na dvou místech.⁸⁴ Velmi dobře sledovatelný aspekt související s právě disciplinací prostoru je rozkvět architektury – za vlády Augusta Silného ve Varšavě i Drážďanech s sebou přinesl i další efekt: mezi oběma územími nebyvale vzrostla navzdory konfesním rozdílům takzvaná interkulturní výměna. A zdaleka se nejednalo pouze o přesuny německých/saských umělců do Rzeczypospolite a naopak. Pracovní příležitosti na úpravách v obou sídelních městech přilákaly rovněž profesionály z Apeninského poloostrova či z Nizozemí.⁸⁵ Současně je třeba zmínit, že primární ambicí Augusta Silného bylo obklopit se lidmi, kteří splní jeho požadavky, tedy zhmotní jeho představy o sobě jako panovníkovi dvou původně tak odlišných zemí. Na tomto poli čeká badatele ještě hodně práce, především pro polské prostředí se prameny dochovaly torzovitě⁸⁶ – a jejich interpretace si vyžaduje hluboké znalosti z širokého rámce kulturních dějin sasko-polského soustátí.⁸⁷

Styl za stavebního *boomu* v době vlády Augusta Silného (a částečně i jeho syna) se zapsal do dějin jako saské (či drážďanské) baroko, jehož etapy v Drážďanech a Varšavě se značně lišily – ve stavbách polských (především varšavských) šlechtických paláců jsou jeho aktuální stopy podle polských odborníků na dějiny architektury patrné ještě na konci 18. století,⁸⁸ navíc August Silný inicioval a financoval i další palácové či klášterní stavby ve Varšavě a okolí (např. Ujazdów, tzv. Modrý palác, Mariemont, Wilanów, varšavské kasárny, klášter Boni Fratelli aj.) – společným jmenovatelem s drážďanskými stavbami bylo nepřehlédnutelné prostorové uspořádání PŘED těmito budovami, které je zcela v souladu s tezí o symbolickém obsahu prostorové konstelace, a totiž že prostor před palácem je symbolickou manifestací panovnických nároků nejen na město, ale i na

84 Srov. tezi o proměnlivosti politických prostorů na příkladě pruského Fridricha I. ve studii Marcus SANDL, *Bauernland, Fürstenstaat, Altes Reich. Grundzüge einer Poetologie politischer Räume im 18. Jahrhundert*, in: Cornelia Jöchner (ed.), *Politische Räume. Stadt und Land in der Frühneuzeit* (= Hamburger Forschungen zur Kunstgeschichte, Bd. 2), Berlin 2003, s. 145–165, zde s. 148–149.

85 Srov. především: Katrin KELLER, *Personalunion und Kulturkontakt: Der Dresdner Hof im Zeitalter der sächsisch-polnischen Union*, in: R. Rexhausen (ed.), *Die Personalunionen*, s. 153–176, Jerzy KOWALCZYK, *Die Bedeutung des wettinischen Königshofes für den kulturellen und künstlerischen Austausch – Polen in Sachsen, Sachsen in Polen*, in: R. Rexhausen (ed.), *Die Personalunionen*, s. 201–219.

86 „O społeczeństwie Warszawy w czasach saskich nie wiemy wiele.“ Wojciech KRIEGSEISEN, *Ewangelicy Warszawscy w epoce saskiej*, *Rocznik Warszawski* 28, 1999, s. 15–31, zde s. 15.

87 Jako příklad zde uvedme spor badatelů (Hentschel vs. Lileyko) o průběh stavby divadla na královském zámku ve Varšavě – zaznamenáno in: J. KOWALCZYK, *August II. und die Warschauer Architekten*, s. 456.

88 Jacek STASZEWSKI, *Der polnische König Friedrich August I. (1697–1733)*, in: Heinz Duchhardt (ed.), *Der Herrscher in der Doppelpflicht. Europäische Fürsten und ihre beiden Throne*, Mainz 1997, s. 207–222, zde s. 221, srov. Mariusz KARPOWICZ, *Barock in Polen*, Warszawa 1991, s. 7.

celé území.⁸⁹ Příklad Augusta Silného a jeho nároky na polskou korunu jsou vlastně zhmotněním této myšlenky. Stranou Augustova teritoriálního zájmu nezůstalo ani Grodno, jedno z center litevského velkovévství. I proto je role Augusta Silného v německo-polských (a litevských) vztazích nepřehlédnutelná, ačkoliv „*pod vlivem tradiční polské a německé (především pruské) historiografie převažovaly znevažující soudy (...), svým způsobem se jednalo o tak úzkou spolupráci mezi německými zeměmi a Polskem poprvé v dějinách*“.⁹⁰

Zaměříme-li se na „detaily“, jež reprezentační strategie Augusta Silného dotvářely, je možné konstatovat, že například výzdoba reprezentačních prostor, jako rodové znaky či ikonografické prvky, byla v Drážďanech i Varšavě podobná, s jedním rozdílem – jako Herkules vystupoval August Silný především v Drážďanech. Motiv tohoto boha se v polském prostředí objevuje (jak zatím vyplývá z dosažitelných pramenů) jen ojediněle, resp. importovaně (na uměleckých předmětech dovezených ze saského prostředí). Naopak nepřehlédnutelný vladařský atribut, jímž panovník reprezentoval svou nezpochybnitelnou moc, trůn, využíval na obou místech velice podobně: umístěn byl nejprve v zámeckých prostorách, které byly výhradně určeny k reprezentativním účelům, poté když začaly různé stavební úpravy, byl tento v rámci improvizací přemístěn do soukromých částí zámeckého komplexu, kam se současně přesunula veškerá oficiální jednání panovníka. V souvislosti s tím vzrůstal nárok na definování soukromého prostoru jako dostatečně vyhovujícího reprezentačním potřebám suverénního panovníka.

Velká severní válka skončila v roce 1721. Během více než dvou desetiletí se Drážďany i Varšava pod vládou Augusta Silného významně proměnily. Každé z měst k tomuto vládcovi získalo specifický vztah, který je v obou případech rozporuplný, přesto svým způsobem vysledovatelný v podobě, již se tento „vládce ve dvojí službě“ do podoby těchto městských společenství v době velké severní války zapsal. Drážďany, které se díky Augustově iniciaci staly takzvanou Florencií na Labi, dnes prezentují stavby, jež z mecenášského popudu Augusta Silného vznikly (a které byly především po pádu Berlínské zdi a znovusjednocení Německa opraveny⁹¹) s náležitou hrdostí. Saský palác a (nedokončená)

89 Katrin BEK, *Achse und Monument. Zur Semantik von Sicht- und Blickbeziehungen in fürstlichen Platzkonzeption der Frühen Neuzeit* (= Marburger Studien zur Kunst- und Kulturgeschichte, Bd. 8), Weimar 2005, s. 86–87.

90 Tamtéž, s. 222. Srov. např. se studií zastávající opačný názor: Kazimierz Marian MORAWSKI, *Ze studyów nad epoką saską*, Kraków 1913, s. 1.

91 Na restaurování zámku výrazně poničeného v roce 1945 spojeneckým náletem spolupracovaly Drážďany s Mnichovem, který měl s rekonstrukcí vybombardovaného města rovněž zkušenosti. Srov. např. Ludwig COULIN, *Wiederaufbau: Das Grüne Gewölbe zwischen 1990 und 2006*, in: E. MANTHEY (ed.), *Das Grüne Gewölbe im Schloss zu Dresden*, s. 47–53.

Saská osa ve Varšavě se ale do dnešních dnů nezachovaly, padly za oběť jiné válce – během Varšavského povstání v roce 1944 se v Saském paláci zabarikádovaly jednotky SS. Po potlačení povstání pak Němci celý areál (ostatně jako i zbytek města) srovnali se zemí. Rekonstruovat jeho podobu můžeme tedy nanejvýš z dochovaných dobových plánů či pozdějších fotografií. I přesto lze s ohledem na kontext celkového vývoje obou měst konstatovat, že se v nich August Silný snažil prosazovat svůj panovnický majestát stejně, avšak razantnější byl nakonec ve svých snahách v „domácích“ Drážďanech – znalost zdejšího kulturního, hierarchického i socioekonomického kontextu mu umožňovala větší „manévrovací prostor“. Ve výzkumu způsobu vlády Augusta Silného však ještě zbývá mnoho otázek, které by mohly být zodpovězeny právě díky využití komparačního přístupu. Dezinterpretací vrstvy, které překryly některé aspekty Augustovy vlády – ať už v Sasku nebo Polsku, resp. v polsko-litevské unii –, jsou totiž stále ještě silné.

Zusammenfassung

„... was man in Dresden schauet,/ Und was AUGUST vollführt und bauet,/ Sieht man sonst nirgends auf der Welt“. Dresden und Warschau in den Strategien der Machtrepresentation August des Starken in der Zeit des Grossen Nordischen Krieges

In der Zeit des (sg. Grossen) Nordischen Krieges (1699/1700–1721) gibt es viele markanten Stadtgeschichte – z. B. Sankt Petersburg, Danzig oder Leipzig. Dieser Beitrag beschäftigt sich mit der Beziehung Augusts des Starken zu Dresden und Warschau, zwei Zentren des Sachsen-Polens, des Staats, der nach der Wahl dieses sächsischen Kurfürsten August Friedrich I. zum polnischen König (als August II.) entstand. Sachsen und Polen waren ganz verschiedene politische Saatsgebiete – Sachsen war das echt protestantische Land und dessen Kurfürst stand am Kopf der protestantischen Stände des Heiligen Reiches (*Corpus Evangelicorum*), in der Innenpolitik musste der Kurfürst mit sächsischen Ständen mitarbeiten, trotz konzentrierte sich grosse Macht in seinen Händen (in dieser Zeit oft als Absolutismus bezeichnet); im Vergleich in Polen (oder auch in der polnisch-litauischen Union) war die Macht des Herrschers gespalten unter viele Adelige, die auch einen König wählten.

Die Herrschaft Augusts des Starken war im politischen Sinn sehr komplizierte Aufgabe. Sein hauptes politisches „Programm“ (und Ziel) war eine königliche Krone. Und damit waren alle seine Aktivitäten verbunden. Und auch natürlich seine Herrscherrepräsentation. Seine Residenzen in Dresden und Warschau (zuerst sg. Zamek Królewski, dann sg. Sächsisches Palais mit Sächsischer Achse) und andere Aktivitäten (v. a. in Architektur und auch verschieden festliche Ereignisse) sind voll von Einzelheiten, die die Rolle Augusts des Starken als Herrscher (im Doppelpflicht) repräsentieren. Gibt es doch Unterschiede zwischen „sächsischer“ und „polnischer“ Strategie dieses Herrschers? Der Text widmet sich auch dem Zustand der Forschung (v. a. im Kontext von Kulturgeschichten, Platzkonzeptionen der Frühen Neuzeit, politischen Räumen usw.).

Jiří Štaif

Město jako areál revoluce. Sabinovy poslední romány o revoluci 1848¹

Abstract: Town as the Site of Revolution. Sabina's Last Novels on the Revolution of 1848

The topic is analyzed on the basis of the last novels by Karel Sabina "Kráľ Ferdinand a jeho doba. Původní román z nejnovejších časů" ["King Ferdinand and His Period. The Original Novel of the Latest Times"] (1875) and "1848: Předbřeznoví revoluční bouřliváci v Rakousku" ["1848: Pre-March Revolutionary Rebels in Austria"] (German original 1876, Czech translation 1927). The emphasis is put on the way the author, a former "revolutionary rebel", draws the influence of the bloody street battle participants' experience on the changes in their action motivation.

Key words: Karel Sabina – revolution 1848 – 1848 – town – bloody conflict – novel fiction

Dříve, než přistoupím k výkladu zvoleného tématu, považuji za vhodné předeslat, proč mě vlastně zajímá. Již mnoho let se totiž zabývám revolucí 1848–1849. Došel jsem přitom k názoru, že na její průběh neměla zásadní vliv jen míra ideologické indoktrinace revolučních aktérů, nýbrž i skutečnost, že se o směr jejího vývoje k vítězství či porážce rozhodovalo ve specifickém prostředí velkých měst. Mocenský konflikt v nich byl vyhrocen tím, že se vyznačovala značným soustředěním budov i míst strategického významu, stejně jako velkou koncentrací obyvatelstva a v řadě případů i vládního vojska. Nezřídka byla také mocenskými centry, ve kterých se dařilo změnit nebo udržet dosavadní vládu prostřednictvím revolučního či kontrarevolučního násilí rychleji, než v běžných válkách. Dále je zřejmé, že moderními revolucemi vstoupily válečné taktiky i strategie do urbanizovaných areálů vskutku „drastickým“ a zároveň i spektakulárním způsobem, který byl schopen na dlouhou dobu ovlivnit individuální i kolektivní paměť.

¹ Tato studie vznikla v rámci projektu GA ČR, registrační číslo 14–11954S: *Společnost, krize a historická změna: zlomová období českých dějin*.

Sabinovy romány o revolučních událostech let 1848–1849 mě zajímají nejen proto, že se v Praze stal jedním z jejich aktérů. Ještě důležitější je pro mě napětí mezi historicky ověřenou realitou a románovou fikcí, z něhož jako beletrista vytěžil po mém soudu dynamický, víceznačný a zároveň i vnitřně členitý obraz této doby. Jsem tomu rád, neboť právě tato okolnost mi poskytuje vítanou konceptuální inspiraci. Umožňuje mi totiž brát v interpretaci této revoluce v úvahu ty roviny historického dění, které se mi dosud nezdály být podstatné. Mám tím na mysli zejména to, jak Sabina chápe vliv kolektivních akcí a zkušeností, nabytých v průběhu revolučního i kontrarevolučního násilí, na jednání svých protagonistů. Svou cenu pro mě má též možnost komparovat způsob, jak líčí revoluci 1848 v Neapoli, Vídni a Praze. Zda ji líčí „historicky věrně“, je pro mě proto v tomto případě jen sekundární záležitostí. Obrazně řečeno, zajímají mě především spletité interakce mezi tím, co se dělo před kulisami a tím, co se dělo za kulisami doby, o níž Karel Sabina ve svých posledních románech hovoří.

Český radikální demokrat Karel Sabina (1813–1877) se snažil soustavněji přehodnotit své revoluční ideály po svém propuštění z vězení r. 1857, kde osm let pykal za svoji účast v tzv. májovém spiknutí z r. 1849. Zvláště cílevědomě si tak počínal potom, co byl r. 1872 nucen ustoupit do ústraní vzhledem k tomu, že byl veřejně odhalen jako konfident rakouské policie.² V této stati vycházím z konstatování, že byl veskrze městský člověk, pocházející ze skromných sociálních poměrů, což spolu s jeho ctižádostivostí a pocitem nedocení jeho literárního talentu i dalších schopností zjevně ovlivnilo běh jeho života. Většinou jej prožil v Praze, s jejíž sociální a kulturní fyziognomií i její topografií byl vskutku velmi dobře seznámen. K jeho komparativním výhodám jakožto beletristy patřila nepochybně i ta skutečnost, že důvěrně poznal i její odvrácenou tvář, za niž můžeme považovat život v tehdejších chudinských čtvrtích. V jeho životopisu, jenž sepsal zřejmě sám pro publikaci Jana Erazima Sojky *Naši mužové* (1862–1863), totiž nečteme jen to, že je synem šlechtice, nýbrž i to, že se v politickém ohledu projevuje jako rozhodný demokrat, jenž na sebe vzal „dobrovolně kříž chudoby“, neboť „poznal bídu v největší nahotě“.³

Přesto, že šlo nepochybně o jistou autostylizaci, jež mu měla získat neformální sympatie tajuplnou kombinací nelegitimní aristokratičnosti a neodbytné chudoby, vezměme v úvahu, že v jeho křestním listu není uveden otec. Zřejmě se totiž narodil v útulku neprovdaných rodiček v Haštalské ulici, resp. Řásnovce a pokřtěn byl v nedalekém

2 Srov. Petr KOVAŘÍK, *Národní soud nad zrádcem Karlem Sabinou. (Nová fakta, policejní a soudní dokumenty, výpovědi svědků)*, Praha 2010, s. 45 ann.

3 J. E. SOJKA, *Naši mužové*, ed. Karel Cvejn, Praha 1953, s. 384.

kostele sv. Haštala v Praze na Starém Městě.⁴ Právě k němu přiléhaly chudinské části města Na Františku a zvláště pak nuzný areál zpustlého Anežského kláštera. Kulturní charakter této čtvrti tehdy zřejmě pozvedával jen klášter a nemocnice Milosrdných bratří, jež přijímala neplaticí pacienty.⁵ Znalost chudinského prostředí je velmi dobře patrná též v Sabinových posledních dvou románech o králi a císaři Ferdinandovi Dobrotivém.⁶ Ostatně i jiné městské sociální a kulturní areály mu poskytly řadu podnětů, které utvářely jeho životní zkušenosti. Navíc se staly i vítaným literárním námětem, v němž mohl zúročit svoje zážitky z doby předbřeznové a zejména pak z revoluce 1848–1849 v době, kdy již přímých pamětníků začalo ubývat.

Pro historika moderní společnosti je zvláště poučné, jak Sabina – svědek historických událostí a schopný beletrista – vidí město, zejména pak Prahu, jako místo společenských konfliktů, v nichž jde o demokratickou společenskou změnu uskutečňovanou v urbanizovaném prostředí, jež mocensky kontrolují buď její nepřátelé, nebo alespoň její opo- nenti. Pozoruhodné je též jeho pojetí opoziční individuální a zejména pak kolektivní akce, tj. takové, která je záměrně namířena proti stávajícímu mocenskému establishmen- tu. Sabina je pro mě zajímavý i tím, že má nevšední smysl pro vzájemné ovlivňování různých rovin historického děje, čímž se jeho přístup k věci, o níž mu běží, stává pro historika zvláště vítanou konceptuální inspirací. Vydatně mu totiž pomáhá při utváření jeho představ o složitosti historického dění a především pak o tom, co vše mohlo ovlivnit výsledek revolučních či protirevolučních akcí.

4 Karel KAZBUNDA, *Sabina. Neuzavřený případ policejního konfidenta*, ed. Martin Kučera, Praha 2006, s. 15.

5 Srov. Karel Vladislav ZAP, *Průvodce po Praze. Potřebná příruční kniha pro každého, kdo se s pa- mětíhodnostmi českého hlavního města seznámiti chce*, Praha 1848, s. 121–122, kde se v souvislosti s farním kostelem sv. Haštala praví: „Za tímto kostelíkem skrývá se v bludišti zanedbaných a nejvíce chudinou zalidněných uliček, blíž břehu vltavského bývalý panenský klášter klarisek u sv. Anežky... udrželi se tu posud tři kostelové, ovšem u velmi zpustlém stavu“.

6 Jde o Sabinův anonymní román *Král Ferdinand V. Dobrotivý a jeho doba. Původní román z nej- novějších časů* z r. 1875. Po Sabinově smrti jej nakladatel Alois Hynek vydal opět anonymně pod změněným názvem jako *Krvavý svatodušní týden roku 1848. Historický román věku devatenáctého*, jenž měl zřejmě přilákat senzacechtivé publikum. Podle katalogu pražské Národní knihovny k tomu došlo r. 1878. Společnost doby předbřeznové a její osudy v revoluci 1848–1849 byly v Sabinově po- dání asi do té míry atraktivní, že začal vzápětí podobným způsobem sepisovat německy svůj další román, jenž byl zveřejňován opět anonymně s titulem *Kaiser Ferdinand der Gütige und die Revo- lution vom Jahre 1848*. Hynek jej roku 1879 doprodával pod jedním ze Sabinových pseudonymů Leo Blass opět se změněným názvem, a to *Die Sturmvoegel der Revolution in Oesterreich vor dem März 1848*. Tento společenský román vyšel česky až r. 1927 u příležitosti 50. výročí Sabinova úmrtí pod titulem *1848. Předbřeznoví revoluční bouřliváci v Rakousku*. K tomu viz Michal CHARYPAR, *Karel Sabina: „epigon“ a tvůrce. Textová příbuzenství jako zdroj smyslu a poznání*, Praha 2010, s. 178–180, 207–211, 262–270, aj., kde vrací tyto romány do širšího kulturního povědomí.

V této souvislosti mi nejde jen o roli různých forem násilí, které se přitom uplatňovalo, nýbrž také o město jako takové, v němž je možné zaměnit anonymitu za veřejnost a z ní se pak zase skrýt do ústraní. Velké město má přitom svoji transparentní i tajuplnou tvář, veřejná prostranství a úzké uličky. Lidé v něm též intenzivněji než na venkově vstupují do různých forem sociability, které mají nejen svoji statickou i dynamickou podobu, nýbrž mnohdy i dočasný charakter. Jiným rytmem město žije v různých svých areálech a sociabilitách ráno, ve dne, večer i v noci. Výhody zalidněného a z kulturního i sociálního hlediska různorodě strukturovaného prostředí nevyužívají ovšem jen revoluční bouřliváci, nýbrž i tajná policie a kriminální živly. Sabina to skvěle postihl ve svém velkém společenském románu *Král Ferdinand V. Dobrotivý a jeho doba. Původní román z nejnovějších časů* z r. 1875.

O jeho literární obratnosti i schopnosti spojit románový děj s historickými reáliemi nepochybně svědčí i to, že život Ferdinanda V. netvoří jen časový rámec sledované doby, nýbrž díky jeho „dobrotivosti“ i její symbol. Stal se jím proto, že jako první habsburský panovník udělil své monarchii moderní konstitucionalismus a sám ústavu nikdy neodvolal. Mezi řádky je řečeno, že tím morálně převýšil svého nástupce císaře Františka Josefa I. Sabina uměl též zdařile vytvořit sugestivní dojem historické autenticity, do níž vstupuje několik desítek převážně mužských, avšak i ženských postav. Místy pracuje dokonce způsobem, jenž navozuje dojem reportážního zachycení průběhu dramatických historických zvrátů. Jeho pojetí autenticity je ovšem v této próze pojato zjevně selektivně, neboť František Palacký se v ní jen mihne a zcela zde chybí postava Karla Havlíčka Borovského. Navíc se zdá, že se i jako autor v utajení vyhýbal tomu, aby se v jeho textu poznaly osoby, které v době jeho vydání ještě žily.⁷

Revoluce 1848–1849 ve městě: Neapol a Vídeň

Soustředme se nyní jen na jeho líčení revoluce 1848–1849 v Neapoli, Vídni a Praze, abychom si ukázali alespoň některé interpretační možnosti, jež dnešnímu historikovi nabízí. Jako jeden z revolučních aktérů přitom dobře ví, že pro úspěch revoluce v moderní době je rozhodující ovládnutí veřejného prostoru, zejména pak důležitých strategických bodů ve velkých městech. Značnou roli přitom hraje efektivní využití času, který mají k dispozici ve stejné míře jak síly revoluce, tak síly kontrarevoluce. Ty potom buď dokážou, nebo nedokážou využít ve svůj prospěch specifické topografie města, v němž ke snahám o společenský zvrát dochází. Stejně tak důležité je i to, ke které z nich se

7 Srov. Jiří ŠTAIF, *Sabinova románová bilance vlády Ferdinanda V. a revoluce 1848–1849*, Dějiny a současnost 35, 2013, č. 10, s. 50–51.

přesouvají sympatie názorově vrtkavé většiny obyvatelstva, které zaujímá ke krvavým střetům nezúčastněný postoj, nebo se snaží na dobu, kdy k nim dochází, město opustit.

Sabina se v uvedené próze sice zmiňuje o úspěšných počátcích revoluce 12. ledna 1848 v sicilském Palermu, avšak rozhodující je pro něj její ambivalentní průběh v Neapoli, kde se stoupencům Giuseppe Mazziniho nepodařilo díky tomu, že panovník přijal po ozbrojených střetech umírněnou ústavu, dosáhnout svého hlavního cíle, tj. otevření cesty ke vzniku italské republiky. Nicméně revoluce i nadále postupovala z neapolského království na sever Apeninského poloostrova. Z topografie a fyziognomie neapolské revoluce Sabina vyzvedává skutečnost, že mazziniovští spiklenci měli charakter tajného revolučního spolku, jenž agituje mezi lidem, je schopen lstivě klamat představitele mocenského establishmentu a soustavně připravuje revoluční akci. Pro start revoluce bylo podle něho rozhodující, že revoluční lid v Neapoli vytáhl před královský palác, a pak byl zatlačen armádou. Pro její druhé dějství bylo příznačné, že stoupencům Mazziniho se nepodařilo uspět v krvavých bojích, jež město na krátký čas zachvátily. Ukázalo se totiž, že panovníkovy ústavní ústupky stačily spolu s nasazením branné moci k tomu, aby revoluce ztratila potřebnou sílu.⁸

Pro její osud bylo podle Sabiny rozhodující, že se proti ní postavila na straně kontrarevoluce krvelačná, loupeživá a mravně zcela zkažená luza zvaná *lazzaroni* podle stejnojmenného špitálu sv. Lazara.⁹ Z psychologického hlediska bylo zásadní použití ničivé dělostřelby v městském prostředí, jež byla spolu s koordinovanějším velením nepochybnou komparativní výhodou kontrarevoluce oproti revoluci. Je to tedy především masivní nasazení děl, jež se díky své bezprecedentní destrukci pro Sabinu stává hlavním symbolem zanesení brutálního válečného konfliktu do civilizovaného prostředí velkých měst; děla totiž smrtelně ohrožují městské obyvatelstvo nejen „na blízko“, nýbrž i „na dálku“ a to bez ohledu na to, zda je revoluční, vyčkávací, nebo protirevoluční. Kanonáda děl se tak stává formou násilí, po němž následuje všeobecný strach, jenž i ty nejodvážnější revolucionáře buď odzbrojuje, nebo je dovede k slepému fanatismu.

Pro začátek revolučních událostí ve Vídni měl podle Sabiny zásadní význam ohlas únorové revoluce v Paříži. Ta nastolila ve Francii demokratickou republiku, která měla zpočátku i jisté ambice řešit dělnickou otázku prostřednictvím programu státní „organizace práce a mzdy“.¹⁰ V hlavním městě habsburské monarchie přitom neexistovali předem zorganizovaní revoluční spiklenci mazziniovského typu. Úspěchu petice revolučně

8 Karel SABINA, *Král Ferdinand V. Dobrotivý a jeho doba. Původní román z nejnovějších časů*, 2. vyd., eds. Michal Charypar, Lenka Kusáková, Praha 2013, s. 437 ann., 599, 635 ann.

9 Tamtéž, s. 639, 645.

10 Srov. Wolfgang J. MOMMSEN, 1848. *Die ungewollte Revolution. Die revolutionären Bewegungen in Europa 1830–1849*, Frankfurt a. M., 1998, s. 104 ann.

naladěných Vídeňanů předcházelo neefektivní nasazení vojska proti demonstrantům. Díky jejich nátlaku došlo k pádu Metternicha a vyhlášení konstituční monarchie. Tato procedura byla podle Sabinova názoru též ovlivněna akční neschopností rakouské tajné policie, ochromené ve své aktivitě nečekaným spádem událostí, a ochotou dobrotivého císaře Ferdinanda V. ustoupit revolučnímu tlaku, aby tak nemusel nést zodpovědnost za neomluvitelné krveprolití. Fenomén „zbytečného“ krveprolití se pak v jeho textu vrací do Vídně v říjnu 1848. Těchto pasáží si nyní povšimněme i proto, že topografie města v nich nyní nabyla na větším významu pro vymezení akčního okruhu jak sil revoluce, tak sil kontrarevoluce, v jejímž čele stál generál Alfred Windischgrätz.¹¹

Pro konkretizaci role tak velkého města, jakým byla Vídeň, bylo v boji o moc rozhodující, že tento protirevoluční generál jej nejdříve obklíčil. Pak následovaly jeho cílené vojenské akce, v nichž byla notně využívána i obávaná artillerie. Na její kanonádu navázala ultimáta, kterými se Windischgrätz snažil poměrně úspěšně oslabovat odhodlání revolučních sil k dalšímu boji. Pro začátek této revoluce bylo příznačné, že předměstská národní garda opanovala střed města, především Štěpánské náměstí, a počínala si přitom násilnický. Revoluční násilí pak bylo vystupňováno zbitím a následným oběšením na pouliční lucerně ministra války hr. Theodora Latoura, jenž byl zodpovědný za rozkaz k nasazení části vídeňské posádky proti revolučním Maďarům. Zdůrazněme přitom, že na rozdíl od sicilské a neapolské revoluce nemá Sabina k říjnové revoluci ve Vídni žádné sympatie, neboť ji považuje za protislovanskou, velkoněmeckou a neomluvitelně násilnou.¹²

Její krvavou porážku klade totiž za vinu jak revolučním fanatikům, kteří využívali strategických dispozic vnitřního města k bezvýhodnému boji potom, co byli poraženi Windischgrätzovým vojskem na předměstích, tak bezohlednému nasazení armádního dělostřelectva, které svou ničivostí nakonec podpořilo ochotu města vzdát se mu takřkajíc na milost a nemilost. Na rozdíl od neapolských *lazzaronů*, vidí důležitou oporu revolučního boje v řadách „*bezuzdného proletariátu*“ vedeného zbytky revolučních fanatiků. Jejich životní obět nechápe ovšem jako hrdinství, nýbrž jako zbytečnou daň zaplacenou za jejich tvrdošíjnou zaslepenost. Proto jen věcně konstatuje, že všichni útočící dělníci do jednoho padli v marném boji a jejich vůdce zůstal ležet téměř rozstřílený „*mrtev mezi padlými přáteli*“.¹³ Ti šťastnější z revolucionářů pak utekli z poražené Vídně v přestrojení. Díky řadě okolností, jež mohly nastat jen v takto mocensky důležitém městě, došlo tehdy v habsburské monarchii k zásadnímu zvratu v poměru sil ve prospěch kontrarevoluce.

11 Karel SABINA, *Král Ferdinand V. Dobrotivý a jeho doba*, s. 684 ann.

12 Tamtéž, s. 869–883., srov. Wolfgang J. Mommsen, 1848. *Die ungewollte Revolution*, s. 242 ann.

13 Karel SABINA, *Král Ferdinand V. Dobrotivý a jeho doba*, s. 881.

Revoluce 1848–1849 ve městě: Praha

Ve srovnání s Neapolí a Vídní hraje v Sabinově románu *Král Ferdinand V. Dobrotivý a jeho doba* městská kulturní a sociální fyziognomie i topografie největší roli v Praze. Právě toto město bylo dostatečně velké na to, aby v něm mohl s chutí rozehrát svoji hru, v níž aktéři využívají k prosazování svých cílů nejen možnosti plynule se pohybovat mezi veřejnou a neveřejnou sférou, nýbrž i mezi dnem, večerem a nocí. Ve svém konání jsou však limitováni tím, že se jejich zájmy musí konfrontovat se zájmy těch ostatních, ať již jde o stoupence revolučních změn, kontrarevoluční stability, váhající občany, tajnou policii, kriminálníky nebo „ty ostatní“. Pokud však ve městě propukne revoluční válka, pak jsou jejich aktivity přinuceny se konfrontovat se skutečností, v níž se stává rozhodující normou společenských vztahů schopnost vnutit protivníkovi svůj názor prostřednictvím přímého násilí.¹⁴

Hlavní revoluční sílu v Praze Sabina spatřuje s nepochybnou literární impresivností v tajné stolní společnosti Český repeal, jež se scházela již před r. 1848 ve zvláštní místnosti hostince U zlaté váhy na Uhelném trhu.¹⁵ V jeho pojetí v sobě snoubila jisté prvky spikleneckví s přesvědčením, že lidové vrstvy je třeba vychovávat k většímu sebevědomí, díky němuž budou připraveny vystoupit demonstrativně na veřejnost jako zorganizovaná politická síla. Za ideál přitom považoval masová repealová shromáždění, k nimž docházelo r. 1843 v Irsku ve snaze zrušit zákon o parlamentní a administrativní unii s Anglií. Tuto myšlenku v Českém repealu propaguje Emanuel Arnold, jinak též iniciátor protijezuitské akce repealistů, k níž došlo v Praze v únoru r. 1847. Důraz přitom kladl na co největší disciplinovanost a masovost takto chápaných táborů lidu scházejících se pod širým nebem proto, aby jejich účastníci demonstrovali svou odhodlanost k radikální změně společenských poměrů.¹⁶ Emanuel Arnold je mu též příkladným českým radikálním

14 Tamtéž, popis svatodušního revolučního povstání v Praze viz s. 818–860.

15 Tamtéž, s. 747 ann., 757 ann a 818 ann.

16 V tomto případě jde nepochybně o Sabinovu reminiscenci na aktivity, jež vyvinul v souvislosti s tábory lidu v letech 1868–1871. K tomu srov. Jan BRŮHA, *Filozofické, náboženské a sociálně politické názory Karla Sabiny*, Praha 2012, s. 96 ann. Sabinův charakter v této souvislosti zpochybňuje Eduard Rüffer ve svém anonymním beletristickém pamfletu *Zrádce národa. Historický román z nejnovější doby*, který v letech 1872–1874 vycházel v Praze u nakladatele Aloise Hynka stejně, jako Sabinovy poslední romány o králi a císaři Ferdinandovi V. Podle Rüffera šlo Sabinovi o to, aby díky táborům lidu vyvolal místo revoluce „malou bouřku“, neboť, ironicky řečeno, střelba, k níž by mohlo při revoluci dojít, je ještě nezdravější nežli déšť, jenž by mohl účastníky táborů lidu při bouřce potkat. Pokud by se dali vyprovokovat k nepředložené revoluci, pak by vydali jen svědectví o své nezralosti. Rüffer mu navíc vkládá do úst názor, že k revoluci nemůže dojít v českém národě, v němž „není myšlenka na ozbrojený odpor dogmatem“. Tuto pasáž uzavírá tím, že Sabina tak podává svědectví o své opatrnosti i spolehlivosti v policejních službách. Srov. přetisk této části Rüfferovy publikace in: Petr KOVAŘÍK, *Národní soud na zrádce Sabiny*, Praha 2010., s. 345–348.

demokratem,¹⁷ který na jedné straně dokáže iniciovat kolektivní opoziční akci, avšak na druhé straně se umí chovat uvážlivě, když je přesvědčen o tom, že otevřené revoluční vystoupení nemá naději na všelidovou podporu.¹⁸

V kontrastu s touto strategií demonstrativní revoluční akce líčí Sabina nedomyšlený způsob, jímž se František Cyril Kampelík snažil získat průmyslové dělnictvo pro spolupráci s těmi složkami české národní společnosti, jež byly v Praze orientovány rovněž radikálně demokraticky. Mínil tím studenty a Svornost, která byla nejagilnější složkou národní gardy. Jako autor se totiž ve shodě s jedním z aktérů své prózy domnívá, že tento poněkud podivínský soupeřník repealistů nebude schopen zamezit případným „bouřlivým výstupům“ dělníků, pokud k nim dojde.¹⁹ S odstupem času Sabina považoval totiž Kampelíkovu strategii živelného nátlaku na politickou reakci za stejně škodlivou, jako studentský radikalismus zvláště bující bezprostředně před vypuknutím pražského revolučního povstání. Domníval se totiž, že v obou případech šlo o avanturismus, jenž podněcoval Windischgrätzovu vojenskou moc k tomu, aby „sílu zbraní svých na obyvatelstvu pražském zkusila“.²⁰ Na rozdíl od mazziniovců mělo podle jeho mínění jít v červnové Praze r. 1848 spíše o organizovanou hrozbu revolucí, než o revoluci samu.

Sabina byl navíc přesvědčen o tom, že revoluční vzpoura v Praze byla o červnových svatodušních svátcích záměrně vyprovokována.²¹ Na tomto scénáři měli podle jeho soudu zájem jak konzervativci z řad české zemské šlechty, jimž šlo o rázné zamezení další demokratizace společnosti, tak emisáři maďarské vlády, kteří usilovali o to, aby se tím, že se Windischgrätz vojensky plně soustředí na Prahu, mohla plně rozvinout protihabsburská revoluce v Uhrách. Tento kontrarevoluční generál se v jeho pojetí stává de facto vykonavatelem vůle české šlechty. Za její peníze se angažuje také rakouská tajná policie, která chce svými agenty vyprovokovat beznadějně ozbrojené povstání proti rakouské armádě. Činí tak podobně jako maďarští revoluční emisáři. V Sabinově interpretační verzi tito aristokratičtí zpátečníci očekávají, že Windischgrätz po svém vítězství „přistříhne křídla“ českým radikálním demokratům, a tak dodá kontrarevoluci nejen

17 Srov. Karel KOŠÍK, *Česká radikální demokracie. Příspěvek k dějinám názorových sporů v české společnosti 19. století*, Praha 1958, s. 311–334, kde vyzvedává ovšem Arnoldův program „agrární demokracie“ z jara 1849.

18 Karel SABINA, *Král Ferdinand V. Dobrotivý a jeho doba*, s. 823. Srov. T. W. MOODY, F. X. MARTIN, *The Course of Irish History*, 4. vyd., Lanham 2001, s. 210 ann.

19 Karel SABINA, *Král Ferdinand V. Dobrotivý a jeho doba*, s. 818, 822. K tomu srov. Jan NOVOTNÝ, *František Cyril Kampelík*, Praha 1975, s. 141 ann., kde jsou tehdejší Kampelíkovy snahy ve srovnání se Sabinou ovšem vyličený daleko střízlivěji.

20 Karel SABINA, *Král Ferdinand V. Dobrotivý a jeho doba*, s. 823.

21 Tamtéž, s. 793 ann., 826 ann.

patriční sebevědomí, nýbrž i jistý étos síly, která společnost navrátí do „normálních“ poměrů.²²

Policejním provokatérem se stává i někdejší český student Baňka, který se naivně domnívá, že tak dává věci do pohybu správným směrem. Když si uvědomí, že byl zneužit, svoji vinu alespoň zčásti smyje neohroženou smrtí v litém boji proti rakouské armádě. Právě on je však podle Sabininy přímo odpovědný za to, že se účastníci sbratřovací mše na Václavském náměstí obrátí po jejím skončení proti pražskému vojenskému velitelství u Prašné brány, kde je jejich střetem s vojskem vyprovokována pražská červnová revoluce. Vedle Baňky je postavena další literární postava, nyní ovšem již v hávu skutečného zloducha Regelta, jinak též uherského šlechtice, zločince a policejního provokatéra Pavla Nagyho. Právě on v Praze intrikuje proti českým národním zájmům za peníze jako tajný policejní agent, stejně tak jako z vypočítavosti horlí pro revoluci jako samozvaný emisar – provokatér maďarské revoluční vlády.²³

Sabina potom na základě svých rešerší i autopsie popisuje, jak se Windischgrätzově armádě daří den za dnem po boji umlčovat jednu barikádu za druhou a povstalce nakonec vtlačit do malého prostoru kolem Klementina, pro nějž se stala hlavním opěrným bodem mohutná barikáda v staroměstské Mostecké věži před Karlovým mostem. Strategická výhoda armády spočívala v tom, že mohla Prahu až po Václavské náměstí ostřelovat dělostřeleckou kanonádou z vyvýšenin na levém břehu Vltavy, zejména pak z Petřína a Hradčan, stejně tak jako z vojenské pevnosti na pravobřežním Vyšehradu.²⁴ Z psychologického hlediska nebyly ovšem důležité jen bezprostřední oběti na životech povstalců a případně i dalších Pražanů, neboť šlo především o požáry, jež tak byly způsobovány. Rozhodujícím se stal mohutný požár vodárenské věže a přilehlých mlýnů v bezprostřední blízkosti této věže, který měl nakonec hlavní podíl na tom, že Praha před Windischgrätzem kapitulovala.²⁵

22 Srov. Jiří ŠTAIF, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851*, Praha 2005, s. 257 ann., kde se konstatuje, že dodnes není jasné, do jaké míry šlo o akci najatých provokatérů a do jaké míry to bylo spontánní počínání nejen studentských či jiných radikálů, nýbrž i důsledek Windischgrätzových vojenských provokací.

23 Karel SABINA, *Král Ferdinand V. Dobrotivý a jeho doba*, s. 828 ann. 836.

24 Tamtéž, s. 840: „Mezitím ovšem místo očekávaného klidu řítily se největší hrůzy na Prahu. Večer již nastával a valně se šířilo; ale dělové rány jako valící se hromobiti otrásaly vzduchem a pumy granáty se křížily v povětří zaměřeny jsouce na Staré a Nové Město pražské, padající na domy nebo až dolů do ulic, praskající a ve stech kusech se rozlétajíce, roznášejíce smrt a rozhazující nejsilnější zdě. Na žádné ulici a v žádném příbytku nebylo bezpečno. Pumy prorážely střechy a stropy tíží svou si činíce průchod až ke sklepením, a jen kde obzvláště silné bylo klenutí, tam zadržel se jejich let“.

25 K tomu srov. podrobný popis událostí těchto dnů in: Anna BAJEROVÁ, *Svatodušní bouře v Praze r. 1848 ve světle soudního vyšetřování*, Plzeň 1920, s. 38–178. Tato historička metodologicky postupuje v rámci své snahy o faktograficky co neúplnější historiografii. Její výklad neklade ve srovnání se Sabinou tak velký analytický důraz na kolektivní revoluční akci složitě se potýkající s rébusem

Čelní repealisté, František Havlíček, Ludvík Ruppert a Václav Cimbálek alias Karel Sabina se v románovém ději zapojili do vyprovokovaných bojů jen z nutnosti, protože to považovali za morálně nezbytné. Počínali si tak však pouze do té doby, než se situace povstání stala vojensky i mravně neúnosnou vzhledem k obětem, jež si povstání vyžadovalo, i stále menší podpoře od Pražanů či z venkova. Proto opustili mosteckou barikádu zaskočení tím, že nedaleko sálající požár na ně dokázal vskutku emotivně zapůsobit jak svou nespoutanou ničivostí, tak podvědomě vzrušivou fascinací ohněm. Potom bloudili nějakou dobu křížem krážem dělostřelecky ostřelovaným městem. Jejich kroky je dovedly až na František, kde byl v gotickém sklepení rozpadajícího se kláštera sv. Anežky spontánně zřízen improvizovaný lazaret pro zraněné z obou stran. Potom se přičinili o to, aby se tu zdravotní péče zlepšila tím, že do ní byl zapojen jeden z lékařsky vyškolených milosrdných bratří z jejich nepříliš vzdálené nemocnice, která byla již přeplněna.²⁶

Živě vylíčené scény z tohoto lazaretu jsou Sabinou literárně zpracovány s nepochybným etickým záměrem. Jde mu totiž o to, aby zdůraznil, že lidé z této chudinské čtvrti byli v mezních situacích ochotni jít *sua sponte* bojovat na barikády, protože se prostě domnívali, že je to správné. O raněné se potom nezištně postarali, ačkoliv toho sami příliš mnoho neměli. Právě tím se zásadně lišili jak od čelných českých vlastenců, kteří se boji na barikádách vyhnuli, tak od kriminální luzy.²⁷ Ta se k revoluci přidala jen nako, aby se v jejím stínu nemusela podřizovat zákonům a navíc se mohla i obohacovat na úkor majetnějších Pražanů. Ti totiž nezřídka město včas opustili, a navrátili se do něj až tehdy, když bylo „po všem“.²⁸

vztahu ideálu, náhody, živelnosti, vojenské převahy protivníka a bezmoci. Podobně též Karel KAZBUNDA, *České hnutí roku 1848*, Praha 1929, s. 245–281. On i Anna Bajerová ve své interpretaci navíc akcentují to, jak se příčiny a průběh svatodušního revolučního povstání v Praze jeví v úředních dokumentech.

26 Karel SABINA, *Král Ferdinand V. Dobrotivý a jeho doba*, s. 842 ann. S fascinací ničivým ohněm jako limitem vzpoury se rovněž setkáváme u příležitosti selské protišlechtické revolty v Haliči r. 1846 v jeho románu: *1848. Předběžnoví revoluční bouřliváci v Rakousku*, přel. Václav Vitinger, Praha 1927, s. 196 ann.

27 Karel SABINA, *Král Ferdinand*, s. 839: „...několik však bídníků, jež nikdo neznal, o nichž nikdo nevěděl, odkud jsou, kterak do Klementina přišli a odkud se jim zbraně dostalo, jevílo patrně nespokojenost s tímto usnešením [o připravenosti Prahy ke kapitulaci – J. Št.]. Boje se posud vlastně ani nezúčastnili, nýbrž slídili jen po domech v nejbližších Klementinu ulicích, žádajíce tu potravu, tam peníze, a vůbec obtěžující občanstvo všelikým možným způsobem. Jádra věci, o kterou běželo, ani neznali, také jim ani do vlasti a do svobody vlastně nic nebylo; ale líbila se jim panující právě nevázanost a život bez práce a namáhání.“

28 Srov. Karel SABINA, *Král Ferdinand V. Dobrotivý a jeho doba*, s. 747 ann. 757, 841, 859, kde se doslova praví: „Z takzvaných věhlasných osob a vlasteneckých výtečníků, jsem sotva jednoho neb dva spatřil mezi bojovníky [na barikádách – J. Št.], ale lidé jinak nepatrní, málo vážení a povahou svou

Nepřehlédněme přitom, že revoluce nabývá v Sabinově románu *Král Ferdinand V. Dobrotivý a jeho doba* místy podoby zuřivé bouře, v níž se dobře daří cizopasně kriminalitě a lidské zlovolnosti, které zneužívají svobody vskutku nežádoucím způsobem. Došel přitom k závěru, že nepřítelem revoluce není jen kontrarevoluce, zmatek, váhání nerozhodnutých občanů a znesvářené národní zájmy, nýbrž i bezuzdná luza a teroristický dav. Uvědomuje si, že jde o formy sociability, které se řídí emocí nenávisti, ať již pudové nebo indoktrinované, vedoucí k nepředloženým činům. Viděl tak zřetelně, jak tenká je v mezních situacích hranice mezi nespokojeným lidem a nevypočitatelným davem. Rozzuřený dav, ať již městský nebo venkovský, literárně vylíčil jako slepou sílu, která je schopna jen pouhé destrukce, jež je nezřídka spojena s krvelačností, podporovanou anonymitou a nashromážděným hněvem.²⁹

Revoluce jako Sabinova reflexe a literární zpověď

Zároveň je zřejmé, že Praha, která se o svatodušních svátcích r. 1848 stala dějištěm vyprovokovaného revolučního povstání, jež se i jeho aktivním účastníkům jeví stále více jako směsice nepřehledných kolektivních akcí, nenaplnovala Sabinovy představy o českém kulturním centru, v němž se mají hledat cesty k uskutečňování jeho představ o lidském štěstí. Zatím jen kusé reflexi nedávných revolučních událostí se věnoval již jako novinář na podzim r. 1848. Byl si přitom dobře vědom toho, že již nadchází čas pro první

nijakž nevyunikající činili vše, co možná bylo činiti. Bojujíce bránili město, a když boj na chvíli ustal, odnášeli zraněné a opatrovali je“.

29 Karel SABINA, *Král Ferdinand V. Dobrotivý a jeho doba*, s. 834, kde je barvitě popsáno davové lynčování a nakonec i vražda travičky a zlodějky Korduly, poslední členky pražské lupičské bandy zločdeje a vraha Františka Kabáta, jehož byla sestrou: „*Tu několik zdivočelých postav ji mlátilo do hlavy, takže brzo umlkla a krev se jí z ústa valila. Veliký byl nával a ryk lidí zde se shluklých. Osoby pozadu stojící nevěděly vlastně, oč tu běží a co se stalo, až pak na výkřik z popředí zazněly povznesly oči a s úžasem spatřily stařenu ďábelského přímo vzezření viseti na kruhu svítlny přímo na rohu se nacházející“.* Ještě barvitěji popisuje krutost, s níž rozzuření sedláci r. 1846 v Haliči trestali příslušníky nenáviděné šlechty. K tomu viz též Karel SABINA, 1848. *Předbřeznoví revoluční bouřliváci*, s. 196 ann. Na s. 214 tu jeden z jeho protagonistů bilancuje zážitky z této revolty stejně jako revoluční avanturismus polské šlechty v dopise svému příteli takto: „*Jen tolik ti mohu říci, že to, co jsem viděl a zažil, navždy mne vyléčilo z mých revolučních snů“.* Viz též s. 486, 493, 558 an., 569 aj., kde Sabina hovoří o nenávislném radikalismu, jenž byl podle francouzského vzoru šířen mezi vídeňskými dělníky několika zatvrzelými agitátory. Ostatně i takové násilnické excesy jako vraždy, požáry a rabování obchodů, k nimž došlo r. 1871 za Pařížské komuny, přičítal kriminálním, resp. asocíálním živlům, nikoliv však uvědomělým komunardům (v jeho terminologii komunalistům). Jejich hlavní snahu spatřuje v boji za autonomii města Paříže vůči versailleské vládě. V komunardech nespátřuje ani sektářské komunisty ani ničivý proletariát, nýbrž jen uvědomělé občany toužící po spojení co největší demokracie se sociální spravedlností. K tomu srov. *Čeští radikální demokraté. Výbor politických statí z r. 1848–1870*, ed. Karel Kosík, Praha 1953, s. 311 ann.

bilancování revolučních nadějí, k nimž se radikální demokraté upínali na jaře tohoto roku. Své názory potom shrnul ve své brožuře *Tábor, jiskry časové*. Napsal ji po vydání Stadionovy oktrojované ústavy z března 1849, kdy již bylo zřejmé, že stoupců revolučních změn začíná valem ubývat. Nepochyboval přitom o tom, že prostor pro veřejné aktivity se nyní začne zužovat, avšak nemínil se vzdát svých představ o uskutečňování společenského pokroku.³⁰

Po nedávných zkušenostech s krvavým potlačením revolučního povstání v Praze a Vídní začal soustavněji přemýšlet o několika základních otázkách. Již tehdy si myslel, že revoluční násilí nemůže přinést těm, jejichž zájmy se zaštiťuje, skutečné štěstí. Domníval se totiž, že prosazení myšlenky lidské rovnosti ve všem je zhora nemožné, bez ohledu na to, zda se spoléhá na zbraně, či na onnipotenci republikánského státu, který by rovnostářství prostě nařídil, aniž by se ohlížel na svobodu lidského individua. Nicméně však uznával mravní étos velkých revolucionářů, z nichž někteří moderní revoluci obětvali i svůj život. V diskuzi na dálku s názory francouzských utopických socialistů a komunistů také odmítal zrušení soukromého vlastnictví či jiné násilné formy majetkového přerozdělení.

Nikterak přitom však nesignalizoval, že je připraven se zapojit do příprav na nové revoluční povstání, které vešlo do dějin jako májové spiknutí z r. 1849. Pro české poměry totiž považoval za nejvhodnější způsob uskutečňování společenského pokroku důslednou osvětu všech společenských vrstev, zejména těch nejnižších. Hlavní důvody lidské bídy jako takové spatřoval totiž v materiální chudobě, hlouposti a zlomyslnosti, proti nimž je třeba bojovat soustavným vzděláváním, které z lidí bez rozdílu jejich sociálního postavení teprve vytvoří duchovně svobodná individua. Zároveň se domníval, že násilné sociální revoluci lze předejít jen sociálními reformami, otázku sociální bídy však nemá řešit stát, nýbrž obce. Slovanské národy mají jít v tomto směru příkladem. Historicky inspirativní jsou pro něj programové cíle husitských táboritů jakožto vzoru „*nejznámenitější a nejpoctivější*“ politické strany v tehdejších Čechách. Naznačuje tak, že táborité naráželi na podobné politické protihráče jako radikální demokraté r. 1848. Přitom se prý řídili pouze a jen zájmy lidu, což je zásada, kterou Sabina považuje za nadčasový předpoklad historického pokroku.³¹

Tuto názorovou linii pak zrevidoval, zároveň ji však více rozpracoval ve svém spisu z r. 1861 *Duchovní komunismus*, který měl opět programový charakter; z dnešního hlediska se však s odstupem času jeví jako utopický. Sabina jím reagoval na vydání Schmerlingovy únorové ústavy, jež byla opět oktrojována. Jeho názory, jež opět oscilují

30 Srov. Jaroslava PEŠKOVÁ, *Utopický socialismus v Čechách v XIX. století*, Praha 1965, s. 111 ann.

31 Karel SABINA, *Tábor, jiskry časové, Praha 1849*, passim, zvl. viz s. 14 an. 24, 26 ann.

kolem problému dosažitelnosti lidského štěstí, se ostatně v následujících letech promítly i do jeho románů o králi a císaři Ferdinandovi V. Dobrotivém. Názorovou kontinuitu s brožurou *Tábor, jiskry časové* můžeme spatřovat v tom, že prosazování lidských cílů prostřednictvím politiky může být efektivní jen tehdy, pokud je provázena všenárodní osvětou založenou na étosu pokroku, vědecké pravdy a individuální svobody názoru. Zcela se zde však již vytrácí zbytky představy, že krvavé revoluce mohou být *volens volens* přece jen nástrojem historického pokroku, jenž nakonec zatlačí síly společenské reakce do defenzívy.³²

Oproti revoluci a revolucionářům je nyní postavena řada velkých umělců a vědců, kteří přinášeli lidstvu v různých dobách vznošené ideály prosazované ve střetech s reakcí či s nepochopením. Tito duchovní aristokraté tak činili vždy nezištně, dávající svůj um i vědění zcela demokraticky k dispozici celé společnosti. V této souvislosti Sabina přichází s poměrně originální konstrukcí společenské stratifikace, jež nemá základ ani v rozdílnosti majetku ani v nerovnoměrnosti politické moci, nýbrž ve schopnosti využívat osvobozující moci vědění, díky němuž v sobě může každý člověk skloubit pocit individuální svobody s pocitem štěstí, založeném na historickém pokroku. Ti, kteří nejsou nezištnými duchovními aristokraty, musí být totiž soustavně vzděláváni. Jinak zůstanou duchovními proletáři bez ohledu na to, kolik mají majetku, moci nad ostatními, nebo zda disponují uhlazenými společenskými způsoby.³³

Sabina zde doslova praví: „*Duchovní proletáři jsou všichni nevědomí lidé, byť by jinak i milionáři byli*“. Zkušenost z revoluce 1848–1849 jej vede rovněž k názoru, že nuzný proletariát se díky své nevědomosti může stát spojencem reakce, kterou podporuje „*svou hmotnou silou*“. Ta se na něj „*ve chvílích nebezpečnosti oulisně obrací a láskou k němu a péčí o dobro jeho překypuje. Nerozumí-li lid sám sobě a neuposlechne-li hlasu osvěty, tuť brzo se octne v tenatech třídy, která jiných účelů nemá, nežli sebe povýšiti snížením jiných, vedle nichž svou vlastní podstatou jí nelze na dlouho se udržeti*“. Ani v této souvislosti nesází ovšem na třídní boj, nýbrž na sdružování se za účelem společenského povznese- ní a osvobození lidových vrstev od útlaku. Míni tím především osvětové spolky a výrobní

32 Srov. Jan BRŮHA, *Filozofické, náboženské a sociálně politické názory Karla Sabiny*, s. 77 ann.

33 Otevřenou otázkou přitom je, zda Sabinův koncept aristokratů ducha byl inspirován Bolzanovou exhortou o šlechtictví duše z r. 1817, jež místy vykazuje analogické myšlenkové postupy. Její text mohl znát z edice *B. Bolzano's Erbauungsreden an die akademische Jugend I.- IV.*, Prag 1849–1851. Bolzanův utopický traktát *O nejlepším státě* (1831), jenž dlouho zůstal ležet v rukopise, Sabina podle všeho neznal. Právě v něm je však systematicky zúročováno etické východisko tohoto pozdně osvícenského filozofa a reformního katolického kněze v podobě absolutně platného mravního zákona, jenž zněl: „*Ze všech možných způsobů jednání vol vždy takový, který při zvážení všech důsledků nejvíce přispěje k blahu celku, lhostejno, v kterých jeho částech*“. K tomu srov. Bernard BOLZANO, *Exhorty*, ed. Jaromír Loužil, Praha 2006, s. 19–29, 358 ann. a 359. a M. CHARYPAR, *Karel Sabina: „epigon“ a tvůrce*, Praha 2010, s. 213 ann. a 220 ann.

i konzumní družstva. Opět se přitom vrací ke své myšlence, že takto chápané asociace nasměřují české národní hnutí na cestu k lidskému štěstí. Zastává totiž názor, že každý stát vidí svůj účel především v tom, aby udržel svou celistvost. Je tedy svou povahou statický. Povaha pokroku je ale dynamická, neboť vyžaduje neustálý duchovní pohyb. Po způsobu hegelovské triády tak vzniká nová (třetí) společenská skutečnost, totiž vnějškově ustálený a uvnitř pohyblivý národ.³⁴

Pozoruhodné přitom je, že svoji sociální stratifikaci na duchovní proletáře a duchovní aristokraty vystavil jisté zkoušce ve své čtenářsky nejoblíbenější próze *Oživené hroby* vydané poprvé r. 1870. Mezi vězně, kteří si v olomoucké pevnosti odpykávají dlouholeté tresty za svoji účast na revoluci 1848–1849, zařadil totiž i vídeňského lučebníka Benedikta Schauberka. Tohoto chemika a doktora filozofie chce nepochybně karikovat pro jeho neochotu řídit se jakýmikoliv vznosnými ideály. Na druhé straně jej však nadal místy až švejkovským humorem a ironií, které z něj činí cosi na způsob ďáblova advokáta, který do Sabinova náhledu na společenské rozvrstvení vsouvá jako *pars pro toto* sociální typ ideologicky neutrálního měšťáka. Tento význačný protagonistův totiž nevěří ani sociálním utopiím, ani zpolitizované myšlence pokroku, nýbrž jen praktické vědě, která bude schopna vyřešit hlavní jablko sváru, tj. problém chudoby a zejména pak hladu. Nejlepší je pro něj totiž ta politika, jež každého nasytí.³⁵

Není proto náhodou, že vídeňskou říjnovou revoluci přečkal r. 1848 bezpečně ve sklepě svého domu, a do vězení se jen na jeden rok dostal ironií osudu díky své neukázněné hovornosti. O tom, že Schauberk není pouhým opatrnickým ctitelem *biedermeierovského* pohodlí svědčí i ta okolnost, že se umí příležitostně odvolat i na názory Arthura Schopenhauera. Rozumí mu tak, že tento filozofický voluntarista neuznává, že hledání smyslu života lze nalézt v abstraktním ideálu všeobecného lidského štěstí. V jakémkoliv politice, tedy i liberální či revoluční, je pro Schauberka určující šťastná náhoda, jež

34 Karel SABINA, *Duchovní komunismus*, Praha 1861, cit. s. 12 a 14, dále viz s. 67. Spis je též přístupný v edici *Čeští utopisté devatenáctého století*, ed. Jan Novotný, Praha 1982, s. 199, resp. 204–288. Pojem aristokratů ducha je v *Duchovním komunismu* obsažen spíše implicitně. Sabina s ním explicitně pracuje ve svém románu o synech světla, jež dokončil r. 1859. Vydat jej mohl až r. 1863. K tomu viz Karel SABINA, *Na poušti II.*, 2. vyd., ed. Antonín Macek, Praha 1908, s. 132, kde se doslova praví: „Duševním proletářem není ten, kdo jest chudý, nemající dostatek peněz a pohodlí, alebrž kdo jest chudý duchem, rozumem, moudrostí a vůbec myšlenkami! Možná tedy, že mnohý, jež bídě životem se protlouká a s okolnostmi neustále bojuje, takže jináče mezi chudinu se počíst musí, slavného místa zaujímá v aristokracii ducha... Bohužel, že mužové ducha ne vždy byli odchovanci Štěstěny“. Na jiném místě se zdůrazňuje (Karel SABINA, *Na poušti IV.*, Praha 1909, s. 116), že je třeba politovat každou společnost, kde převažují duševní proletáři žijící v nadbytku, kteří parazitují na proletářských aristokratech ducha. K tomu srov. komentáře M. CHARYPARA, *Karel Sabina: „epigon“ a tvůrce*, zvl. s. 221–226 a 229–235.

35 Karel SABINA, *Oživené hroby*. 12. vydání, ed. Jaroslava Janáčková, Praha 1977, s. 80 ann.

umožňuje těm, které potká, vyšvihnout se nahoru, a ty méně šťastně, byť i schopnější, tlačit dolů. Právě v této pasáži svého textu Sabina sděluje svému čtenáři jednu ze svých osobně trpkých bilancí revoluce 1848–1849. Jako autor, jenž svobodně vládne svým textem, pak zařídí i to, že uvěznění revolucionáři si na Schauberka přes počáteční antipatie nejen zvyknou, nýbrž jej mají i svým způsobem rádi, čímž jeho sociální typ *de facto* legitimizují.³⁶

Shrňme tedy, že Sabina v *Oživených hrobech* již zkorigoval své ideální představy o šťastné společnosti výrazněji než r. 1849. Ve svých textech o králi a císaři Ferdinandovi V. Dobrotivém a revoluci 1848–1849 si pak jako beletrista počíná do jisté míry sociologicky, neboť zdůrazňuje, že areály historického dění jsou nepominutelným činitelem v utváření vztahu mezi ideály, různorodou lidskou zkušeností, časem a otevřenou budoucností. V románu *Král Ferdinand V. Dobrotivý a jeho doba* se v postavě Václava Cimbálka zřiká revolučního násilí v době, v níž se svatodušní revoluční povstání v Praze dostalo do bezvýchodné situace; v revoluci totiž jako Sabinovo alter ego spatřuje krvavý hazard tehdy, když se proti ní postaví dobře zorganizovaná armáda, jež ji bezohledně ničí svou dělostřelbou. Proti ní jsou schopni se postavit jen beznadějní fanatikové, jichž je však velmi málo. Tato izolovaná menšina pak jen podporuje krutost kontrarevoluce, za jejíž vítězství nakonec zaplatí většina.³⁷

Jako již obezřetný aristokrat ducha bilancoval po mnoha letech, že nadšení pro rychlou společenskou změnu přerostlo v Praze r. 1848 nejdříve v nepřipravenou revoluci a potom v krvavou válku proti ní. Porážka revoluce pak měla pro radikálně demokratické ideály příslušníků jeho bouřlivácké generace osudový dopad. Zatímco město bylo poměrně rychle stavebně opraveno, její generační traumata ustupovala do pozadí vskutku jen pozvolna. Zdůrazněme přitom, že na sklonku života se pro Sabinu stala legitimita sociálních ideálů přímo úměrná tomu, nakolik se jim podařilo obstát v osudových zkouškách. Konkrétní průběh této revoluce proto hodnotí ve svých posledních románech s nepřehlédnutelnou vnitřní nejistotou. K tomu dodejme, že tu nejde jen o pozoruhodný literární text a pokus o sociální analýzu revoluce, nýbrž i o cosi na způsob veřejné literární zpovědi.

36 Tamtéž, s. 101 ann. a 119 ann.

37 Srov. Karel SABINA, *Král Ferdinand V. Dobrotivý a jeho doba*, Praha 2013, s. 843 ann. a TÝŽ, 1848. *Předbřeznoví revoluční bouřliváci*, Praha 1927, s. 264 an., 280 a 511 ann.

Závěrem

Revoluce 1848–1849 je v Sabinových posledních románech zobrazována v různých významových rovinách. Jeho literární bilanci této turbulentní doby lze číst rovněž jako mytologické metafory vystřízlivělého revolucionáře, jak jsem na to ostatně již před několika léty upozornil.³⁸ Stále se domnívám, že si alespoň některé z nich uchovaly jistou společenskou aktuálnost výpovědi o době, v níž bylo i pro pamětníky velmi obtížné se orientovat a kterou historik vidí poněkud „ploše“, pokud je odkázán jen na tradiční historické prameny. Mám tím na mysli mýtus nového začátku, jenž zaznívá v Sabinově poučení z hodnotové ambivalence revoluce. Jeden z jejích aktérů, nám již známý Václav Cimbálek, se totiž hodlá s několika přáteli vystěhovat do Ameriky, aby tak unikl pocitu zmaru v porevoluční společnosti, na níž nedokáže nic změnit. Nakonec se však přece jen rozhodne setrvat.

Dále se zde setkáváme s mýtem nezadržitelnosti pokroku, jemuž je třeba přinášet oběti a neočekávat přitom odměny. Sabina věří, že i ta nejtvrďší porevoluční reakce bude jen „přechodným stavem k nové pokrokovější státní formě, neboť věčně pravdivým zůstane slovo Schillerovo: *Vše staré zmírá, časy se mění a z rozvalin zas nový život pučí*“.³⁹ S tématem této studie pak úzce souvisí evolucionistický mýtus vitality, jímž se Sabina loučí s romantismem svého přítele Karla Hynka Máchy. Důležitou roli v něm sehrával Vyšehrad jako hrdý a zároveň i tajemný symbol české národní paměti. Toto loučení lze interpretovat také jako autorovo přitakání moderní industriální společnosti v době, kdy tajuplnou Prahu let jeho mládí zásadně změnila železnice, bourání městských bran a hradeb i čilá výstavba. Proto mu nyní Vyšehrad „zestárnul a scvrknul se k nepoznání, kdežto Praha pod ním zmládlá a vyrůstajíc patrně k novému upravuje se životu“.⁴⁰

K tomu dodejme, že i historik čte své prameny a odbornou literaturu skrze „své“ hodnotové kódy, ať již si to uvědomuje nebo ne. Sabina mu právě v tomto ohledu dává vítaný podnět k tomu, aby si to dobře uvědomil. Jsou to zvláště jeho poslední společenské romány o králi a císaři Ferdinandovi V., jež historikovi moderní společnosti nabízejí po mém soudu něco jiného, než čtenářsky atraktivnější literární pásmo Eduarda Basse o době předbřeznové v Čechách, které je založené na pestrobarevném ožívování minulosti. Bass zde líčí Sabinu jako rozporuplnou povahu, kolísající mezi vědomím neodbytné chudoby a pocitem ponížení, že tento životní osud potkal člověka disponujícího nejen nevšedním

38 Jiří ŠTAIF, *Máchův vykladač Sabina a jeho revoluční „bouřliváci“*. Kontexty. Časopis o kultuře a společnosti 2, 2010, č. 5, s. 19–21.

39 Srov. Karel SABINA, 1848. *Předbřeznoví revoluční bouřliváci*, cit. s. 570.

40 Srov. Karel SABINA, *Král Ferdinand V. Dobrotivý a jeho doba*, cit. s. 900 a *Rodinné listy Karla Sabiny*, ed. Jan Thon, Praha 1947, s. 41, 120 an., 124.

talentem, nýbrž i aristokratickým původem, jímž se chtěl povznést nad trudnou každodennost. Je však otázkou, zda Sabina byl více ctižádostivý rozervanec, idealistický humanista, odpudivý charakter, nebo hráč z donucení.⁴¹

Na rozdíl od Eduarda Basse nekladu důraz jen na dobu předbřeznovou, nýbrž, a to zvláště, na revoluci 1848–1849, jejíž literární obraz vytvořený Karlem Sabinou interpretuji jako přínosný. Jako klíčový se mi v této souvislosti ukazuje jeho výklad společenské modernizace jako vícevrstevnaté interakce mezi tím, co si představoval pod pojmem historický pokrok, a jeho vztahem k české národní emancipaci, generační zkušenosti a v neposlední řadě i k zájmům politických oportunistů a zpátečníků. Oceňuji také, že v jeho posledních románech o králi a císaři Ferdinandovi V. sehrávají mimořádnou roli areály historického dění. U příležitosti pražského revolučního povstání r. 1848 nám právě on názorně ukázal, jak se v městě nápadně proměnil vztah mezi jeho „fyziologií“, urbanistickou podobou a topografií. Vzdálenosti tu hrály oproti době míru jinou roli, vyvýšeniny nabývaly na strategickém významu, a ani úzké uličky neposkytovaly šanci na přežití, pokud je zasahovala hustá dělostřelba. Revoluci od kontrarevoluce nakonec od sebe odděloval jen Karlův most přes řeku Vltavu. Praha se tak stala v jeho výkladu nejen kulisou, nýbrž zhmotnělým činitelem, jenž výrazně vstoupil do této konfrontace.

V Sabinově výkladové linii se životní příběhy jeho románových postav zauzlují a rozuzlují, a on o nich jako autor jen ojediněle vyslovuje ultimativní morální soudy. Někteří jsou mu ovšem více sympatičtí proto, že alespoň na některé ideály z doby svého mládí zcela nerezignovali. Ostatně ani současný historik se nevyhne tomu, aby se uchýlil k výběru témat, jimiž se bude zabývat a reflexi hodnotových akcentů, kterými je bude nahlížet. Díky četbě Karla Sabiny si můžeme rovněž lépe uvědomit různá úskalí legitimizace revoluční akce, jejímž cílem má být společenská změna k lepšímu. Prozaik, aktér a pamětník Karel Sabina též dobře ví, že stoupencům revoluce i kontrarevoluce šlo o to, aby v této hře o moc zvítězili. Pokud se jim to nedařilo, chtěli se alespoň udržet v další hře o společenské uznání s nadějí, že příště budou úspěšnější. Takto chápanou hru považuji za důležitý příznak toho, že fenomén vitality sehrával v jeho bilanci revoluce 1848–1849 nepřehlédnutelnou roli. Sabinova románová fikce tak dává historikům řadu inspirací k zamyšlení, jak se vlastně dějí, kam směřují a o čem vlastně jsou dějiny.

41 Srov. Eduard BASS, *Čtení o roce osmačtyřicátém*, 3. vyd., Praha 1963, passim, zvl. viz s. 427 ann. a 442 ann.

Summary

Town as the Site of Revolution. Sabina's Last Novels on the Revolution of 1848

Czech writer, journalist and radical activist in 1848 Karel Sabina (1813–1877) is here introduced with two components of his biography; i.e. his personal experience with the poorest districts of Prague and his illegitimate birth. This study deals with his novels „Král Ferdinand V. Dobrotivý a jeho doba“ [The King Ferdinand V. the Gracious and His Time], published only in Czech (1875, second edition 2013) and „1848. Předbřeznoví revoluční bouřliváci v Rakousku“ [1848. The Pre – March Revolutionary Hotheads in the Austria], 1876 first published in German and 1926 translated in Czech. It focuses also on the role of the great town in Sabina's opinion about the revolution during 1848, mainly with regard to its features in Naples, Vienna, and above all in Prague. Sabina highlights these cities as being the arena of the struggle of various forces, whose intentions were often different and in the case of counterrevolution absolutely contrary.

He assessed rather positively the activities of the secret societies in Italy and Prague, as the forces, which shaped the respective social conditions for the forthcoming revolutionary events. On the other hand, he disagreed with the Viennese revolution in October 1848, for its aims, incompatible with the Czech national ones, and its violence. In all cases his view of the counterrevolutionary army contained very condemning attitude for its deployment of the heavy artillery, as it often broke

the revolutionary mood. His contemplation of the revolution in Prague (June 1848) also stresses the praise for some inhabitants of its poorest areas, who were embattled on the barricades and offered the help to the wounded, as well as the criticism of some of their better situated neighbors, who only stood by. In his last novels about the revolution 1848 we can also discover rejection of the rogues, who misused the short period of the weakness of the rule of the law, and tried to enrich themselves illegally.

The Sabina's political philosophy emphasized the importance of the education as the help to improve the social position of the largest part of the Czech nation in the sixties of the 19th century. According to his thoughts, the main provider of the general aid to the respective receivers should be above all the voluntary associations, not the state. In his sociological notions he presented the contrast between the intellectual aristocrats and the intellectual proletarians. Sabina's assessment of personal quality of certain person came from his or her capability to reach the best education, regardless of his/her possession, or of the political influence. He concluded, that those, who didn't belong to the intellectual aristocracy, always needed to be further educated. He was also convinced that the society ruled by the intellectual proletarians lapses into the regretful state.

Gabriela DUDEKOVÁ

Výnimočnosť alebo normalita? Každodennosť Veľkej vojny v Prešporku / Bratislave¹

Abstract: Exceptionality or Normality? Everyday Life During the Great War in Pressburg/Bratislava

The paper focuses on changes in the policy and everyday life practices during the Great War in Pressburg, one of the provincial cities of the Hungarian part of the Austria-Hungary. The strategic geographical location of the city on the state border of Austria and Hungary became problematic during and especially at the end of the war. Regarding the multiethnic character of the city, not only the declaration of loyalty to the state became a problem, but the decision process whether this city will belong to the new state of Czechoslovakia, or to Hungary.

Key words: First world war – everyday life – war-enthusiasm myth – propaganda – Pressburg/Bratislava – Hungary

Výskumy každodenného života v zázemí počas prvej svetovej vojny potvrdili dôležitosť skúmania vplyvu vojny a charakteru vojnového režimu na lokálnej úrovni. Táto optika umožňuje odhaliť nielen typy zmien v každodenných praktikách obyvateľstva, ale aj premenu lojalít počas predlžujúceho sa vojnového konfliktu, najmä v dôsledku prehlbujúcej sa sociálno-ekonomickej krízy. Práve nedostatok základných potravín a surovín v rámci prakticky nefunkčného systému centrálného zásobovania sa stal hlavnou príčinou nespokojnosti civilného obyvateľstva a eskalácie sociálneho napätia v mestách, čo viedlo k oslabovaniu dovtedajších lojalít a k hľadaniu alternatívnych riešení. Komparatívne štúdie situácie veľkomiest za vojny na príkladoch

1 Štúdia vznikla v rámci Centra Excelentnosti Historického ústavu SAV *Slovenské dejiny v dejinách Európy* a projektu VEGA č. 2/0139/13 *Historická pamäť a dejiny Slovenska*.

metropolí Londýna, Paríža, Berlína² a každodenného života počas vojny vo Viedni³ presvedčivo dokázali, že zlyhanie politiky totálneho nasadenia Centrálnych mocností spôsobilo ekonomický, sociálny a politický rozvrat. Po roku 1916, keď sa naplno prejavilo ekonomické vyčerpanie Centrálnych mocností, stupňované blokádou dovozu nevyhnutných surovín, sa ukázalo, že politika uprednostňovania zásobovania armády na úkor civilného obyvateľstva vedie nielen k ekonomickému kolapsu, ale aj k sociálnej revolte a rozpadu tradičných lojalít obyvateľstva.

Kritickým sa stalo najmä zásobovanie veľkomiest, odkázaných na centrálny systém distribúcie potravín a surovín, zatiaľ čo vidiecke centrá mohli svoje potreby vykrývať z vlastnej produkcie resp. z produkcie bezprostredného poľnohospodárskeho zázemia. Protesty v podobe štrajkov a hladových pochodov prebiehali aj z tohto dôvodu v prvom rade vo veľkých mestách. Tu sa koncentrovali problémy vyplývajúce z charakteru mimoriadneho vojnového režimu počas prvej svetovej vojny, ktorý zasahoval do každodenného života rodín a chodu domácností v dovedy nepoznanom rozsahu. Práve verejné priestory miest boli dejiskami performatívnych propagandistických akcií rôzneho typu, ktoré mali za cieľ prezentovať a posilňovať lojalitu voči štátu a režimu. Výzvy a aktivity na maximálnu mobilizáciu ľudských, surovinových a finančných zdrojov, ktoré boli súčasťou propagandistických akcií a prezentované ako „vlastenenská povinnosť“ v záujme rýchleho víťazstva, boli v príkrom rozpore s realitou. Postupom vojny sa už naplno miňali svojim účinkom a viedli k opačnému cieľu – k oslabovaniu lojality voči štátu a cisársko-kráľovskej dynastii.

Príklad Bratislavy, vtedajšieho Prešporoka (premenovaného na Bratislavu v marci 1919 po príchode predstaviteľov československej vlády do mesta), je zaujímavý z viacerých hľadísk. Na rozdiel od malých agrárnych východoslovenských miest, ktoré boli priamo zasiahnuté bojovými operáciami Karpatského frontu, predstavoval Prešporok dôležité priemyselné a zásobovacie centrum v hlbokom zázemí. Jeho strategická poloha na hranici medzi Predlitavskom a Uhorskom mala v dôsledku vojny za následok osobité problémy ekonomické, zásobovacie i politické, najmä čo sa týka otázky, do ktorého štátu bude mesto patriť po rozpade habsburskej monarchie. Obzvlášť problematickým sa stal multietnický charakter mesta, a to ako v podmienkach Uhorska, tak aj po vzniku Československej republiky.

2 Jay WINTER – Jean-Luis ROBERT (eds.), *CCapital cities at war. Paris, London, Berlin 1914 – 1919*, Cambridge 1999.

3 Maureen HEALY, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*, Cambridge 2007.

Prešporok a vojny v dlhom 19. storočí

Prešporok patril na začiatku 20. storočia medzi najvýznamnejšie regionálne priemyselné centrá v Uhorsku a vzhľadom na svoje tradície bývalého hlavného a korunovačného mesta prezentovali miestne elity jeho význam ako „druhé mesto Uhorska“. Počtom obyvateľstva (takmer 80 tisíc v roku 1910) bol síce na štvrtom mieste v Uhorsku,⁴ bol však zároveň centrom širokého agrárneho zázemia, kam denne dochádzali za prácou robotníci zamestnaní v priemysle. V porovnaní s blízkou metropolou habsburskej ríše Viedňou a Budapešťou ako hlavným mestom Uhorska však patril k menším regionálnym sídlam.⁵ Význam mesta zvyšovala aj prítomnosť stálej vojenskej posádky a veliteľstva vojenského okruhu.

Špecifikom Prešporoka v porovnaní s inými mestami v Uhorsku bol vysoký podiel nemecky hovoriaceho obyvateľstva s vyhranenou lokálnou identitou, posilňovanou aj blízkou polohou a intenzívnym kontaktom s Viedňou. Prevalu nemeckého obyvateľstva – početnú, i svojím významom v lokálnom hospodárstve, obchode a komunálnej správe – sa po rakúsko-uhorskom vyrovnaní síce nepodarilo úplne zvrátiť, ale predsa podstatne oslabiť. Politika presadzovania jednotného uhorského politického národa v podobe maďarského jazyka a maďarskej kultúry sa v Prešporoku prejavila aj v posunoch etnickej skladby obyvateľstva v oficiálnych sčítaniach ľudu. Kým podiel Nemcov meste bol v roku 1850 75 %, klesol k roku 1910 na 42%, avšak podiel Maďarov stúpil v tom istom období z 10% na 40,5 %. Podiel Slovákov nezaznamenal výraznejšie zmeny a pohyboval sa okolo 15%.⁶ Typickým obyvateľom Prešporoka zostával teda naďalej Prešpurák s vyhranenou lokálnou (nie však nacionálnou) identitou, s osobitým nemeckým dialektom a špecifickou konzervatívnou malomestskou mentalitou. Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní podliehala táto časť obyvateľstva pomerne rýchlej jazykovej a kultúrnej asimilácii. V lokálnej tlači sa prestala označovať za „Nemcov v Uhorsku“, považovali sa za „nemeckých Uhrov“ a neprezentovali nemeckú nacionálnu identitu.⁷

4 *Magyar statisztikai évkönyv*, XX, Budapest 1912, s. 13.

5 V roku 1910 mala Budapešť vyše 860 tisíc a Viedeň vyše 2 milióny obyvateľov, pričom Prešporok len niečo nad 78 tisíc. Eleonóra BABEJOVÁ, *Fin-de-Siècle Pressburg. Conflict & cultural coexistence in Bratislava 1897 – 1914*, New York 2003, s. 263; Gerhard MELINZ – Susan ZIMMERMANN (ed.), *Wien – Prag – Budapest. Blütezeit der Habsburgermetropolen. Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte (1867 – 1918)*. Wien 1996, s. 22.

6 Podrobnejšie: Gabriela DUDEKOVÁ a kol., *Medzi provinciou a metropolou: Obraz Bratislavy v 19. a 20. storočí*. Bratislava 2012, najmä úvodnú kapitolu a tam uvedenú literatúru.

7 Elena MANNOVÁ, *Transformácia identity bratislavských Nemcov v 19. storočí*, *Historický časopis* 43, 1995, č. 3, s. 437–450; Elena MANNOVÁ, *Die Pressburger Deutschen und ihre Vereine im 19. Jahrhundert. (Vornationale Identität im multiethnischen urbanen Raum)*, in: Wynfrid Kriegleder – Andrea Seidler – Jozef Tancer (Hrsg.), *Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pressburg*, Bremen

Napriek tomu, že v priebehu dlhého 19. storočia Prešporok zasiahli bezprostredné vojnové udalosti viackrát, charakterom a intenzitou zásahov do každodenného života obyvateľstva boli neporovnateľné s režimom totálneho nasadenia počas Veľkej vojny. Z najväčších a najvýznamnejších vojnových konfliktov sa mesta dotkli napolenské vojny. Známy je najmä tzv. prešporský mier, ktorý bol podpísaný v miestnom Primaciálnom paláci 26. decembra 1805 po bitke pri Slavkove. Deštrukčné účinky na mesto malo najmä trojdňové bombardovanie francúzskymi vojskami Napoleona I. v júni 1809 v snahe dobyť prechod cez Dunaj. Obyvateľstvo mesta postihli aj dôsledky vojny v podobe následnej ekonomickej krízy; obraz a význam mesta však zmenil aj požiar hradu v roku 1811, ktorý zapríčinila tam sídliaca vojenská posádka. Na každodenný život obyvateľstva mali bezprostredný dosah tiež revolučné udalosti 1848/1849. Prešporok, v tom čase sídlo uhorského snemu, sa v priebehu dvoch rokov zmenil z miesta začiatku revolúcie v Uhorsku (verejným prejavom Lajosa Kossutha 15. marca 1848 o prijatí tzv. marcových zákonov) na dejisko popravy 13 maďarských povstalcov a sídlo cisárskeho vojenského dištriktu, ktorý sa centralizáciou snažil konsolidovať porevolučné pomery. Posledným vojenským zápasom pred prvou svetovou vojnou, ktorý sa bezprostredne dotkol Prešporok a ktorý sa odohral na jeho predmestí ako záverečná bitva prusko-rakúskej vojny, bola bitka pri Lamači 22. júla 1866. Boje však mesto nezasiahli priamo a krátka bitka sa pre obyvateľstvo mesta stala viac atraktívnou udalosťou budiacou záujem divákov, než jeho priamym ohrozením (škody spôsobila delostrelecká paľba len v okolitých obciach Lamač a Dúbravka).⁸

Zatiaľ čo do poslednej tretiny 19. storočia bol Prešporok, ako významné strategické centrum na brehu Dunaja a úpätí Malých Karpát, viac či menej zasiahnutý vojnovými udalosťami na svojom území alebo v bezprostrednom okolí, jeho význam v prípadnom budúcom vojnovom konflikte sa zmenil na zásobovacie a logistické centrum. Vojenské velenie počítalo práve s takouto úlohou miest: „Úspech operácií závisí hlavne od toho, do akej miery sa podarí postarať o ... potreby armády. ... Ak mestá v stredoveku mali strategický význam – v súčasnosti ho majú dvakrát väčší.“⁹ Prešporok však zároveň

2002, s. 65–82; Elena MANNOVÁ, *Associations in Bratislava in the Nineteenth Century: Middle-class Identity or Identities in a Multiethnic City?*, in: Graeme Morton – Boudien de Vries – Robert J. Morris (eds.), *Civil Society, Associations and Urban Places: Class, Nation and Culture in Nineteenth-Century Europe*, Stroud 2006, s. 77–85; Jozef TANCER – Elena MANNOVÁ, *Od uhorského patriotizmu k menšinovému nacionalizmu. Zmeny povedomia Nemcov na Slovensku v 18. a 20. storočí*, in: Gabriela Kiliánová – Eva Kowalská – Eva Krekovičová (eds.), *My a tí druhí v modernej spoločnosti*, Bratislava 2009, s. 351–415.

8 Vladimír HORVÁTH – Darina LEHOTSKÁ – Ján PLEVA (ed.), *Dejiny Bratislavy*, Bratislava 1982, s. 129, 158–164.

9 Nyugatmagyarország Híradó, 22. 12. 1912. Citované podľa: Vojtech DANGL, *Prešporok ako posádkové mesto (1867 – 1914)*, *Vojenská história* 17, 2013, č. 2, s. 8.

zohrával úlohu aj ako vojensko-veliteľské centrum. Bol sídlom tretej najväčšej posádky v Uhorsku a veliteľstva V. armádneho zboru, ako aj veliteľstiev viacerých brigád a divízií.¹⁰ Vplyv armády na život v meste naznačuje aj počet v meste dislokovaných príslušníkov armády. V roku 1910 to bolo až 4.800 vojakov, čo predstavovalo 7% z celkového počtu obyvateľov Prešporoka. Počas prvej svetovej vojny sa Prešporok stal cieľovou stanicou, v ktorej sa museli hlásiť rukujúci vojaci, kde boli ubytovaní a prechádzali výcvikom alebo ďalej transportovaní na front či k iným posádkam. Tu sídlila vojenská nemocnica i vojenský súd. Pôsobnosť prešporského vojenského okruhu sa vzťahovala na široký región, zahŕňajúci aj časť rakúskeho Burgenlandu. Spadali pod neho okrem iného aj zajatecké tábory, budované na území dnešného Slovenska, Maďarska a Rakúska.¹¹

Mesto bezprostredne pred a po vyhlásení prvej svetovej vojny

V priebehu mesiaca nasledujúceho po spáchaní atentátu na Františka Ferdinanda a jeho manželku 28. júna 1914, keď sa rozhodovalo, či habsburská monarchia vstúpi alebo nevstúpi do vojnového stavu, rezonovali v pamäti obyvateľov Prešporoka spomienky na bitku pri Lamači, ktorá prebehla rýchlo a mesta sa prakticky nedotkla. Ako uviedli miestne nemecky písané noviny *Westungarischer Grenzbote*: „Slovo vojna pozná naša dnešná generácia už len zdialky. Posledná vojna bola v roku 1866, teda pred 48 rokmi. Medzi nami žije už len málo takých, ktorí boli vtedy dospelými mužmi a môžu sa na ňu presnejšie pamätať.“¹² Ako väčšina radového obyvateľstva, ani oni si nedokázali predstaviť rozsah a intenzitu blížiacej sa vojnovy kataklizmy, ktorá dostala prívlastok Veľká vojna.

Správa o atentáte na následníka habsburského trónu Františka Ferdinanda d'Este a jeho manželky Žofie Chotkovej zapôsobila na prešporské obyvateľstvo a miestnu tlač ako šok. Všetky noviny uverejnili smútočné oznámenia a vyjadrenia sústrasti panovníkovi Františkovi Jozefovi. V prvých týždňoch po atentáte zaplňali stránky prešporských novín správy o atentáte a jeho vyšetrovaní, o prípravách a potom priebehu pohrebu zosnulého následníka, i informácie o smútočných podujatiach v meste. Konzervatívny a zároveň najstarší prešporský denník *Preßburger Zeitung* označil atentát za zločin veľkosrbského sprisahania: „Väčšine miestnych a provinčných orgánov je jasné, že zavraždenie následníka trónu je dielom veľkosrbského sprisahania, siahajúceho do Belehradu.“ A to napriek tomu, že následník – ako sa denník vyjadril – „mal v hlave hotový plán mierového riešenia ťažkej juhoslovanskej otázky“ v monarchii. Ako príčinu, prečo bol zavraždený

10 Podrobnejšie: V. DANGL, *Prešporok ako posádkové mesto*, s. 7–12.

11 Bližšie pozri: Jana ZAŤKOVÁ, *Zabudnutí vojaci: Zajatci v oblasti Vojenského veliteľstva Bratislava 1914 – 1918*, Bratislava 2013.

12 *Allgemeine Spannung. – Unsinnige Gerüchte*, in: *Westungarischer Grenzbote*, 26. 7. 1914, s. 3.

práve František Ferdinand, ktorého denník označil za „najväčšieho priateľa Slovanov v Rakúsko-Uhorsku“, uviedol veľkosrbskú ideu, ktorej cieľom bolo podľa neho „zničenie Rakúska“: „Následník, od ktorého sa očakávalo uskutočnenie trialistickej idey, musel padnúť nie preto, že bol nepriateľom, ale priateľom Srbochorvátov. Atentát bol namierený nie proti osobe, ale proti štátu.“¹³

Mestské orgány zorganizovali 1. júla mimoriadne smútočné zhromaždenie mestského zastupiteľstva, ktorého sa zúčastnili reprezentanti lokálnej správy v smútočných „čiernych salónnych oblekoch“, aby vyjadrili nielen sústrasť, ale aj lojalitu Františkovi Jozefovi a dynastii. Po úvodných sústrastných prejavoch funkcionárov mesta a župana prešporskej župy Aurela von Bartala schválilo zhromaždenie rozhodnutie mešťanostu Teodora Brollého, že na radnici a ostatných mestských budovách budú vyvesené smútočné vlajky a na znak smútku budú zvoniť zvony radnice v čase spáchania atentátu od 10.45 hod. do 11.00 hod., a to denne, až do uskutočnenia pohrebu zosnulého následníka.¹⁴ O pár dní nasledovalo mimoriadne zhromaždenie zástupcov prešporskej župy, na ktorom župan opätovne vyjadril podporu a lojalitu „verného ľudu Uhorska“ svojmu „šedivému kráľovi a vládcovi, ktorý nezostal ušetrený žiadneho utrpenia na tomto svete.“ Väčšina sústrastných vyjadrení sa niesla v sentimentálnom duchu, opisujúc tri pozostalé siroty a životné straty Františka Jozefa v podobe násilnej smrti jeho brata Maximiliána, manželky Alžbety, následníka Rudolfa a napokon aj Františka Ferdinanda. Slovom župana Bartala: „Trpký osud ho obral rad za radom o všetkých, ktorých miloval a teraz musel prísť ešte aj o dediča svojho trónu.“¹⁵ Podobné smútočné zhromaždenia zorganizovali všetky náboženské obce v Prešporku – katolícka, evanjelická, židovská ortodoxná i neologická.¹⁶ Miestna katolícka cirkev sa rozhodla usporiadať 4. júla slávnostné requiem v Dóme sv. Martina a nariadila slúžiť zádušné omše a zvoniť denne od 10.30 hod. do 11.15 hod. vo všetkých katolíckych chrámoch na území Prešporka až do dňa pohrebu.¹⁷

Bezprostredne po atentáte a v čase príprav pohrebu sa miestna tlač vyjadrovala k prípadnému vojnovému riešeniu konfliktu so Srbskom zdržanlivo. Ani prouhorské noviny *Westungarischer Grenzbote* sprvu nepropagovali vojenský postup voči Srbsku, hoci

13 *Die europäische Presse gegen das großserbische Verbrechen*, Preßburger Zeitung, 1. 7. 1914, Morgenblatt, s. 1.

14 *Außerordentliche Generalversammlung des Munizipal-Ausschusses der kön. Freistadt Pozsony am 1. Juli 1914. Feierliche Trauerkundgebung für weiland Erzherzog-Thronfolger Franz Ferdinand und Höchst-dessen Gattin*, Preßburger Zeitung, 1. 7. 1914, Abendblatt, s. 1.

15 *Trauer-Generalversammlung des Komitates*, Westungarischer Grenzbote, 6. 7. 1914, s. 3.

16 *Trauergeneralversammlung*, Preßburger Zeitung, 2. 7. 1914, Morgenblatt, s. 4; *Trauersitzung*, Tamže, s. 4.

17 *Außerordentliche Generalversammlung der aut. Kath. Kultusgemeinde*, Preßburger Zeitung, 2. 7. 1914, Morgenblatt, s. 2.

opakovane prezentovali svoje protisrbské postoje a tvrdili, že vysoké kruhy v Srbsku spolupracovali s atentátnikmi. Svoju úvahu o budúcom vývoji zo začiatku júla zhrnuli konštatovaním, že budúcnosť habsburskej monarchie závisí od situácie na Balkáne, od jej pomeru k južným Slovanom.¹⁸ O prvých protisrbských prejavoch a demonštráciách informovala miestna tlač 3. júla v správach o prevoze telesných pozostatkov Františka Ferdinanda do Viedne. Denník *Preßburger Zeitung* publikoval správy, že časť Viedencanov sprevádzajúcich rakvu mestom sa presunula pred srbské veľvyslanectvo, na ktoré začali hádzať kamene, ďalší protestovali pred srbským chrámom vo Viedni.¹⁹ Situácia a aj rétorika miestnej tlače sa výrazne zmenili po predložení ultimáta Rakúsko-Uhorska srbskej vláde a jeho zamietnutí 25. júla.

Pietu vystriedali vyčkávanie a nervozita, či zostrená medzinárodná kríza vyústi do vojnového konfliktu. O reálnej možnosti vyhlásenia vojny informovala obyvateľstvo Prešporka miestna tlač v deň, keď malo Srbsko odpovedať na ultimátum: „je pravdepodobné, že rakúsko-uhorská vláda v súlade s Haagskymi dohodami v prípade, že Srbsko nedodrží lehotu alebo podmienky [ultimáta], dnes, v nedeľu večer o šiestej hodine, oficiálne vyhlási vypuknutie vojny. ... V tomto prípade sa očakáva, že aj cisár a kráľ, ako to bolo v prípadoch predchádzajúcich vojen, vydá pre obyvateľov monarchie manifest o vojne.”²⁰ Kým časť konzervatívnej, liberálnej a ľavicovej tlače zaujala vyčkávacie alebo priamo odmietavé stanovisko voči vojnovému postupu, miestne nacionalisticky orientované periodiká, najmä maďarské a nemecké, vyjadrili nevyhnutnosť takýchto radikálnych krokov voči Srbsku.²¹

Najnovšie výskumy na lokálnej úrovni dokazujú, že všeobecné vojnové nadšenie pri vyhlásení vojny na prelome júla a augusta 1914 je aj v Rakúsko-Uhorsku mýtus. Aj v Nemecku, kde sa v spoločnosti mimoriadne silne prejavoval vplyv nacionalizmu a militarizmu, boli verejné prejavy vojnového nadšenia pri vyhlásení vojny záležitosťou veľkých miest a jeho nositeľmi boli najmä nemecké vojenské a nacionalistické meštianske kruhy. Vojnové nadšenie, prezentované v propagandisticky zameraných článkoch, nebolo záležitosťou celého obyvateľstva, ale len niektorých skupín, najmä intelektuálov a mladíkov ovplyvnených nacionalizmom a propagandou.²² Navyše, prvotné zhromaždenia proti

18 *Was nun?*, Westungarischer Grenzbote, 7. 7. 1914, s. 1.

19 *Große Demonstrationen vor den serbischen Gesandtschaft in Wien*, *Preßburger Zeitung*, 3. 7. 1914 *Abendblatt*, s. 1; *Die Ankunft der Leichen in Wien*, Tamže.

20 *Wahrscheinlichkeit einer formellen Kriegserklärung für den Fall der serbischen Ablehnung*, Westungarischer Grenzbote, 25. 7. 1914, s. 3.

21 *Klare, verbindliche Antwort*, Westungarischer Grenzbote, 25. 7. 1914, s. 3; *Die Frist war um. Serbien bleibt unbeugsam*, Tamže, 26. 7. 1914, s. 1.

22 Volker ULLRICH, *Kriegsalltag. Zu inneren Revolutionierung der Wilhelminischen Gesellschaft*, in: Wolfgang Michalka (Hrsg.), *Der Erste Weltkrieg. Wirkung, Wahrnehmungen, Analyse*, München

vojne, organizované v nemeckých mestách sociálnou demokraciou, boli po zavedení vojnoveho režimu zakázané.²³

Rovnaké závery potvrdzuje analýza lokálnej tlače a situácie v Prešporku a v uhorských mestách. Zhromaždenia ľudí vznikali spontánne, v prvom rade vo veľkých mestách, kde obyvatelia čakali na nové správy. Miestne vojenské posádky v mestách, za podpory úradných a policajných orgánov, organizovali v deň vyhlásenia čiastočnej mobilizácie a v nasledujúcich dňoch vojenské koncerty a pochody, ku ktorým sa spontánne pridávala časť divákov. Situácia na vidieku a v malých mestách bola odlišná. Tam zhromaždenia organizovali priamo miestne úrady s prísnuu policajnou kontrolou, zameranou najmä na potenciálnych politických odporcov. Na území osídlenom Slovákmi robili preventívne prehliadky a opatrenia, ktoré mali zastrašiť slovenských aktivistov pred prejavmi verejných protestov voči vojne, čo sa na základe mimoriadnych zákonov pre prípad vojny (schválených uhorským parlamentom v roku 1912, ktoré nadobudli účinnosť vyhlásením čiastočnej mobilizácie 28. júla) mohlo kvalifikovať ako tresný čin poburovania. Rovnaký postup uplatňovali voči aktivistom ostatných nedominantných národov v Uhorsku, ako aj ľavice. Správy lokálnych úradníkov o náladách obyvateľstva a bezpečnostných opatreniach po vyhlásení vojny a pri mobilizácii vojakov svedčia o tom, že aj menšie prejavy nespokojnosti či protestu boli týmto spôsobom potlačené.²⁴

Práve nacionalistické maďarské a nemecké noviny prinášali patetické opisy vojnoveho nadšenia a demonštrácií za vojnu vo Viedni a Budapešti. Takto informovali aj o udalostiach v Prešporku. Naopak, konzervatívna ľavicová tlač komentovala tie isté udalosti zdržanlivo a písala o menších počtoch zúčastnených, ako aj o rozporuplných náladách. Maďarské nacionalistické noviny *Nyugatmagyarországi Híradó*, vychádzajúce

– Zürich 1994., s. 603 a nasl.; Jeffrey VERHEY, *Der „Geist von 1914“ und die Erfindung der Volksgemeinschaft*, Hamburg 2000; Porovnaj: Ivan ŠEDIVÝ, *Češi, české země a velká válka 1914 – 1918*, Praha 2001, s. 35–36.

23 Thomas FLEMMING – Bernd ULRICH, *Heimatfront. Zwischen Kriegsbegeisterung und Hungernot – wie die Deutschen den Ersten Weltkrieg erlebten*, München 2014, s. 26–29.

24 Podrobnejšie: Gabriela DUDEKOVÁ, *Dvojsečná zbraň. Vojnové nadšenie, perzekúcie a problém lojality Slovákov v prvej svetovej vojne*, in: Edita Ivaničková a kol., *Kapitoly z histórie stredo-európskeho priestoru v 19. a 20. storočí. Pocta k 70-ročnému jubileu Dušana Kováča*, Bratislava 2011, s. 243–268; Gabriela DUDEKOVÁ, *Vojnové nadšenie alebo odpor? Reakcie na vypuknutie I. svetovej vojny*, *Historická revue* 25, 2014, č. 7, s. 24–30. K problému vojnoveho nadšenia v Uhorsku pozri: Dániel SZABÓ, *A magyar háborús lelkesedés az első világháború kitörésekor*, in: Cornel GRAD – Viorel CIUBOTĂ (eds.), *1918. Sfârșit început de epocă. Korszakvég – korszakkezdet. The End and the Beginning of an Era*, Cluj-Napoca 1998, s. 75–86; Dániel SZABÓ, *A magyar háborús lelkesedés az első világháború kitörésekor*, in: Cornel Grad – Viorel Ciubotă (eds.), *1918. Sfârșit început de epocă. Korszakvég – korszakkezdet. The End and the Beginning of an Era*, Cluj-Napoca 1998, s. 75–86; Dániel SZABÓ, *Magyarország nem volt, hanem lesz. Háborús lelkesedés a populáris színelőadások tükrében*, in: Gábor Gyáni – Gábor Pajkossy, *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére*, Debrecen 1999, s. 185–198.

v Prešporoku, informovali v rovnakom duchu ako nemecké *Westungarischer Grenzbote*, ktoré nazvali zhromaždenie a sprievod v Prešporoku 27. júla „demonštráciami za vojnu“. Nadšene a s pátosom opisovali, že „za zvukov vojenskej kapely miestneho 72. pešieho pluku sa zhromaždilo veľké množstvo ľudí, ktorí opakovane volali na slávu kráľovi, vojne, vlasti a armáde.“ Vyhlásovali to za dôkaz, že „Uhorsko je jednotné, všetky rozdiely sa zotrelí!“. Sprievod skončil pri Petófiho pamätníku, z podstavca ktorého muž nesúci maďarskú zástavu recitoval jeho maďarskú báseň z revolúcie 1848/1849 „Maďari na nohy!“ (Talpra Magyar!). Noviny informovali o prítomnosti rakúskych i uhorských symbolov, avšak s jednoznačnou prevahou maďarskej/uhorskej symboliky s odkazom na revolučné ciele Maďarov z obdobia revolúcie 1848/49. O 3 dni neskôr písali o ďalšom večernom sprievode Prešporčanov za vojnu, ktorý vyvrcholil spievaním maďarských národných piesní opätovne pri Petófiho pomníku pred mestským divadlom. Podľa tejto správy kráčali ulicami „vo veľkom množstve muži i ženy, mladí i starí“, pričom na čele sprievodu niesli obraz Srba na šibenici s nápisom „Smrť Srbom!“²⁵ Naproti tomu Slovenské *Robotnícke noviny* priniesli iný pohľad na tú istú udalosť: „Na prešporských uliciach je teraz hlučno. Všetko hovorí len o vojne a vždy na večer sú sprievody s vojenskou hudbou a faklami, ktorými má prísť k výrazu oduševnenia za vojnu. A na tvárach všetkých čítame hroznú otázku: Čo len bude?“²⁶ Aj *Preßburger Zeitung* informoval o týchto udalostiach zdržlivo a s odstupom.

Mimoriadna situácia a výnimočný vojnový režim

Mimoriadna situácia nastala v Prešporoku prakticky hneď po vyhlásení čiastočnej mobilizácie a potom vojny Rakúsko-Uhorska Srbsku. V meste sa prejavil jeden z nových znakov príznačných pre prvú svetovú vojnu – masovosť. Do Prešporka prúdili vlaky s rukujúcimi, čo na čas úplne ochromilo civilnú dopravu. Prvého augusta to bolo vyše 30-tisíc osôb, z ktorých časť bola ubytovaná vo vojenských objektoch v meste.²⁷ Ďalšiu prepravu civilných osôb obmedzovali aj v neskoršom období mimoriadne zákony pre prípad vojny, ktoré výrazne zasiahli do života mestskej komunity. Obmedzili nielen slobodu tlače, zhromažďovania a ďalšie občianske slobody, ale aj kompetencie mestskej a župnej samosprávy dosadením vládneho komisára. Za vládneho komisára bol ministrom

25 *Demonstrationen in unserer Stadt*, *Westungarischer Grenzbote*, 28. 7. 1914, s. 4; *Demonstrationen in Pozsony*, Tamže, 30. 7. 1914, s. 5.

26 *Chýrnik. Na prešporský uliciach*, *Robotnícke noviny*, 30. 7. 1914, s. 7.

27 *Pozsony mobilisiert*, *Pressburger Presse*, 3. 8. 1914, s. 2.

vnútra menovaný dovtedajší prešporský župan Bartal s tým, že jeho kompetencie sa týkali nielen župy, ale aj mesta.²⁸

Stála prítomnosť vojenskej posádky a presuny vojsk znamenali pre mesto na jednej strane finančnú a organizačnú záťaž, na druhej strane to uľahčovalo miestnym podnikom získať štátne dodávky pre armádu. Podľa evidencie vojenskej správy sa na začiatku vojny zo všetkých 208 podnikov, ktoré priamo zásobovali armádu v Uhorsku, nachádzalo až 16 v Prešporku.²⁹ Pobyt vojska v meste počas vojny a stále prísuny chorých a ranených znamenali hrozbu šírenia epidémií medzi civilné obyvateľstvo, čo vyvolávalo strach a paniku.³⁰

Čo sa týka vojnového nadšenia počas mobilizácie vojakov od 4. augusta a ich rozlúčky s rodinami pri ďalšom transporte, situácia bola odlišná od reality večerných fakľových sprievodov, organizovaných po vyhlásení vojny a od ich patetických opisov v tlači. Aj autori článkov v dennej tlači konštatovali, že je pochopiteľné, keď rukujúci vojaci, najmä otcovia a živitelia rodín, neprejavujú žiadne našenie. Toto presvedčenie vyjadril aj vedúci mestského vojenského oddelenia, ktorý vyzval Prešporčanov k solidarite s rodinami, ktoré takto zostanú dočasne bez živiteľa.³¹ Vojnové nadšenie, ktoré pociťovala a vyjadrovala malá časť mestského obyvateľstva a ktoré bolo aj odrazom davovej hystérie a „regrútskej rozlúčky vo veľkom“, vystriedalo vytriezvenie s príchodom prvých vlakov ranených, s nastolením vojnového núdzového režimu a s prvými prejavmi ekonomickej a zásobovacej krízy. Rukovanie v ďalších štádiách vojny sprevádzali už iné nálady a opisy v miestnej tlači. Prešporské *Robotnícke noviny* informovali o ďalšom rukovaní na Vianoce 1914 už v inom duchu: „Pred stoličnými a mestskými domami vidieť je v tieto dni hŕbce ľudí mladších i starších, ktorí čakajú, až ich povolajú pred komissiu, ktorá ich má uznať za schopných alebo neschopných ku vojenskej službe. So srdcom sevretým starosťou o svoju rodinu a živnosť predstupuje mnohý z nich pred túto komissiu, preto nenie pri týchto assentýrkach bujného veselía, ktoré vidíme pri obyčajných assentýrkach. Ale niekedy aj u týchto starých »rekrútov« veselosť prerazí si cestu, mladá rekrútska krv začne kolovať v jich žilách, zaznie spev a krik, najmä keď alkohol vo väčšej masse prijatý začne účinkovať, že by ste ani veriť nechceli, že idú k assentírke mužovia, ktorí majú doma 5, 6 alebo i viac detí. »Veď sme len raz tu na svete«, spievajú si s chrapľavým

28 Podrobnejšie: Viliam KARÁCSONY, *Správa mesta Bratislavy v rokoch 1914 – 1918*, Bratislava, Zborník mestského múzea, 15, 2003, s. 103- 113; Gabriela DUDEKOVÁ, *Veľká vojna v meste a jej sociálne dôsledky – príklad Prešporka/ Bratislavy*, in: Slavomír Michálek a kol., *Slovensko v labyrinte moderných európskych dejín*. Pocta historikovi Milanovi Zemkovi, Bratislava 2014, s. 50-51.

29 V. DANGL, *Prešpork ako posádkové mesto*, s. 9.

30 *Ueber das Auftreten von Flecktyphus in unserer Stadt*, *Preßburger Zeitung*, 19. 1. 1915, *Morgenblatt*, s. 2.

31 Richard KÁNYA, *Bitte*, *Preßburger Zeitung*, 3. 8. 1914, *Morgenblatt*, s. 9.

hrdlom, ale cítite, že falošné tóny neidú z úprimnej rekrútskej veselosti. Matka Starosť im pozerá z očí a drží v moci jich myseľ.“³²

Reakciou obyvateľstva na hroziaci vojnový konflikt a na prvé opatrenia mimoriadneho vojnového režimu bola panika. Ľudia vykúpili zásoby potravín, liekov a základných komodít, takže sa stali nedostatkovými. To malo za následok nielen nedostatok, ale aj neúmerne zdražovanie tovarov. Podobne zareagovalo obyvateľstvo v oblasti financií – drobní sporitelia začali hromadne vyberať svoje vklady z bánk,³³ takže hneď na začiatku vojny hrozila bankovému sektoru kríza z nedostatku hotovosti. Z obehu zmizli strieborné mince, ktoré ľudia tezaurovali v snahe uchovať si peniaze kryté drahým kovom, na rozdiel od bankoviek a štátoviek, ktoré štát dával do obehu s postupujúcou inflačnou špirálou. Mestská rada opakovane vydala plagátové výzvy, aby obyvatelia dôverovali bankovkám, ale situáciu to nezvrátilo a neskôr musela banka dať do obehu bankovky aj namiesto 2-korunových strieborných mincí.³⁴

Hneď na začiatku vojny sa prejavil pre hraničné mesto Prešporok špecifický problém zásobovania, ktorý predstavoval vývoz potravín a surovín z prešporského regiónu do susedného Rakúska, najmä do metropoly Viedne. Už 2. júla publikovala prešporská tlač správu, že prebieha obrovský vývoz potravín do Viedne, a to jednak lodnou dopravou vo veľkom (údajne 2 až 3 vagóny denne), jednak prostredníctvom drobných dodávateľov. To vraj spôsobuje enormné zvyšovanie cien v Prešporke, ktoré sú preto vyššie než v iných uhorských mestách.³⁵ Nedostatočne fungujúci systém núdzového vojnového hospodárenia a zásobovania sa v Prešporke zdôvodňoval práve vývozom nedostatkového tovaru do Rakúska a Viedne aj v ďalších vojnových rokoch. Zdražovanie potravín pritom postihlo Prešporok aj z ďalšieho dôvodu – kvôli prítomnosti veľkého počtu vojakov. Štúdia situácie v uhorských mestách na prelome rokov 1914 a 1915 ukázala, že najrýchlejšie a najvyššie stúpili ceny potravín predovšetkým v mestách v blízkosti frontu a v sídlach s koncentráciou vojska.³⁶

Každodennosť prvej svetovej vojny

Mimoriadny vojnový režim, opatrenia ktorého mali v priebehu vojny tendenciu zostrovať sa, zasiahli do každodenného života každej rodiny a jednotlivca. Týkalo sa to rovnako

32 *Assentýrky*, Robotnícke noviny, 25. 12. 1914, s. 3.

33 *Der Krieg und die Sparkassen*, Westungarischer Grenzbote, 30. 7. 1914, s. 5.

34 Archív mesta Bratislavy (ďalej AMB), Zbierka plagátov, Prvá svetová vojna, Plagát mešťanostu Prešporka z 5. 8. 1914: Brolly, Tivadar, *Polgártársak! / Mitbürger!*

35 *Lebensmittelausfuhr aus Pozsony*, Preßburger Zeitung, 2. 7. 1914, Morgenblatt, s. 4.

36 Lajos VÁRHIDY, *A magyar vidéki városok háborús igazgatása*, Városi Szemle, roč. 8, 1915, s. 222–224.

narukovaných vojakov, ako aj situácie v zázemí, kde sa obyvatelia museli podriaďiť sprísneným bezpečnostným a policajným opatreniam, ale najmä vyhláškam a nariadeniam, ktoré postupne zaviedli systém regulovaného štátneho hospodárstva a distribúcie nedostatkových potravín či surovín. Každodennou realitou za Veľkej vojny sa stala vojenská a pracovná povinnosť, šetrenie a odriekanie, nedostatok, nefunkčné zásobovanie, dennodenné zháňanie potravín a státie v radoch na ne, hľadanie alternatívnych zdrojov príjmov a predmetov dennej spotreby, Štátna regulácia, ktorá sa míňala zamýšľaným cieľom, mala v konečnom dôsledku za následok prekvitajúci čierny trh a bohatnutie niektorých skupín z vojnových dodávok i šmeliny, čo bolo v ostrom kontraste so všadeprítomnou propagandou.

Efekt mimoriadnych opatrení, pôvodne prezentovaných ako dočasné, sa však ukázal byť dlhodobý, s presahmi až do povojnovej reality. Predovšetkým sa to týkalo miery vstupu štátu do ekonomiky a organizácie života spoločnosti. Zásahy štátnej moci do každodenného života sa prejavovali vo viacerých oblastiach. Okrem spomínaného obmedzenia slobody tlače, zhromažďovania a ďalších opatrení v rámci mimoriadneho vojnového režimu to bola najmä regulácia a výrazné obmedzenie konzumu, podporované a zdôvodňované propagandou, vyžadujúcou od každého obyvateľa ochotu „obetovať sa v prospech vlasti“. Najmä rozpor medzi propagandou a realitou viacročného odriekania sa stal zdrojom radikalizácie a príčinou verejných protestov obyvateľstva v roku 1917 a 1918.

O mimoriadnych opatreniach štátu bolo obyvateľstvo pravidelne informované v tlači a prostredníctvom plagátov s publikovanými nariadeniami ministerstiev či miestnych župných a mestských úradov. Ich vysoká frekvencia a charakter dokazujú, ako mimoriadny režim určoval rytmus a chod každodenného života prakticky každej rodiny a jednotlivca v meste. Okrem nariadení o pravidelných doplňovacích vojenských odvodoch, ako aj rekviráciách koní, úrody a nedostatkových surovín, to boli vyhlášky zavádzajúce maximálne ceny potravín, potravinované lístky na chlieb a múku (na Veľkú noc 1915) a postupne na ďalšie základné potraviny a potreby (masť, cukor, tuk, zemiaky, palivo atď.) a o obmedzení spotreby zavedením tzv. dvoch dní bez mäsa a bez tuku.³⁷ Úradné vyhlášky a plagáty pravidelne vyzývali aktívne sa zúčastniť na vojnových pôžičkách a akciách podporujúcich vojnový režim, ktoré prezentovali spravidla ako dobročinné akcie na podporu rodín narukovaných, vojnových vdov, sirôt a invalidov. Skutočnosť, že pre mnohých dodávateľov tovarov pre vojsko a producentov, ktorí boli aktívni na čiernom

37 Zákaz predaja a konzumu mäsa zaviedli v Uhorsku v podobe tzv. dňa bez mäsa v r. 1916, od júla 1917 ho rozšírili na dva dni bez mäsa (streda a piatok), podobne jeden deň bez masti rozšírili v septembri 1917 na dva dni (pondelok a piatok).

trhu, znamenala vojna možnosť rýchleho vysokého zisku a sociálneho vzostupu, svedčia vyhlášky o trestoch za nepovolené zvyšovanie cien, pašovanie a zatajovanie zásob.³⁸

Obmedzenie konzumu sa dialo sprvu dobrovoľne ako ústretová reakcia na propagandistické výzvy, avšak postupom ekonomickej a zásobovacej krízy, ako aj regulačných opatrení režimu nadobúdajúceho totalitné rysy, nastalo všeobecné odriekanie z nutnosti. Išlo pritom o obmedzenie spotreby v širokom zmysle – nielen v oblasti stravovania, ale aj spotreby textilného tovaru a obuvi, paliva a kuriva, plynu a elektriny (v roku 1916 bol v Rakúsko-uhorskej monarchii prvýkrát zavedený letný čas), liekov a ďalších nevyhnutných potrieb. Zmeny stravovacích návykov sa propagovali prostredníctvom receptov v kuchárskych knihách nového typu, tzv. vojnových kuchárkach, i prostredníctvom kurzov úsporného varenia pre meštianske gazdinky. Prelomom v konzume meštianskej spoločnosti Prešporka bolo otvorenie úspornej vývarovne, tzv. mestskej kuchyne, aj pre stredné vrstvy obyvateľstva.³⁹ Ľudové kuchyne sa v predvojnovom období spájali výhradne s chudobou a pristupovalo sa k nim s patričným dešpektom. Strava v prešporských ľudových kuchyniach, i v tej pre stredné vrstvy, bola už v čase hlbokoj zásobovacej krízy v roku 1917 jednoduchá, nízkokalorická a v oveľa nižšej kvalite ako stravovanie v mestskom chudobinci pred vojnou. Išlo o múčne a zeleninové jedlá s využitím náhražkových surovín, mäso sa podávalo len ako vývar alebo v malom množstve približne raz za dva týždne.⁴⁰

Podobne boli k úspore v záujme vlasti vyzývané aj meštianske ženy v Prešporku. Miestne noviny sa v roku 1915 v článku „Viedenská jarná móda“ obracali na čitateľky z vyšších kruhov s výzvou, aby dali peniaze radšej na dobročinnosť, než na nové toalety: „Dámy, ktoré o seba dbajú, chcú byť oblečené vkusne a zodpovedajúc dobe“. V článku prevzatom z časopisu *Wiener Mode* odporúčali namiesto bohato nariasených rób novú módu – solídne tmavé kostýmy s dlhými úzkymi sukňami, na ktoré vraj stačí polovičné množstvo látky než na predtým moderné šaty, a malé klobúky s novými „vojenskými“ názvami: „admirálský“, „husársky“, „ulánsky“ a podobne. Ako ďalší tip autorka článku navrhla používať na kostýmoch a blúzkach vymeniteľné golieri, čím údajne toaleta rýchlo a bez ďalších nákladov zmení svoj výzor.⁴¹ Tie isté noviny v roku 1917 prinášali návody, ako prešit nové odevy z použitého materiálu v špeciálnej rubrike „Zo starého nové“. Situácia v nižších vrstvách v tom čase už bola kritická a nedostatok obuvi a ošatenia sa

38 AMB, Zbierka plagátov, Prvá svetová vojna, 1914 – 1918.

39 *Von der städtischen Mittelstandküche*, Pressburger Presse, 20. 7. 1917, s. 3.

40 Pozri pravidelne uverejňované jedálne lístky ľudovej kuchyne a vývarovne pre stredné vrstvy: *Speisezettel der 1. Preßburger Volksküche + Speisekarte der städt. Mittelstandküche*, Preßburger Zeitung.

41 Ida BARBER, *Mode. Wiener Frühjahrsmode*, Preßburger Zeitung, 23. 5. 1915, Morgenblatt, s. 10; *Mode*, Tamže, 13. 7. 1917, Morgenblatt, s. 5.

prejavoval aj v stredných vrstvách, vrátane štátnych a mestských zamestnancov, pre ktorých boli určené osobitné príplatky a dodávky nedostatkového tovaru.

Šetrenie a nútené obmedzovanie konzumu sa prejavovalo aj v narušení rituálov a noriem sviatkovania, čo viedlo k ďalšej frustrácii obyvateľstva. Nedostatok u veľkej väčšiny obyvateľstva ostro kontrastoval s luxusom a spôsobmi zábavy úzkych špičiek, ktoré naďalej fungovali v hoteloch, kúpeľných centrách, kde sa predpisy o obmedzení spotreby často porušovali. Vo veľkomestách pokračoval operetný život a aj niektoré dobročinné podujatia „v prospech vlasti“ sa paradoxne spájali s luxusom. Napríklad hlavnou cenou v tombole v rámci veľkolepej 2-mesačnej výstavy v prospech invalidov, ktorá sa v Prešporku konala v lete 1917, boli luxusné kožušínové súpravy. Veľká časť obyvateľstva pritom trpela núdzou. V tom istom čase v Prešporku predávali na potravinové poukážky hrach ako náhradu za nedostatkové zemiaky.⁴²

Propaganda a problém lojality

Zatiaľ čo lojalita širokých vrstiev obyvateľstva voči režimu sa v dôsledku predlžujúceho vojnového stavu a najmä sociálno-ekonomickej krízy výrazne narušila, vedenie mesta aj naďalej prezentovalo navonok jednoznačnú lojalitu. V čase, keď sa prešporskí štátni úradníci sťažovali na prudký pokles životnej úrovne až na hranicu chudoby, miestne noviny tvrdili, že „politika vyhladovania, ktorú vyhlásilo Anglicko“, stroskotala. V úvodníku začiatkom roka 1916 napísali: “V zázemí sa žije úsporne a striedmo, podmienky ale nie sú v žiadnom prípade neznesiteľné,“ preto sa na prahu tretieho roka vojny „dívame do budúcnosti s nezlomnou nádejou na víťazstvo“. Prvé protesty proti regulačným opatreniam režimu a obmedzeniu spotreby pritom zaznamenali v Prešporku už začiatkom roka 1915, keď bolo treba početný dav protestujúcich rozohnať za pomoci vojska.⁴³

Súčasťou deklarovania lojality a podpory vojny bolo budovanie kultu vojenských plukov sídliačich v meste – 72. pešieho pluku spoločnej c. k. armády a 13. pluku uhorskej vlastibrany (honvédstva). Kríženie národnej identity s lojalitou voči vlasti sa komplikovalo problematickým definovaním vlasti, čo sa silne prejavovalo v prostredí multietnického Prešporka. Kým nemecká a slovenská časť obyvateľstva spravidla stotožňovala pojem vlasť s Rakúskom resp. celou monarchiou a prezentovala rakúske štátne symboly

42 *Die Kriegsfürsorge-Ausstellung*, Preßburger Zeitung, 14. 7. 1917, Morgenblatt, s. 3; *Verkauf von grünen Erbsen*, Tamže, s. 4.

43 *1916. Ergebnisse des scheidenden und Aussichten des kommenden Jahres*, Preßburger Zeitung, 1. 1. 1916, Morgenblatt, s. 1; *Mehldemonstration in der Schöndorfergasse*, Preßburger Zeitung, 14. 2. 1915, Morgenblatt, s. 4.

(na panovníka sa odvolávali ako na cisára), Maďari jednoznačne uprednostňovali symboliku Uhorska (titulovaním panovníka ako uhorského kráľa) a zároveň prezentovali maďarskú národnú identitu a snahy o väčšiu nezávislosť Uhorska v rámci monarchie. Tieto odlišnosti sú viditeľné aj pri deklarovaní lojality Prešporoka miestnymi úradmi a funkcionármi. V máji 1915 prešporské noviny priniesli zoznam 20 dôstojníkov a vyše 100 pešiakov 72. tzv. prešporského pluku – ako sa vyjadril mešťanosta Brolly – „statočných synov Prešporoka“, členov „nášho domáceho regimentu“, vyznamenaných za hrdinské boje na Karpatskom fronte. V pripojenom sprievodnom liste veliteľ pluku Karl Rehwald zdôraznil, že bojujú za „česť a slávu našej vrele milovanej vlasti, k radosti a hrdosti našich najvyšších veliteľov, [ako aj] nášho slávneho panovníka, ťažko skúšaného cisára a kráľa.“ Naproti tomu mešťanosta Brolly s nadšením prízvukoval, že vojaci zápasia „na poli slávy verní za kráľa a vlasť, na ochranu rodnej zeme, za hrdosť a slávu Uhorska a nášho mesta“.⁴⁴

Krátko predtým dala mestská rada pred mestským divadlom inštalovať a slávnostne odhaliť sochu tzv. železného honvéda, ktorý mal na čiapke vytesané číslo 13 – označenie pluku vlastibrany sídliaceho v Prešporoku. Obyvatelia si mali zakúpiť pripravené klince rôznej hodnoty (zlaté, strieborné a železné) a ich obradným zatĺkaním do drevenej sochy premeniť uhorského honvéda na neporaziteľného železného bojovníka. Výťažok zo zakúpených klinec sa mal použiť na podporu vojnových invalidov. Za tým istým účelom zároveň predávali aj zmenšené cínové odliatky sochy. Autorom návrhu bol známy prešporský sochár Alojz Rigele, slúžiaci v tom čase v armáde v tzv. „umeleckom oddieli“. Slávnosť odhalenia sochy bola spojená s performatívnym prejavom lojality panovníkovi a dynastii. Zúčastnila sa jej arcikňažná Izabella ako protektorka tejto akcie, ktorá ako prvá zatĺkla klince do sochy: zlatý v mene Františka Jozefa, strieborný v mene svojom a ďalšie v mene svojich dcér. Postupnosť ďalších predstaviteľov civilnej, cirkevnej a vojenskej moci pri obrade kopíroval hierarchiu vládnych vrstiev. Jedinečnosť podujatia zdôrazňovala miestna tlač tvrdením, že župa a mesto Prešporok inštalovali sochu ako prvé v Uhorsku, po vzore viedenského železného bojovníka („Wehrmann in Eisen“).⁴⁵ Podľa vládneho komisára Bartala vybrali ako podobu sochy „nie pancierovaného rytiera stredoveku, ale statočného vojaka v jednoduchej poľnej uniforme.“ Vo svojej reči pri odhalení sochy 23. mája uviedol: „Z dreva vytesaná stojí pred nami postava honvéda 13-tnika, ako vzor statočného vojaka. ... Tento pomník má byť pripomienkou statočnosti

44 *Das Pozsonyer Helden-Regiment Nr. 72*, Preßburger Zeitung, 23. 5. 1915, Morgenblatt, s. 8.

45 „*Honvéd in Eisen*“, Preßburger Zeitung, 21. 5. 1915, Abendblatt, s. 3–4; *Se. Majestät und unser „Honvéd im Eisen“*, Tamže, 22. 5. 1915, Morgenblatt, s. 2; *Program für die Enthüllungsfest* „*Honvéd im Eisen*“, Tamže, 23. 5. 1915, s. 3.

našich vojakov, symbolom ich železnej vôle, ich železnej sily, symbolom jednoty armády a nášho národa za kráľa a vlasť.“⁴⁶

K verejnému deklarovaniu lojality nabádala nielen propaganda prostredníctvom tlače a obrazových materiálov, ale – ako sme už spomínali – aj mestská rada vyhláškami a verejnými výzvami. Príkladom je výzva mešťanostu Brollyho, aby si obyvatelia Prešporka 25. júna 1915 vysvietili obloky na oslavu znovudobytia Lvova.⁴⁷ Aj v čase blížiaceho sa ekonomického a sociálneho kolapsu monarchie v lete 1918, keď sa stupňovali protesty obyvateľov voči režimu v podobe štrajkov (napr. počas prvomájových osláv) i vzbúr vojakov (v júni 1918 v prešporských kasárňach), deklarovala miestna vládna hierarchia nespochybniteľnú lojalitu obyvateľstva mesta a župy. Slávnostný obradný priebeh mala za týmto účelom aj oficiálna návšteva mladého panovníka Karola Habsburského, jeho manželky Zity a syna Otta v Prešporku 16. júla 1918.⁴⁸

Ukončenie prvej svetovej vojny podpísaním mieru 11. 11. 1918 neznamenal v Prešporku ani zďaleka koniec výnimočnej situácie či zásobovacích a sociálnych problémov. Rozhodovanie, či bude Prešporok súčasťou novovzniknutej Československej republiky, alebo sa pripojí k Maďarskej republike, považovala veľká časť obyvateľstva za otvorenú otázku aj po obsadení mesta československým vojskom 1. januára a príchode predstaviteľov československej vlády do mesta 4. februára 1919 na čele s Vavrom Šrobárom. Zložitú situáciu spôsobovala nielen pasívna rezistencia maďarskej a nemeckej časti obyvateľstva, ale aj nebezpečenstvo rozšírenia revolučnej Maďarskej republiky rád. Oficiálne premenovanie mesta na Bratislavu 27. marca 1919 malo v tom čase skôr symbolický význam. Väčšina obyvateľstva akceptovala Bratislavu v rámci systému ČSR až po podpísaní mierových zmlúv v júni 1920 na Parížskej konferencii, vrátane Trianonskej, ktorá definitívne určila hranice medzi Československom a Maďarskom.⁴⁹ Identita obyvateľov

46 *Der „Honvéd im Eisen“ in Pozsony. Enthüllungsfeier*, Preßburger Zeitung, 24. 5. 1915, Morgenblatt, s. 2–3.

47 AMB, Zbierka plagátov, Prvá svetová vojna: *Polgártársaim! Lemberg ismét a miénk! /Mitbürger! Lemberg ist wieder unser!* 25. 6. 1915.

48 Samu VERMES, *Az alispáni időszeri jelentése a vármegyé közigazgatási állapotáról*, Pozsonyvármegyé hivatalos lapja 27, 26. 9. 1918, s. 301–302.

49 Podrobnejšie: Dušan KOVÁČ, *Medzi Prešporkom a Bratislavou. Premeny mesta v revolučných mesiacoch 1918 – 1919*, in: Peter Švorc – Harald Hepner (eds.), *Velká doba v malom priestore. Zlomové zmeny v mestách stredoeurópskeho priestoru a ich dôsledky (1918 – 1929)/ Grosse Zeit im kleinen Raum. Umbrüche in der Stadt des mitteleuropäischen Raumes und deren Wirkungen (1918 – 1929)*, Prešov – Graz 2012, s. 131–146; Gabriela DUDEKOVÁ, *Z „druhého mesta Uhorska“ na „hlavné mesto Slovenska“*, in: Tamže, s. 110–130; Gabriela DUDEKOVÁ, *Eine Stadt an der Grenze im Grossen Krieg. Am Beispiel Pressburgs*, in: Rudolf Kropf – Evelyn Fertl (eds.), *Der Erste Weltkrieg an der „Heimatfront“*. Tagungsband der 33. Schlaininger Gespräche, Eisenstadt 2014, s. 113–148.

„mesta na hranici“, a tým aj ich lojalita voči štátu, zostávala diferencovaná a často problematická. U časti starousadlíkov, tzv. Prešpurákov, zostávala aj v medzivojnovom období naďalej typická viacjazyčnosť a špecifická lokálna „prešpurácka“ identita.⁵⁰ Ako príklad takejto identity môžeme uviesť autora sochy Železného honvéda Alojza Rigeleho a jeho rodiny. Jeho dcéra v pamätiach na otca uviedla: „S kolónkou NÁRODNOSTĚ v oficiálnom štátnom tlačive sme sa v rodinnom kruhu stretli prvýkrát koncom roka 1938. Bezradne som sa na ňu pozerala, potom som sa spýtala otca, čo tam vlastne mám napísať. Narodila som sa vo Viedni, od útleho detstva som vyrastala v Bratislave a v Šaštíne, školy mám maďarské, v rodinnom kruhu sa prekrýva nemčina s maďarčinou a pracujem ako administratívna pracovníčka v malom slovenskom podniku. Otec sa na mňa pozrel, usmial sa a tíško povedal: »Napíš si tam, dcéra moja, čo chceš. Je to vlastne jedno. *Ja si do kolonky NÁRODNOSTĚ napíšem: Pressburger*«.⁵¹

* * *

Na rozdiel od predošlých vojen bola prvá svetová vojna špecifická mierou zásahov vojnového režimu, ktorý čoraz viac nadobúdal totalitné črty. Režim uplatňoval politiku totalného nasadenia zdrojov ľudských – či už v rámci vojenskej alebo pracovnej povinnosti, ako aj dobrovoľnej práce –, materiálnych i finančných. Vysoký stupeň mobilizácie ľudských zdrojov sa vyznačoval masovosťou, a to nielen počtom narukovaných a nasadených vojakov, ale aj ranených a zajatcov, čo znamenalo enormnú záťaž pre zásobovanie, prepravu a logistiku. To neúmerne postihovalo práve také mestské centrá, akými bol Prešporok.

Regulačné opatrenia vlády, sprísnenie štátnej kontroly, obmedzenie spolčovacieho a zhromažďovacieho práva, ako aj zavedenie systému sprísneného policajného a trestného režimu, znamenali výrazný zásah do života spoločnosti. Rytmus každodenného chodu rodín narušila nielen neprítomnosť narukovaných živiteľov, ale čoraz väčšia závislosť na systéme centrálného zásobovania, ktorá sa v realite premietla do čakania v radoch na nedostatkový tovar, podriadenia sa celému radu regulačných opatrení na obmedzenie spotreby, zavedenia maximálnych cien tovarov a prídellového (lístkového) systému na základné potraviny a suroviny. Vojnový režim, vyžadujúci od každého občana osobnú obeť v prospech vlasti, bol postavený na princípe, ktorý môžeme označiť ako zásadu kontrolovanej zásluhovosti – len ten, kto prejavil ochotu k osobnej obeti a lojalitu voči

50 Najnovšie hodnotenie pozri: Daniel LUTHER, *Bratislava ako mýtus multikultúrnej tolerancie*, in: Blanka Soukupová a kol., *Mýtus – „realita“ – identita. Státni a národní metropole po prvni svetové válce*. Praha 2012, s. 107–119.

51 Zsol LEHEL, *Alojz Rigele*, Bratislava 2008, s. 91–92.

štátu a režimu, mal nárok na vojnovú podporu alebo vojnové príplatky, trestom za jej odopretie bolo odňatie dávok. To pre väčšinu rodín znamenalo vážne existenčné ohrozenie. Všadeprítomná propaganda, využívajúca rozličné formy (texty, obrazové materiály až po vyobrazenia na predmetoch dennej potreby) a najmodernejšie technické prostriedky (fotografia, film) nadobudla v prvej svetovej vojny podobu účinnej masovej zbrane nového druhu. Uvedené opatrenia a javy doľahli na každú rodinu a hlboko zasiahli do každodenného života obyvateľstva. Spočiatku boli výnimočné zásahy štátu prezentované ako mimoriadne a dočasné, ktoré budú platiť len počas krátkej doby, kým sa dosiahne rýchle víťazstvo. V prostredí predlžujúceho sa vojnového stavu a režimu sa však pôvodne výnimočné opatrenia stali trpkou znášanou normalitou a dôvodom na protesty obyvateľstva.⁵²

Naznačené trendy potvrdzuje aj vývoj situácie počas vojny v Prešporku. Kým na začiatku vojny mestská rada a časť obyvateľstva dávali najavo ochotu vstúpiť do vojny a rešpektovať nevyhnutné opatrenia mimoriadneho vojnového režimu, najmä od roku 1917 sa množili verejné protesty v podobe sťažností, kolektívnych požiadaviek robotníkov, ale aj štátnych a mestských zamestnancov. Protesty nadobudli podobu štrajkov a hladových pochodov, ktorých sa zúčastňovali nielen robotníci, ale aj príslušníci stredných vrstiev. Pre situáciu na sklonku leta a začiatku jesene 1918 je charakteristická enormná zásobovacia kríza, ekonomický a sociálny rozvrat v civilnom aj vojenskom sektore (štrajky civilov, vzbury vojakov, dezertéri v okolí mesta). Navonok však oficiálna mestská reprezentácia naďalej prezentovala lojalitu voči štátu a režimu. Etnická pestrosť obyvateľstva, v ktorom mali naďalej vysoký podiel Maďari a Nemci, zostala problematickou aj v povojnovom období pri presadzovaní oficiálneho imidžu mesta ako sídla Slovenska, používajúceho titul hlavné mesto Slovenska v rámci Československej republiky.

52 Prehľadne k situácii na Slovensku pozri: Elena JAKEŠOVÁ – Gabriela DUDEKOVÁ – Elena MANNOVÁ, *Spoločnosť: kultúrny a spoločenský život*, in: Dušan Kováč a kol., *Prvá svetová vojna 1914 – 1918 : Slovensko v 20. storočí, druhý zväzok*, Bratislava 2008, s. 161–230.

Summary

Exceptionality or Normality?

Everyday Life During the Great War in Pressburg/Bratislava

In comparison to other military conflicts in the 19th century, the Great War caused changes in the socio-economic and political importance of Pressburg, as well as the everyday life of its inhabitants. In contrast to the small towns in today's Eastern Slovakia, which were directly affected by the Carpathian front, Pressburg was an important industrial and supply centre in the deep hinterland. Pressburg's example is interesting because of several reasons: it was an industrial city and simultaneously a centre of agrarian production; the city served as a domicile of the third biggest military base in Hungary and a centre of political and military administration. The geographical location on the Austrian-Hungarian border as well as near the capital Vienna, has had a negative impact on the state supply system during the war (food smuggling from Pressburg to Austria, mainly to Vienna), but – most importantly – in the future position of the city in the new international power system after the war.

The author characterizes the types of changes in inhabitants' everyday habits in the city during the war. First, there were restrictions in democracy and in political participation as a result of the special war regime. Second, there was a substantial reduction of consumption as a consequence of an insufficient state-regulated supply-system (food-rationing, food and raw material requisition), while the state introduced a new "culture of sacrifice" in consumption patterns (saving fashion, the so called „war-cookery books“, estab-

lishment of the „municipal canteens,“ serving not only the poor, but also the middle class).

The impact of propaganda was ambivalent among Pressburg's inhabitants, largely because of the multiethnic character of the city (characterized by majority of German and later Magyar-speaking population and by Slovak and Jewish minorities). There were new forms of public declaration of loyalty to the state and to the war regime introduced. In most cases, the initial philanthropic goal (on behalf of war widows, orphans and the disabled) were connected with the strong pro-war propaganda and the public declaration of loyalty. As in other cities in Austria-Hungary, the so called „iron warrior“ statue was erected with a pompous performative declaration of loyalty to the state (both to the Habsburg monarchy as well to Hungary). The author revises the myth of war enthusiasm in the beginning and during the war, with regard to competing ethnic identities in the multicultural city. Public loyalty declarations became more problematic in Pressburg not only because of diverse ethnic identities of its inhabitants, but also because of the changing political situation: the socio-economic crisis which had been significant since 1916/1917 and the uncertain position of the city on the future map of Central and Eastern Europe during 1918/1919. The multiethnic character of the city remained problematic even in the Czechoslovak republic where it became the unofficial „capital city“ of Slovakia.

Milena LENDEROVÁ

První světová válka a městské děti

Abstract: The First World War and Town Children

The paper deals with the negative effects which town children were exposed to in the war years 1914–1918. On the basis of the explored sources, primarily sources of a personal nature, school records, period scientific literature and periodicals, it is possible to say that what the long 19th century tried to improve in the status of a child (granted education, medical care, family relationships, and the adequacy of dressing and boarding), the war denied again.

Key words: history of childhood – the First World War – pathology of childhood – rationing – history of education

Dětství za první světové války české historiky zatím příliš nezaujalo. Pokud opus-tili bitevní pole či vysokou diplomacii a v jejich zorném poli se objevila kon-krétní sociální či profesní skupina, pak to byli spíše čeští učitelé jako oběť války, nikoli české děti.¹ I Otakar Kádner, jeden z nejlepších znalců dějin školství, zcela vážně tvrdí, že „nejtížeji dolehla válka na samo učitelstvo“;² učitelé jsou pak líčeni jako ti, kteří si po celou dobu války zachovali čistý štít a pracovali pro český národ, neřkuli pro vznik samostatného státu,³ byť realita byla mnohotvárnější, alespoň jak vyplývá z pramenů. Také válečná pedagogická publicistika se soustředila hlavně na učitele, děti

1 Josef KEPRTA, *Národní školy v českých zemích za první světové války. Příspěvek k dějinám národní školy*, Sborník Vysoké školy pedagogické v Praze. Pedagogika-Psychologie, 2, 1959, s. 39–89; Ladislav MUCHKA, *Národní školy za války*. in: Učitelé v práci a v boji. Sborník vzpomínek a studií, Praha 1971, s. 319–328; Jiří VESELÝ, *Školy, učitelé a duchovní na Českokrumlovsku za první světové války*, in: Odráž první světové války v umění a vědě. Sborník příspěvků z vědecké konference konané v Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích dne 7. listopadu 2003, České Budějovice 2005, s. 138–143. Oldřiška KODEDOVÁ – Zdeněk UHEREK, *Kapitoly z dějin českého učitelstva. 1890–1938*, Praha 1972.

2 Otakar KÁDNER, *Vývoj a dnešní soustava školství*. I., Praha 1929, s. 136.

3 L. MUCHKA, *Národní školy za války*, s. 19–328.

pro ni zůstaly – snad jako relikvie předosvícenského nazírání – jakousi „šedou zónou“. Pouze drobné publikační výtvary, vycházející v letech bezprostředně po válce, doznamenaly, že válka „tam, kde se dotkla dítěte, byla nejstrašnější.“⁴

Nejen dluh české historiografie, ale i publicistiky vynikne zvláště ve srovnání s pozorností, která je věnována dětem za druhé světové války. Jistě, máme pro to logické vysvětlení: teprve roku 1924 byla vydána ženevská konvence o právech dítěte: újma, která se dětem dala, znamenala porušení této mezinárodní úmluvy. A pak – aniž bychom chtěli tragický dosah první světové války jakkoli snižovat – je třeba říci, že válečná zvěrstva se v letech 1914–1918 nestávala programem ani jedné z válčících stran, že civilní obyvatelstvo nebylo masakrováno záměrně, jako tomu bylo během druhé světové války a dalších válek, které přineslo 20. a 21. století.

Chceme-li hledat odpověď na otázky, jaký měla válka vliv na podobu dětství, do jaké míry zvrátila příznivý vývoj 19. století, který byl v předválečném období završen, musíme hledat inspiraci u nových prací francouzských, italských a britských historiků.⁵ Zatím nehlouběji pronikl do problému vedoucí odborný pracovník pařížské EHESSE Stéphane Audoin-Rouzeau ve své práci *La guerre des enfants. 1914–1918*.⁶ Autor vychází z hypotézy, že v barbarství první světové války byly děti vystaveny takové obecné a intelektuální mobilizaci, která neměla v dějinách obdoby. Model jejich angažmá vytvářely školy, resp. jejich nadřizené instituce, škola a církve formulovaly diskurs nezbytnosti a oprávněnosti spravedlivé války. Také volný čas dětí, jejich záliby, hry i hračky, to vše bylo podřízeno výchovným cílům s akcentem na povinnost a oběť. Dítě bylo terčem tohoto úsilí, a to nejen ve Francii, kde byly k válce s Německem systematicky připravovány generace od roku 1870, ale stejně systematicky v Německu: pro uvedené cíle vznikaly kresby, knihy, hračky a další didaktický a pedagogický materiál.

4 F. J. HAVELKA, *Děti-mučedníci*. S 23 fotografickými snímky, Praha 1923, s. 5, předmluva Aloise Žipka.

5 Olivier FARON, *Les Enfants du deuil. Orphelins et pupilles de la nation de la Première guerre mondiale (1914–1918)*, Paris 2001; Manon PIGNOT, *La Guerre des crayons. Quand les enfants de Montmartre dessinaient la Grande Guerre*, Paris 2004; Antonio GIBELLI, *Il popolo bambino. Infanzia e adolescenza dalla Grande Guerra a Salò*, Torino 2005; Ivano URLI, *Bambini nella Grande Guerra*, Udine 2003; Manon PIGNOT, *I bambini*, in: Stéphane Audoin-Rouzeau – Jean-Jacques Becker, *La prima guerra mondiale*. 2., Torino 2007, s. 50–63. Část. též Gérard VINCENT, *Guerres dites, guerres tues et l'énigme identitaire*, in: Antoine Prost – Gérard Vincent, *Histoire de la vie privée* 5. De la Première guerre mondiale à nos jours. Paris 1999, s. 173–181; Michelle K. RHOADES, *Renegotiating French Masculinity: Medicine and Venereal Disease during the Great War*, French Historical Studies, 29, No 2, Spring 2006, s. 293–327; Christa HÄMMERLE – *Heimat-Front- Geschlechteschichte/n des Ersten Weltkriegs in Österreich-Ungarn*, Wien-Köln-Weimar 2014; Christa HÄMMERLE, Oswald ÜBEREGGER – Birgitta BADER ZAAR, *Gender and the First World War*, New York 2014.

6 Stéphane AUDOIN-ROUZEAU, *La guerre des enfants. 1914–1918*, Paris 2004.

Vedle zmíněné monografie Stéphana Audoin-Rouzeaua je pozoruhodné badatelské napřažení mladé francouzské historičky Manon Pignot, pracující s prameny, které jí český historik bezděky závidí: s dětskými vzpomínkami, deníky, kresbami, ikonografickým materiálem vydávaným oficiálními strukturami.⁷

Nebývale soustředěná francouzská pozornost věnovaná dítěti v letech „velké války“ je logická. Děti republikánské Francie byly válce bezprostředně vystaveny, zblízka vnímaly její peripetie, posuny zákopové války se jich fyzicky týkaly. Podobně na tom byly děti německé.⁸ České děti byly takové zkušenosti ušetřeny, jejich přítomnost ve válečné každodennosti je oproti Francii či Německu méně výrazná. Což ovšem neznamená, že zdejší válečné dětství bylo snadné, že české děti netrpěly a že si jejich osudy v temných letech 1914–1918 nezaslouží pozornost.

Jak si povšimli zahraniční badatelé, světová válka let 1914–1918 byla prvním válečným konfliktem, v němž se mocným činitelem stala bojová morálka civilního obyvatelstva. Ta měla být na potřebné výši udržována válečnou propagandou, která se ve válečné době vynořila jako významný nástroj veřejné kontroly a hlavní zbraň civilního arsenálu: otázka osobní odpovědnosti za průběh války v zázemí se stala klíčovým elementem zápasu mimo frontu.⁹ V Rakousku měla propaganda obyvatelstvo přesvědčit, že válečný konflikt byl vládě vnucen nepřátelskými mocnostmi, že je třeba zapomenout na všechny polické, ekonomické, sociální a nacionální spory, které říší rozdělávaly, a je třeba napnout všechny síly ke konečnému vítězství, které – jak jinak – bude náležet Rakousku a jeho spojencům. Děti se staly jednou z důležitých cílových skupin válečné propagandy. Stále zřetelněji propracované téma rakouského patriotismu rozvíjela především škola a výsledky této obsese byly zřetelné jak v dobových učebnicích, hlavně v čítankách a slabikářích, které prošly v letech 1915–1916 důkladnou revizí (část učebnic byla stažena z oběhu a nebyla nahrazena žádnou „vhodnou „verzí“), tak ve volnočasové četbě dětí.¹⁰ Zrcadlem obsedantního rakouského patriotismu jsou samozřejmě i školní

7 Viz pozn. č. 5.

8 Srov. deník německé šolačky Piete Kuhr, in: Zlata FILIPOVIČ – Melanie CHALLENGER, *Umlčené hlasy. Dětské válečné deníky od 1. světové války po Irák*, Praha 2008, s 29–58. Pieta Juhr, 1902–1989, prožívala své dětství v malém městě na Poznaňsku. Válečný deník dokládající její hluboký zájem o dění kolem, si začala psát hned 1. srpna 1914. Třebaže od roku 1915 zapisovala stále liknavěji, je deník mimořádně zajímavým pramenem, vypovídajícím o německé realitě: Pieta je zpočátku nadšenou vlastenkou, s postupem času si stále více přeje, aby válka skončila. V dospělosti si změnila jméno na Jo Mihalyová, stala se tanečnicí a druhou světovou válku strávila ve Švýcarsku. Věnovala se literární činnosti.

9 David WELCH, *Propaganda. Power und Persuasion*, London 2013, s. 80–81.

10 Čítanka pro české školy obecné. Díl I. Upravil Jan Jursa. Obrázky kreslil Adolf Kašpar. Přepřacované vydání I. čítanky trojdílné, Praha 1914; Čítanka pro školy obecné. Díl I. vydání trojdílného s mluvnici. S pomocí komise čítankové upravil Jan Jursa, Vídeň 1915; Vojtěch HULÍK, *Ze světové války. Vážné*

kroniky, jejichž obsah byl bedlivě sledován jak zemskou, tak i okresními školními radami.

Po velmi systematickém hledání nalezneme i další prameny, které vypovídají o nelehké situaci českých a moravských dětí ve válečném čase. Je to především dobová odborná literatura, spisy pedagogů, právníků a osob zabývajících se sociální otázkou. Řada jich vyšla až po válce, válku vysvětlovaly jako obecný morální rozvrat, jehož nebyly ušetřeny děti a který je poznamenal na celý život.¹¹ Počet titulů editovaných autentických vzpomínek na válečné dětství je nevelký,¹² navíc věrohodnost těch, které vyšly v letech reálného socialismu, snižuje zaryté, až agresivní levicové zaměření autorů.¹³ Počet dětských deníků vztahujících se k válce nestojí za zmínku a neumožňuje provedení objektivní kritiky.¹⁴

Jakkoliv bylo v předválečném období zvýhodněno městske dítě, mající po ruce většinou kvalitnější školství, včetně možnosti docházet do měšťanské školy, bez překonávání vzdálenosti navštěvovat některý typ střední školy, dítě mající po ruce školního lékaře, jejichž funkce se na počátku 20. století stabilizovala, často těžící ze snadnějšího přístupu k nejrůznějším výtvarným výdobytkům kultury, dítě informovanější a většinou probudilejší, ve srovnání s venkovem dolehla válka tíživěji na městske vrstvy.

Právě ve městech byly vzdělanostní struktury nejmíc narušeny válkou, právě ve městech byly školy bezprostředně vystaveny dozoru k Rakousku loajálních úřadů, na města

i žertovné obrázky, Praha 1916; Vilém KREJZA, *Život a panování Frant. Josefa I.*, Karlín 1917; Camill Orfani MUTTICH, *Vše pro dítě. Holdovační alegorická scéna*, Karlín, b. d; *Slabikář pro školy obecné*. Vyd. A (Nové dopln. vyd.), Praha 1916;

Lev SMOLLE, *Císař Karel I. Obraz jeho života*, Po česku zpracoval Vojtěch Hulík, Praha 1917; Josef ŠMÍD, *Diktáty dynasticko-vlastenecké a z doby světové války pro školu obecnou a měšťanskou*, Praha 1917; *Trojdílná čítanka pro české školy obecné*, 2., 3., Praha, Vídeň 1917 aj.

11 František Ladislav SÁL, *Nauka o domově – vlastivěda*, Praha b. r. [1918]; Marie GEBAUEROVÁ, *Mezi mládeží*, *Národ* 1, 1917, s. 265; F. GRANÁT, *Budoucí generace a nynější škola*, *Národ* 2, 1918, s. 363–364; Jan SCHNEIDER, *Dítě a válka: smutné obrázky z velkého města*, Praha 1920; F. J. HAVELKA, *Děti-mučedníci*. viz pozn. č. 4;

12 Klára HOFBAUEROVÁ-HEYROVSKÁ, *Mezi vědci a umělci*, Praha 1947; Antonín HOFMEISTER, *Josefov za světové války 1914–1918*, *Josefov* 1938; *Paměti Františky Stokláskové, rozené Potůčkové, dcery drobného rolníka a větrného mlynáře Františka Potůčka ze Žeranovic*, Olomouc 2012; J. PÍŠA, *Vzpomínky na doby válečné*, *Rozhledy* 10, 1928, zvl. číslo, s. 3–4; František PRAŽÁK, *Půl století. Paměti*, Praha 1946; Jan VACULÍK, ... *I andělé musí do války*, Praha 1999. Zčásti je využitelná notoricky známá a historiky první světové války na dřevě vytěžená edice A. Žipka, srov. Alois ŽIPEK (red.), *Domov za války (Svědectví účastníků)*. Díl I.-V., Praha 1929.

13 Vašek KÁŇA, *Válkou narušení*, Praha 1959; Karel MICHL, *Krátká chvíle mladosti*, Hradec Králové 1988; Jara RYBNÍKAROVÁ, *Dítě z Hradce*, Hradec Králové 1988; Karel SVOJANOVSKÝ, *Ze vzpomínek*. in: *Naše dětská a učňovská léta*, Praha-Bratislava 1965, s. 176–191.

14 Literární archiv památníku národního písemnictví, Jarmila Glazarová, Osobní fond, Rukopisy vlastní, Deník 1916; Soukromý archiv Jana Němce, Zdena Kučerová, rozená Lenderová, Deníky 1916–1978. Digitální záznam: Mgr. Jan Němec, 2005.

nejvíc doléhal nedostatek potravin a životních potřeb. Možnost kulturního vyžití sice v určité formě přežila, byla ale zcela podřízena válečné ideologii. Také epidemie se nejrychleji šířily v městech, především v těch, kde byly lazarety, případně internační tábory. To vše děti vnímaly, navíc byly vystaveny vzrůstu kriminality, na které se samy často podílely, vzestupu prostitučního chování, zvyšujícímu se sociálnímu a nacionálnímu napětí.

Zaměříme se na tři oblasti, které se městského dítěte dotkly více než venkovského:

1. na jeho postavení v přidělovém systému;
2. na rozvrat vyučování;
3. na válku, která se v zázemí projevovala jako podivná, někdy zábavná, častěji krutá podívaná.

Stranou ponecháme sbírkové a sběrné akce, problematiku haličských uprchlíků, výchovu k rakouskému vlastenectví, která způsobila změnu a následný nedostatek učebnic, zásahy do školních knihoven a další jevy, které se dotýkaly zhruba ve stejné míře venkova i města.

Přídělové hospodářství

Už na podzim 1914 byla vydána řada císařských a vládních nařízení, kterými byly položeny základy „pro komplexní systém státem racionalizované distribuce a konzumace potravin“. Dne 10. října 1914 byla předlitavská vláda zmocněna nařízením č. 274/1914 „činit opatření ve věci zásobování obyvatelstva potravinami v režimu veřejného zájmu“, což jí dávalo volné ruce v přijímání veškeré další legislativy. V prosinci 1914 byly stanoveny maximální ceny mouky, v březnu následujícího roku umožnilo jedno z nařízení zemským úřadům zakázat výrobu menšího moučného pečiva¹⁵ – připomeňme, že houska byla pro většinu dětí jednou ze snáze přístupných pochoutek. Během roku 1915 byla zavedena centrální distribuce potravin, v dubnu 1915 lístkový systém na mouku a chléb, v následujícím roce na maso. Brzy zmizela bílá mouka; černá nekvalitní mouka vedla u malých dětí zaživacím potížím.¹⁶ Na příděl byly i brambory a další základní potraviny. V Rakousku – Uhersku byl tak přídělový systém zaveden nejdříve ze všech válčících států¹⁷ a děti se seznámily s *chlebenkami*, *moučenkami*, *šatenkami*, *nitěnkami* s poukázkami na uhlí, kartami na mléko.

15 Rudolf KUČERA: *Život na příděl. Válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918*, Praha 2011, s. 25; k přídělovému hospodářství též *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za první světové války*. 1.–3., Praha 1993–1995, passim.

16 A. HOFMEISTER, *Josefov za světové války*, s. 62.

17 R. KUČERA, *Život na příděl*, s. 25.

Omezující výnosy byly provázeny kampaní za změnu stravovacích návyků, založených na nezastupitelné úloze masa jako hlavního zdroje bílkovin. Byly hledány alternativní zdroje bílkovin¹⁸ a spuštěna kampaň „pěstuj zeleninu“.

Děti byly nabádány k šetrnosti, odříkání, k maximálnímu šetření jídlem: „*co můžete ušetřiti svým odříkáním, to prospěje ostatním a zmaří záměr nepřátel, aby nás vyhladověli*“, radil jeden z autorů dětského časopisu *Mladé Rakousko*.¹⁹ Šetřit měly hlavně chlebem a brambory, měly důsledně zachovávat bezmasé dny a přesvědčit o jejich nutnosti dospělé ze svého okolí. Pokud se dožadovaly větších porcí jídla, byl jim sugerován pocit provinění: „*Pomněte, jaké velké oběti přinášíte vaši otcové a bratři, kteří snášejí nevýslovné námahy a strádání, ba dokonce život svůj nasazují za vlast!*“²⁰ V očích propagátorů válečného hrdinství neměly děti na jakékoli výhody právo, naopak, odpočívaly přece ve škole a jejich „*kypící síla, po celý školní rok shromážděná*“, volala přímo po práci. Ve škole přece dítě pracovalo „*pouze mozkiem*“, teď mělo nashromážděnou energii využít k „*všeobecnému dobru*“.²¹ Pro hladovějící děti to muselo znít jako krutý výsměch.

Obecní a městské úřady se snažily hladovějícím pomoci. Jednou z možností bylo založení válečné (někde se používalo označení „polévkové“ či „obecné“) kuchyně, přístupné veřejnosti i školním dětem. První polévková kuchyně byla na návrh starosty několika dámskými spolky zřízena v Liberci už 3. prosince 1914.²² Každý den se zde od 6 do 20 hodin vydávala polévka a chléb, obojí za 6 haléřů. V Jaroměři zahájily polévkovou akci tamní ženy: od 4. ledna 1915 vařily pro chudou školní mládež polévku a k ní podávaly chléb. Denně se najedlo 400 dětí, náklad byl pokryt sbírkou. V únoru se vyvažování rozhodl financovat továrník Josef Ettrich²³ za předpokladu, že jaroměřský dámský spolek bude vařit polévku také pro děti jeho dělníků z Hořenic.²⁴ V Hradci Králové vznikla taková kuchyně v Dělnickém domě koncem roku 1914; denně vařila až 1400 obědů, v Josefově zřídila obec 1. prosince 1917 polévkový ústav pro chudé žactvo. Talíř polévky a krajíc chleba dostalo denně asi 150 dětí, chudé zadarmo, přespólní platily 10 haléřů za porci.²⁵ V Praze vedla Lidovou kuchyň Českého srdce, zřízenou ve škole u sv. Vojtěcha v polovině listopadu 1916, odborná učitelka a autorka kuchařských knih

18 Tamtéž, s. 30–33.

19 *Mladé Rakousko*, 2, 1916–1917, s. 44.

20 Tamtéž.

21 Jaroslav KARÁSEK, *Přilož ruku!* Výchova tělesná 13 (1915), s. 68.

22 Jana JILEMNICKÁ, *Každodenní život německého obyvatelstva v Liberci za první světové války*, diplomová práce. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno 2006, http://is.muni.cz/th/52675/ff_m/, staženo 1. 6. 2014, s. 19.

23 Přesná životopisná data nelze (zatím) určit. S jeho jménem jsou spojeny počátky industrializace v Jaroměři, kde založil první českou přádelnu juty. V r. 1888 koupil zámek v Žirči.

24 A. ŽIPEK, *Domov za války II*, s. 38.

25 J. PÍŠA, *Vzpomínky na doby válečné*, s. 3–4; A. HOFMEISTER, *Josefov za světové války*, s. 89.

Marie Sandtnerová²⁶ – vařila levné večeře, během roku stoupl jejich počet na 100. Vařilo se na poukázky Českého srdce; jedna stála 80 hal., nejchudší dostali poukázku zdarma,²⁷ atd.

Přídělový systém neznamenal jenom hlad – děti byly nuceny stát ve frontách na potraviny, poslouchat láteření a často hrubé nadávky žen, bojujících o minimální příděly potravin a dalších životních potřeb, které jim dle nařízení náležely, a které se na všechny potřebné nikdy nedostaly. Přídělování potravin probíhalo většinou za policejní asistence. Potraviny byly navíc nekvalitní a často zkažené: jeden z autorů memoárové literatury vzpomíná na zavánějící sádlo, na brambory, které páchly tak, že se nedaly jíst, byť na ně stál čtyři hodiny ve frontě.²⁸ V dvacetistupňových mrazech ve frontě čekaly několik hodin děti na přiděl 6 kg uhlí. Nebylo uhlí, petrolej do lamp, nebyly svíčky, proto byli školáci nabádáni, aby úkoly psali za denního světla.²⁹

Ve shánění uhlí projevíli především potomci chudiny vynalézavost. Houfy děti, jimž se přezdívalo „uhlobaroni“, čekaly na vlaky vezoucí uhlí, naskakovaly na vagony a shazovaly uhlí na trať, pak je sbíraly. Tato dobrodružství končila občas tragicky, a když vojenská správa přikročila k hlídání vlaků vojáky, docházelo ke střelbě i na děti.³⁰

Vlivem zapojení dětí do pracovních povinností, ale i kvůli jejich toulání a chození za školu, poklesla během války úroveň školní docházky. Ve školním roce 1913–1914 tvořily zameškané hodiny šest až osm procent, roku 1916–1917 pětadvacet až třicet procent, a to nebylo zjevně číslo úplné.³¹ Přičteme-li k tomu přerušování vyučování z nejrůznějších důvodů, pak je zřejmé, že úroveň základního vzdělání během války – přes snahy učitelů – poklesla.

Rozvrat vyučování

Začátek školního roku 1914–1915, prvního válečného školního roku, nezastihl české školství v příliš dobré kondici. Osmiletá školní docházka, zavedená liberální Hasnerovou reformou v roce 1869 iniciující založení obecných a měšťanských škol, byla devalvována už školskou novelou z roku 1883, na které se neblaze podepsali i čeští poslanci. Přesto lze říci, že velká část dětské populace do školy skutečně chodila od šesti do čtrnácti let, jak Hasnerův zákon předpokládal. Vyučování mělo být celodenní, probíhat tedy dopoledne

26 Marie Janků-Sandtnerová, 1885–1946, učitelka, autorka kuchařských knih, propagátorka zdravého stravování.

27 *Šťastný domov. Časopis věnovaný českým ženám a domácnostem*. R. 14, 1917/18, s. 122.

28 L. VINCENC, *Ze vzpomínek*, s. 82; F. PRAŽÁK, *Půl století*, s. 234.

29 *Mladé Rakousko* 2, 1916–1917, s. 44.

30 O. KÁDNER, *Vývoj a dnešní soustava školství I.*, Praha 1929, s. 135.

31 F. PRAŽÁK, *Půl století*, s. 228.

i odpoledne s přestávkou na oběd; polodenní, kromě soboty, mělo být jen výjimkou. Délku školního roku zákon stanovil na deset měsíců, které byly přerušovány přesně vymezeným počtem svátků a volných („feriálních“) dnů. Kromě dvou měsíců prázdnin bývalo v jižních Čechách a na Moravě zvykem udělovat týden volna na dobývání brambor a česání ovoce.³²

V roce 1910 bylo v českých zemích celkem 3237 obecných škol, z toho 3213 českých a 24 německých, 213 chlapeckých, 200 dívčích, 2824 smíšených, 498 jednotřídních, 1055 dvojtřídních, 1620 troj – pětitřídních, 64 šesti – osmitřídních. Učilo na nich 8962 literních učitelů, z toho 2054 učitelek. Pokud se týče měšťanských škol, celkem 1493 tříd se nacházelo v 375 měšťanských školách, které se vyskytovaly v českých okresech; z toho bylo 215 měšťanských škol chlapeckých, 160 dívčích, 371 českých, 4 německé. Učilo na nich 2101 literních učitelů, z toho 620 učitelek. V roce 1914 bylo jen v Čechách 1 200 000 školních dětí.³³

Válka začala o prázdninách, ale ještě před zahájením školního roku reagovala zemská školní rada na válečnou realitu výnosem č. 53 105 z 23. srpna 1914. Podle něj měl být na všech obecných i měšťanských školách zahájen školní rok pokud možno „v době předepsané“; vzhledem k finanční tísní mělo být vyučování zajištěno „bez přibírání výpomocných sil, a to sloučením tříd, vyučováním polodenním, sloučením a převzetím nižších tříd učitelkami...“ Vrcholný školský orgán počítal hned zkraje války s možným přísunem raněných a předvídal, že kapacita městských, eventuálně okresních nemocnic pro ně stačit nebude. V případě, že budou pro potřeby lazaretů zabírány školní třídy, nemá dojít k přerušování vyučování – to má pokračovat v místnostech jiných škol, dále v kreslárnách, tělocvičnách, sborovnách, kabinetech, knihovnách, případně v jiných veřejných budovách, „ano i v největší nouzi i v soukromých domech...“³⁴ Jak se později ukázalo, skutečnost předčila tato beztak chmurná očekávání: mnoho škol bylo na hned začátku války zabráno pro vojenské účely a pak většinou změněno ve vojenské nemocnice – v tu byla ostatně změněna i reprezentativní budova Říšské rady či pražské Rudolfinum. Nebylo výjimkou, že vojáci byli ubytováni ve třídách a kabinetech, učilo se na chodbách.

Je ovšem třeba zdůraznit, že tyto obtíže „logistického“ rázu nebyly jediné, ba možná nebyly ani hlavní. Vyučovací systém se hroutil především kvůli mobilizaci učitelů. V té panoval na začátku války naprostý chaos, neboť školské úřady často nevěděly, který z učitelů narukoval.³⁵ Údaje o počtu mobilizovaných učitelů se různí. Podle *Věstníku*

32 O. KÁDNER, *Vývoj a dnešní soustava školství*, s. 143–144.

33 O. KODEDOVÁ – Z. UHEREK, *Kapitoly*, s. 34.

34 Státní okresní archiv Hradec Králové (dále SOKA), Obecná škola Stračov, Pamětní kniha inv. č. 1, kn. č. 1 s. 202.

35 Ivan ŠEDIVÝ, *Češi, české země a velká válka. 1914–1918*. Praha 2001, s. 283.

Zemského ústředního spolku jednot učitelských se v roce 1916 počet učitelů v Čechách zmenšil o 4006 osob, tedy o 13,11%, u literárního učitelstva šlo o 16,58%.³⁶ Časopis *Naše doba* odhadl počet učitelů mobilizovaných v roce 1915 na 30–35% celkového objemu;³⁷ ještě pesimističtější byl Oldřich Kádner, který tvrdil, že vcelku bylo mobilizováno asi 40% všech učitelů v českých zemích.³⁸ Nahrazovali je čerství absolventi učitelských ústavů a učitelky, jimž mobilizace starších kolegů otevřela dveře k výkonu povolání – na svůj první ustanovovací dekret čekali často několik let.³⁹ V případě učitelek byl obcházen zákon, podle kterého nesměly v nejvyšších třídách koedukovaných a chlapeckých škol učit.⁴⁰ Navíc radost z prvního učitelského místa netrvala dlouho. Jednak nebyly náhradní síly dostatečně zkušené k zvládnutí starších žáků, jejichž mravy se zpravidla kvůli otcovské absenci poněkud rozvolnily, navíc byl objem finančních prostředků pro „substituce“, dnes bychom řekli dlouhodobé suplování, stanoven předem a nezdídko se stalo, že pro vyplácení nových učitelských sil nebyly peníze. Postupem doby byla tato situace vyřešena.⁴¹

Později nastoupily „výpomocné síly“, často nekvalifikované, učitelky ručních prací, předčasní absolventi učitelských ústavů, dokonce středoškolští studenti.⁴² Na druhou stranu nelze popřít, že učitelky, byť pouze „náhradní“ učitelské síly, se zpravidla vyznačovaly hlubší empatií k strádajícím dětem, a to nejen školním, ale i k těm, pro které školní docházka zatím představovala vzdálenou budoucnost. Z iniciativy učitelek byly zřizovány při národních školách útulky pro nemluvňata pracujících matek. Učitelky byly většinou členkami Červeného kříže a tak se staly organizátorkami podpůrných akcí ve prospěch vdov, sirotků i válečných invalidů.⁴³

Totální válka si zakrátko vyžádala podřízení všech materiálních a lidských zdrojů válečným potřebám. Bylo vyloučeno, aby tato skutečnost nepoznamenala školský systém, neodmyslitelný a jeden z nejvýraznějších prvků sociálního systému. Rodiny žáků i učitelů nezbytně zasáhlo „předzásobování“ obyvatelstva v prvních dnech války, kdy stouply ceny základních životních potřeb až o 30%, stejně jako jejich trvalý růst, jenž začal v říjnu 1914, či trvalá inflace. Pokus o stanovení maximálních cen potravin,

36 Věstník Ústředí zemského svazu jednot učitelských (ÚZSJU) 4, 1918, č. 28, s. 422; cit. dle O. KODEDOVÁ – Z. UHEREK, *Kapitoly*, s. 34.

37 *Naše doba* 22, 1915–1916, s. 151, cit. dle O. KODEDOVÁ – Z. UHEREK, *Kapitoly*, s. 34.

38 O. KÁDNER, *Vývoj a dnešní soustava školství*, s. 136.

39 Alois FIKAR, *Léta válečná*, in: *Učitelé v práci a v boji. Sborník vzpomínek a studií*, Praha 1971, s. 3345.

40 L. MUCHKA, *Národní školy za války*, s. 319.

41 A. FIKAR, *Léta válečná*, s. 235–236.

42 O. KÁDNER, *Vývoj a dnešní soustava školství I.*, s. 136.

43 L. MUCHKA, *Národní školy za války*, s. 323.

zavedený na konci roku 1914, nebyl příliš úspěšný, legálnímu obchodu začal tvrdě konkurovat černý trh. Výrazné zhoršení zásobovací situace přinesla zima 1915/16. Pro normální fungování škol byl smrtící především nedostatek uhlí a topiva vůbec. Nejprve se projevil v domácnostech, takže škola zůstala na čas místem, kde se mohly děti ohřát.⁴⁴ Tato výhoda skončila během tuhé zimy na přelomu let 1916–1917. Učilo se v zimnicích, rukavicích, hladové děti plakaly zimou, voda v umyvadle zamrzala, křehly prsty. Uvedený nedostatek se nepodařilo do konce války, kdy už se v podstatě neučilo, odstranit.

Z výše uvedených, nesporně závažných důvodů docházelo k přerušování vyučování velmi často, děti ale měly volno i kvůli nejruznějším oslavám: občasná podívaná měla zastříti všechny každodenní nepříjemnosti a posílit v dětech vědomí sounáležitosti s habsburskou monarchií, jejich vlastní.

Podívaná

Na počátku války bylo dětem dopřáno více rozptýlení, než v době míru, a to takové, po kterém bez rozdílu věku či sociální postavení toužily: filmových představení. Jejich výtežek šel nejdříve ve prospěch rodin, jejichž živel narukoval, o málo později už ve prospěch vdov a sirotek. V Hradci Králové se první takové představení konalo 2. prosince 1914, kdy na paměť nástupu Františka Josefa I. na trůn uspořádaly učitelké sbory obecných a měšťanských škol dopolední biografické představení pro mládež i dospělé v Grandhotelu.⁴⁵ Děti byly rády, neboť zábavné „bio“ nebylo před válkou považováno za vhodné pro děti a školní mládež. Díky válce se učitelé stávali méně přísnými, navíc častěji filmovým produkcím brzy zabránily objektivní důvody: nedostatek uhlí či zabírání místností, kde se promítalo, pro válečné účely. Přesto jakmile to jen trochu šlo, hrálo se.⁴⁶

Na dobročinné účely byl určen i výnos loutkových představení, která byla během posledních válečných prázdnin pořádána z iniciativy českých šikovatelů a vojáků v Josefově, „*aby trudné chvíle sobě a svým dětem alespoň poněkud zpříjemnili.*“ Dekorace namaloval akademický malíř Julius Fischer,⁴⁷ loutky byly vypůjčeny z Jaroměře a ošetřovatelky jim

44 F. PRAŽÁK, *Půl století*, s. 222.

45 SOKA Hradec Králové, Městský úřad Hradec Králové (dále MÚ HK), inv. č. 520, kn. č. 231, s. 109.

46 J. PÍŠA, *Vzpomínky na doby válečné*, s. 3; též SOKA Hradec Králové, MÚ HK, inv. č. 521, kn. č. 232, s. 25.

47 Julius FISCHER, 1869–1936, malíř, žák M. Pirnera, věnoval se hlavně malbě fresek, namaloval přes 30 historických obrazů z husitských dějin a bojů se Švédy, s prof. Adolfem Liebscherem pracoval na jeho větších freskách, pro kostel sv. Petra v Praze navrhoval malovaná okna.

ušily novou garderobu. V doprovodu vojenské kapely se hrálo dvakrát týdně v jedné z erárních budov a sál byl vždy vyprodán.⁴⁸

Podoba školních festivit se ale změnila: charitativní ráz všech svátků a oslav byl notně posílen a kolorován vlasteneckými barvami. Na intenzitě nabylo holdování staříčkému mocnáři, které po desetiletí patřilo k oblíbeným školním i veřejným festivitám a jehož výrazem byl dětský den, slavený zpravidla 2. prosince, ve výročí nástupu Františka Josefa I. na trůn. Předválečný benevolentní postoj vedení národních škol (některá škola slavila organizovaně, jiná jen dávala žákům volno) byl minulostí: slavilo se pěkně „natvrdo“, povinně, s akcentem na mocnářovo „Vše pro dítě!“ Učitelé museli připravit školní slavnost, žáci pilně nacvičovali deklamace, živé obrazy či scénky. Výtěžek z této akce šel zpravidla ve prospěch České zemské komise pro ochranu dětí a péči o mládež v Království Českém.⁴⁹

Nejrůznějšími slavnostními a dobročinnými akcemi byly provázeny oslavy dalších životních i panovnických jubileí Františka Josefa I.: 4. října jeho jmeniny, oslavované zpravidla „květinovým dnem“, kdy dívky prodávaly na ulicích růže.⁵⁰ V roce 1916 to školy stihly naposledy, „květinové dny“ tentokrát proběhly formou „obětních dnů říjnových“, kdy mezi 4. a 8. říjnem byly prodávány odznaky s motivem invalidy a protěže, s kterými chodily školní děti. Odznak si musely zakoupit i pro vlastní potřebu, nemajetným je měla zakoupit místní školní rada.⁵¹ Velkého rozsahu byla pieta u příležitosti císařova úmrtí 21. listopadu 1916. Dětský den se nekonal, děti se účastnily smutečních bohoslužeb.

Důvodem k oslavám byl rovněž nástup Karla I. – dětský časopis *Mladé Rakousko* otiskl jeho nástupní řeč provázenou pajánem na mladého monarchu. Dětská pozornost byla obracena i na císařovnu Zitu.⁵² Podobně jako tomu bylo u Franze Josefa, jehož heslem bylo už poněkud zprofanované „vše pro dítě“, také Karel byl prezentován jako muž, který „miluje mládež a zvláštní péči věnuje veškerému životu jejímú“.⁵³

Slavily se i další události spojené s významnými dny panující dynastie – nedožitě jmeniny císařovny Alžběty, k nimž po změně na trůně přibyly ještě jmeniny císařovny Zity a její narozeniny (slavené obvykle po celý týden Českou zemskou komisí pro ochranu dětí a péči o mládež a Spolkem pro ochranu matek a kojenců v Království Českém

48 A. HOFMEISTER, *Josefov za světové války*, s. 104

49 L. MUCHKA, *Národní školy za války*, s. 322.

50 *Mladé Rakousko* 1, 1915–1916, č. 1–3, passim; též A. HOFMEISTER, *Josefov za světové války*, s. 15.

51 Tamtéž, s. 62.

52 *Mladé Rakousko* 2, 1916–1917, s. 4–8. Časopis se zevrubně věnoval i pobytům panovníka v Čechách v době před nástupem na trůn a dalším příhodám z jeho života, stejně jako zásluhám mladé císařovny, srov. *Mladé Rakousko*, 2, 1916–1917, s. 49–56.

53 Tamtéž, s. 101.

jako „Týden ochrany kojenců“ – děti opět obcházely domy s pokladničkami, dívky prodávaly luční kvítí – na zahrádkách už se květiny nepěstovaly⁵⁴) a 21. listopad jako úmrtní den Františka Josefa a současně výročí nástupu Karla. 17. srpen, den Karlových narozenin, připadal naštěstí na prázdniny.

Slavila se pilně všechna vítězství rakouské i spojeneckých armád. Při takových slavnostech se dětem prodávaly průřezy válečnými loděmi a torpédovými čluny, přeříkávaly se vlastenecké modlitby.⁵⁵ Není divu, že se děti na podobné oslavy těšily a valně nechápaly (a nikdo jim to v jejich zájmu zjevně nevysvětloval) jejich žlutočerný obsah. K projevům dětského odporu docházelo zřídka: 5. srpna 1915, při oslavách dobytí Varšavy spojeneckými vojsky, zanotovalo v pevnostním Josefově několik malých chlapců *Kde domov můj*. Maďarští vojáci tasili bajonety a děti napadli, zasáhl český strážník a Maďary uklidnil.⁵⁶

Na řadě městských škol se udržela tradice slavnostních akademií, kde žáci, zpravidla na konci školního roku, prezentovali své múzické dovednosti. Nabízela se příležitost k projevům českého vlastenectví zpěvem národních písní, recitací Nerudových veršů či oblékáním děvčat do národních krojů – tento typ oděvu se ostatně v druhé polovině války stával oblíbeným prostředkem české nacionální artikulace.⁵⁷

Od podzimu roku 1915 se převažujícím „rozptýlením“ stala zcela nová slavnost: „zatloukání hřebů do štítu brance“, která postupně zachvátila všechna města (v Josefově byl v květnu 1917 zbrojnoš umělecky ztvárněn akademickým sochařem J. Oefnerem,⁵⁸ který sloužil jako jednoroční dobrovolník u 18. pěšího pluku – navzdory nespornému estetickému dojmu byl v Josefově zájem o zatloukání slabý⁵⁹), v některých případech i vesnice. Tento projev loajality k habsburské říši byl spojen se sbírkou pro vdovy a sirotky. Že se lidé, unavení opakujícím se vytahováním peněz z kapes, k „zatloukání“ příliš neměli, netřeba zdůrazňovat, přesto byla kratochvíle poměrně rozšířená. Děti na tuto výzvu slyšely. V Hradci Králové byl takový zbrojnoš vztyčen v listopadu 1915.⁶⁰ Ani Brno nebylo zbrojnoše ušetřeno. Brněnský školák Ludvík Vincenc, proletářské dítě, dospívající za války bez matky, napsal: *„Na náměstí Svobody postavili Němci na začátku války velkého dřevěného rytíře, kterému se říkalo wehrmann, a do toho občané, většinou Němci, zatloukali barevné hřebíčky, které stály korunu až pět korun kus. Tyto peníze byly určené na válečné účely. Češi tuto akci bojkotovali a snažili se ji znemožnit. Ve školách se hřebíky prodávaly povinně a se slevou. Jeden hřebík za 20 haléřů. Otec mi na to ovšem nedal, ale*

54 A. HOFMEISTER, *Josefov za světové války*, s. 79–80.

55 F. PRAŽÁK, *Půl století*, s. 226–227.

56 A. HOFMEISTER, *Josefov za světové války*, s. 38.

57 M. GEBAUEROVÁ, *Mezi mládeží*, s. 265.

58 Identitu nelze dohledat.

59 A. HOFMEISTER, *Josefov za světové války*, s. 80.

60 SOKA Hradec Králové, MÚ HK, inv. č. 520, kn. č. 231, s. 105–106.

zaplatil to za mne učitel, a tak jsem i já vrazil hřebík wehrmannovi do levého stehna. Utéci se od toho nedalo, protože jsme šli ze školy hromadně za dozoru všech učitelů. Když se blížil podzim [1918], byly revoluční protimonarchistické akce již častější a smělejší. Nejvíce to odnášel chudák wehrmann, přestože ho hlídala policie. Do rána tam měl třeba plný nočník nebo uraženou šavli a na štítě velkou ceduli s nápisem:

*Wehrmanne – wehrmanne, chop se meče,
Rakousku a Německu do prdele teče*⁶¹

S velkolepými projevy rakouského vlastenectví kontrastuje skutečnost, že došlo k oslabení tradičních festivit, kterých se děti pravidelně účastnily: na poutích nebylo v boukách co prodávat, nebylo na ně čím a jak přijet, nebylo z čeho péct koláče. A Boží tělo bez zvonů, bez salvy (střílelo se jen z „werndlovek“⁶²), bez oltářů, se špatným pivem v hospodách? Jen družičky byly půvabné stejně jako před válkou – oblečení se pietně schovávalo a dědilo z generace na generaci.⁶³

Někteří z městských učitelů se snažili zachovat tradici školních výletů, které – už od konce 19. století – patřily k závěru školního roku. Učitel a spisovatel František Pražák vzpomíná na krátké výlety směřující do okolí Brna, během kterých bylo možné „vybít národní cit.“ Děti zpívaly *Kde domov můj* či *Hej, Slované*, což bylo ve škole zakázáno, a provokovaly německé turisty.⁶⁴

Válka měla vliv i na dětské hry. Kluky zajímaly zbraně. Ještě v prvních měsících války nosili do školy vojenskou čepici, dřevěnou šavli po boku a salutovali učiteli. Hráli si na válečná tažení, přidala se i děvčata jako markytánky či ošetřovatelky. Do hry děti zapojily i psy, ti táhli kropicí konve coby děla... Vyráběly se rozkazy opatřené kolkem – tužkovým otiskem mince.⁶⁵

Zájmu dětí o zbraně vycházel vstříc časopis *Mladé Rakousko*: někdy na podzim otiskl rozsáhlý materiál věnovaný ponorkám, přičemž „skvělých činů“, které vykonaly ty rakouské, byla celá řada. Kladně lze ale hodnotit fakt, že autor článku využil tohoto klukovského zájmu ke srozumitelnému objasnění fyzikálních zákonů, na základě kterých ponorky

61 L. VINCENC, *Ze vzpomínek*, s. 84; méně expresivně srov. František PRAŽÁK, *Půl století. Paměti*, Praha 1946, s. 218.

62 M1867 Werndl-Holub byla jednoranná zadovka komorovaná pro jednotný kovový náboj ráže 11,15 mm. Od července 1867 byla zavedena do výzbroje rakouskouherské armády. Jejími konstruktéry byli rakouský továrník Josef Werndl (1831–1889) a český puškař Karel Holub (1830–1903), kteří si ji nechali v letech 1866–1867 patentovat.

63 A. HOFMEISTER, *Josefov za světové války*, s. 33, 34, 43, 100.

64 F. PRAŽÁK, *Půl století*, s. 241–242.

65 F. PRAŽÁK, *Půl století*, s. 228–231.

fungovaly, a výkladu o jejich technickém vybavení.⁶⁶ *Lusitania*⁶⁷ byla taktně zamlčena a po informaci o mírovém využití ponorek Německem, „jejichž úkolem jest proklouznouti nepřátelským strážným loďstvem do zemí, které se války nezúčastní, a dovážeti z nich potřebné látky,⁶⁸ zde najdeme rozsáhlý a technickými podrobnostmi nabitý článek o puškách⁶⁹ či letadlech,⁷⁰ kde autor poukázal na perfidnost francouzských strojů, jež mimo zhoubného svrhávání bomb spouští z letadla drobné železné šípy, „které vypuštěny byvše ve značném množství z veliké výšky dopadají s ještě větší prudkostí, než letí vystřelená koule z pušky a raní ovšem ještě zhoubněji než koule.“⁷¹

Podle vzpomínek F. Pražáka děti válku také kreslily: bojovníky kouřící dýmku, písíci dopisy rodině, vozy Červeného kříže, letadla, koně, zákopy, děla, dokonce tanky či bodákové útoky. Rozlišovaly vojáky různých národností: nepřáteli byli vojáci Dohody, ale někdy i Němci, často kreslení s černými obličejí nebo utíkající. Ital byl vždy zelený, Němec hnědý, Turek tlustý. Český voják většinou hubený, někdy oblečen do civilu⁷² – byla to projekce stesku po otci?

Válka v zázemí byla ale především traumatizující podívanou.

Furiantství, zvědavost, vzdor, ba i nadšení, s nímž odvedenci a jejich bližní reagovali na začátek války, brzy vystřídaly zcela jiné, jednoznačně negativní dojmy, pocity a prožitky. Jedním z nich byl pohled do tváře utrpení a smrti, a to i v zázemí.

Pro děti byl otřesnou podívanou, navzdory skutečnosti, že děti počátku 20. století nebyly obecně chráněny před negativními stránkami života. U chudých byly každodenní realitou, ale i ty, které vyrůstaly v bezpečném a láskyplném prostředí materiálně zajištěných rodin, zažívaly běžně dotek smrti. Nejen proto, že do rodin docházela stále relativně často a vybírala bez ohledu na věk, ale i z jiného důvodu: smrt byla neskrývaným přechodovým rituálem, na němž se podíleli všichni blízcí umírajícího, a to i děti, minimálně od školního věku. Věděly, co je bolest: umíralo se a stonalo doma a účinek

66 U. STÍŇN, *Ponorky*, Mladé Rakousko, 2, 1916–1917, s. 10–19.

67 *Lusitania* byl luxusní zaoceánský parník, vlastněný rejdářstvem Cunard Line a postavený v letech 1904–1907 v loděnici John Brown & Company ve skotském Clydebanku. Loď byla pojmenována podle Římské provincie Lusitánie, která je dnes součástí Portugalska. Během německé ponorkové blokády byla *Lusitania* zaměřena a torpedována německou ponorkou *U-20*. Incident, který si vyžádal až 1 198 životů, se odehrál 7. května 1915. Loď se potopila během osmnácti minut 18 kilometrů od Irského Old Head of Kinsale. Potopení lodi vyvolalo veřejné odsouzení Německa a přispělo ke vstupu Spojených států do války.

68 U. STÍŇN, *Ponorky*, s. 19.

69 František FRANKE, *Z dějin pušky*, Mladé Rakousko, 1, č. 1–3, s. 13–18.

70 Václav KARÁSEK, *Letadla*, Mladé Rakousko, 2, 1916–1917, s. 58–77.

71 V. KARÁSEK, *Letadla*, s. 72.

72 F. PRAŽÁK, *Půl století*, s. 228–231. Autor píše, že si některé z těchto dětských kreseb uchoval – bohužel se nepodařilo vypátrat, má-li někdy osobní pozůstalost, kde by tyto kresbičky mohly být.

zatím málo dokonalých paliativních prostředků nedokázal zabránit nářku a sténání nemocných.

Válka ale „nabídla“ prožitek bolesti a smrti jako nekončící seriál. Ranění z prvních transportů, nedbale obvázaní krví prosakujícími obvazy, špinaví, vychrtlí a sténající, se v městech objevili už na začátku září. Před očima dětí se za podpory kamarádů a ošetřovatelek belhali nebo byli na nosítkách odnášeni z vozů do nemocnic a zabraných veřejných budov – nemocnicemi se staly skoro všechny městské školy.⁷³ A odtud pak byly vyváženy jednoduché rakve.

Nezvyklou a smutnou podívanou byly příjezdy zajatců, kterých si hlavně děti v místech, kde byly zřízeny zajatecké lágry, užily do sytosti. Přijížděli ve zbědovaném stavu a často s sebou přinášeli nakažlivé nemoci. Jako první se objevila cholera, která se rozšířila i mezi civilní obyvatelstvo a objevovala se s přestávkami po celou dobu války. Na začátku roku 1915 se přidal skvrnitý tyfus.⁷⁴ Pak dokonce pravé neštovice, v českých zemích už prakticky vymýcené. V prvním roce války byl ještě výskyt pravých neštovic v Čechách zanedbatelný. Větší počty osob postihly v roce 1915 epidemie lokálně rozptýlené a do konce války už epidemie zachvátila severně položené okresy.⁷⁵ Válečná zkušenost zesílila volání po povinném očkování. Děti, oslabené obecným nedostatkem, nejen byly k epidemiím velmi vnímavé, navíc více stonaly i obvyklými dětskými nemocemi: je třeba si uvědomit, že kromě vakcinace jiná prevence nebyla – očkování proti záškrtu bylo ve svých počátcích a další séra v dalekém nedohlednu.

Závěr

Takto se na základě dosavadního základního výzkumu jeví tři z problémů tvořících dějiny dětství v letech 1914–1916. Nabízí se celá řada dalších úhlů pohledu a možností: analýza válečných čítanek a slabikářů jako pramene k výchově k rakouskému patriotismu, hledání strategií zapojení dětí do pracovního procesu, které porušovalo platné zákony. Významnou otázkou jsou i změny v sociální péči o děti, které válka vyvolala. Dosud neřešená zůstává problematika válečné zdravotní péče o kojence, batolata a děti předškolního věku.

Heslo Františka Josefa I. „Vše pro dítě“, vyslovené před válkou a zhusta připomínané hlavně v jejích prvních dvou letech, bylo sice arbitrárně (zne)užívaným sloganem, před válkou mělo ale reálný základ. *Dlouhé* 19. století postavení dítěte zlepšilo: přineslo pevně

73 Srov. alespoň K. MICHL, *Krátká chvíle mladosti*, s. 131.

74 A. HOFMEISTER, *Josefov za světové války*, s. 17 an., 28–29.

75 *Neštovice v Čechách za světové války až do konce března 1919*. Věstník Ministerstva veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy, I, č. 2; 20. 4. 1919, s. 9–11, č. 3, 20. května 1919, s. 33–37.

organizované a strukturované národní školství, jasně stanovený školní rok, pravidelnou výuku, základ předškolního vzdělání a institucionalizovanou péči o batolata a kojence, dostupnost lékařské péče... Znamenalo přínos pediatrie v oblasti zdravotní prevence, vypracování pravidel zdravé životosprávy dítěte, přineslo zákaz dětské práce (jistě, víme, že ne vše fungovalo stoprocentně!), ale hlavně jasné a exaktně podložené přesvědčení, že dítě není zmenšenina dospělého, a proto vyžaduje specifické zacházení.

To vše válka opět popřela.

Summary

The First World War and Town Children

Czech historiography has not researched the childhood during the First World War yet, which contrasts with the attention paid to this issue westward from our borders since the end of the last century.

Nevertheless, it is obvious that during the First World War Czech children were also exposed to such a general and intellectual mobilization that had not had any parallel in history. The model of their engagement was created by schools, or more precisely, their superior institutions that formulated the discourse of the necessity and legitimacy of the just war. In addition, children's leisure time, their hobbies, games and toys were subordinated to educational goals and the emphasis on duty and sacrifice.

The war had the hardest impact on town children. The lack of food and necessities of life affected towns most. Although, in some form, the opportunity of cultural activities survived, it was completely subordinated to the war ideology. Furthermore, epidemics spread fastest in towns, especially in those where there were military hospitals or, alternatively, internment camps. In the both "institutions", people often died. Children perceived all of that; moreover, they were exposed to the

increase in criminality, in which they were often involved themselves, the rise in prostitution behaviour, and increasing social and national tension.

The contribution focuses on three areas which affected a town child more than a rural one: the first, their position in the rationing system; the second, the disintegration of education; the third, the war manifesting itself in the rear as a strange, sometimes funny, more often cruel spectacle.

On the basis of the researched sources, primarily the sources of a personal nature, but also school records, period scientific literature and periodicals, it is possible to say that what the long 19th century improved in the status of a child – it means tightly organized and structured national education, a clearly defined school year, regular teaching, the basis of pre-school education and institutionalized care for toddlers and infants, the availability of medical care, the benefit of paediatrics in preventive health care, the principles of healthy regimen, the prohibition of child labour, but mainly the clear and precisely substantiated conviction that a child is not a miniature of an adult, and therefore he or she requires a specific treatment – the war denied again.

Lubomír NENIČKA

Městská správa v době nacistické okupace. Příčiny a důsledky vzniku Velké Ostravy v roce 1941¹

Abstract: The Town Administration During the Occupation: Causes and Consequences of the Creation of "Great Ostrava" in 1941

The goal of the paper is present the changes of local administration during the Nazi occupation of the Czech lands using the example of Moravská Ostrava. The article deals with the annexation of 12 municipalities into Moravská Ostrava and its transformation to the statutory city in 1941 and analyses its reasons and consequences. The particular attention is paid to the reflections of propaganda. The paper will also explore how the creation of new Great Ostrava influenced by war and what role the city was designed in the German war economy. These changes were also the indication of the new tendencies in development of public administration in Czech lands. The aim of this paper is to show how the occupation authorities affecting the life of the Czech population in the cities of the Protectorate of Bohemia and Moravia. The analysis of particular examples based largely on unpublished archival sources and newspapers can be used as a base for forming more general conclusions concerning nature of the German occupation policy during Second World War.

Key words: Nazi occupation – germanisation – administration – self-governance

Součástí germanizace českých zemí v době nacistické okupace se stala i postupná likvidace obecní samosprávy. Navzdory deklarovanému závazku autonomie nacisté záhy po vytvoření protektorátu začali přebírat vedení protektorátních měst. Dosavadní čeští starostové byli v řadě z nich odvoláni a jejich místa zaujali nově jmenovaní němečtí vládní komisaři. To byl rovněž případ Moravské Ostravy, která v době okupace prošla zásadní transformací. Cílem následujícího příspěvku je představit proměny místní správy v kontextu nacistické germanizační politiky za protektorátu právě na příkladě správního vývoje Moravské Ostravy. Případová studie se zaměří na okolnosti

1 Tento článek vznikl za podpory Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci Institucionální podpory na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace v roce 2015.

a důsledky vzniku nové Velké Ostravy v roce 1941, kdy došlo ke sloučení dosud samostatných moravských a slezských obcí. Zvláštní pozornost bude věnována tomu, jak tyto změny reflektovala dobová propaganda. Příspěvek bude také zkoumat, jak budování nové Velké Ostravy poznamenávaly válečné události a jaká role byla městu určena v rámci německého válečného hospodářství. Cílem článku je tedy přiblížit na konkrétním případě Ostravy, jak zásahy okupační moci ovlivnily správu měst v protektorátu Čechy a Morava – zejména ve vztahu k českému obyvatelstvu – a rovněž jak přitom působila místní specifika. Zároveň se následující text pokusí ukázat, do jaké míry lze v uvedených změnách najít prvky kontinuity s předchozím obdobím, příp. zda a jaké nové faktory při tom působily. Studie nemá ambici předložit komplexní zpracování správního vývoje Ostravy v období protektorátu. Pokusí se podrobněji popsat nejvýznamnější změny správního uspořádání města, které určily jeho novou podobu. Článek však nemá jen primárně regionální rozměr. Na příběhu vytváření Velké Ostravy v časech druhé světové války chci ukázat typické postupy germanizačních snah nacistické okupační moci. Současně se pokusím z různých perspektiv nahlédnout také obecnější tendence správního vývoje v českých zemích ve 20. století.

Správní změny po vzniku protektorátu Čechy a Morava

Podoba Ostravy první poloviny 20. století se výrazně odlišovala od té současné. Za centrum celého regionu lze bezpochyby označit město Moravskou Ostravu, která byla zároveň sídlem stejnojmenného okresu. Podle sčítání lidu z roku 1930 zde žilo 125 304 obyvatel, 116 878 z nich mělo československou státní příslušnost. Co se týče národnostního složení, převažovali tehdy Češi. V zmíněném roce „československou“ národnost uvádělo 92 292 obyvatel Moravské Ostravy, k německé národnosti se hlásilo 21 753 osob – kromě nich v tomto období žilo ve městě 2 200 cizích státních příslušníků německé národnosti.² Po vzniku protektorátu počet Němců v Moravské Ostravě vzrostl. Podle výkazu o stavu německého obyvatelstva k 1. březnu 1940 město obývalo 24 691 německých příslušníků.³

2 Židovskou národnost uvádělo při sčítání lidu z roku 1930 2 267 osob. Ve skutečnosti byla židovská komunita ve městě ještě početnější. Mnoho jejich příslušníků uvádělo jinou národnost, ale hlásilo se k židovskému vyznání. V celém okrese Moravská Ostrava to bylo 6 872 osob, drtivá většina z nich žila přímo ve městě. Československá statistika. Řada VI, svazek 98, Praha 1934., s. 77, 99. Počet obyvatel a národnostní struktura meziválečné Moravské Ostravě viz také Karel JIŘÍK, *Dějiny Ostravy*, Ostrava 1993, s. 670–671.

3 Národní archiv v Praze (NAP), Státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě, sign. 109–2/84. Výkaz o německém obyvatelstvu v protektorátu Čechy a Morava k 1.3.1940. Dostupné z <http://www.badatelna.eu/reprodukce/>.

Tento nárůst zahrnuje i blíže těžko určitelný počet dříve etnicky nevyhraněných obyvatel i těch, kteří své němectví „objevili“ teprve po vzniku protektorátu.

Město bylo nazýváno také jako Velká Ostrava, a to od roku 1924, kdy k němu bylo připojeno sedm dosud samostatných obcí včetně Vítkovic či Přívozu. Toto spojení představovalo jen částečné naplnění původně velkoryseji pojatého projektu, který zahrnoval také slezské obce. Pozadí tohoto plánu a příčiny jeho neúspěchu budou shrnuty v další části této studie. Slezská Ostrava tedy v době první republiky zůstávala samostatným městem (od roku 1920) s více než 22 tisíci obyvateli.⁴ Navíc tehdy spadala do obvodu politického okresu Frýdek, stejně jako další v té době samostatné slezské obce v blízkosti Moravské Ostravy. Pokusy o jejich sloučení v meziválečném období neuspěly. Až nacistická okupace zdánlivě paradoxně otevřela cestu k vytvoření skutečné Velké Ostravy, rozsahem se blížící jejímu současnému stavu.

Jak je obecně známo, Moravská Ostrava i přilehlé okresy byly německou armádou obsazeny už 14. března 1939, ještě před Háčovým příjezdem do Berlína. Německý spěch ukazuje, jak byl docenován význam průmyslového potenciálu Ostravy a celého regionu. Jedním z cílů včasného nacistického vpádu na Ostravsko byla snaha získat pod kontrolu Vítkovické železářny jako klíčový podnik regionu. V průběhu norimberského procesu vypověděl náčelník generálního štábu wehrmachtu generál Keitel, že Hitler o obsazení Moravské Ostravy a Vítkovic rozhodl ve snaze zabránit možnému vpádu Poláků a také proto, aby Německo získalo „známý velký stoletý závod“.⁵ Vítkovické železářny byly

4 Podle sčítání lidu z roku 1930 žilo ve Slezské Ostravě 22 242 obyvatel. Tamtéž, s. 671. Podle údajů z března 1940 se 1 455 obyvatel města hlásilo k německé národnosti. NAP, Státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě, sign. 109–2/84. Výkaz o německém obyvatelstvu v protektorátu Čechy a Morava k 1.3.1940. Dostupné z <http://www.badatelna.eu/reprodukce/>.

5 Karel JIŘÍK, *Předčasná okupace Moravské Ostravy už 14. března 1939*, Slezský sborník 101, 2003, s. 303. Následující studie se primárně věnuje Moravské Ostravě, změny jejího správního uspořádání budou zkoumány v kontextu vývoje celého Ostravska. Tento region byl vymezován různým způsobem. Územním vymezováním Ostravska a souvisejícími otázkami se od 60. let v rámci výzkumu ostravské průmyslové oblasti zabývali podrobně pracovníci Slezského ústavu v Opavě. Ostravsko zde bylo definováno primárně coby průmyslová oblast, přičemž jako základní kritérium pro její vymezení byla označena „*koncentrace průmyslu a obyvatelstva, závislého na tomto průmyslu*“. Jádrem této oblasti v době první republiky tvořilo zhruba území soudních okresů Moravská Ostrava, Slezská Ostrava, Bohumín a Fryštát, jež charakterizovala koncentrace klíčových odvětví těžkého průmyslu, vysoká hustota obyvatelstva a jejich převažující existenční závislost na těchto odvětvích. Ekonomicko-sociální vazby mezi průmyslovými centry a okolním územím byly v tomto pojetí klíčovým hlediskem při stanovení hranic regionu a byly nadřazeny oficiálnímu územně-správnímu členění. *Vymezení a vývoj ostravské průmyslové oblasti ve 20. století. Metodické a heuristické problémy. Stav a perspektivy výzkumu*. in: *Teorie a metody výzkumu. Ostravská průmyslová oblast ve 20. století*, Opava 1967, s. 236–237, 231. Pokud budu v tomto příspěvku používat termín Ostravsko, budu jej vymezovat víceméně ve shodě se svými předchůdci jeho ekonomickou-sociální strukturou a vazbami mezi jeho centrem a okolními oblastmi. Ostravsko zde však bude zároveň vymezováno s ohledem na jeho novou podobu, již nabyla v důsledku územních změn po Mnichovu a pozdější okupaci

obsazeny přednostně i v obavách z možné sabotáže. Právě hospodářský význam Ostravska inspiroval později návrhy na sloučení jeho různých oblastí do jednoho správního celku. Např. sudetoněmečtí představitelé prosazovali připojení celého regionu do říšské župy Sudety, naproti tomu zástupci říšskoněmeckých vojenských a hospodářských kruhů požadovali jeho začlenění do oblasti Horního Slezska.⁶ Podle pozdějších zpráv německých úřadů na Ostravsku se v prvním období objevilo až pět různých návrhů na změny správního uspořádání českých zemí. Mezi nimi byl i plán na vytvoření beskydské župy, která měla zahrnovat vedle samotné Moravské Ostravy i slezské území na Těšínsku, Bílsku a Opavsku i části střední Moravy včetně Olomouce.⁷ Jakkoli žádná z těchto změn nebyla realizována, jejich existence je dokladem rozmanitosti německých představ o pozici Ostravy a jejích perspektivách.

Po obsazení moravskoostravské radnice byli k jednání s novými pány města povoláni představitelé místní samosprávy. První schůzky s velitelem okupačních jednotek na Ostravsku generálmajorem Keinerem se zúčastnil místo nepřítomného starosty sociálního demokrata Josefa Chalupníka jeho dosavadní první náměstek lidovec Bohumil Rolek. Ten se tehdy podle svých poválečných vzpomínek jako mnozí jiní domníval, že německý vpád představuje pouze dočasné opatření, vedené snahou zajistit si průchod na Slovensko. Jak sám popsal, z omylu ho vyvedl Keinerův trpký úsměv a ujištění, že obsazení města je definitivní.⁸ Čelní úřední činitelé byli bezprostředně po okupaci zbaveni svých funkcí a v některých případech i svobody. Okamžitě zatčen byl např. spolu s asi deseti úředníky ostravského policejního ředitelství jeho šéf Emil Bača, jenž se měl podle nacistů zodpovídat za „špatné jednání s německým obyvatelstvem“.⁹

českých zemí. Hospodářský význam Ostravska, který také určoval jeho osud v době okupace, dokládá jeho podíl na produkci vybraných odvětví těžkého průmyslu. Šlo především o báňský průmysl, jenž se koncentroval v rámci Ostravsko-karvinského revíru (OKR) – konkrétněji v obvodech soudních okresů Moravská Ostrava, Slezská Ostrava a Fryštát. V roce 1937 ve všech závodech OKR bylo vytěženo 13 mil. tun kvalitního černého koksovateľného uhlí, což tvořilo 43 % těžby v celé ČSR. V produkci koksu se revír podílel na celkové výrobě z téměř 98 %. Klíčovou pozici měl také hutnický průmysl a v jeho rámci zejména Vítkovické železářny, kde na konci 30. let pracovalo 18 až 20 tisíc zaměstnanců. Nina PAVELČÍKOVÁ, *Ostravská oblast v letech nacistické okupace (1938–1945)*, Opava 1990, s. 6.

6 Josef BARTOŠ – Miloš TRAPL, *Dějiny Moravy. Svobodný stát a okupace*, Brno 2004, s. 192.

7 Detlef BRANDES, „Umvolkung, Umsiedlung, rassische Bestandsaufnahme“. NS – „Volkstumspolitik“ in der böhmischen Ländern, München 2012, s. 17. Předkládání podobných návrhů pro první etapu fungování protektorátu do roku 1941 připomíná N. PAVELČÍKOVÁ, *Ostravská oblast*, s. 26.

8 Bohumil ROLEK, *Okupace a odboj v Ostravě*, in: Ostrava – město uhlí a železa, Brno 1947, s. 27.

9 Blažena PRZYBYLOVÁ a kol., *Ostrava*, Praha 2013, s. 458.

Okupace změnila také podobu městské samosprávy. Moravská Ostrava patřila k městům s poměrně početnou německou menšinou, jež měli bezprostředně po vzniku protektorátu převzít nově jmenovaní komisařští starostové německé národnosti.¹⁰ Nutno dodat, že tyto změny vycházely z dosavadní československé legislativy. Už po první světové válce byly v jednotlivých ostravských obcích zřízeny správní komise a v čele samotné Moravské Ostravy stál do poloviny dvacátých let úřady jmenovaný vládní komisař. Po vzniku protektorátu se při jmenování nového starosty střetly odlišné přístupy okupační moci. Keiner jako zástupce vojenské správy požadoval, aby příští starosta měl zkušenosti s komunální politikou. Kandidáti navržení okresním vedením NSDAP tuto podmínku nesplňovali a také nikdo z nich neuměl česky. Navzdory nesouhlasu stranických představitelů tak byl do čela městské správy jmenován dosavadní německý radní Josef Hinner.¹¹ V prvním tiskovém prohlášení Keiner vysvětloval změny ve vedení města nutností přizpůsobit se novým poměrům po začlenění českých zemí do říše. Nový starosta měl být akceptovatelný pro české i německé obyvatelstvo, proto byl vybrán německý radní a ostravský advokát Hinner. Jeho předchůdci Chalupníkovi měly být později svěřeny jiné úkoly.¹² Výměnu v čele radnice (nejen v případě Moravské Ostravy) je nutno chápat v kontextu národnostního vývoje a česko-německých vztahů v předchozích desetiletích. V době habsburské monarchie vedli město němečtí starostové, po založení Československa se situace změnila a samosprávu ovládli Češi. Jak v této souvislosti připomíná Jan Tesař, jmenování německých vládních komisařů už v době vojenské správy mělo napravit údajnou dějinnou křivdu a pohanu. Takto byla v německém nacionalistickém pojetí chápána ztráta dosud privilegovaného postavení a předchozí převzetí městských správ českou většinou.¹³ O povaze vztahu mezi německou mocí a autonomní správou výmluvně vypovídá fakt, že omezování samospráv nebylo nijak konzultováno s protektorátní vládou. V případě Moravské Ostravy ovšem výběr prvního vládního komisaře odrážel snahu zachovat aspoň zdání jisté vstřícnosti vůči českému obyvatelstvu. Také městská samospráva zůstávala s výjimkou výměny starosty zatím v původním složení.¹⁴

Tento zdánlivý respekt k autonomní správě však neměl dlouhého trvání. Na začátku července 1939 bylo zastupitelstvo v Moravské Ostravě zrušeno, stejně jako v Brně,

10 Kromě Moravské Ostravy k tomu došlo v Brně, Olomouci, Jihlavě, Českých Budějovicích, Frýdku a Místku. B. PRZYBYLOVÁ a kol., *Ostrava*, s. 460.

11 B. PRZYBYLOVÁ a kol. *Ostrava*, s. 458.

12 Blažena PRZYBYLOVÁ – Josef ŠERKA, *Muži s mocí. Portréty představitelů města 1918–1989*, Ostrava 1999, s. 30.

13 Jan TESAŘ, *Nacistická okupační politika v protektorátě v roce 1939 (studie z roku 1968)*, in: Traktát o „záchraně národa“. Texty z let 1967–1969 o začátku německé okupace, Praha 2006, s. 18.

14 Své funkce si podrželi také dosavadní náměstci starosty. B. PRZYBYLOVÁ – J. ŠERKA, *Muži s mocí*, s. 30.

Olomouci, Jihlavě a Českých Budějovicích. Stalo se tak na základě rozhodnutí říšského protektora, v jehož důsledku byly kompetence samosprávy svěřeny výhradně do rukou starosty ve funkci vládního komisaře.¹⁵ Zrušení obecních zastupitelstev v pěti významných českých městech bylo reakcí říšského protektora na předchozí zintenzivnění vlasteneckých kampaní a masových demonstrací – sice legálních, ale fakticky s protiněmeckým obsahem. Tyto akce navíc inspirovali představitelé protektorátní politické reprezentace, a některých z nich se také účastnil prezident Hácha a ministři Eliášovy vlády. Likvidace vybraných samospráv byla vedena snahou utlumit vlastenecké vzepětí, iniciované a veřejně podporované samotnou protektorátní vládou.¹⁶ Komisařští starostové byli ve stejné době dosazeni i do menších měst, jako byl Frýdek i Místek. Předsednictvo ministerské rady se pokusilo jejich dosazení zvrátit s poukazem na převahu českého obyvatelstva v obou městech. Jejich žádost zůstala samozřejmě bez odezvy.¹⁷ Tyto změny byly tedy jednak výrazem zostřeného kurzu, ale současně rozvíjely už v počátcích protektorátu nastoupenou politiku směřující k postupnému omezování místních samospráv a jejich ovládnutí okupační moci. Už v roce 1939 bylo německé správě podřízeno 95 obcí a do konce následujícího roku byli vládní komisaři ustaveni ve všech městech s více než 25 tisíci obyvateli (s výjimkou Prahy a Plzně) a počet takto spravovaných měst v následujícím období dále vzrostl.¹⁸ Posilováním svých kompetencí získaly okupační úřady možnost personálních zásahů do obecních samospráv. Potvrzení volby starostů či jmenování vládních komisařů bylo podmíněno souhlasem říšského protektora. V menších městech a obcích také na Ostravsku zůstávaly nadále obecní samosprávy vesměs zatím zachovány. V jejich rámci jednoznačně převládal český vliv. Dokládají to zprávy vypracované na popud ostravského oberlandrátu ze srpna 1940. V čele Proskovic, Výškovic, Staré a Nové Bělé – tedy v obcích později připojených k Moravské Ostravě – stáli výlučně čeští starostové, radní a zastupitelé. Podobné to bylo i v případě okresního zastupitelstva v Moravské Ostravě, kde rovněž dominovali Češi. Už dříve na členství v zastupitelstvu samém i v některých komisích rezignovali židovští členové a příslušníci KSČ.¹⁹

15 K proměnám městské správy v Moravské Ostravě od března a do července 1939 viz B. PRZYBYLOVÁ a kol., *Ostrava*, s. 460.

16 Tuto interpretaci rozvíjí J. TESÁŘ, *Nacistická okupační politika v protektorátě v roce 1939*, s. 39–40.

17 Tomáš PASÁK, *Pod ochranou říše*, Praha 1998, s. 146.

18 Podrobněji viz Detlef BRANDES, *Češi pod německým protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*, Praha 1999, s. 196–197.

19 Archiv města Ostravy (AMO), Okresní úřad v Moravské Ostravě – pres. spisy, č. kart. 24. Žádost ostravského oberlandratu adresovaná okresním úřadům v Moravské Ostravě, Frýdku, Místku a Valašském Meziříčí z 19. 8. 1940. Zprávy jednotlivých okresního úřadu a obcí Hrabová, Výškovice, Stará Bělá a Nová Bělá.

V okupovaných českých zemích také zůstalo v platnosti dosavadní obecní zřízení, které bylo v případě Moravy přijato už v roce 1864.²⁰ Naopak v sousedních Sudetech bylo už v listopadu 1938 rozhodnuto zavést říšskoněmecké obecní zřízení, které rušilo princip volených samospráv a nahrazovalo jej jmenováním v duchu nacistického vůdcovského principu. V čele obcí stáli obecní představení, nazývaní také starosty, kteří měli v rukou výkonnou moc. Navrhovat vhodné kandidáty na jejich místa bylo v kompetenci pověřenců NSDAP (zpravidla okresních vedoucích strany). Stranický pověřenec mohl navíc po dohodě se starostou jmenovat na šestileté období obecní rady, kteří však zastávali funkci poradních orgánů bez rozhodovací pravomoci. Nový systém vedení obcí byl zaváděn postupně a ještě do konce března 1939 byli dosavadní starostové a další obecní činitelé ponecháni ve svých funkcích.²¹ Podobná praxe vycházející z říšskoněmecké organizace veřejné správy byla v určitých ohledech uplatňována i v protektorátu.

Fungování dosavadního správního systému v českých zemích výrazně ovlivnilo také zřízení oberlandrátů jako nových orgánů okupační správy. Jak bylo mnohokrát popsáno, jejich úkolem bylo primárně hájit zájmy německého obyvatelstva protektorátu. Zároveň byly pověřeny dohledem nad činností autonomních správních úřadů. Oberlandráty začaly fakticky působit už v období vojenské správy po vzniku protektorátu. Legislativní základ pro svou organizaci a činnost získaly vydáním nařízení o vybudování správy a německé bezpečnostní policie v protektorátu Čechy a Morava z 1. září 1939. Toto nařízení vymezovalo také kompetence oberlandrátů, které se staly nejnižší instancí pro záležitosti německých státních příslušníků a současně získaly již zmíněné právo dohlížet nad činností obecních a okresních úřadů ve svém obvodu. Konkrétní míra tohoto zasahování nebyla specifikována. Předpokládalo se, že autonomní orgány budou oberlandrátům předkládat k nahlédnutí zprávy, legislativní normy a správní opatření před jejich vyhlášením. Konkrétně se to projevilo např. tím, že autonomní úřady musely na vyžádání oberlandrátů předložit veškerou příchozí i odeslanou korespondenci. Zhruba měsíc po zřízení protektorátu bylo vytvořeno 12 oberlandrátů v Čechách a 8 na Moravě. Později byl jejich počet opakovaně snížen a v září roku 1944 se jejich počet ustálil na konečných šesti.²² V té době nebyl redukován pouze počet oberlandrátů, ale v souvislosti s tehdy zahájenou Heydrichovou správní reformou se změnila i jejich role.

20 Josef BARTOŠ a kol., *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960*, Ostrava 1966, s. 53.

21 Jaroslav VRBATA, *Přehled vývoje veřejné správy v odtržených českých oblastech v letech 1938–1945*, Sborník archivních prací 13/2, 1962, s. 53–54.

22 Šlo o oberlandráty v Praze, Plzni, Hradci Králové, Českých Budějovicích, Jihlavě, Moravské Ostravě a Brně. Podrobněji k vývoji a vzniku oberlandrátů viz např. Stanislav ŠISLER, *Příspěvek k vývoji a organizaci okupační správy v českých zemích v letech 1939–1945*, Sborník archivních prací 13, 1963, s. 71–79. Z německé literatury např. René KÜPPER, *Karl Herrmann Frank. Politische biographie eines Sudetendeutschen Nationalsozialisten*, München 2010, s. 142–143. V tomto textu bude pojem

Už po ustavení protektorátu byl zřízen oberlandrát také v Moravské Ostravě. Do jeho působnosti spadaly obvody okresních úřadů Moravská Ostrava, Frýdek a Místek. Ostravský oberlandrát zůstal zachován i po změnách z následujících let a územní rozsah jeho obvodu se dále rozšířil. V čele úřadu stanul nejprve Karl von Rumohr, jenž zde mohl využít zkušenosti ze svého předchozího působení ve funkci vedoucího oddělení pro komunální politiku v říšské župě Westfallen-Süd. Jeho působení však v určitých německých kruzích evidentně nebylo vnímáno příliš pozitivně. Sicherheitsdienst (SD) ve zprávě z 19. září 1939 adresované tajemníkovi říšského protektora K. H. Frankovi kritizoval oberlandrátovu údajnou měkkost a domýšlivost. Vážnějším problémem však bylo to, že von Rumohr se brzy po svém nástupu podle zprávy SD dostal do sporů s různými německými úřady. Navíc se prý často scházel s osobami, které svou německou identitu znovuobjevily příliš pozdě, resp. se o jejich němectví dalo pochybovat. Údajně nápadné byly von Rumohrovy nevstřícné postoje vůči bezpečnostním složkám – konkrétně vůči SS a policii. Rozhořčení vyvolaly právě jeho personální zásahy do vedení německé policie. Také gestapo si prý stěžovalo na von Rumohrovo jednání proti policejním složkám. Nelibost vzbuzovaly i jeho další kroky (zvláště ve vztahu k českému obyvatelstvu) a proto místní německé úřady očekávaly změnu.²³ Další hlášení uvádělo konkrétní výtky oberlandrátových podřízených, které poznamenala jeho problematická personální politika. Tlumočené stížnosti úředníků z řad místních a sudetských Němců tvrdily, že služební postup byl závislý na osobním vztahu s oberlandrátem. Stěžující si zaměstnanci byli prý diskriminováni proto, že se neúčastnili společenských setkání v oberlandrátově neformálním sídle v Hotelu Palace. Jejich nadřízený poté využil své postavení a svým bezohledným, netaktním a osobní averzí vedeným chováním znemožnil jakoukoli rozumnou spolupráci. Jeho jednání údajně naznačovalo, že se hodlá při vedení úřadu řídit výhradně osobními hledisky.²⁴ Karl von Rumohr navzdory této kritice zůstal ve své funkci do roku 1942. Uvedené zprávy jsou především svědectvím o sporech mezi místními představiteli německých úřadů, bezpečnostních složek a stranických organizací. Jejich rozepře měly zřejmě i čistě osobní povahu, ale mohly se

„oberlandrát“ používán v souladu s převažující terminologií v české odborné literatuře jako označení pro úřad samotný i pro jeho vedoucího představitele.

23 NAP, Státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě, sign. 109–4/349. Zpráva SD pro státního tajemníka říšského protektora z 19. 9. 1939. Dostupné z <http://www.badatelna.eu/reprodukce/>. Před nástupem K. von oberlandráta vedl ostravský oberlandrát jako první Hans Piesbergen, jenž však po několika týdnech ve funkci nastoupil do úřadu říšského protektora. PRZYBYLOVÁ a kol., *Ostrava*, s. 462.

24 NAP, Státní tajemník u říšského protektora v Čechách a na Moravě, č. kart. 30. Nedatovaná zpráva. Dostupné z <http://www.badatelna.eu/reprodukce/>.

v nich odrážet také odlišné představy o povaze okupační politiky. Každopádně ovlivňovaly i proměny místní správy, což se také projeвило na úrovni samotné Moravské Ostravy.

Vznik a vymezení kompetencí oberlandrátů samo o sobě zpochybnilo svrchovanost autonomní správy. Její postupné omezování pokračovalo dál. V březnu 1940 byli němečtí zástupci jmenováni také do funkcí viceprezidentů v rámci jednotlivých zemských úřadů. I jejich úkolem bylo dohlížet na české zemské prezidenty, spíše než je zastupovat jako jejich loajální nadřízení. Měli rovněž dbát na to, aby při veřejných zakázkách byly využívány německé firmy.²⁵ Do čela oberlandrátů byli jmenováni zpravidla říšští Němci, na nižších úrovních se ovšem častěji prosazovali jejich sudetoněmečtí kolegové. Tato preference byla vedena snahou využít jejich znalosti českého jazyka i české mentality k podpoře spolupráce s německými úřady.²⁶ Ostatně jmenování nového starosty v Moravské Ostravě bylo zcela v souladu s tímto přístupem.

Poněmčování města a jeho podoby

Prvním úkolem nových vedení velkých protektorátních měst bylo vtisknout jim německý ráz. Germanizace postupovala různými způsoby už od samotného vzniku protektorátu. Jedním z jejích typických projevů bylo vydání jazykových zákonů, které protektorátní vláda musela schválit v létě 1939 po předchozím doporučení říšského protektora. Na jejich základě musel být veškerý oficiální styk s německými úřady vyřizován v němčině, komunikace mezi ústředními protektorátními úřady měla být vedena dvojjazyčně. Takto měly být označeny rovněž všechny úřady a veřejné instituce. Nešlo o jazykové zrovnoprávnění v pravém slova smyslu; němčina měla být při tomto označování uváděna na prvním místě. Pro oberlandrát v Moravské Ostravě však ani tyto změny nebyly dostačující, což jeho představitelé dali najevo ve zprávě ze srpna 1939. Vzhledem k podobným stížnostem byly v polovině září téhož roku jazykové zákony zpřísněny a němčina byla nově u všech dvojjazyčných textů preferována. V další etapě postupného poněmčování úřední komunikace pověřil říšský protektor vládu vyžadovat u všech zaměstnanců veřejné správy vykonání zkoušky z němčiny do konce března 1942. V lednu 1941 byla pak zákonem potvrzena předchozí praxe zavedená německými úředníky vést veškerou korespondenci výhradně v německém jazyce.²⁷

25 D. BRANDES, *Češi pod německým protektorátem*, s. 197.

26 Tuto myšlenku formuloval např. zástupce Sicherheitspolizei a SD Böhme v dopise personálnímu referentovi berlínské centrály SD R. Giesovi v březnu 1940. Viz R. KÜPPER, Karl Herrmann Frank, s. 144.

27 Zavádění němčiny v úředním styku shrnuje (včetně stížnosti ostravského oberlandráta) viz D. BRANDES, *Češi pod německým protektorátem*, s. 195.

Snahy o poněmčování měst se projeví už předtím také ovládnutím vizuální podoby veřejného prostoru. Také v Moravské Ostravě nový starosta Hinner po nástupu do své funkce navrhl přejmenování vybraných ulic a náměstí. Především měla z jejich názvů zmizet jména „*duchovních vůdců komunismu*“. Na místo nich měly být „*náležitě uctěny*“ osoby, které získaly patřičné zásluhy o novou vlast. Přitom měli dojít uznání také někteří čeští politici. Mezi tyto vybrané „*státníky*“ patřili konkrétně Emil Hácha a František Chvalkovský, jejichž jmény byly nově nazvány ulice Strassamannova a Liebknechtova. Přejmenováním měli být však vyzdviženi na prvním místě hlavní představitelé třetí říše. Symbolický střed města s Novou radnicí, pojmenovaný původně na počest dlouholetého ostravského starosty Jana Prokeše, byl nově nazván Hitlerovým náměstím. Z dalších nacistických pohlavářů „*své*“ ulice v Moravské Ostravě obrazně řečeno dostali Göring, Goebbels, Henlein, Ley či von Schirach.²⁸

Protektorátní změny v názvech ulic a náměstí v určitých ohledech navazovaly na předchozí opatření z dob druhé republiky. Tehdy, v únoru 1939, radní rozhodli v rámci kampaně za počestování města o přejmenování asi dvacítky ostravských ulic, jež byly nazvány např. jmény Engelse, Marxe, Kropotkina, Liebknechta či Jaurese. Změna se měla dotknout i Marxova sadu ve Vítkovicích, jenž se měl odpříště jmenovat Sad Karla Čapka. Jména Karla Marxe i jiných cizinců (např. Maxima Gorkého) však z názvů ostravských ulic neměla zmizet ani po těchto změnách.²⁹ Kampaň za počestění názvů ulic byla také součástí širšího tažení za „*očistu*“ veřejného života, která cílila nejen proti marxismu, internacionalismu, ale rovněž proti principům první republiky a jejím představitelům. Sociální demokraté v čele moravskostravské samosprávy byli však i v komplikovaných podmínkách pomnichovského Československa vůči těmto tendencím zdrženlivější. Snahy o symbolické počestování veřejného prostoru navíc narážely na odpor německých zastupitelů. Nesouhlas německých zastupitelů vzbudil konkrétně záměr dát nové názvy ulicím J. S. Bacha a dr. R. Kocha. Členové společného německého klubu na únorovém zasedání městského zastupitelstva dokonce na protest proti zamýšlenému přejmenování obou ulic opustili zasedací síň a schůze tak přestala být usnášeníschopná. Kontroverzní bod musel být proto odložen.³⁰ V té době byl mluvčím ostravských Němců na radnici příští komisařský starosta Josef Hinner.

Přejmenovávání ulic bylo typickým příkladem proměn veřejného prostoru a také příznačným projevem nastupující germanizace. Podobné změny se odehrály samozřejmě

28 AMO, Magistrát města Moravské Ostravy (MMMO), č. kart. 7, inv. č. 2. Nedatovaný návrh na přejmenování ulic v českém i německém jazyce.

29 *Nová jména ostravských ulic*, České slovo (ČS) 14. 1. 1939, č. 14, s. 2.

30 Jednání na ostravské radnici viz Zápis z 31. řádné schůze městského zastupitelstva v Ostravě z 3. 2. 1939. AMO, Protokoly ze schůzí městského zastupitelstva v Moravské Ostravě, sign. II B 332, inv. č. 401.

i v jiných oblastech okupovaných českých zemí. Také zde byly uskutečněny jako symbolický začátek dalekosáhlejší transformace českých měst, jenž měl získat svůj údajně původní německý ráz. Rovněž Praha jako historické centrum českého státu byla nově mýtizována jako staré říšské město, což se mělo projevit i vizuální proměnou tváře města.³¹ Přejmenování ulic nebylo rozhodně jednorázovou akcí. Typická byla rovněž jistá nedůslednost a místní specifičnost těchto změn. Např. v Písku zůstaly některé ulice pojmenovány po Janu Žižkovi, v roce 1942 bylo však zároveň rozhodnuto odstranit z názvu ulic jméno Františka Palackého.³² Také obdobné případy ze samotné Moravské Ostravy ukazují, že k odstraňování českých národních symbolů docházelo na základě různých iniciativ a ne zcela koordinovaně. Např. na konci července 1939 ostravský oberlandrát upozornil vedení města na české pamětní desky vystavené na budovách říšského soudu a Národního domu. Jejich text se vymezoval proti někdejší rakousko-uherské monarchii a vyvolával vzpomínky na získání československé nezávislosti. Další ponechání obou pamětních tabulí na původních místech úřad oberlandráta považoval za nevhodné, neboť nebylo v souladu s úsilím o obnovení německého rázu města. Proto se také obracel na vládního komisaře s žádostí o jejich odstranění. Podle následného ujištění vedení města mělo místní policejní ředitelství požadované odstranění zajistit, aby zamezilo jakémukoli nežádoucímu rušení veřejného pořádku.³³ Důležitou roli v procesu poněmčování českých měst hrály nové výklady minulosti, které byly využívány okupanty k legitimizaci jejich mocenských nároků. Nejednalo se přitom nijak o protektorátní specifikum. Podobná praxe se rozvíjela také v okupovaném Polsku. Příkladem může být snaha o germanizaci Krakova jako hlavního města nově vytvořeného Generálního gouvernementu. Nacisté zde rozvíjeli mýtus německého zakládajícího vlivu a v tomto pojetí také nově interpretovali nejstarší dějiny města.³⁴ Při poněmčování města se snažilo působit také okresní vedení NSDAP. Konkrétním příkladem z roku 1939 může být návrh na vydávání levných německých novin (po vzoru Českého slova), které by mohly přispět k šíření německví mezi ostravskými dělníky a díky své nízké ceně by se staly konkurencí pro

31 Podrobněji viz Blanka SOUKUPOVÁ, *Mýty Prahy v období protektorátu Čechy a Morava a jejich významy*, in: Blanka Soukupová – Róza Godula-Węclawowicz (eds.), *Mýtus – „Realita“ – Identita. Národní metropole v čase vyvlastnění, kolaborace a odporu, Urbánní studie*, sv. 5, Praha 2013.

32 Magdaléna MYSLIVCOVÁ, *Mýty a identita malého českého města v protektorátu Čechy a Morava. Příklad jihočeského Písku*, in: Blanka Soukupová – Róza Godula-Węclawowicz (eds.), *Mýtus – „Realita“ – Identita. Národní metropole v čase vyvlastnění, kolaborace a odporu, Urbánní studie*, sv. 5, Praha 2013, s. 145.

33 AMO, MMMO, č. kart. 7, inv. č. 2. Dopis úřadu ostravského oberlandráta z 26. 7. 1939 a odpověď vládního komisaře z 1. 8. 1939.

34 Róza GODULA-WĘCŁAWOWICZ, *Kraków. Krecje mitu niemieckiego miasta*, in: Blanka Soukupová – Róza Godula-Węclawowicz (eds.), *Mýtus – „Realita“ – Identita. Národní metropole v čase vyvlastnění, kolaborace a odporu, Urbánní studie*, sv. 5, Praha 2013, s. 51.

české bulvární listy. Nový deník měl být financován nejprve z příspěvků zámožných vrstev místního německého obyvatelstva, později měly být náklady na jeho vydávání pokryty výnosy z reklamy a inzerce. Založení nového levného listu mělo ovlivnit nejen pozici německví v Moravské Ostravě a okolí, ale mělo rovněž posílit germanizační politiku na východě.³⁵

Jak už bylo uvedeno, proměnu měst v duchu německé nadvlády mělo zajistit podřízení jejich správy německému vlivu. Řadu podobností najdeme při srovnání Moravské Ostravy s jinými protektorátními městy. Např. také v Olomouci měla opatření nového vedení města přinést návrat německé hegemonie. Místní oberlandrát připomínal německou převahu v městské radě i v národnostní struktuře obyvatelstva před vznikem samostatného Československa. Po připojení některých okolních obcí v roce 1919 však Češi v nové Velké Olomouci získali většinu a další pokles německého vlivu potvrzovala i následná sčítání lidu. Důsledky tohoto trendu pro pozici německví v celém regionu byly podle olomouckého oberlandráta zřejmě ještě na jaře roku 1940. Ve své zprávě okupačním úřadům v Praze proto navrhoval posílení svých kompetencí a zejména převzetí obecních správ německými starosty a úředníky. O rok později už hlásil, že Němci získali v celé oblasti kýženu převahu.³⁶ Nástup nové éry také v Ostravě vyjadřovalo první veřejné vystoupení vládního komisaře Hinnera. Nový šéf městské správy v létě 1939 ve svém prvním novinovém rozhovoru pro deník *Moravská Orlice* naznačil výhledy dalšího rozvoje. Hinnerovo působení v čele města ovšem výstižně charakterizuje jistá neochota prozrazovat podrobnosti chystaných změn i přiznání, že v době nutnosti rychlého rozhodování je nevýhodné vázat se přesnými plány. Ještě příznačnější nejen pro jeho éru bylo opakované zdůraznění, že Moravskou Ostravu čekají „zvláštní úkoly“ vzhledem k její zeměpisné poloze „na východní výspě Velké Německé říše“. Hinner zároveň připomněl své předchozí snahy o dosažení česko-německé spolupráce v zájmu města, jež chtěl rozvíjet i v nových podmínkách.³⁷

Tato slova byla spíše frázi pro české čtenáře, nicméně vládní komisař Hinner nepředstavoval typ důsledného zastávce germanizační politiky. Dostatečně výmluvný byl už zmiňovaný odmítavý postoj místního stranického vedení k Hinnerově jmenování. Nedůvěru nacistických funkcionářů mohl vzbuzovat jen fakt, že Hinner byl částečně českého původu a v roce 1937 se navíc oženil s Češkou. Jeho reputaci nepomohlo jistě

35 AMO, Okresní vedení NSDAP, č. kart. 1, sign. 1. Důvěrná korespondence okresního vedoucího z roku 1939. Blíže nedatovaný návrh na posílení německví prostřednictvím levného tisku.

36 Blíže viz Chad BRYANT, *Praha v černém*, Praha 2012, s. 72–73.

37 AMO, MIMO, č. kart. 7, inv. č. 2. Moravská Ostrava má zvláštní úkoly ve Velké Německé říši. Moravská orlice.

ani to, že po vyhlášení všeobecné mobilizace narukoval v pohraničí jako poručík československé armády. Hinnerův relativně vstřícný postoj vůči českému obyvatelstvu však nezabránil anonymním výhrůžkám na jeho adresu. Na začátku října 1939 vládní komisař oznámil gestapu dopis podepsaný jakousi Radou tajné mafie, která jej vyzývala k okamžitému odstranění všech vlajek s hákovým křížem. Pisatelé dopisu tvrdili, že český národ v Moravské Ostravě nedovolí, aby „10% menšina germanizační oslavovala veřejně loupeživé pokoreň Slovianstva“. Pokud by Hinner zmíněnému požadavku odmítl vyhovět, měl být „v nejkratší době odstraněn jako rukojmí“.³⁸ Nejen Hinnerův původ a rodinné poměry, ale ani jeho konkrétní kroky v roli vládního komisaře však nezavdávaly příliší příčin k podobným výpadům. I v době jeho působení v čele Moravské Ostravě po vzniku protektorátu zůstával v komunální sféře zaměstnán výrazný podíl českých úředníků.³⁹ Tento v určitých ohledech vstřícný přístup vynikne zvláště ve srovnání s dalším obdobím.

Hinner se brzy stal terčem kritiky svých soukmenovců. Na konci roku 1939 musel nastoupit na zdravotní dovolenou, což představitelé oberlandrátu a okresního vedení NSDAP využili k prověření jeho činnosti. Během této kontroly bylo zjištěno, že Hinner ve své funkci nenásledoval řádnou linii, která měla být samozřejmá pro každého příslušníka strany. Jak uváděl okresní vedoucí NSDAP Heinz, v krátké době Hinnerovy nepřítomnosti byly za působení zastupujícího vládního komisaře Dethardta Koka provedeny změny, které údajně v předchozích měsících nebyly možné. Úvahy o Hinnerově odvolání otevřely otázku jmenování nového starosty. Heinz se proto obracel na zástupce župního vedoucího v Sudetech s žádostí o sdělení, zda má vedení župy v otázce potenciálního kandidáta na tuto funkci nějaké návrhy.⁴⁰ Sám vládní komisař obdržel výsledky vyšetřování 18. února 1940. V 17 bodech byl především kritizován za nedostatečný podíl německého zastoupení ve správních strukturách města. Hned úvodní výhrada poukazovala na to, že z 23 ředitelů působících v městské správě byli pouze čtyři Němci. V podobném duchu se nesly i další body Hinnerova hodnocení.⁴¹ První protektorátní vládní komisař v březnu téhož roku skutečně pod tlakem odstoupil. K jeho rezignaci přispěly také nedostatky ve spolupráci s ostatními německými organizacemi ve městě.⁴² Jak už bylo řečeno, k Hinnerově rezignaci přispěla kritika okresního vedení nacistické strany. Pozdější ostravský oberlandrát Gustav Jonak ve své poválečné výpovědi před

38 AMO, MMMO, č. kart. 7, inv. č. 2. Anonymní výhrůžka adresovaná J. Hinnerovi a jeho oznámení gestapu z 4. 10. 1939.

39 B. PRZYBYLOVÁ a kol., Ostrava, s. 460.

40 AMO, Okresní vedení NSDAP v Moravské Ostravě, č. kart. 1, inv. č. 1. Dopis okresního vedoucího NSDAP Heinze zástupci říšského vedoucího v Liberci F. Köllnerovi z 13. 2. 1940.

41 B. PRZYBYLOVÁ – J. ŠERKA, *Muži s mocí*, s. 31.

42 B. PRZYBYLOVÁ a kol., Ostrava, s. 460–461.

Mimořádným lidovým soudem poukazoval na to, jak straničtí představitelé ovlivňovali činnost správních orgánů. Jmenování správního úředníka tak měl předcházet souhlas příslušného župního vedení NSDAP. Jakmile některý úředník ztratil důvěru strany jako „*vykonavatele vůle lidu*“, byl prý okamžitě odvolán nebo převeden na jiné místo.⁴³

Novým vládním komisařem v Moravské Ostravě se stal SS sturmbannführer a dosavadní opavský starosta Emil Beier, který se oficiálně ujal funkce 22. dubna 1941. Na rozdíl od svého předchůdce, který se v rámci své obnovené advokátní praxe začal znovu hájit i české klienty, se v Beierově případě rozhodně nedala očekávat vstřícnost a tolerance vůči českému obyvatelstvu. Při nástupu do funkce obdržel anonymní dopis v českém jazyce podepsaný opět Radou tajné mafie, která reagovala na už dříve proklamovaný záměr vrátit Ostravě její údajně původní německý ráz. Autoři dopisu nového vládního komisaře (jehož důsledně nazývali jako Bajera) označili za špatného znalce německých i českých dějin. Jinak by prý musel uznat, že Němci v českých zemích byli jen „*trpění jako hosté a kolonisté*“. Jak pisatelé anonymu tvrdili, vtisknout Moravské Ostravě německý charakter se nepodařilo ani předchozímu starostovi Hinnerovi. Rada tajné mafie si dokonce přičítala zásluhu na jeho rezignaci. Poté co mu „*dali na pamětnou*“ několika podobnými přípisy, raději prý změnil svou politiku a sám se vzdal funkce.⁴⁴ Nejen v tom se Beierovi odpůrci mýlili. Jak už bylo uvedeno, Hinner byl odvolán naopak za svou nedůslednost při prosazování německých zájmů. Ani tvrzení, že Beierovi se jeho politika stane „*brzy osudnou*“, se nemělo vyplnit. Česká kritičnost vůči silnějšímu důrazu na germanizaci měla však i méně vyhocené podoby. V květnu 1940 se zástupci místního Národního souručenství ve městě pokusili novou politiku jeho vedení ovlivnit legálně a o poznání diplomatictěji. Především zdůraznili, že v minulosti oba národy dokázaly spolupracovat, a zvláště se to projevilo v rámci obecní samosprávy. Rozpuštění městského zastupitelstva v červenci roku 1939 bylo pro české občany bolestnou změnou, kterou nejprve vnímali jako bezpráví. Ohled na vyšší zájmy jako na důsledek nových poměrů však prý ukázal, že změny ve vedení města nejsou namířeny proti českému obyvatelstvu. Podle Národního souručenství v Moravské Ostravě mělo být i nadále postavení Čechů a Němců rovnoprávné. Proto mělo být zachováno vedení úřední komunikace s českým obyvatelstvem a českými korporacemi výhradně v češtině. Místní představitelé Národního souručenství chápali, že obecní zaměstnanci by měli ovládat oba jazyky, ale žádali prodloužení lhůty k vykonání jazykových zkoušek. Rovnoprávnost českého obyvatelstva měla být docenována i v oblasti školství a kultury – zde byla konkrétně žádána podpora českému divadlu. Také čeští řemeslníci měli dostat více možností účastnit se veřejných

43 ZAO, fMimořádný lidový soud (MLS), Ls. 1224/47. Protokol s Gustavem Jonakem z 16. 11. 1946.

44 AMO, MMMO, č. kart. 7, inv. č. 2. Dopis E. Beierovi z 10. 5. 1941.

zakázek zadávaných městem. Zástupci Národního souručenství své požadavky formulovali velmi diplomaticky v duchu oficiálně propagovaných tezí o potřebě vzájemné spolupráce a přátelského soužití.⁴⁵ Strategie okupační politiky však v té době směřovala naopak k dalšímu posilování německých pozic a také nový vládní komisař však nebyl nejhodnějším adresátem podobných žádostí. V době jeho nástupu do úřadu se navíc připravovaly plány na proměnu města, jejichž uskutečnění mělo přinést další zásah české autonomii.

Počátky Velké Ostravy

Rozmach průmyslu v 19. století posílil pozici Moravské Ostravy a vytvořil předpoklady k jejímu dalšímu růstu. Moravská Ostrava postupně začala zastíňovat tradiční správní centra. Na začátku 20. století se město stalo sídlem nového okresu a později po vzniku samostatného státu zde byl zřízen také krajský soud. Už předtím v roce 1914 se objevil první plán na spojení Moravské Ostravy a některých dalších obcí – konkrétně Vítkovic s jejími železárnami a Přívozu jako významného železničního uzlu. Plán však ztroskotal na rozdílných představách jednotlivých městských samospráv.⁴⁶ Příležitost ke spojení ostravských obcí se znovu naskytla po vzniku Československa. Myšlenka na vytvoření Velké Ostravy nebyla v počátcích samostatného Československa nijak unikátní a naopak souzněla s podobnými změnami, které se prosazovaly i v dalších městech. V únoru 1919 byla vydána novela k obecnímu zřízení, která dočasně dávala vládě zmocnění spojovat i rozdělovat obce a měnit jejich hranice. Novela zůstala v platnosti v českých zemích do konce roku 1924. V rozmezí pěti let tak bylo vytvořeno několik nových aglomerací, vzniklých rozšířením větších měst o okolní obce. Už v roce 1919 byly přijaty zákony o vzniku Velkého Brna a Velké Olomouce. V obou případech významnou roli sehrály také národnostní důvody. Před vznikem Československa v čele obou měst stály německé samosprávy, které byly v roce 1918 nahrazeny nově ustavenými správními komisemi s dvoutřetinovým českým zastoupením. Právě tyto správní komise pak iniciovaly jednání o sloučení se sousedními, převážně českými obcemi ještě před konáním řádných obecních voleb. Předchozí německá vedení obou měst se v minulosti takovému rozšiřování bránila a po zřízení správní komise v Brně zůstávali nadále proti její němečtí

45 AMO, MIMO, č. kart. 7, inv. č. 2. Dopis okresního vedení Národního souručenství v Moravské Ostravě vládnímu komisaři Beierovi z 10. 5. 1940.

46 Podrobněji viz Irena KORBELÁŘOVÁ – Rudolf ŽÁČEK, *Velká Ostrava. 75. výročí sloučení ostravských obcí*, Ostrava 1999, s. 7.

členové. Připojení dosud samostatných obcí k Brnu a Olomouci bylo i tak na návrh vlády schváleno Národním shromážděním v dubnu 1919.⁴⁷

Prostor k podobné změně se otevřel také v Moravské Ostravě. Dosavadní obecní výbory byly odvolány a jejich místa nahradily dočasně nově vytvořené správní komise. Jejich zástupci zahájili v roce 1919 z iniciativy předsedy moravskoostravské správní komise Jana Prokeše jednání o vytvoření Velké Ostravy. Na rozdíl od předchozího návrhu nový projekt počítal se sloučením 15 moravských a slezských obcí do jednoho velkoměsta. I zde jedním z hlavních motivů tohoto plánu byla snaha posílit pozici českého obyvatelstva. V případě uskutečnění zmíněného návrhu by v nově vzniklé Velké Ostravě převažovali právě Češi. Připojení menších obcí by vyrovnalo vysoký podíl německého obyvatelstva v samotné Moravské Ostravě a zvláště ve Vítkovicích a Přívoze.⁴⁸ Nepřekvapí proto, že také v Moravské Ostravě s připojením okolních obcí nesouhlasili němečtí zástupci. Stejně jako v Brně upozorňovali na to, že správní komise by neměla rozhodovat o změnách s tak dalekosáhlými důsledky.⁴⁹ Navzdory počátečním výhradám správních komisí některých obcí (Svinov, Vítkovice aj.) získal původní návrh podporu a byl podán jako návrh zákona na vytvoření nového „*Horního města Ostravy*“, které mělo být začleněno do Země Moravské. Komplikovaná národnostní situace ve slezském pohraničí však později vedla k přehodnocení tohoto rozhodnutí. Po vydání příslušného zákona, který umožňoval změny zemských hranic v důsledku spojování obcí, vyhláška ministerstva vnitra stanovila připojit Velkou Ostravu ke Slezsku. Zároveň se také předpokládalo zrušení moravskoostravského okresního úřadu a ustavení nové Ostravy jako statutárního města s vlastním magistrátem. Poválečná situace však uskutečnění navrženého plánu nepřála. Některé obce ve snaze udržet si vlastní samosprávu od předchozí dohody ustoupily. Hlavním důvodem neúspěchu celého projektu se však stal odpor moravského zemského výboru, který se na konci roku 1920 otevřeně vyslovil proti zařazení moravských obcí do Slezska. Nesouhlasné stanovisko zemského výboru později podpořili také zástupci desítek obcí na Moravě. Návrh neměl jednoznačnou podporu ani na Ostravsku. Místní představitelé politických stran a spolků ve své kritice připravovaného spojení Moravské Ostravy a dalších obcí argumentovali především jejich odlišným

47 K Brnu bylo nově připojeno 23 obcí, k Olomouci 13. Okolnosti vytvoření Velkého Brna podrobně popisuje Filip VRÁNA – Karel SCHELLE, *Vznik Velkého Brna*, Ostrava 2011. V dalším období byla podobně ustavena Velká Praha, Velká Plzeň a právě Velká Ostrava. Stručný přehled slučování obcí po vzniku ČSR viz tamtéž, s. 16–20.

48 B. PRZYBYLOVÁ a kol., *Ostrava*, s. 336.

49 Takto argumentoval např. německý sociální demokrat Viktor Haas na květnovém zasedání správní komise. F. VRÁNA – K. SCHELLE, *Vznik Velkého Brna*, s. 19. Krátce předtím prakticky stejně zdůvodňovalo své nesouhlasné stanovisko ke zřízení Velkého Brna osm německých členů brněnské správní komise v čele se sociálním demokratem Ludwigem Czechem. Viz tamtéž, s. 29 a 47.

charakterem. Nakonec zejména vzhledem ke sporům mezi Moravou a Slezskem ministerstvo vnitra doporučilo vládě ustoupit od původního projektu a uskutečnit sloučení pouze sedmi moravských obcí. Na začátku roku 1922 bylo ministerstvo zmocněno vydat příslušnou vyhlášku. V následujícím roce vláda definitivně rozhodla povolit vytvoření rozšířené Moravské Ostravy s platností od 1. ledna 1924. Uvedeným datem vznikla tzv. Velká Ostrava – navzdory předchozím plánům však pouze v užší moravské variantě. Také s ohledem na pozdější vývoj je zajímavé, že jednotlivé obce v době sloučení řídily správní komise. Ty byly po samotném spojení rozpuštěny a do čela městské správy byl jmenován nový vládní komisař Jan Prokeš.⁵⁰

Návrhy se na spojení Moravské a Slezské Ostravy se znovu vrátili v pomnichovském období. Na podzim 1938 se v některých ostravských novinách začaly ozývat hlasy, jež volaly po vzniku nové Velké Ostravy. Vzhledem k hospodářským důsledkům územních změn (především ztrátám uhelných dolů) bylo navrhováno připojit k Moravské Ostravě šest obcí z pravé strany řeky Ostravice včetně Slezské Ostravy. Navrhovaným sloučením by vznikla skutečná Velká Ostrava, která by jako velké průmyslové město a celistvý etnický celek mohla úspěšněji čelit těsnému sevření sousedním Německem i Polskem.⁵¹ Stoupenci rozšíření města viděli podle všeho v silné Ostravě především záruku toho, že region může získat zpět ztracenou prestiž a význam. Je nutno zdůraznit, že úvahy o zrušení frýdeckého okresu a o sloučení Moravské a Slezské Ostravy nezískaly v té době podobu oficiálních návrhů předložených některým z místních úřadů či zájmovou korporací. Svůj odpor vůči podobným návrhům dali naopak najevo zástupci frýdeckého okresního úřadu i starostenských sborů memorandy i osobními intervencemi u vládních představitelů. Zástupci obcí slezskoostravského okresu, sdružení v tamním starostenském sboru, se však na společné schůzi jednomyslně vyjádřili pro zachování samostatného frýdeckého okresu.⁵² V druhé polovině prosince jednala v Praze o dalším postavení Frýdku delegace starostenského sboru frýdeckého okresu a okresního výboru. Během

50 Prokeš po dohodě se zástupci všech politických stran sestavil poradní sbor, který se spolu s ním podílel na vedení města. Co se týče jeho národnostní struktury, ze 42 členů sboru bylo 31 Čechů, 9 Němců a 2 Židé. Řádné obecní volby se konaly v listopadu 1924. Nejvíce hlasů získala sociální demokracie, za ní se umístila Deutsche Wahlgemeinschaft für Minderheitenschutz. V čele města jako řádný starosta zůstal Jan Prokeš. Z 60 členného zastupitelstva bylo 43 Čechů, 15 Němců a dva Židé. Nutno také podotknout, že předtím probíhající jednání o vytvoření Velké Slezské Ostravy neuspěla. Podrobněji k vytvoření a počátkům Velké Ostravy z první poloviny 20. let viz B. PRZYBYLOVÁ a kol., *Ostrava*, s. 339–343. I. KORBELÁŘOVÁ – R. ŽÁČEK, *Velká Ostrava*, s. 12–15.

51 *Důsledky odtržení Těšínska. Musí vzniknout nová Velká Ostrava*, Ostravský kraj 27. 10. 1938, č. 75, s. 3. Tiskový orgán strany lidové tvrdil, že s tímto návrhem, který se týkal kromě Slezské Ostravy také Hrušova, Heřmanic, Michálkovic, Radvanic a Kunčiček, přichází jako první. Podobné požadavky se zhruba ve stejné době objevily i v některých dalších ostravských listech.

52 *Pro zachování poslední samosprávné části Slezska*, Moravskoslezský deník 23.11. 1938, č. 324, s. 2.

rozhovorů s vládními činiteli byli podle místních novin informováni, že frýdecký okres bude zachován beze změn jako základ pro „příští velké Slezsko“.⁵³

Vytvoření „nové“ Velké Ostravy v roce 1941

Podmínky ke změně nastaly po vzniku protektorátu Čechy a Morava. Plány na vytvoření skutečně Velké Ostravy v duchu původních plánů z počátků první republiky začaly být připravovány v roce 1940. Právě tehdy byla vypracována podkladová studie k novému návrhu na změny dosavadní podoby města. V úvodu bylo vzpomenuo první sloučení, na něž chtěli nacističtí správci města navázat. Hlásili se přitom ke stejným argumentům, jimiž byl zdůvodňován návrh z počátku 20. let. Připojení okolních obcí mělo usnadnit plánování městské výstavby i další ostravské aglomerace, jejímž přirozeným komunikačním, hospodářským i kulturním centrem byla Moravská Ostrava. Jako další důvod byly uváděny dopady pomnichovských územních změn. V důsledku „*historických událostí*“ let 1938–1939 se Moravská Ostrava stala fakticky pohraničním městem. Na západě a na severu se k jeho katastrálnímu území přiblížila hranice nově zřízené Říšské župy Sudety a okolní obce na východě se ocitly v těsné blízkosti polského území. Pouze na jihu územní poměry zůstaly beze změny. I vzhledem k tomuto stavu bylo navrženo sloučit Moravskou Ostravu a obce nacházející se na území mezi ním a novými státními hranicemi do jednoho správního celku. Konkrétně se jednalo o několik skupin obcí. Do první z nich označené písmenem „A“ byly zařazeny Slezská Ostrava a dalších sedm obcí na pravém břehu řeky Ostravice, jež spadaly do působnosti okresního úřadu ve Frýdku. K Moravské Ostravě je poutaly přirozené vazby dané blízkostí, ale zejména ohled na společné zájmy při budování nových komunikací a celkového plánování městské a obecní výstavby. Následující skupina „B“ zahrnovala sedm obcí nacházející se na jihu, které už byly součástí okresu Moravská Ostrava. Očekávaný růst města jižním směrem předpokládal jedinou možnost – jejich připojení. Po případném sloučení obcí zařazených do skupin „A“ a „B“ by se otevřela cesta pro spojení obcí (zahrnutých do poslední skupiny „C“). V případě této třetí skupiny však mohla být jistou komplikací správní příslušnost jednotlivých obcí k frýdeckému a frýdlantskému okresu. Po jejich připojení měl však obvod rozšířené Moravské Ostravy získat pravidelný kruhový tvar. Návrh na vytvoření nové Velké Ostravy obsahoval rovněž údaje o počtech obyvatel a národnostním složení v jednotlivých správních oblastech. Jak ukazují čísla z Moravské Ostravy, zástupci magistrátu přitom vycházeli ze sčítání lidu z roku 1930. Konkrétní čísla uvádí následující tabulka:

53 *Frýdecký okres nebude rozdělen*, Denní noviny, 21. 12. 1938, č. 18, s. 3.

	Počet domů	Počet obyvatel	z toho Češi	Němci
Moravská Ostrava	5 802	125 304	92 292	21 753
Skupina obcí „A“	4 053	58 501	52 063	2 020
Skupina obcí „B“	1 627	11 645	11 233	161
Skupina obcí „C“	1 964	14 529	14 015	166

Zdroj: AMO, MMMO, č. kart. 10. Studie k rozšíření území Moravské Ostravy. Vlastní zpracování.

Po sloučení všech obcí tak Velká Ostrava měla mít 209 979 obyvatel, z toho by většinu tvořili Češi – až 80,77 % (169 603 osob). Podíl německého obyvatelstva by dosahoval 11,47 % (24 100 osob). Dále v novém sjednoceném městě mělo žít 4 022 příslušníků jiných národností a 12 254 cizinců.⁵⁴ Z uvedených čísel je více než zřejmé, že navzdory předpokládaným změnám v národnostní struktuře na konci 30. let mělo v rámci nové Moravské Ostravy převažovat jednoznačně české obyvatelstvo. Zvýšení podílu německého obyvatelstva nebylo primárním cílem předloženého plánu. V té souvislosti je výmluvné, že na zpracování prvních podkladů k celému projektu se podílel městský stavební úřad. Proto byly v daných materiálech zdůrazněny praktické důvody a důležitost navrhovaného sloučení pro zefektivnění městského plánování. Nová Velká Ostrava měla být samozřejmě budována jako německé město. To však byl dlouhodobější cíl, k jehož dílčímu plnění směřovala germanizační opatření zaváděná ve městě ihned po vzniku protektorátu. V čase války měla Ostrava plnit své úkoly jako centrum klíčového průmyslu. K tomu mělo přispět vybudování rozsáhlé průmyslové aglomerace, zahrnující okolní obce.

Dne 11. března 1940 úřad vládního komisaře svůj návrh předložil ostravskému oberlandrátu. V úvodu byla připomenuta nová situace Moravské Ostravy po změnách hranic z let 1938–1939, kdy se město ocitlo v sousedství rozsáhlé hornoslezské průmyslové oblasti. Tato skutečnost a vhodná dopravní poloha Moravské Ostravy na důležitých evropských trasách zvýšily nově její význam pro velkoněmecké hospodářství. Město se mělo stát křižovatkou dvou dálnic a v souvislosti s tím vyvstávala potřeba vybudování spojení s říšským územím a Slovenskem. Dosavadní komunikace prý zdaleka nedostačovaly, k jejich rozvinutí mělo přispět vybudování kanálu Dunaj-Odra, které by umožnilo spojení s Černým i Severním mořem. Předpokládaný růst ostravského průmyslu vyžadoval zázemí pro zaměstnance. Zástupci městské správy upozorňovali také na to, že s růstem průmyslu je úzce spojen rozvoj řemesel a obchodu, jejichž přirozeným centrem byla rovněž Moravská Ostrava. Všechny tyto velké úkoly nebyly splnitelné v dosavadních hranicích města. Blízké obce měly prý už v dané situaci charakter předměstí Moravské Ostravy

54 AMO, MMMO, č. kart. 10, inv. č. 10. Studie k rozšíření územního obvodu Moravské Ostravy.

a jejich další rozvoj nemohl být v žádném případě nekoordinovaný a postrádající potřebné řízení. V další části zprávy byly představeny důvody pro začlenění jednotlivých skupin obcí. V případě první z nich byla zdůrazněna potřeba pevného vedení při realizaci stavebních plánů. Důsledný rozvoj celé oblasti byl možný jedině v případě začlenění všech obcí. Ostatně potenciál některých z nich využívaly už Vítkovické železárny, které navíc potřebovaly další kapacity na pravém břehu řeky Ostravice. V případě obcí zahrnutých do skupiny „B“ byla znovu zdůrazněna nezbytnost růstu Moravské Ostravy jižním směrem i v souvislosti se záměrem vybudovat nové letiště. Dostatek volného přírodního prostoru nabízel také vhodné podmínky pro vytvoření zdravého a moderního osídlení.⁵⁵ V případě vybraných obcí byly zvláště uváděny ještě další, konkrétnější důvody. Týkalo se to např. slezských obcí Michálkovic a Radvanic, v nichž se nacházely uhelné doly. Ty byly součástí důlních společností sídlících v Moravské Ostravě. Sem také přirozeně směřovaly místní komunikace. Významným faktorem byla přístupnost Moravské Ostravy skrz uvedené obce. Pokud jejich obyvatelé chtěli navštívit příslušný Okresní úřad ve Frýdku, pod jehož působnost spadali, čekala je půlhodinová cesta vlakem z ostravského nádraží. Navrhované spojení s Moravskou Ostravou by proto přineslo ulehčení života obyvatel a celkové zlepšení správních poměrů. Připojení obcí nacházejících se v jižním sousedství města mělo být klíčové pro jeho další růst. Moravské Ostravě samotné chyběly možnosti dalšího rozšíření městské zástavby. V některých z těchto obcí se už nacházely zdroje pro městskou vodárnu či letiště. Zdravé klima a převažující směr větru, rozsáhlé nezastavěné plochy – to vše vytvářelo vhodné podmínky pro osídlení a obcím jako byly Hrabová, Výškovice, Stará a Nová Bělá dávalo charakter předměstí mohutné aglomerace.⁵⁶

Za hlavního iniciátora vytvoření Velké Ostravy je nejčastěji označován nový šéf její správy Emil Beier. Zmiňovaný návrh však vznikl ještě před jeho nástupem do vedení města. Pod přípisem, adresovaném ostravskému oberlandrátu, byl ostatně také podepsán jeho dočasný předchůdce Dethardt Kok. Z toho je zřejmé, že ke sloučení ostravských obcí nedošlo pouze na základě nějaké osobní iniciativy. Naopak tyto změny byly součástí dlouhodobější strategie zohledňující měnící se poměry i místní specifika.

Novou podobu Ostravy určilo vládní nařízení schválené 29. května 1941. Na začátku dubna byla ministerstvem vnitra předložena osnova tohoto nařízení, na jehož základě se měla Moravská Ostrava rozšířená o dvanáct obcí změnit na statutární město vykonávající působnost okresního úřadu, a tedy přímo podřízené příslušnému zemskému úřadu. Důvodová zpráva s odvoláním na přípis úřadu říšského protektora z 6. září 1940

55 AMO, MMMO, č. kart. 10, inv. č. 10. Opis návrhu plánu a rozšíření územního obvodu Moravské Ostravy z 11. 3. 1940.

56 AMO, MMMO, č. kart. 10, inv. č. 10. Nedatovaná zpráva.

vysvětlovala toto rozhodnutí „*velikostí, úkoly a hospodářským významem*“ města. Přijetí uvedeného vládního nařízení nemělo nijak zasáhnout podobu obecní správy.⁵⁷ Následně vláda dalším nařízením rozhodla o zrušení okresního úřadu v Moravské Ostravě, jehož agendu měl převzít nově vytvořený magistrát statutárního města. Zároveň měly být upraveny obvody okresů Frýdek a Místek. Důvodová zpráva opět potvrzuje iniciativu okupační moci. O povýšení Ostravy do pozice města s vlastním statutem vláda rozhodla na „*výslovné přání*“ říšského protektora, vyjádřené v dopise z března 1941. Protektor si rovněž přál nové vymezení okresu Místek, do jehož rámce měly být zahrnuty obce Krmelín, Proskovice a Stará Ves nad Ondřejnicí z obvodu rušeného okresního úřadu Moravská Ostrava. Po provedených změnách správního uspořádání měl být nadále zachován i zmenšený okres Frýdek.⁵⁸ Konkrétní provedení uvedených změn bylo projednáváno na poradě konané za přítomnosti všech příslušných místních činitelů v prostorách brněnského Zemského úřadu na konci června 1941. Jednání se účastnil mj. zemský prezident Mezník, zemští školní inspektoři, hejtmani dotčených okresů i ostravský vládní komisař Beier jako jediný Němec ze zúčastněných. Výsledkem porady byl návrh na rezignaci dosavadního šéfa okresního úřadu v Moravské Ostravě Františka Studnáře, jenž byl současně pověřen vést v zastoupení zemského prezidenta likvidaci celého úřadu. Jeho dosavadní zaměstnanci měli být od 1. července 1941 podřízeni vládnímu komisaři a o jejich dalším působení se mělo rozhodnout později vzhledem k personálním potřebám magistrátu. Zrušení okresního úřadu se nemělo nijak dotknout školské správy a školství jako celku.⁵⁹ Na konci května 1941 tak vznikla nová Velká Ostrava jako statutární město, zahrnující obce Moravskou Ostravu, Slezskou Ostravu, Radvanice, Michálkovice, Heřmanice, Hrušov, Muglinov, Kunčice nad Ostravicí, Kunčičky (z obvodu frýdeckého okresu) a Hrabovou, Starou Bělou, Novou Bělou a Výškovice (z obvodu okresu Moravská Ostrava).

Utvoření Velké Ostravy v její nové podobě ovlivnilo také hospodaření města. Nově zřízený magistrát získal další obecní majetek, ale rovněž všechny finanční závazky a dluhy sloučených obcí. V důsledku převzetí zaměstnanců zrušených úřadů připojených obcí i růstu nákladů na provoz úředních budov se současně zvýšily výdaje na ústřední správu. Majetkové změny vplynuly také ze zrušení moravskoostravského okresního úřadu. Na základě finančního vyrovnání s okresním úřadem v Místku získal magistrát státní

57 AMO, Okresní úřad v Moravské Ostravě (dále OÚ MO) – důvěrné presidiální spisy, č. kart. 89. Osnova vládního nařízení z 29. 5. 1941.

58 AMO, OÚ MO – důvěrné presidiální spisy, č. kart. 89. Osnova vládního nařízení.

59 Tamtéž. Opis protokolu z porady konané na prezidiu zemského úřadu v Brně 24. 6. 1941.

majetek zrušeného okresu ve výši 7,3 mil. K.⁶⁰ Navzdory předpokládatelnému zvýšení nákladů mj. na vyrovnání rozdílné úrovně infrastruktury v jednotlivých obcích a nárůstu dalších výdajů, nepřineslo sloučení výraznější ekonomické problémy. Jak uvádí Josef Šerka ve své studii o komunálním hospodaření Moravské Ostravy za okupace, mimořádná válečná situace zahrnující omezení staveb, nedostatek surovin a pracovních sil zabránila zadlužení, které by v mírových podmínkách podobný krok vyvolal. Nedošlo např. k vytvoření centralizované městské hromadné dopravy a rovněž plánované sjednocení komunálních elektráren bylo uskutečněno jen částečně. Na druhé straně Moravská Ostrava za nacistické nadvlády i po připojení okolních obcí dosahovala rozpočtových přebytků, zejména díky zvyšování příjmů z obecních přírážek a dávek i díky nárůstu příspěvků z městských podniků a firem s akciovou účastí města.⁶¹

Proměna Moravské Ostravy z roku 1941 byla na různých úrovních prezentována jako zásadní mezník v dějinách města. Podle místního oberlandrátu povýšením Moravské Ostravy do pozice statutárního města se konečně „*celá východomoravská průmyslová oblast dostala pod cílevědomé německé vedení*“.⁶² Oslavnými slovy vyzdvihoval změny správního uspořádání města také místní tisk. Německý deník Mährisch Schlesische Landeszeitung, založený v roce 1939, psal o milníku v dějinách Moravské Ostravy. List zde v podstatě opakoval argumenty německého vedení města z předchozího roku. Podle deníku bylo připojení 12 samostatných obcí nutností, protože spolu s Moravskou Ostravou tvořily přirozený hospodářský a dopravní celek. Dalším důvodem ke sloučení moravských a slezských částí byla potřeba prostoru pro nové osídlení. To vyžadovalo systematické plánování městské výstavby, které bylo obtížně proveditelné na úrovni jednotlivých obcí.⁶³ Obdobně vyznívaly i zprávy ostravského Českého slova, podle nějž město po získání vlastního statutu a zřízení magistrátu započalo novou vývojovou epochu.⁶⁴ Stejně noviny o něco později připomínaly, že snahy o vytvoření Velké Ostravy v jeho válečné podobě se objevily už po vytvoření samostatného Československa. Deník ovšem nově zahájenou éru rozmachu dával do souvislosti se závratným růstem města v předchozích desetiletích.⁶⁵ V německých novinách prvek kontinuity s předchozími plány příliš zdůrazňován nebyl. První republika byla z hlediska rozvoje města popisována jako období

60 Na Okresní úřad v Místku byla po tomto finančním vyrovnání převedena částka ve výši bezmála 4 mil. K. Josef ŠERKA, *Hospodaření města Moravské Ostravy v letech nacistické okupace*, in: Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska, 28, 2013, s. 104.

61 Tamtéž, s. 128–129.

62 Citát viz např. D. BRANDES, *Češi pod německým protektorátem*, s. 197.

63 *Ein Markstein in der Geschichte M. Ostrau*. Mährisch Schlesische Landeszeitung, (dál jen MSL) 1. 7. 1941, Nr. 180. S. 3.

64 *Mor. Ostrava vstoupila do nové vývojové epochy*, ČS 9. 7. 1941, č. 181, s. 4.

65 *Vytvoření Velké Ostravy skutkem*, ČS, 16. 7. 1941, č. 188, s. 4.

„zakrnění“. Mährisch Schlesische Landeszeitung v jednom ze svých článků líčil, že dvacet let trvající česká vláda nad Moravskou Ostravou byla ve znamení stagnace, která neumožňovala potřebný rozvoj i modernizaci hornictví a dalších průmyslových odvětví. Neblahou roli v tomto období podle listu sehráli ostravští Židé, kteří do města pronikli vesměs jako přistěhovalci z východní Haliče, aby později získali pozemky, majetek a vliv. Židovský vzestup nejvýrazněji symbolizovala jména Rotschildů a Gutmannů, kteří finančně ovládli výrobní zdroje, založené prý původně v německém duchu a německými silami. Nepřekvapí, že vznik protektorátu deník v těchto souvislostech označoval za osvobození, které umožnilo zahrnutí Moravské Ostravy do mocenského prostoru velkoněmecké říše. Město tak mohlo získat svůj původní ráz. Židé ztratili své mocenské postavení a české obyvatelstvo se mělo vzdát svého někdejšího velikášství a naučit se znovu skromnosti. Spojení Moravské Ostravy a okolních obcí otevřelo cestu k realizaci velkorosých plánů a k vybudování nejvýznamnějšího průmyslového centra na východě.⁶⁶

Změna správního uspořádání Ostravy se tak stala příležitostí k propagandisticky upravenému výkladu městské historie, v jehož rámci byly jednotlivým národním skupinám rozděleny jednoznačné role. Sloučení moravských a slezských obcí bylo prezentováno jako zásluha německého vedení, které díky vhodným podmínkám po „osvobozujícím“ vyhlášení protektorátu mohlo překonat dřívější stagnaci a „zhoubné“ působení židovského vlivu. Na začátku července vládní komisař Beier slavnostně převzal ostravský okresní úřad. Přítomen byl i frýdecký okresní hejtman Wildhage, který upozornil na hospodářský význam Ostravy nejen pro říši, ale pro celou střední Evropu. Vhodná dopravní poloha, bohatá naleziště uhlí a další důležitý průmysl si podle něj vyžádaly rozšíření správy. Také Wildhage nepřekvapivě označil sloučení za přirozenou nutnost. Frýdecký hejtman ve svém projevu poděkoval odstupujícímu starostovi Slezské Ostravy Janu Kunčickému i představitelům samospráv ostatních obcí. Zvláštní dík směřoval vládnímu komisaři pohraniční obce Hrušov, který se svého úřadu ujal v kritických dnech polského tažení. Někdejší součásti frýdeckého okresu měly být tedy svěřeny do působnosti Moravské Ostravy. Její vládní komisař tím podle svého frýdeckého kolegy převzal „těžký, ale krásný“ úkol vytvořit z jednotlivých dosud samostatných obcí velkoměsto, které mělo být dále budováno jako „brána na východ“.⁶⁷ Slova okresního hejtmana kromě typických oslavných frází o evropském významu ostravských událostí připomínají také další důležitý důsledek připojení dvanácti obcí. Tím byla likvidace jejich správních orgánů včetně českých obecních zastupitelstev. Vznik Velké Ostravy tak znamenal další zásah proti obecním samosprávám, provedený pochopitelně bez jakékoli předchozí dohody s jejich zástupci.

66 *Ostraus Werden*, MSL 1. 7. 1941, Nr. 180, S. 3.

67 *Ostrau wird noch grössere Aufgaben übernehmen*, MSL 2. 7. 1941, Nr. 181, S. 3.

V jednotlivých připojených obcích byly také zrušeny místní obecní úřady, které byly nahrazeny nově zřizovanými magistrátními pobočkami. Jejich pozice a kompetence zůstávají nejasné.⁶⁸

Administrativní změny v Ostravě se odehrály na pozadí začínajícího německého tažení do Sovětského svazu. Časová spojitost obou událostí byla propagandisticky využita a mediální prezentace vzniku Velké Ostravy tak získala mezinárodní rozměr. Jak přiznávají zprávy německých bezpečnostních složek, zahájení konfliktu se Sovětským svazem vzbudilo u českého obyvatelstva „*radostné nálady*“ a nadějná očekávání možného obratu ve válce.⁶⁹ Nacistická propaganda také proměnila tažení proti SSSR na civilizační válku, v níž Německo bránilo Evropu proti bolševickému barbarství. V tomto příběhu boje dobra proti zlu se našlo místo i pro Ostravu v nové roli protektorátního velkoměsta. Ostravská národní práce, založená v květnu 1941 jako místní tiskový orgán Národní odborové ústředny zaměstnanek, publikovala komentář k vytvoření Velké Ostravy na titulní straně přímo vedle obsáhlé zprávy informující o německém vítězství na všech východních frontách.⁷⁰ V samotném článku komentujícím změny správního uspořádání města bylo znovu zdůrazněno, že slučované obce pojila už dříve geografická blízkost a ekonomické vazby. Spojení do jednoho správního celku bylo podle listu odůvodněno jednotným hospodářským charakterem, jenž všem dotyčným obcím vtisklo „*dobývání uhlí a značný průmysl*“. Deník současně dodával, že tato změna představuje „*praktické řešení všech úkolů ku prospěchu celého kraje*“.⁷¹ Souvislost rozvoje města s válkou nepřimo zmiňovalo České slovo. V jednom ze svých článků německé tažení na východě označovalo jako obranný zásah proti chystanému útoku bolševismu, jehož cílem mělo být zničení evropské kultury. Nad bezpečností evropských národů však bděl Adolf Hitler, který odhalil židobolševické plány a „*zachytil v pravé chvíli ránu do srdce Evropy*“. Rovněž protektorátní města – a jmenovitě také Ostrava – díky říši unikla tragickému osudu

68 J. Šerka z výtky vládního komisaře adresované pobočce magistrátu v Michálkovicích za vydání potvrzení pro místního občana vyvozuje, že na těchto pobočkách bylo možno pouze podat žádost, příp. vyzvednout vyřízení. J. ŠERKA, *Hospodaření města Moravské Ostravy v letech nacistické okupace*, s. 118.

69 Jan GEBHART – Jan KUKLÍK, *Velké dějiny země Koruny české*, svazek XVb, 1938–1945, Praha-Litomyšl 2007, s. 20.

70 *Německá vojska vítězí na všech frontách na východě*, Ostravská Národní práce 28. 6. 1941, č. 33, s. 1. Poměry v redakci tohoto deníku a možné pozadí vzniku podobných kolaborantských článků pododhaluje Pavel Večeřa v knize o protektorátních novinářích z Moravy, kteří po válce stanuli před Národním soudem. Mezi nimi byl také redaktor a později šéfredaktor Ostravské Národní práce Jan Hloužek, jehož Večeřa hodnotí jako typicky pasivního představitele kolaboračního konformismu, ve srovnání s ostatními stejně obviněnými novináři navíc marginálního významu. Hloužek byl Národním soudem odsouzen k 18 měsícům vězení. PAVEL VEČEŘA, *Žurnalisté mezi zradou a kolaborací. Moravská novinářská kolaborace před Národním soudem*, Brno 2014.

71 *Velká Ostrava*. Václav Ruml. Tamtéž, s. 1.

ukrajinských či pobaltských sídel.⁷² Zhruba v polovině července 1941 veřejný prostor v protektorátních městech zaplavila písmena „V“ jako propagandistický symbol vítězného tažení nacistického Německa. V případě Ostravy získala tato akce i další aktuální rozměr, vyjádřený titulkem Českého Slova: „*Velká Ostrava ve znamení „V“*“. V jediném písmeně se spojovala proměna Moravské Ostravy na skutečné velkoměsto a nacisty oslavovaná „Victoria“ jako symbol „*vítězství spojených evropských národů proti světovému nepříteli – židovstvu, bolševismu a plutokracii*“.⁷³ Svou podobu v duchu kampaně změnilo i některé deníky. Např. titulní stránky Ostravské Národní práce byly od 19. července označeny symbolickým velkým V.⁷⁴ O několik dní později vládní komisař přejmenoval vítkovické Náměstí Jiřího z Poděbrad na Náměstí Viktoria.⁷⁵ Nutno připomenout známý fakt, že celá „viktoriánská“ propaganda byla německou reakcí na předchozí ilegální rozšiřování písmen „V“ jako připomenutí britské akce „*V for Victory*“ symbolizující odhodlání a naději v osamocené válce na přelomu let 1940/1941. Po britském vzoru se na jaře 1941 zmíněný symbol začal objevovat v jednotlivých okupovaných zemích. V protektorátních městech se písmena „V“ rozšířila výrazněji na přelomu června a července. Nacistická propaganda na to reagovala tím, že symbol převzala a reinterpretovala. Dne 16. července 1941 zahájila vlastní kampaň, která využívala počátečních úspěchů německého tažení proti Sovětskému svazu. Později byla akce na základě příkazu Úřadu říšského protektora utlumena a na začátku roku 1942 definitivně ukončena.⁷⁶

Tři roky po ustavení protektorátu místní tisk připomínal, jakého rozvoje dosáhla Ostrava po získání vlastního statutu. Na stránkách Mährisch Schlesische Landeszeitungu plány na další budování města shrnoval sám vládní komisař Beier. Hlavní myšlenky jeho článku pro české čtenáře zprostředkovalo ostravské České Slovo. Beier připomínal důvody, které vedly k připojení dvanácti dosud samostatných obcí. Poukazoval znovu na to, že řadu z nich pojily k Moravské Ostravě přirozené vazby a dohromady tvořily organický celek. Heydrichova správní reforma z jara 1942 přinesla další změny, které se dotkly rovněž Moravské Ostravy. Cílem reformy mělo být přenesení vlastní správní činnosti na autonomní úřady, v jejichž rámci měli však klíčové pozice získat němečtí

72 *Rána do srdce Evropy zachycena. Také Ostravu a Prahu by byl postihl osud Lvova*. ČS 17. 7. 1941, č. 189, s. 2.

73 *Velká Ostrava ve znamení „V“*, ČS 18. 7. 1941, č. 181, s. 3.

74 Titulní strany přitom zpravidla informovaly o válečných úspěších postupujících německých vojsk v Sovětském svazu. Příznačné bylo, jak se vizuální symbol propagandistické kampaně na přední stránce zmíněného deníku postupně měnilo. Velké červené „V“ pokrývajícím zpočátku celou stranu a budící pozornost na první pohled prošlo různými fázemi zmenšení. Od listopadu 1941 v mnohem redukované podobě uvozovalo vybraný propagandistický článek na titulní straně o situaci na frontě.

75 *Náměstí Viktoria v Moravské Ostravě*, Ostravská Národní práce 25. 7. 1941, č. 56, s. 1.

76 J. GEBHART – J. KUKLÍK, *Velké dějiny země Koruny české*, s. 22.

činitelé. Podle protektorova nařízení z května 1942 byla část agendy oberlandrátů převedena na orgány české správy. Oberlandráty ztratily také své původní kompetence ve vztahu k říšskoněmeckým státním příslušníkům i protektorátním občanům. Oberlandráti měli nově působit v roli inspektorů říšského protektora, neboť politické úkoly nemohly být svěřeny českým úřadům. Kromě toho jim zůstaly jisté řídicí prvomoci nad některými okupačními úřady a zejména nad českými správními orgány. Jak už bylo uvedeno dříve, byl snížen také počet oberlandrátů a v návaznosti na to se zvětšil rozsah jejich obvodů. To se týkalo i oberlandrátu Moravská Ostrava, který převzal agendu zrušeného úřadu v Olomouci. Územní působnost moravskoostravského oberlandrátu tak zahrnovala obvody okresů Moravská Ostrava, Místek (okres Frýdek byl stejně řada jiných zrušen), Valašské Meziříčí, Olomouc-město, Olomouc-venkov, Vsetín, Přerov, Prostějov, Hranice, Kroměříž a Litovel.⁷⁷ Na popsanou změnu územní organizace navázalo další nařízení říšského protektora platné od poloviny června 1942, na jehož základě byly zemské úřady a úřady první stolice (zahrnující okresní hejtmany a vládní komisaře statutárních měst) pověřeny výkonem „správy z příkazu říše“, na něž byly přeneseny dosavadní kompetence oberlandrátů. Klíčovou změnou bylo, že tyto úřady měly být podřízeny německému vedení a výsledkem reformy tak měla být faktická likvidace autonomní správy.

V létě 1942 kariéra SS sturmbannführera Beiera postoupila na další úroveň. Na začátku července zmíněného roku německý viceprezident Zemského úřadu v Brně Schwabe jmenoval Beiera vrchním starostou Moravské Ostravy. Stejného povýšení se zároveň dočkali vládní komisaři v Olomouci a v Brně. Místní tisk připomínal, že Beier se stal prvním držitelem této funkce v historii města a jeho jmenování představovalo příslib pro připravované přebudování města. Podle ostravského Českého Slova se díky Beierovu dosavadnímu „*blahodárnému*“ působení se město i v čase války stalo „*krásnější a čistší*“.⁷⁸ Oslavná slova na adresu nového vrchního starosty zaznívala i v dalších článcích u příležitosti jeho slavnostního jmenování. Přímo v jednom z úvodních sloupků opět Česaké Slovo kritizovalo demokratickou správu města, za jehož vedení prý Ostrava zůstávala „*popelkou, nasmělou obcí práce a nezaměstnaných, ze které se jen čerpalo a kořistilo*“. Na radnici jen vládly bezvýsledné diskuze a spory. Vše se prý změnilo po nástupu Emila Beiera, který se stal se budovatelem Velké Ostravy jako nového statutárního města. List

77 Ke změně v působnosti a rozsahu oberlandrátů po přijetí Heydrichovy správní reformy viz podrobněji S. ŠISLER, *Příspěvek k vývoji a organizaci okupační správy*, s. 76–78. Z novější literatury např. Pavel MARŠÁLEK, *Pod ochranou hákového kříže. Nacistický okupační režim v českých zemích 1939–1945*, Praha 2012, s. 84–95.

78 *Emil Beier vrchním starostou Ostravy*, ČS 9. 7. 1942, č. 186, s. 3.

zdůraznil, že Beier se svého úkolu chopil především jako voják. Ostravu samotnou čekal podle Českého Slova v případě německého vítězství další, nebývalý růst.⁷⁹

Okázalý ráz mělo i samotné slavnostní jmenování, jehož se zúčastnili všichni místní nacističtí pohlaváři – okresní vedoucí NSDAP Heinz, nově jmenovaný ostravský oberlandrát Jonak i ředitel policejního ředitelství v Moravské Ostravě Merler. Slavnost samotnou zahájil orchestr Městského divadla úryvkem z Wagnerovy opery. Hlavním hostem byl viceprezident zemského úřadu v Brně Schwabe, jenž ve svém projevu zdůraznil význam silné samosprávy pro vnitřní frontu říše. Připomněl v té souvislosti také nezbytnost aktivního podílu českého národa na německé válce proti „nepříteli evropské civilizace“. Češi přitom neměli zůstat u „pouhé“ loajality – měli otevřeně odmítnout Palackého učení a přijmout zcela nové myšlenky. I oberlandrát Jonak jako další řečník uváděl jmenování nového vrchního starosty do širších souvislostí, když prohlásil, že vše musí být podřízeno hlavnímu zájmu Nové Evropy.⁸⁰ Pro citované projevy byla opět charakteristická snaha zdůrazňovat mezinárodní souvislosti aktuálních událostí. Dalším potvrzením Beierovy pozice bylo jeho jmenování velitelem posádky SS v Moravské Ostravě v srpnu 1942.⁸¹ Sám Beier v těch dnech provedl bilanci dvou let svého působení v čele města. Prvním úkolem, který ho čekal po nástupu do funkce, byla reorganizace městské správy v duchu německého obecního zřízení, jakkoli tomu bránily dosud platné staré zákony. Formálně tedy nebylo zavedení německého obecního zřízení nacistického typu možné. Celý úřední aparát měl být však přebudován, aby mohly být napraveny všechny škody, které na německví napáchal předchozích dvacet let trvajícím českým systémem. V bilanční části svého článku Beier připomínal úspěchy své éry: rozmach německého školství, existenci německého městského divadla, opravenou městskou knihovnu, nové muzeum, zvýšení příspěvků sociální péče, výstavbu městských domů s asi tisíci byty a modernizaci nemocnice. Z chystaných plánů do budoucna prozradil např. výstavbu kanálu Dunaj-Odra a nového nádraží, zbudování nových sídlišť, divadla, kulturního domu, muzea a mnoho dalších projektů, které měly být realizovány po očekávaném německém vítězství.⁸²

V oslavných novinových článcích i v úryvcích projevů zde zachycených se znovu objevují typické momenty nacistické propagandy. Beierovy budovatelské úspěchy a energický přístup zde byl vyzdvihován v kontrastu s přehnaně líčenou neschopností demokratické samosprávy. Typické je také připomínání toho, že k rozkvětu města (samozřejmě zcela nekriticky popisovanému) dochází v době války, která se přímo Ostravy ani jiných

79 *Na nové cestě*. B. Tyleček. ČS 12. 8. 1942, č. 220, s. 1–2.

80 *Vrchní starosta slavnostně uveden v úřad*. ČS 12.8. 1942, č. 220, s. 3.

81 NA, Státní tajemník při úřadu říšského protektora, sign. 109–7/76. Oficiální jmenování E. Beiera SS Standortführerem v Moravské Ostravě 19. 8. 1942. Dostupné z <http://www.badatelna.eu/reprodukce/>.

82 *Zwei Jahre Arbeit der Mähr. Ostrauer Stadtverwaltung*. MSL 9. 8. 1942, Nr. 218, S. 3.

protektorátních měst nedotýká. Klid na nerušený rozvoj města je zde opakovaně prezentován jako zásluha německého boje proti „nepřátelům civilizace“. Beierovo jmenování vrchním starostou tak německá a kolaborantská propaganda opět využila k tomu, aby zdůraznila spojení budovatelské politiky nového vedení města a probíhajícího konfliktu. Ten byl v souladu s oficiálně deklarovaným postojem nacistického vedení označován za osudovou civilizační válku. Německá okupace byla tak v této souvislosti znovu líčena jako ochrana proti jejím ničivým důsledkům. Vývoj válečných událostí však příliš nepřál uskutečnění velkorysých plánů německé správy. Jak ale připomíná Nina Pavelčíková, „velká část investičních a ekonomických prognóz nacistických okupantů byla později realizována za podstatně jiných podmínek – v procesu tzv. „socialistické výstavby“.⁸³ Sloučení z roku 1941 bylo potvrzeno i po válce a Ostrava zůstala statutárním městem, v následujících letech dále rostoucím a pohlcujícím okolní obce. V roce 1945 začal být zdůrazňován požadavek decentralizace v duchu proklamovaného záměru vybudovat skutečně „lidovou správu“. V případě Moravské Ostravy to znamenalo vytvoření pomocných národních výborů v jednotlivých připojených obcích a jejich odpovídající zastoupení v ostravském Ústředním národním výboru.⁸⁴

Pomyslným epilogem válečného příběhu vzniku Velké Ostravy mohou být poválečné osudy jeho aktérů. První protektorátní starosta Josef Hinner byl sice donucen odejít z čela radnice už v roce 1940, ale ani to ho v roce 1945 neochránilo před zatčením. Už na začátku června 1945 místní deník sociálních demokratů informoval o jeho dopadení. Příznačné bylo, jak list vysvětloval důvody jeho předchozího odvolání z funkce ostravského starosty. Byl prý nucen rezignovat, neboť „mu za nehty zůstalo mnoho židovského majetku“. Podle deníku byl po svém zadržení v Beskydech nucen zametat ulice ve Frenštátě pod Radhoštěm.⁸⁵ Hinner byl sice brzy propuštěn, ale vzhledem ke svému předchozímu politickému působení a z toho vyplývajícím obtížím se získáním občanství nemohl najít práci a zemřel předčasně na začátku 50. let.⁸⁶ Citelnějšího postihu se mohl

83 N. PAVELČÍKOVÁ, *Ostravská oblast*, s. 27.

84 Místní tisk po válce interpretoval vytvoření Velké Ostravy z roku 1941 jako snahu zlikvidovat českou samosprávu a podřídit okolní obce s českou většinou německé nadvládě. Viz např. článek místního tiskového orgánu sociální demokracie. *Mor. Ostrava statutárním městem*. JUDr. Frant. CHMURA, *Mor. Ostrava statutárním městem*, Československá demokracie, 12. 9. 1945, č. 103, s. 1.

85 *Ostravský starosta čistí ulice*, Československá demokracie, 1. 6. 1945, č. 19, s. 2.

86 Josef Hinner zemřel v roce 1951. Internován byl jako německý státní příslušník už v květnu 1945, nejprve v neblaze proslulém táboře Hanke, později byl umístěn do krajské věznice a posléze do pracovního tábora Mexiko v ostravské části Přívoz. Propuštěn byl v roce 1946. B. PRZYBYLOVÁ – J. ŠERKA, *Muži s mocí*, s. 31. Komunistický tisk v roce 1947 kritizoval Hinnerovo nepotrestání a suggestivně popisoval, jak někdejší německý starosta coby „blahobytně vyhlížející a elegantně oblečený muž“ chodívá na pravidelné procházky v centru města. *Německý starosta Ostravy na svobodě*, *Nová svoboda* 5. 1. 1947, č. 4, s. 1.

obávat okresní vedoucí NSDAP Wilhelm Heinz, který však před zatčením unikl a podle zatykače z roku 1947 se skrýval zřejmě v Rakousku. I tak byl odsouzen k 20 letům vězení za to, že byl členem SA a jako vysoký stranický funkcionář veřejně propagoval nacismus. Naopak pro nedostatek důkazů byl zproštěn obvinění, že v letech okupace podal nezjištěný udání počet gestapu a SD.⁸⁷ Spravedlnosti neunikl ostravský oberlandrát Gustav Jonak, který byl při útěku do zahraničí zajat na Šumavě Rudou armádou a převezen do věznice ostravského soudu. Také on byl v následném přelíčení na začátku roku 1947 uznán vinným za členství v SS a za podporu a propagaci nacistického hnutí. Byl odsouzen k 12 letům, v polovině 50. let byl však předčasně propuštěn a patrně krátce poté vysídlen.⁸⁸ Naopak někdejší vrchní starosta sloučené Velké Ostravy Emil Beier spravedlnosti unikl. Podařilo se mu i s rodinou uprchnout do Německa. Místní tisk ho obviňoval, že utekl s 45 milióny ukradenými z městské pokladny v den osvobození Ostravy 30. dubna 1945.⁸⁹ Po válce se nejprve usadil ve Wiesbadenu a později přesídlil do Fuldy, kde také prožil i svá poslední léta. Zemřel v roce 1985 ve věku 92 let.⁹⁰

Závěr

Moravská Ostrava prošla v době druhé světové války proměnou, která předznamenala i její poválečný vývoj. Návrhy na spojení Moravské a Slezské Ostravy i dalších obcí se objevily opakovaně v minulosti, ale teprve v čase okupace a války paradoxně nastaly podmínky k jejich realizaci. V počátcích samostatného Československa komplikovaly možné uskutečnění takového plánu otázky spojené se zemskou příslušností případně vytvořené Velké Ostravy rozkládající se na obou březích řeky Ostravice, která tvoří přirozenou hranici mezi Moravou a Slezskem. Proto také na rozdíl od úspěšně provedených změn v případě Brna či Olomouce podobně velkoryse pojatý ostravský projekt z roku 1919 neuspěl, neboť narazil na odpor moravského zemského výboru. Podporu plán nenacházel ani na Ostravsku samotném. V roce 1924 se tak prosadila pouze užší varianta Velké Ostravy, která zahrnovala jen sedm moravských obcí. Situace se změnila nejprve po územních změnách z roku 1938 a následně po vzniku protektorátu.

Po Mnichovu se Ostrava stala pohraničním městem, větší část československého Slezska byla odstoupena Německu a Polsku. Blízkost hranic ovlivnila už tehdy úvahy

87 ZAO, MLS v Ostravě, Ls 98/47. Zatykač na W. Heinze z 22. 2. 1947. Rozsudek a zpráva z hlavního přelíčení ze 7. 3. 1947

88 ZAO, MLS v Ostravě, Ls 1224/47. Rozsudek nad G. Jonakem z 9. 1. 1947. Viz také Mečíslav BORÁK, *Spravedlnosti podle dekretu*, Ostrava 1998, s. 216.

89 M. BORÁK, *Spravedlnosti podle dekretu*, s. 216.

90 B. PRZYBYLOVÁ – J. ŠERKA, *Muži s mocí*, s. 34.

o připojení zbytku slezského území k Moravské Ostravě. Rozrušení původních hranic vytvořilo novou situaci, která mohla vyvolat potřebu změn správního uspořádání. Ještě vhodnější podmínky k tomu nazrály po vzniku protektorátu. České země začaly být začleňovány do velkoprostorového hospodářství nacistického Německa a přitom měl být zvláště využíván potenciál tradičních center těžkého průmyslu. To se týkalo rovněž Ostravska, jehož význam pro nacistické zájmy potvrzuje i jeho předčasná okupace před samotným zřízením protektorátu Čechy a Morava. Po jeho vzniku vedení Moravské Ostravy stejně jako v případě jiných velkých měst převzal jmenovaný německý vládní komisař. Zásahy do správy města pokračovaly o několik měsíců později rozpuštěním obecního zastupitelstva a na jaře roku 1940 dosazením nového vládního komisaře, jehož předchozí působení i členství v SS měla být větší zárukou důsledněji provedené germanizace. Poněmčování města bylo ovšem zahájeno už předtím, v podstatě bezprostředně po nástupu německé moci. Jeho nejviditelnějším projevem se stalo přejmenování ulic a nahrazování českých národních symbolů nacistickými. Proměna veřejného prostoru byla prvním krokem na cestě k opakovaně deklarovanému cíli, jímž měl být návrat k údajně původní německé podobě města. Tento cíl začal být důsledněji naplňován po výměně v čele města v roce 1940, kdy se nově jmenovaným vládním komisařem stal opavský starosta Emil Beier. Právě za jeho vedení bylo na jaře následujícího roku rozhodnuto připojit k Moravské Ostravě dvanáct dosud samostatných obcí včetně Slezské Ostravy. Kromě už zmíněných faktorů tento krok umožnilo potlačení řádné demokratické diskuze a direktivní přístup při rozhodování. Zatímco na začátku 20. let mohly být brány v potaz i nesouhlasné postoje představitelů dotčených obcí, v době okupace jejich stanoviska nehrála žádnou roli. Vznik Velké Ostravy se tak odehrál v duchu nadřazení obecného zájmu, za nějž bylo považováno sjednocení blízkých obcí, už dříve v různé míře propojených především hospodářskými vazbami. Samotné sloučení nepředstavovalo vlastní cíl – tím mělo být posílení významu a pozice Moravské Ostravy jako centra silné průmyslové aglomerace a zefektivnění její správy, tak aby mohla lépe sloužit zájmům říše. V samotném projektu nové podoby města lze nalézt prvky kontinuity s obdobím počátků první republiky, ve způsobech a okolnostech jeho provedení však už působily nové faktory charakteristické pro éru okupace. Více než dvacet let starý plán Velké Ostravy se uskutečnil direktivně, bez ohledů na zájmy menších obcí a mínění českého obyvatelstva. Naopak do té doby ještě fungující česká obecní zastupitelstva byla v důsledku sloučení zrušena a na úkor likvidovaných samospráv se dále posílil vliv okupační moci.

Podle nacistické propagandy však čeští obyvatelé měli tuto změnu uvítat. Sloučení obcí mělo být i v jejich zájmu, neboť mělo přinést celkové zkvalitnění jejich životů a přispět k rychlejšímu rozvoji města i celého regionu. Propagandisticky bylo využito i ve stejné době zahájené německé tažení do Sovětského svazu. Vytvoření Velké Ostravy bylo

vyzdvihováno také jako historický mezník v dějinách města a jako začátek nové etapy jejího vývoje. Snahy o budování nové Ostravy byly provázeny i prosazováním nového výkladu její minulosti. Oficiální pojetí dějin Ostravy zdůrazňovalo při různých příležitostech údajně zakládající význam německví. Postupující germanizace tak mohla být interpretována jako návrat k původnímu stavu, jež podle nacistů charakterizovala přirozená německá hegemonie. Velká Ostrava se tak měla stát především německým velkoměstem.

Návrh na spojení Moravské a Slezské Ostravy i dalších obcí mohl být v roce 1941 úspěšný především proto, že byl v souladu se zájmy nacistické Třetí říše. Současně však předznamenával budoucí vývoj a v tomto ohledu představoval začátek nové etapy v dějinách města. Změny uskutečněné v době okupace – tedy spojení moravských a slezských obcí a získání vlastního statutu – zůstaly zachovány i po roce 1945. Správa města se vrátila do českých rukou, ale i v podmínkách poválečného Československa pokračovaly budovatelské plány, jejichž cílem bylo vytvoření mohutné průmyslové aglomerace rozvíjející hospodářský potenciál celého regionu. Ohled na tento vyšší zájem ovlivnil další vývoj správního uspořádání nejen města samotného, ale i okolních oblastí. Velká Ostrava měla i nadále plnit své velké úkoly.

Summary

The Town Administration During the Occupation: Causes and Consequences of the Creation of "Great Ostrava" in 1941

During the Second World War, Moravian Ostrava has undergone a transformation, which heralded its post-war development. Proposals to connect the Moravian and Silesian Ostrava and other municipalities have appeared repeatedly in the past, but only in times of war and occupation, the conditions for their implementation ironically occurred. After the establishment of the Protectorate of Bohemia and Moravia, Moravian Ostrava leadership was taken over by the German government appointed commissioner, as well as in other major cities. Interventions in the city administration continued a few months later with the dissolution of the municipal council, and in the spring of 1940 through appointment of a new government commissioner, whose previous activity and membership in the SS should be greater guarantee of consistently made germanization. Germanization of the city, however, was initiated immediately after the arrival of German power. Transformation of public space was the first step towards repeatedly declared goal, which was to be a return to the supposedly original German character of the city. This goal began to be consistently pursued after replacing the head of the city in 1940, when the Opava Mayor Emil Beier became newly appointed government commissioner. It was during his leadership, in the spring of the following year, it was decided to connect twelve previously independent municipalities, including the Silesian Ostrava, to Moravian Ostrava. In addition to the already mentioned factors, this step was made possible by suppressing proper democratic debate and by directive approach to decision making. The actual merger did not constitute the objective

itself – the aim was to strengthen the importance and position of Moravian Ostrava as a centre of strong industrial agglomeration and streamline its administration so that it could better serve for the interests of the empire. More than twenty years old plan of Greater Ostrava was performed directly, regardless of the interests of smaller municipalities and opinions of the Czech population. Conversely, the Czech municipal councils working still until this time were abolished as a result of the merger, and the influence of the occupying power has been further strengthened at the expense of liquidated local administrations. Creating Greater Ostrava was hailed as a historic milestone in the history of the city and as the beginning of a new stage of its development. Efforts to build a new Ostrava were accompanied also by promoting new interpretation of its past. On various occasions, the official version of history of Ostrava stressed the alleged establishing importance of Germanness. Advancing germanization could thus be interpreted as a return to the status quo, which was characterized by the natural German hegemony, according to the Nazis. Great Ostrava should thus have become primarily a German metropolis.

The proposal to connect the Moravian Ostrava and Silesian Ostrava and other municipalities could have been successful in 1941, mainly because it was consistent with the interests of the Nazi Third Reich. At the same time, however, it heralded the future development, and in this respect it marked the beginning of a new stage in the history of the city. Changes made during the occupation retained even after 1945. The city administration has

returned to Czech hands, but also under the conditions of post-war Czechoslovakia, the constructive plans continued, aimed at creating a massive industrial agglomeration developing the economic potential of the entire region.

Recenze a zprávy

MACKOVÁ, Marie, *Mladší princ. Karl Gustav Wilhelm Hohenlohe – Langenburg 1777-1866*, CDK, Brno 2014, 199 s. 2 mapy, něm. resumé. ISBN 978-80-7325-333-2

Podrobných životopisů vojáků nemáme příliš mnoho mimo jiné díky tomu, že zdaleka ne vždy po sobě významnější osobnosti z vojenského prostředí – o prostých vojácích nemluvě – zanechaly dostatek písemných pramenů. To našťastí není případ v titulu uvedeného příslušníka široce rozvětveného rodu Langenburgů, jenž, ač nedosáhl vyššího vzdělání, si dlouhodobě psal deníky, dopisoval si s řadou příbuzných i s dalšími osobami, vedl si podrobné účty a ve vyšším věku dokonce sepsal paměti. Marie Macková jeho písemnou pozůstalost objevila v Moravském zemském archivu v rodinném archivu batelovských Blankensteinů, rodiny, do níž se přivdala dcera Karla Gustava. Autorka přidala poznatky z dalších archivních fondů jak z MZA, tak z Vojenského ústředního archivu Praha a Literárního archivu Památníku národního písemnictví, využila množství pramenů tištěných, vedle dobového tisku například rakouské vojenské a jiné schematismy. Seznam literatury je označen jen jako „výběr“, a i tak čítá téměř 80 titulů českých a německých. U vědomí takového rozsahu zdrojů se člověk může ptát, jak je možné, že kniha čítá jen necelých 180 stran vlastního textu, ale odpověď je nasnadě: Může za to zejména autorčin hutný styl, který si nelibuje v květnatosti. Dá se říci, že je zcela přiměřený tématu, tedy popisu a hodnocení vojákovy života. Zde je třeba zdůraznit, že přes veškerou strohost autorka vše důsledně zařadila do širších rodinných a historických souvislostí, nemluvě o tom, že o Karlu Gustavovi již dříve publikovala dílčí studie, jmenovitě o jeho cestách a o jeho činnosti v dvorské válečné radě.

Práce má klasickou chronologickou stavbu, z hlavní linie ovšem odbočuje řada vedlejších větví, jejichž pomocí autorka obeznamuje čtenáře s okolnostmi děje. Jako ve všem, i v tomto je důkladná. Nesděljuje tedy jen to, kdy a kde hlavní hrdina vstoupil do armády, v kterých jednotkách sloužil, kde bojoval a jak stoupal v hodnostech, ale také z jakého prostředí pocházel, jaké byly jeho rodinné vztahy, ale i rodinné poměry jeho potomků a sourozenců, v trochu vzdálenějším rámci pak je líčena každodennost vojenského života v první polovině (dlouhého) 19. století, život ve válce a v mírové době, služba v pevnostech, včetně běžných společenských povinností velitele pevnosti, i když sám Karl Gustav jím nakonec ve skutečnosti nebyl (jednalo se o velení mohučské spolkové pevnosti), protože se jeho určení velmi rychle změnilo – poslali jej na jiné, významnější místo.

Zajímavý je výklad o majitelích pluků rakouské armády. Karl Gustav se totiž stal v roce 1826 majitelem 17. pěšího pluku, jehož dějiny autorka také v přehledu přibližuje – zde je namístě učinit malou výtku, že tento přehled je až příliš podrobný, jestliže vezmeme v úvahu, že v dané době „majitel“ osobně pluku již většinou nevedl a ani jej příliš neovlivňoval. Vedle toho postavení Karla Gustava v dvorské válečné radě nabídlo příležitost, aby autorka osvětlila zkostnatělost tohoto úřadu, ale také aby vyhodnotila soubor písemností, jež se týkaly Gustavova jmenování, blahopřání k němu a s tím spojených žádostí o podporu v různých záležitostech. Nic zvláštního, jen důkaz skutečnosti, že i v minulosti lidé, kteří dosáhli vysokého úřadu, bývali postiženi návalem přátel. Polní zbrojmistr Karl Gustav Hohenlohe - Langenburg, jenž se v dvorské válečné radě podílel na vzniku nově zřizovaného ministerstva války, byl v tomtéž roce 1848, kdy ministerstvo vzniklo a kdy ukončila činnost dvorská válečná rada, poslán do výslužby. V armádě pobyl dlouhých 50 let, prodělal boje proti Francii až po vítězné tažení v roce 1814, jež vedlo k porážce Napoleona, a později ještě se zúčastnil zásahu rakouské armády proti „nepokojům“ v Neapolsku na začátku 20. let. Zbytek služby lze označit za službu mírovou, nicméně je zajímavé, že ač se zúčastnil osobně řady bitev, neutrpěl během nich ani jedno bojové zranění. Zmíněný přelomový okamžik v životě vysoce postaveného vojáka posloužil autorce k výkladu o vojenských vysloužilcích, podmínkách a výši penze a možnostech, které se starým důstojníkům nabízely pro zbytek života. Karl Gustav v té době dosáhl věku 71 let, ale žil ještě dalších 18 roků. Strávil je většinou v Brně, v městě, kde pobýval již dříve, a dále sledoval dění v armádě, nepouštěl ze zřetele ani život 17. pěšího pluku, jehož majitelem zůstal až do smrti v roce 1866. Sbíral a studoval mapy, věnoval se četbě, pokračoval jeho celoživotní zájem o divadlo. Sepsal také jakýsi nástin pamětí, jež jsou rovněž součástí uvedené písemné pozůstalosti. Provdal dceru, oženil syna a pochoval manželku, nakonec zemřel ve vysokém věku na začátku války s Pruskem v červnu 1866. V závěru autorka nabídla shrnutí – pocty, jež Karl Gustav získal, zásady, jež celý život ctil, a vše doplnila úvahou o paměti spojené s vojákovým životem a smrtí. Nechybí ani zhodnocení literatury týkající se rodu Hohenlohe – Langenburg a stručný popis osudu Gustavovy osobní písemné pozůstalosti.

V každé práci lze nalézt nějaká slabší místa, zde jich ovšem mnoho není. Trochu ruší některá příliš oblíbená autorčina slova, například aktuálně, minimálně, primárně a kontext. Prolínání časového a věcného hlediska místy způsobilo trochu nepřehledné časové skoky (např. s. 102-104). V textu také zůstaly některé překlepy v místních a osobních jménech, Lausaune ve Švýcarsku má být Lausanne (s. 102), francouzský stavitel pevností nebyl Vaubaine, ale Vauban (s. 104). Dalmatská města by měla být uváděna jednotně buď v italském, nebo současném znění. Vedle Splitu by tedy nemělo být Zara, ale Zadar (s. 112), ne Ragusa, ale Dubrovník (s. 120).

Celkový dojem z knihy je v každém případě velmi dobrý. Nejde o prostý suchý životopis. Autorce se podařilo nahlédnout do života šlechtice – důstojníka stoupajícího v hodnostech až téměř k těm nejvyšším možným, zastávajícího různé funkce v armádě a nakonec v dvorské válečné radě. Podrobně a zajímavě jsou popsány zážitky z válečných tažení i mírová každodennost rakouského důstojníka. Vedle toho čtenář může sledovat téhož vojáka jako člověka, který se zpočátku nemohl opírat o žádný velký majetek, ale přesto podporoval své nejbližší příbuzné a později budoval vlastní rodinu, pro niž dokázal rozumným hospodařením vytvořit velmi dobré životní podmínky. Kniha – jakkoliv nepříliš velká rozsahem – také podává věrný obraz rakouské armády, na válečných taženích i v mírové době. Najdeme tu jak pohled hlavního hrdiny, tak nezaujatý autorčin komentář, který věcně uvádí čtenáře do souvislostí. Marie Macková prokázala, že téma je jí blízké, pohybuje se jistě v pramenech, zná dobře literaturu, naproti tomu výše uvedené výhrady nejsou podstatné, a tak závěr zní: Kniha *Mladší princ* je nepochybným přínosem.

Tomáš Jiránek

ZECHOVÁ, Renáta, *Modelowanie obrazu kobiety w systemie kulturowym czesko-polskiego pogranicza na Śląsku*. [Shaping of the image of woman in the cultural system of Czech-Polish borderlands in Silesia], Universitas Ostraviensis, Ostrava 2014, 218 pages.

The dissertation *Modelowanie obrazu kobiety w systemie kulturowym czesko-polskiego pogranicza na Śląsku* (*Shaping of the image of woman in the cultural system of Czech-Polish borderlands in Silesia*) by Renáta Zechová belongs to an increasingly popular trend in research that seeks to investigate the image of woman, female role models, attitudes, behaviours, and social roles through the ages. These are interdisciplinary studies usually carried out by historians, anthropologists, ethnologists, art historians, cultural studies and literature scholars, and linguists practising anthropological and cultural linguistics with focus on *the linguistic picture of the world*.¹ In the reviewed book, which may be

1 See P. P. F. G. MATTHEWS, *Ange ou diablesse. La représentation de la femme au XVIe siècle*, Flammarion 1991; J. Janáček, *Białogłowy rozważnej żywot w czasie burzliwym*, Warszawa 1982; J. Chmiel, *Model kobiety w Biblii. Zarys hermeneutyczny*, Ruch Biblijny i Liturgiczny, vol. 48/4, 1995, pp. 255-259; A. Bilewicz, *Wzór kobiety, żony i matki w świetle osiemnastowiecznych kazań*, in: W. Jamrożek – D. Żołędź-Strzelczyk (eds.), *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze polskiej*, vol. I Poznań 1998, pp. 82-88; K. JAKUBIAK, *Partnerka, matka, opiekunka. Status kobiety w dziejach nowożytnych od XVI do XX wieku*, Bydgoszcz 2000; M. ZOWCZAK, *Biblia ludowa. Interpretacja wątków biblijnych w kulturze ludowej*, Wrocław 2000; Ł. CHAREWICZOWA, *Kobieta w dawnej Polsce. Do okresu rozbiorów*, Poznań 2002; P. PHILLIPPY, *Women, death, and literature in post-Reformation England*, Cambridge 2002; P. BADYNA, *Model człowieka w polskim piśmiennictwie*

included among the above-mentioned research, Zechová investigates the image of woman perpetuated in culture and reflected in language and colloquial vocabulary in particular, as well as customs and songs performed during festivities and rituals. Shaping of the image of woman in the cultural system of the Czech-Polish borderlands in Silesia not only became the main focus of the Author's research, but also served for defining a model of femininity ingrained in the social consciousness of people who, while living in close proximity, belong to two different states (pp.7-9). Despite the differences in nationality (Polish, Czech, and German), the studied populations were similar in terms of ethnicity, language, and religion. According to Zechová, this allowed the people in question to develop similar cultural phenomena, as evidenced by various norms, behaviours, warnings, and customs passed down from generation to generation.²

The dissertation comprises 6 chapters (divided into subsections based on the subject matter), conclusions, abstracts in Czech and English, bibliography, index of names, and six appendices.

In the first chapter titled *Theoretical aspects* (pp. 10-38), the Author focuses mostly on a thorough presentation of semiotics defined as „a set of sign systems in different cultures” (p. 10). Semiotics, as explains Zechová, was established in the second half of the 20th century and is now considered a discipline in its own right, but its origins may be traced to ancient times. Among the most prominent contemporary semioticians Zechová names Umberto Eco, who „perceives semiotics [...] as equivalent to anthropology of culture, since man [...] [in his opinion – U.K.] is a creator of sign, a fundament of sign, a consistent basis for all human communication, and therefore a cornerstone of

parenetycznym XVIII w. (do 1773), Warszawa 2004; T. BORUTKA, *Feminizm a chrześcijańskie posłannictwo kobiety*, *Analecta Cracoviensia* 36, 2004, pp. 101-111; J. JAGŁA, *Boska Medycyna i Niebiescy Uzdrawiciele wobec kalectwa i chorób człowieka*, Ikonografia „Patronów od Chorób” i „Świętych Miłujących Żebraków” w sztuce polskiej XIV-XVII wieku, Warszawa 2004; *Ibid.*, *Wieczna prośba i dziękczynienie. O symbolicznych relacjach między sacrum i profanum w przedstawieniach wotywnych z obszaru Polski Centralnej*, Warszawa 2009; P. KOWALSKI, *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa 2007; D. PAULUK, *Modele i wzory ról kobiecych dawniej i dziś*, *Cywilizacja*, vol. 21, 2007, pp. 87-97; K. BIELENIN-LENCZOWSKA, *Rodzina, ród, pokrewieństwo w perspektywie lingwistyczno-antropologicznej. Analiza języka polskiego XVI wieku i elementów słowiańskiej kultury tradycyjnej*, Warszawa 2008; E. WEJBERT-WĄSOWICZ, *Spoleczne role kobiet w tradycji i historii*, *Realia i Co Dalej...*, vol. 2, 2008, pp. 71-84; U. KICIŃSKA, *Wzorzec szlachcianki w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych XVII wieku*, Warszawa 2013.

2 See K. LACH, *O flichtowaniu i flichtlingach. Zmiana przestrzeni życiowej ludności pogranicza śląsko-morawskiego w latach 40. XX wieku*, in: P. Kowalski (ed.), *Przestrzenie, miejsca, wędrówki. Kategoria przestrzeni w badaniach kulturowych i literackich*, Opole 2001, pp. 111-133; D. ŚWITAŁA-TRYBEK, *Gdzie odpust, tam jest i rozpust. O przestrzeni odpustowej na Górnym Śląsku*, in: *Przestrzenie, miejsca...*, pp. 135-148.

culture” (pp. 13-14).³ In the further part of the chapter the Author presents the concept of *linguistic picture of the world* (henceforth referred to as LPW) from a historical and cultural perspective. Zechová outlines its most important elements – meaning of word, dynamism, axiology, transcendence, and anthropocentrism – that are used to study the culture of „traditional” societies where women have a special role due to their reproductive capacity, work, and attitude towards religion. In her considerations, Zechová dedicated considerable attention to Polish researchers, in particular Jerzy Bartmiński, who defines LPW as an interpretation of reality embedded in language that may be described as a set of beliefs preserved in language itself, its grammar, vocabulary, and common phrases (e.g. proverbs). The Author also mentions the work of Jolanta Maćkiewicz, who considers the picture of the world to be simultaneously a description of the world derived from a certain point of view and a model of the world regulating human behaviour (pp. 18-24).⁴

The second chapter titled *Methodological aspects* (pp. 38-45) is dedicated to presenting methods – semiotic, hermeneutic, integral, functional, and comparative – applied by Zechová in her study. According to the Author, the aim of the first of the aforementioned methods is to search for, discover and interpret meanings of signs found in spoken and written texts (e.g. interviews), as well as existing sources such as songs and chants. As to the remaining methodologies, they are used for, respectively: hermeneutic method – properly interpreting texts; integral method – studying historical and contemporary socio-cultural realities; functional method – conducting field studies and investigating the functions of customs and cultural values; comparative method – determining interconnections between given aspects of the studied reality (pp. 42-45).

In chapter three titled *Field studies* (pp. 45-47) and chapter four titled *Characteristics of studied area* (pp.50-59), both exceptionally brief, Zechová presents the location of her research and describes the tools and techniques that she used to gather research material, which consisted of induced linguistic material, i.e. interviews (oral, overt, categorised, individual and in group) conducted based on questionnaires prepared specifically for

3 Cf. M. KOPIŃSKA, *Język jako narzędzie interpretacji rzeczywistości – językowy obraz świata*, Inicjo. Un mundo, muchas miradas, vol. 2, 2009, pp. 53-76.

4 Cf. J. BARTMIŃSKI, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, in: J. Bartmiński (ed.), *Językowy obraz świata*, Lublin 1999, p. 110; R. GRZEGORCZYKOWA, *Pojęcie językowego obrazu świata*, in: Ibid., p. 41; J. MAĆKIEWICZ, *Wyspa – językowy obraz wycinka rzeczywistości*, in: Ibid., pp. 193-194; J. MAĆKIEWICZ, *Słowo o słowie. Potoczna wiedza o języku*, Gdańsk 1999, p. 9; J. MAĆKIEWICZ, *Co to jest „językowy obraz świata”*, Etnolingwistyka, vol. 11, 1999, p. 8; R. TOKARSKI, *Językowy obraz świata a niektóre założenia kognitywizmu*, Etnolingwistyka, vol. 9, 1998, p. 17; M. BUGAJSKI – A. WOJCIECHOWSKA, *Językowy obraz świata a literatura*, Acta Universitatis Wratislaviensis, Języka a Kultura, no. 2218, vol. 13, Wrocław 2000, pp. 153-159.

this purpose, as well as existing sources, which included mostly songs and literary works. While presenting the above-mentioned documents, the Author emphasized the significance of the participants in the study. The Czech group consisted of people native to the area only, while the Polish group included both native people and incoming population who have lived in the borderlands for approximately 60 years. The respondents were diversified in terms of age, profession, and religion. The group included 39 individuals – 24 Poles and 15 Czechs, with the interviews being conducted in Polish and Czech language. Chapter four is also noteworthy: it describes geography, history, and linguistic situation of the Moravian-Silesian region prior to 1945, based on Polish and Czech literature on the subject (pp. 50-59).

In the fifth chapter titled *Bases for interpretation of the linguistic picture of the world in Czech-Polish borderland* (pp. 59-70), Zechová focuses primarily on recreating the model image of woman, which she does by interpreting self-gathered linguistic material from the perspective of religious (mythical) thought. According to the Author, basic elements of LPW include: the concept of macrocosm and microcosm (model of world tree and model of man as universe), as cosmogony is usually directly associated with procreation and birth; the sacred and the profane, as life of a religious person is divided into two times, festive and ordinary, each governed by its own laws and having its own rituals; and rites of passage such as birth, nuptials, and death. Let us note that the structure of the dissertation suggests that the chapter in question is to serve as an introduction for the following part dedicated to linguistic analysis of information gathered by the Author.

In chapter six titled *Own research – semiotic analysis* (pp. 70-154), the most voluminous and undoubtedly the most interesting part of the dissertation, Zechová focuses on interpreting research material in order to create the image of woman in the traditional society of the Moravian-Silesian region. Due to its extensive content, the chapter has been divided into subchapters corresponding to different stages in a woman's life and important events accompanying each stage, namely: youth-maidenhood, marriage-nuptials, adulthood-maternity, and old age-widowhood. The Author dedicated a considerable part of her analysis to the earliest stage of a woman's life, i.e. youth. Based on the analysed sources (songs, literature, interviews), Zechová concludes that folk culture attributed certain qualities to a young woman that not only described her character, but above all emphasized her fertility and capacity for procreation. A maiden, due to her virtues of chastity and innocence, was represented by lilies and roses, which had dual symbolic value. On one hand, the flowers symbolised eternity and indestructibility; on the other hand, they represented the passing of time, fragility of life, loose morals, and sexual love

(pp. 70-85).⁵ To represent the carnality and passion of an unmarried female, the societies in question used certain colours (in particular red), elements (in this case water), and months (the month traditionally reserved for maidens was May) (pp. 70-85). Another stage of life described by the Author was the period of betrothal and the celebration of marriage. Wedding was considered to be the event of greatest importance in a woman's life, being „an important rite of passage [that – U.K.] represented a new beginning, creation of the world, renewal” and was therefore „a source of archaic practices that translated into numerous rituals” (s. 85). Among the most important elements involved in nuptial celebrations Zechová includes *kołacz* (wheel-shaped pastry baked according to a special recipe), wreath (usually made of myrtle) as a symbol of the girl's virtue, and festive attire, which was usually white, although the Author noted that wedding dress had undergone some important changes over the centuries. In fact, as late as in the interwar period Silesian peasant girls would wear a traditional dark-coloured or black dress to their wedding (p. 95).⁶ Typical nuptial rituals included: buy-out of the bride, parents' blessing, customary decoration of houses, stopping of the wedding procession, throwing rice and small coins at newlyweds, snatching of the bride's shoe, and ritual bringing of the bride into the circle of married women (pp. 97-115). The Author indicates that, for a woman, marriage meant not only becoming a faithful wife and loving mother, but also taking on the role of capable mistress of the house (pp. 119-129).⁷ An interesting yet particularly difficult period in a woman's life was old age. According to the material gathered by Zechová, elderly peasant women were commonly referred to as „baby”, „staruszki” or „starzyczki”, and perceived as an embodiment of demonic qualities, this

5 See J. KUČHTA, *W godności i w cnoty dojrzałe – o wzorcu panny, żony i dobrego małżeństwa w literaturze okolicznościowej XVII-XVIII wieku*, *Annales Universitatis Paedagogicae Ceacoviensis*, vol. 95, *Studia Historica*, vol. 10, 2011, pp. 57-65.

6 See P. KOWALSKI, *Chleb nasz powszedni. O pieczywie w obrzędach, magii, literackich obrazach i opiniach dietetyków*, Wrocław 2000.

7 See A. WYROBISZ, *Staropolskie wzorce rodziny i kobiety – żony i matki*, „Przegląd Historyczny”, vol. 83/3, 1992, pp. 405-421; D. SOBCZYŃSKA, *Macierzyństwo: wartości i dylematy*, in: J. Miluska – E. Pakszys (eds.) *Studia kobiece z psychologii, filozofii i historii*, Poznań, 1995, *Humanistyka i Pleć*, vol. 1, pp. 69-84; J. PARTYKA, *Kuchnia, szafa i obora. Codziennosc pisana kobiecą ręką*, *Barok*, vol. 5/2, 1998, pp. 143-146; J. KUŁACZKOWSKI, *Zadania rodzinne idealnej kobiety w świetle Księgi Przysłów 31, 10-31*, *Studia Warmińskie*, vol. 39, 2002, pp. 231-257; D. PAULUK, *Kobieta w polskiej tradycji życia rodzinnego i społecznego*, *Paedagogia Christiana*, vol. 2, 2005, pp. 213-225; D. PENKALA-GAWĘDA, *Małżeństwo w perspektywie antropologicznej*, *Czas Kultury*, vol. 4, 2006, pp. 4-17; M. TRĘBSKA, *Staropolskie szlacheckie oracje weselne. Genealogia, obrzęd, źródła*, *Studia Staropolskie*, Series Nova, vol. 19, Warszawa 2008; B. MAZURKOWA, *Dzień ślubny i wieczór weselny w poezji doby stanisławowskiej. Rekonesans*, *Napis*, vol. 16, 2010, pp. 139-165.

perception differing considerably from the image of respectable, mature, and socially esteemed widow.⁸ In fact, traditional society put mature women in the role of cantankerous mothers-in-law whose favourite pastime was being a nuisance for their relatives.

In a brief conclusion to the dissertation, the Author concludes that *the image of woman* in the cultural system emerging from her study, despite being „*shaped by a specific logic of cosmogonic myth, symbolism of the sacred and the profane, and symbolism of the centre, by way of opposition*”, is practically identical on both sides of the Czech-Polish border (p. 157).

The dissertation ends with an abstract in Czech and English (pp. 158-159) and an extensive bibliography comprised of scientific studies only (mostly Polish and Czech) (pp. 167-169). In addition, the book contains appendices including a questionnaire for respondents, lexical meaning of the notion of woman, graphic representation of key conclusions of each chapter, glossary of selected dialect words, maps of the Czech-Polish borderlands, pictures of the landscape of the studied area, and respondents' family photographs (pp. 171-218).

The material used by Renáta Zechová earns her dissertation a place of significance among other works dedicated to the perception of women, their social role, and the interpretation of qualities, attributes, and flaws of the female sex through the ages. While the reviewed book is extremely interesting, it is not entirely free of shortcomings. First and foremost, the Author ought to define with more precision the purpose of her research: in the introduction, she suggests that the subject of her study is to be the culture-based model of woman ingrained in language (p. 7), whereas at the end she concludes that there are practically no differences in the image of woman between the Polish and Czech part of the borderlands (p. 157). Therefore, a question arises as to what was the main focus of the Author's investigation? If it was the image of woman, the dissertation should present main traits of a woman as maiden, wife, mother, and widow, substantiated with proper examples from each stage of a woman's life. Furthermore, in her work Zechová exhibits certain lack of discipline in her use of terms such as „example”, „model” and „image”, which after all are neither unequivocal nor consistent, and therefore

8 Cf. H. WIŚNIEWSKA, *Świat płci żeńskiej baroku zaklęty w słowach*, Lublin 2003, pp. 130-136; K. GÓRCKA, *Pobożne matrony i cnotliwe panny. Epitafia jako źródło wiedzy o kobiecie w epoce nowożytnej*, Warszawa 2006, pp. 102-113; J. KUČHTA, *Pozycja majątkowa wdów z rodów szlacheckich w XVII-XVIII wieku*, in: C. Kuklo (ed.), *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV-XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, Warszawa 2008, pp. 261-269; A. JAKUBOSZCZAK, *Wdowa i wdowieństwo w świetle XVIII-wiecznych tekstów religijnych*, *Nasza Przeszłość*, vol. 113, 2010, pp. 247-267; U. KICIŃSKA, *Rola wdowy w rodzinie i społeczeństwie staropolskim na podstawie polskich drukowanych oracji pogrzebowych XVII wieku*, *Sensus Historiae. Studia interdyscyplinarne*, vol. 13/4, 2013, pp. 135-148.

not only require proper scientific clarification, but should also be used with caution in this kind of research.⁹ Also, the dissertation needs restructuring, particularly in terms of its formal structure and logic. A reader well versed in the subject will notice immediately the excessive brevity of the introduction and in particular of the conclusion, which due to their representative function in scientific papers tend to be considerably longer. The introduction lacks a clear definition of the purpose and the field of research (as already mentioned above), as well as a description of methodology including techniques and tools applied in the study. While these elements are present in further parts of the book, they are entirely unnecessarily divided into smaller chapters. Moreover, Zechová failed to include the most important written works on the subject of the image of woman through the ages and the significance of votive gestures in folk culture. Bibliography-related deficiencies can also be seen in chapter six: when discussing stages in a woman's life, her role in the society and attributes associated with each stage, it would be fitting to refer to the existing studies in the fields of history, anthropology, philosophy, sociology, or religious studies. Also, the book's graphic layout gives it a certain chaotic quality: it lacks clearly defined chapters, which in itself is not a fault, but still contributes to the reader's disorientation. Some issues in the appendices also require correction. This applies in particular to appendix no. 1 (pp. 173-174) including a questionnaire for respondents, which is unchronological and lacks logic. It is unclear why Zechová starts by asking her respondents about nuptials, marriage, and motherhood, instead of starting with youth and maidenhood. It also seems that the questions included in the survey were poorly formulated from the scientific point of view. The graphic aspect of the questionnaire also leaves much to be desired. Similar lack of clarity can be seen in appendix no. 2 (pp. 175-176) concerning woman-related lexical field; lexical definitions pertaining to woman are illogical to the extent that makes one wonder whether the Author herself fully understood the meaning of the cited terms.

The above remarks, however, do not diminish the scientific value of Zechová's work. *Shaping of the image of woman in the cultural system of Czech-Polish borderlands in Silesia* offers a variety of interesting facts not only about the image of woman in the folk culture of the Czech-Polish borderlands, but also contributes to expanding our knowledge

9 Cf. H. DZIECHCIŃSKA, *Wzory osobowe*, in: T. Michałowska (ed.), *Słownik literatury staropolskiej. Średniowiecze – renesans – barok*, Wrocław-Warszawa 1998, pp. 1060-1066; E. ZAPOLSKA, *Cnoty teologalne i kardynalne*. Kraków 2000; Z. PAŃPUCH, *Cnoty i wady*, in: A. Maryniarczyk (ed.) *Powszechna encyklopedia filozofii*, vol. 2, Lublin 2001, pp. 216-231; A. ZDZIECHIEWICZ, *Obraz kobiety w staropolskich popularnych poradnikach medycznych*, *Napis*, vol. 9, 2003, pp. 5-29; E. PODREZ, *Cnota*, in: B. Szlachta (ed.), *Słownik społeczny*, Kraków 2004, pp. 87-95; H. MAJKRZAK, *Katalog cnót i wad* Kraków 2008.

of customs, religious practices and beliefs, mentality, and history of the people of the Moravian-Silesian region prior to 1945.

Urszula Kicińska

PAVLÁSEK, Michal, *S motykou a Pánem Bohem. Po stopách českých evangelíků ve Vojvodině*, Brno 2015, 200 s. ISBN 978-80-87112-91-5.

Mgr. Michal Pavlásek, Ph.D. je absolventem Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. V současné době je pracovníkem na Etnologickém ústavu AV ČR (Brno). Zabývá se otázkou menšin, jejich migrací a (trans)nacionalismem v aspektu paměťových studií, orální historie a vizuální antropologie. Rovněž se dotýká otázky sociální marginalizace migrantů.¹

Kniha *S motykou a Pánem Bohem* podává obraz historie potomků českých evangelíků v oblasti Banátu prostřednictvím vyprávění Josefy Klepáčkové.² Dějství se odehrává v obci Veliké Srediště, v dnešním Srbsku (poblíž srbsko-rumunských hranic). Ovšem nitky historie se občas dostanou i na jiná místa Vojvodiny, kde se nachází, nebo se v minulosti nacházely, české minority. Na základě vzpomínek obyvatelky Velikého Srediště a aktivní členky místního českého reformovaného sboru poznáváme minulost této národnostní a náboženské menšiny.

Práce je rozdělena do deseti kapitol. I když je kniha postavena na vyprávění jedné konkrétní narátorky, tato stěžejní část je obsažena pouze v jedné z nich. Ostatní kapitoly problematiku buď uvádějí, nebo zpětně vysvětlují vyprávěné.

První čtyři kapitoly by se daly označit za úvodní část práce. Autor nás v nich nejen uvádí do „světa Središťanů“, tedy vysvětluje multikulturní původ banátské oblasti a počátky svého terénního výzkumu, ale hned objasňuje i metody sběru dat. Jelikož je kniha postavena na vyprávění Josefy Klepáčkové, nejstěžejnější pro autora byla metoda *oral history*. Autor využil i biografickou metodu a metodu narativního interview, přesto příběh

1 Michal PAVLÁSEK, *Případ Svatá Helena: (re)interpretace náboženských dějin české obce v Rumunsku*, in: *Český lid*, č. 4, 2010, s. 363-382; TENTÝŽ, *Meziválečná krajanská péče jako „záchranná“ akce: K utváření kolektivní identity českých evangelíků v jihovýchodní Evropě*, in: *Český lid*, č. 2, 2011, s. 113-134; TENTÝŽ, *Clopodia česky zvaná Klopotín: zapomenutá moravská kolonizace Banátu v multilokálním etnografickém bádání*, in: *Český lid*, č. 2, 2013, s. 149-172; TENTÝŽ, *Česká menšina v jihobanátské obci Veliké Srediště: Její počátky a etnické procesy*, in: *Národopisná revue*, Strážnice 2010, s. 3-19.

2 Josefa Klepáčková (1925-2013) se nikdy neprovdala a svůj volný čas věnovala především četbě (náboženských) knih a rozjímání o věcech duchovních. Byla aktivní členkou zanikajícího sboru a celý život intenzivně vnímala dění uvnitř něj.

není biografíí narátorky. Rozhovory, které autor s narátorkou pořizoval v letech 2007-2013, byly spojeny do jednoho příběhu, který má především podávat obraz dějin krajanského reformovaného sboru ve Velikém Središti „pouze“ jejíma očima. Religiozita je pro komunitu českých Središťanů hlavním zdrojem kolektivní paměti. Autor zde rovněž objasňuje principy přepisu narativního pramene a také rozebírá strukturu emigrantské češtiny vypravěčky. V kapitole předcházející samotnému vyprávění je čtenář obeznámen s širším historickým kontextem. Jsou shrnuty dějiny krajanských migračních proudů a vylíčen obraz předtoleranční a toleranční habsburské monarchie. Důraz je postupně zaměřován na situaci na jižní Moravě, odkud většina emigrantů pocházela.

Pátá kapitola již představuje narátorčino vyprávění a tvoří tak hlavní část knihy. Tato nejdelší kapitola je členěna drobnými nadpisy na drobnější úseky příběhu. Kromě detailů z dějin sboru se samozřejmě dovidáme mnoho informací i o fungování komunity obecně. Bez těchto širších souvislostí by ucelené vyprávění o sboru nemohlo ani být.

Následující kapitoly připomínají úskalí vzpomínání a narativity. Zároveň se znovu vrací k vybraným úsekům a přinášejí doplňující fakta. Jak vyprávění Josefy Klepáčkové, tak i kniha je doprovázena velkým množstvím obrazové dokumentace. Jedna ze závěrečných kapitol se přímo věnuje důležitosti fotografií a tomu, co do vyprávění narátora přinášejí. Elicitace fotografií v narátorovi vyvolává určité pocity, které napomáhají k získání narativní reprezentace reality. Cílem není získat více informací, ale *získat informace jiné povahy*. Ke konci je umístěna genealogická studie o příbuzných a předcích Josefy Klepáčkové, jež společně s následujícím kalendářem ukotvují vyprávění v konkrétních letech. V závěru se autor zamýšlí nad významem a blízkým zánikem sledované komunity.

Téma českých komunit žijících mimo území naší republiky je předmětem zájmu hned několika badatelských skupin. Samotný život krajanské komunity zajímá především etnology, vznik komunity a její život v minulosti může zajímat již i historiky, a pokud je skupina i nábožensky vyhraněna, stává se předmětem zájmu církevních historiků (popř. teologů z věroučného hlediska). Toto téma tedy stojí na pomezí hned několika vědních disciplín, a proto poznatky k této problematice je nutné hledat nejen v pracích z per historiků. Za první republiky poznatky ze svých cest za krajany sepisoval českobratrský kazatel Vladimír Míčan.³ V novější době se problematikou českých emigrantů zabývala

3 Např. Vladimír MÍČAN, *Za chlebem veďdejším: Evangelisační návštěva československých osad evangelických v Rumunsku*, Brno, 1931; TENTÝŽ, *Za září kalicha v cizině*, Brno 1937; TENTÝŽ, *Česká emigrace v Polsku a na Volyni*, Brno 1924.

etnoložka Iva Heroldová.⁴ Ze současných badatelů-historiků lze připomenout archivářku Editu Štěříkovou.⁵

Monografie *S motykou a Pánem Bohem* je napsána příjemnou čtivou češtinou. Historika možná překvapí poměrně malé množství poznámek pod čarou. Ty totiž slouží pouze pro vysvětlení pojmů nebo skutečností. Odkazy na literaturu jsou umístěny přímo v textu. Někomu menší počet poznámek pod čarou může značit nízkou odbornost literatury. Avšak myslím, že pro mnohé to působí spíše přehledněji a lákavěji. Oba výše zmíněné body jsou dány tím, že autor je v první řadě etnolog. Dále je kniha zajímavá jedinečností pramenů, jichž bylo využito. Většinou se jedná o prameny uložené v zahraničních nebo i soukromých archivech. Tato situace značí, že lze obdivovat neobvyklou jazykovou vybavenost autora. Z literatury bylo použito jak starších titulů, tak i literatury současné a zahraniční.

Gabriela Krejčová Zavadilová

MLSOVÁ, Nella, *Sbohem, condottiere! Deník cesty Simonetty Buonaccini*, Nakladatelství Bor, Liberec 2014, 247s. ISBN 978-80-87607-40-4.

O tom, že Itálie učarovala nejednomu obyvateli české kotliny, existuje bezpočet důkazů. Lákala (a láká) cestovatele mající pouhou ambici obdivovat její přírodní krásy a bohatství uměleckých památek, přitahuje literáty, výtvarné umělce, hudebníky, historiky i historiky umění. Nella Mlsová o tom ví – její práce *I já jsem byl v Itálii. Obraz Itálie ve vybraných textech českých autorů* vyšla roku 2009. Autorka se v ní zaměřila na texty českých literátů (především oněch žijících ve 20. století - mj. J. S. Machara, K. Čapka, J. Durycha, J. Demla, J. Wericha a M. Horníčka), kteří o své italské cestě zanechali písemné svědectví. Druhý oddíl této publikace obsahuje antologie textů vždy se stručným představením autora ukázky.

V práci *Sbohem, condottiere! Deník cesty Simonetty Buonaccini* volila N. Mlsová podobnou cestu: zpracovala edici nevydaného subjektivního cestopisu předčasně zesnulé a pozapomenuté české literátky Ludmily Bučanové (1893 – 1935), publikující pod uměleckým jménem Simona Buonaccini – sám tento pseudonym vyjadřuje její osudovou

4 Např., Iva HEROLDOVÁ, *Život a kultura českých exulantů z 18. století*, Praha 1971; TATÁŽ, *Vystěhovalectví do jihovýchodní Evropy*, in: *Češi v cizině*, 1996, s. 67-95; TATÁŽ, *Reemigrace Čechů z Rakouska do ČSR v letech 1945-1950*, in: Vlasta VALEŠ (ed.), *Doma v cizině: Češi ve Vídni ve 20. století*, Praha 2002, s. 47-53, 151-159.

5 Např. Edita ŠTĚŘÍKOVÁ, *Zelów: Česká exulantská obec v Polsku*. Praha, 2010; TATÁŽ, *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*, Praha 2004; TATÁŽ, *Pozvání do Slezska: Vznik prvních českých emigrantských kolonií v 18. století v pruském Slezsku*, Praha 2001.

„afilaci“ a okouzlení Apeninským poloostrovem. Rukopis vznikl během tří autorčiných cest do Itálie v první polovině 30. let minulého století.

Pozoruhodná je jeho forma: ve výsledné podobě nejde o tradiční cestovní deník či cestopis, jehož „nosič“ bylo možné v autorčině době zakoupit v kterémkoli papírnickví či knihařství, ale o soubor 476 pohlednic a pohlednicových reprodukcí uměleckých děl, případně fotografií Bučanové samotné či jejího doprovodu. Na jejich rubu pisatelka velmi poeticky zachycovala své dojmy z cesty, reálné zážitky i své pocity a rozpoložení.

Samotnou edici „komponovaného“ cestopisu, vypracovanou s mimořádnou pečlivostí, předchází dvacetistránková studie přibližující osudy spisovatelky, okolnosti vzniku deníku (autorka psala nejprve do notesů, její zápisy měly deníkový charakter, upravený text pak převedla na pohlednice; text na nich už nese zřetelný otisk jejích literárních ambicí) a zvláštnosti editovaného textu. Věnuje se i osudům cestopisu po smrti autorky a pokusům o jeho editování, na němž se podílel mj. Pavel Eisner. Upozorňuje na inspirační zdroj textu, jímž bylo jedno z děl francouzského literáta André Suarèse *Le Voyage du Condottiere* (na rozdíl od S. Buonaccini, která se pohybovala ve vlastním automobilu, cestoval Suarès pěšky), které vyšlo poprvé roku 1910 a v českém překladu, jako *Kondotierova cesta do Benátek*, o šestnáct let později.

Editovaný cestopis je zajímavý sám o sobě, jako text vztahující se k cestě na oblíbený jih Evropy, diametrálně odlišný od stovek textů, které na toto téma vznikly. Současně je zajímavým příspěvkem k dějinám fotografie, resp. možnostem jejího využití, k dějinám cestování (nejen v 19. století, ale ještě v meziválečných letech se do Itálie jezdilo železnicí), je i pramenem k gender history: sebereflexe spisovatelky je tematizací ženského údělu, ženské slabosti, potřeby být ochraňována, hýčkána, obdivována a milována, potřeby zůstat mladou dívkou. Za zmínku stojí rovněž netajený obdiv autorky k italskému fašismu (ostatně nebyla jediná z českých cestovatelek-milovnic Itálie, která jeho „kouzlu“ propadla).

Za textem následuje ediční poznámka, v níž N. Mlsová vysvětluje svůj přístup k textu a upozorňuje na řadu úskalí, které bylo nutno překonat, na změny, jež v textu provedla. Orientaci v proudu slov usnadňuje rozsáhlý soupis pohlednic, nově očíslovaný editorkou (přičemž číslování autorky je zachováno), informaci o vnějších znacích dokumentu: barvě pohlednice, jejím typu a zobrazeném tématu na lícové straně.

Text je možné číst jako cestopis, jehož itinerář, hodnocení turistické infrastruktury, reflexi místního obyvatelstva je možno konfrontovat s jinými italskými cestopisy či cestovními deníky konce 19. či začátku 20. století. Je možné číst ho jako výpověď o životě kultivované ženy, která si se svým – nikterak tragickým – údělem neuměla poradit. V obou případech půjde o četbu zajímavou.

Milena Lenderová

Dějiny staveb 2014 (Sborník příspěvků z konference Dějiny staveb 2014, vydává Klub Augusta Sedláčka ve spolupráci se Sdružením pro stavebněhistorický průzkum, Plzeň 2014).

Sborník obsahuje referáty z tradiční každoroční konference (v pořadí patnácté), konané (vždy) na zámku v západočeských Nechtinech, v tomto případě ve dnech 21. – 23. března 2014. Na začátku je uveden přepis úvodního proslovu předsedy konference, jímž byl Jiří Škabrada. Mimo jiné jsou tu oceněny principy těchto konferencí, nastavené hned na počátku tak, že po celou dosavadní dobu dobře fungovaly a nebylo třeba je měnit. Navazující publikované podoby referátů jsou ve sborníku opět řazeny v pořadí, v němž je autoři dodali redakční radě. Sborník neobsahuje písemnou podobu všech přednesených referátů – ať proto, že je autoři prostě nedodali (nebo nepředložili včas); dodané příspěvky rovněž nemusely do uzávěrky projít posudkovým řízením a následnými úpravami. Naopak se část publikovaných příspěvků týká takto „zpožděných“ referátů starších ročníků konference a také materiálů, které nezazněly jako referát, nýbrž byly jen vyvěšeny v „panelárně“ a prošly zde večerními diskusemi. V následující zprávě jsou publikované příspěvky pro přehlednost uvedeny podle tradičních okruhů, do nichž jsou vždy řazeny v programu konference. Ve sborníku je za každým textem uveden cizojazyčný souhrn – německý, případně anglický, včetně překladu popisků pod obrázky.

Do sekce „Hrady, zámky a tvrze“, která je na konferenci tradičně řazena jako první, náleží příspěvek Petra Sokola **K podobě, funkční struktuře a původu románského donjonu hradu Přimda**. Zabývá se novou interpretací v názvu uvedených hledisek této významné a u nás ojedinělé stavby. Do této sekce náležel i další příspěvek od Jiřího Varhaníka **Arkádové nádvoří hradu Orlíka nad Vltavou**, který přináší nové poznatky o středověkých i pozdějších fázích stavebních dějin tohoto hradu, získané při sledování současných stavebních úprav. Jiří Slavík v příspěvku **Hrad v Hradci Králové** shrnul poznatky o lokalizaci i zachovaných či dokumentovaných zbytcích tohoto areálu. Radim Vrla se ve stati **Zámek ve Zlíně – nové poznatky o jeho stavebním vývoji** zabývá shrnujícím pohledem na dlouhý vývoj této stavby od pozdní gotiky do začátku 20. století. Jan Štětina prezentuje ve stati **Průzkum sklepů zámku v Kroměříži** výsledky nedávného průzkumu této části významné moravské památky. **Dostavte zámek ve Chvatěrubech** je na první pohled málo srozumitelný název příspěvku Jindřicha Hodače, Zdeňka Poloprutského a Michaela Rykla, který se zabývá dokumentací a domýšlením nedokončené barokní zámecké stavby u Kralup nad Vltavou.

Méně početné jsou příspěvky z následující konferenční sekce „Města“. Z nich práce Dany Novotné **Co mají společného Brtnice a Jičín** je postavena na identifikaci autora a tématu architektonických kreseb, provedených uprostřed třicetileté války architektem

G. B. Pieronim pro tehdy ojedinělé, dokonce velkorysé stavební akce šlechticů, kteří mohli takovouto činnost vyvíjet i v takto pohnuté době. V příspěvku **Soubor dymníkových kuchyní domu čp. 72 v Jáchymově (Příklad úředního a panského domu v horním městě s nezbytným provozním zázemím)** ukazují autoři Lubomír Zeman a Alžběta Kratochvílová složitou skladbu bytového a úřednického provozu tohoto objektu, v němž se zachovaly tradiční kuchyně ve všech třech jeho podlažích. David Tuma ve stati **Objekt čp. 91 na sušickém Horním Předměstí – příklad mizející předměstské zástavby** rozebírá příklad typologicky venkovského domu, ohroženého změnou charakteru jeho okolního prostředí.

V sekci „Církevní stavby“ jsou ve sborníku nakonec z většího počtu přednesených referátů zařazeny pouze dva materiály. Příspěvek Evy Volfové **Kostel sv. Jakuba Většího v Srbči** rozebírá zejména starší části poměrně velkého vesnického kostela na Rakovnicku. Vojtěch Peksa se ve stati **Očihov / Sídelně historické souvislosti kostela sv. Martina** zabývá širšími vztahy málo známých historických počátků osídlení této části novodobě těžce postiženého Podkrušnohoří.

Do sekce „Lidová architektura“ spadala práce **Příběh domu usedlosti čp. 22 v Lez-níku u Poličky** autorů Jiřího Škabradý a Zdeňky Němcové o identifikaci pozoruhodné „zmenšovací“ přestavby vesnického domu, původně postaveného vrchností při rozdělení někdejší středověké usedlosti v závěru 17. století. Vícedisciplinový – i archeologický - výzkum vesnického domu představili Václav Kolařík, David Merta a Jiří Pokorný ve stati **Bývalá rychta v Sebranicích čp. 36**. Petr Rožmberský v příspěvku **Stavba mlýna v Dobřívě roku 1725** mohl díky zachovaným písemným materiálům předvést podrobný náhled do okolností stavby charakteristické venkovské technické stavby v 1. polovině 18. století. Poměrně značný počet příspěvků spadl v roce 2014 do sekce „Různé stavby“, v níž se hovoří o objektech s výlučnými funkcemi a tudíž specifickým typologickým řešením. Okolnosti výstavby významné pražské stavby – dnešní Státní opery – popisují Zlata Gersdorfová a Michal Patrný v práci **Nové německé divadlo aneb pohnuté osudy jednoho divadelního domu**. Typem i funkcí výjimečné je rovněž **Mauzoleum rodiny Schrollů na Hradeckém kopci u Srdova**, uvedené Miroslavem Novým. Třetí představenou stavbou z téhož období závěru 19. století je **Goethova vyhlídka Karlovy Vary a její areál**, představená Hanou Hanzlíkovou.

Sympaticky překvapivé bylo již při přednesu na konferenci téma **Pradla** (tedy objekty pro historické praní prádla), které uvedl Petr Mikota, známý spíše jako obětavý klíčový pořadatel nečtinských konferencí a (spolu s Petrem Rožmberským) redaktor následných sborníků. Podobně působivé bylo i téma Zdeňka Procházky **Arnoštova leš-tírna u Lesné (Výsledky terénního a archivního výzkumu 2013)** – zevrubná informace o identifikaci, odkryvu a zabezpečení ojedinělého technického zařízení v nejvíce

zdevastované příhraniční oblasti Českého Lesa. Překvapivý nález zbytků starého mostu při parkových úpravách v obci představil i Martin Čechura ve stati **Archeologický výzkum mostu v Kaznějově**.

Pravidelné téma z posledních konferencí se týká technických metod dokumentace historických staveb. V tomto sborníku je zastoupeno příspěvkem Jindřicha Hodače a Martina Tröstla **Geometrická kvalita fotografických snímků a její vliv na přesnost fotoplánů**. Na konci sborníku je zařazena důležitá práce Petra Rožmberského **Rejstřík sborníku Dějiny staveb 2000 – 2014**, který zachytil jména autorů jednotlivých příspěvků a názvy lokalit, uvedené v dosavadních patnácti ročnících konferenčních sborníků.

Jiří Škabrada

ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita, *Více sluší poslouchati Boha než lidé. Několik životních příběhů, úvahy o konfesionalizaci a době mezi dvěma výročími, 600. výročí upálení mistra Jana Husa, 70. výročí reemigrace potomků českých exulantů*, Nakladatelství Kalich, Praha, 2015, 362 s. ISBN 978-80-7017-220-9.

Prom. hist. Edita Štěříková, PhDr. působila jako archivářka Evangelické církve hessensko-nassavské a dlouhodobě se zabývá otázkou pobělohorského exilu českých nekatolíků. Mezi její neznámější publikace patří např. *Běh života českých emigrantů v Berlíně* (1999), *Zelów* (2010) a *Exulantský kazatel* (2007).

Její poslední práce *Více sluší poslouchati Boha než lidé* upozorňuje na dvě výročí, jež se k roku 2015 vážou. První, poměrně známé a během celého roku různě připomínané, odkazuje na 600 let od upálení mistra Jana Husa. Ovšem druhé již tak zřejmé a připomínané nebylo. Jedná se o 70. výročí reemigrace potomků českých exulantů zpět do země otců. Obě události jsou od sebe časově velmi vzdálené, a i když se to nemusí na první pohled zdát, úzce spolu souvisejí.

Kniha je rozdělena do čtyř částí. První část tvoří pouhé dva životopisy pobělohorských emigrantů. Žádný z nich se nedochoval v originále, ale jejich německé překlady jsou uloženy v herrnhutském archivu (*Unitätsarchiv Herrnhut*). Oba životopisy jsou poměrně rozsáhlé, avšak dle účelu jejich vzniku je potřeba brát do úvahy i určitou míru tendence.

Druhá část představuje celkem osm životopisů, tentokrát o životech reemigrantů z oblasti Slezska, Polska a Ukrajiny. Jednotlivá vyprávění se liší svým rozsahem a mírou podrobnosti. Závěr této části je věnován aktuálnímu dění na poli exulantské genealogie. Jsou zde zmíněny aktivity lidí, kteří se věnují hledání osudů svých předků a jejichž zájmy dalece přesahují hranice současných států. Zajímavou osobností je Ing. Tomáš Stodola.

Již několik let se zabývá exulantskou genealogií, je obeznámen s moderními možnostmi bádání v této oblasti a dokonce zajišťuje digitalizaci archivů českých emigrantských osad či částí fondů, které se týkají českých emigrantů. Kolem Ing. Stodoly se utvořila skupina lidí, kteří rovněž chtěli přispívat k exulantské genealogii. Sdružili se do spolku Genex (genealogie exulantů). Členové spolku jsou potomci českých exulantů, jsou evangelického vyznání a každého půl roku se schází a sdělují si pokroky v objevování exulantské historie.

Následující část se už zamýšlí nad dobou mezi oběma zmiňovanými výročími. Autorka se vrací k dobám mistra Jana Husa a pokračuje k dalším osudům nekatolictví až ke konci druhé světové války, do návratu reemigrantů. Shrnutí vývoje „fenoménu nekatolictví“ napříč dějinami z jakéhosi evangelického pohledu představuje poměrně zajímavý ucelený pohled z ne úplně tradičního úhlu. Nástin náboženského vývoje v německých oblastech v rámci evropské konfesionalizace vybízí k porovnání s vývojem v české oblasti. Tímto porovnáním je možné spíše si uvědomit odlišnost následného historického vývoje v obou regionálně si blízkých oblastech. Opět v závěru této části je zajímavé připomenutí dějů ohledně reemigrantů, jejichž otázkou se v současné době předně zabývá právě Edita Štěříková.

Poslední oddíl není rozsáhlý, ale propojuje ona dvě zdánlivě nespojitelná výročí připadající na rok 2015. Připomíná pohled na mistra Jana Husa a husity v době pobělohorské a především představuje „husovskou tradici“ v tradici exulantské, jež se vzájemně doprovázely až do repatriace potomků exulantů. Dále se zde autorka zamýšlí nad minulostí a jejími důsledky pro současnost.

Práce Edity Štěříkové z počátku nemusí působit zcela přínosně a zvláště inovátorsky. Po přečtení životopisů se může zdát, že v knize jsou jen posbírané životopisné příběhy, čímž by došlo jen k jakémusi přidání střípku do exulantských narativů. Ovšem informace o současných aktivitách a směru vývoje v oblasti exulantské genealogie jsou pro badatele nesmírně cenné a do značné míry se mohou stát inspirujícími. Rovněž shrnutí vývoje nekatolictví napříč dějinami shledávám jako záslužné, protože toto téma se často přebírá s přežitými klišé (především v širší veřejnosti, např. označení „doba temna“). Avšak dochází zde i k vyhrazení se proti názorům některých odborníků (např. Howarda Louthana, Zdeňka R. Nešpora). Své výhrady zdůvodňuje velice pragmaticky, což dokazuje její odborný vhled do problematiky a dlouholetou práci s tématem. Velice hodnotná je práce se zahraničními archiváliemi bratrských archivů.

Úroveň práce trochu snižuje její formální provedení. Na konci marně hledáme jakýkoliv rejstřík, závěrečný seznam literatury zachycuje pouze častěji citované tituly a i v samotném textu by mohlo být umístěno více poznámek s odkazy na prameny či doplňující materiál. Tyto nedostatky práci řadí na hranici populárně laděné literatury, což je vzhledem

k autorčiným badatelským zkušenostem a přehledu o tématu škoda. Myslím, že čtenáře z širší veřejnosti by existence výše zmíněných nedostatků od práce neodradila.

Poslední práce Edity Štěříkové reaguje na dvě výročí, která se vzájemně provází. V otázce exulantské historie a současných možnostech bádání dochází k úpravě a rozšíření standardních pohledů. Náhled na náboženský život doby pobělohorské a zamyšlení se nad ní je věcí stále aktuální.

Gabriela Krejčová Zavadilová

JOHNSON, Sherri Fanks, *Monastic Women and Religious Orders in Late Medieval Bologna*, Cambridge University Press, Cambridge 2014, 262 s. ISBN 978-1-107-06085-2.

Mladá badatelka Sherri Fanks Johnson, působící v současné době na Státní univerzitě v Louisianě (USA), vydává svou první knihu, v níž shrnuje výsledky svého dosavadního výzkumu v oblasti ženského monasticismu italského pozdního středověku. Název knihy působí na první pohled celkem široce – vždyť pozdně středověký prostor jednoho z největších měst Itálie nabízel nepřehledné množství ženských klášterních komunit stejně jako i center řeholního života. Hned bližší pohled do jednotlivých kapitol nicméně přesvědčí čtenáře, že se autorka rozhodně nehodlá věnovat obecnému popisu řeholního života na území města, ani omezit svůj zájem na zmapování jednotlivých náboženských komunit, ať už klášterního či jinak organizovaného stříhu. Záměrem její knihy je podrobit detailnímu tázání samo institucionální zakotvení ženských náboženských komunit, různé formy jejich životních pravidel a jejich vzájemnou spolupráci s dalšími církevními organizacemi a duchovními centry, a to napříč řádovou i světskou církevní hierarchií. Vzhledem k tomu, že se časově toto bádání soustředí na nedlouhé období 13. století (od konce 12. do konce 13. století), je hlavní pozornost autorky upřena na kooperaci zmíněných komunit s novými řády, mezi které spadají nejen mendikanti, ale i o něco starší cisterciáci. Tyto řády se - více či méně aktivně - zapojují do péče o ženské komunity (*cura monialium*) a rovněž v některých případech začleňují jednotlivé ženské skupiny do svého vlastního řádu. A právě v tomto momentě leží první rovina zkoumání: Autorka sleduje na několika příkladech vztah mezi ženskou zbožnou skupinou a řádem a všímá si jeho mnoha podob. Upozorňuje na fakt, že tyto vazby se rozhodně neomezují jen na poskytování duchovní podpory a vedení žen ze strany řeholníků, ale rovněž mají svůj velmi praktický finanční a právní charakter. Příslušnost k určitému řádu, ke které se ženská komunita časem přiřadí jako jeho formální součást (a kterou může v běhu času klidně i několikrát změnit), může být motivována jak osobními důvody a duchovní

inspirací, ale i zcela praktickou potřebou. Mezi praktické stránky tohoto rozhodnutí může patřit např. vyjmutí klášterní komunity z pravomoci místní autority, biskupské či světské. Svoji důležitou roli v něm hrají i povinnosti té stejné komunity ve správě majetku – což platí zejména pro mendikantské řády, jejichž mužské větve nemohou vlastnit majetek, zatímco u ženských větví je povoleno společné vlastnictví. V tomto momentě jsme dokonce svědky situací, v nichž se sestry stávají „správkyněmi“ majetku, jejichž výnosy jsou určeny jak pro ně samotné, tak i pro mužské komunity – a to i pro ty, které fakticky nevykonávají duchovní správu daného ženského kláštera. Tyto praktické formy kooperace mezi mužským „zastřešujícím“ řádem a jeho ženskými svěřenkyněmi samozřejmě vnáší nový pohled na dosavadní vnímání povinnosti *curae monialium* a pomáhá historiografii vnímat tuto vazbu mezi mužským a ženským řeholním prostorem v pestřejších strukturách. Každodennost žen jeptišek je zde zbavena příděchu jednotvárnosti, se kterou jsou tyto odkázány na služby svých spolubratrů a na jejich hmotnou pomoc, a je obohacena o jejich spory o užívání majetku či o nedostatečnou duchovní službu některého ze stanovených kanovníků. V pozadí je cítit vědomí majetkového i společenského zázemí, které členky daných komunit mají a se kterým si mohou dovolit jednat ve svůj prospěch mnohem sebevědoměji. Zároveň je též patrné, že začlenění do existujících řeholních řádů a svoje setrvání v nich nechápou mnohé ženské komunity jako zcela nutné, spíše naopak, mnohé z nich si podrželi až do moderní doby jistou autonomii svého vlastního způsobu duchovního života.

Další rovinu zkoumání představuje otázka zasazení řeholních společenství žen v rámci města, jeho hradeb a městské společnosti. Jedná se tedy prostor, ve kterém, jak autorka naznačuje, provázanost mezi ženskou komunitou a jí oficiálně nadřazeným řádem nehrají nutně zásadní roli. Zajímavě z tohoto bádání vychází například srovnání míry pozornosti a podpory, které se v městě Bologni těší ženské řádové komunity na jedné straně a mužská řádová společenství na straně druhé. Autorka sleduje postupné změny ve výši donací, které směřují k oběma větvím ze strany městské vlády či jednotlivců. Upozorňuje, že se ve sledovaném období zvyšuje podpora mendikantských řádů a jejich kostelů na úkor dřívějším donacím, určeným ženským komunitám. Dalším sledovaným jevem je postupné přesídlování ženských komunit z okruhu za městskými hradbami do prostoru uvnitř městských hradeb, s čímž souvisí - na první pohled nečekaně - i přísnější dodržování řádových pravidel, zejména klauzury (a to zejména z praktických důvodů, nikoli jako produkt reformy). V neposlední řadě do této kategorie spadá i řešení problémových situací jednotlivých komunit, jejichž představitelky se opírají o různé autority (a nikoli jen o „své“ řádové představené) v momentě, kdy musí řešit populační či finanční krizi svých domů a volí například cestu sloučení s jiným, třeba i statutárně jiným společenstvím.

Jak je patrné, podrobná studie autorky Sherri Fanks Johnson patří mezi detailní sondy do každodennosti klášterního života ženských komunit. V rámci několika podrobně zmapovaných klíčových témat, která představují důležité stránky života řeholnic v pozdně středověké Bologni, autorka dokáže upozornit na několik podstatných fenoménů, které doprovázejí dějiny organizovaných religiálních společenství. Soustředí se na genderová specifika komunitního života. Pojmenovává výhody i nevýhody provázání ženských komunit s řeholními společenstvími mužskými. Upozorňuje na hospodářskou stránku jejich vztahů, na duchovní (ne)závislost jedněch na druhých. Jako největší přínos knihy vnímám právě autorčinu orientaci na témata, která patří do „provozní“ části života klášterů: Autorka akcentuje ty stránky života řeholních společenství, v nichž hraje o něco větší roli hmotná stránka života, finanční zajištění a společenská ochrana, než duchovní vazby či reformní výzvy. Činí tak zcela patřičně, neboť i hmotná stránka a praktické životní motivace mají své místo v rozhodování o duchovním směřování komunit a jejich společenské a duchovní orientaci, a to i ve zdánlivě čistě duchovních otázkách.

Kateřina Ptáčková

Konference „Osvícenství - to jsme my. Formování a vzestup drobné inteligence v 18. století“, Praha, 10. - 12. září 2015

Osvícenství a drobná inteligence – dvě témata, která patří k trendům v současném historickém bádání, byla předmětem mezioborové konference nazvané *Osvícenství - to jsme my* pořádané jako V. bienále České společnosti pro výzkum 18. století ve dnech 10. - 12. 9. 2015 v Praze. Konferenci organizovaly Filozofická fakulta UK a Ústav pro českou literaturu AV ČR, cílem setkání bylo připomenout 240. výročí zavedení povinné školní docházky a také 200. výročí úmrtí Jana Jakuba Ryby. Spojení témat „velkých“ a „malých“ dějin nabídlo možnost vytvořit z tohoto setkání skutečně multioborovou akci, jíž se účastnili nejen historici, ale také literární vědci, badatelé v oblasti dějin umění, muzikologové. Snaha postihnout formování a vzestup drobné inteligence – jak zněl podtitul konference – tak byla podpořena i příspěvky z jiných než jen klasicky historických disciplín a nabídla možnost pojednat téma ze širšího záběru. Tomu odpovídalo i velmi inspirativní zahájení konference, kdy se po úvodním slovu Daniely Tinkové a Martina Wögerbauera ujal tématu Miroslav Hroch a nabídl účastníkům svoje teze o úloze drobné inteligence v dějinách, o jejich možnostech a limitech. Předestřel tak stěžejní otázky, na něž se během následujících tří dnů pokoušeli účastníci nacházet odpovědi.

Příspěvky byly tematicky rozděleny do jednotlivých bloků, přičemž první den byl na programu blok nazvaný *Instituce osvícenského projektu a jeho aktéři*, který v sobě za-

hrnoval příspěvky týkající se komunikačních sítí vydavatelů, nakladatelů, čtenářské obce a vzdělávacích sítí. Slovenské badatelky Ivona Kollárová a Petronela Križanová představily osvícenský projekt čtenáře a odběratelské zázemí bratislavských knihkupců v poslední třetině 18. století, které následně doplnil Martin Wögerbauer příspěvkem o knižní nabídce na mimopražských trzích kolem r. 1782 a Dmitrij Timofejev komparací knihoven venkovské a maloměstské inteligence na přelomu 18. a 19. století. Problematiky vzdělávacích sítí se týkalo pojednání Václava Bartůška o proměně struktury středních, vyšších a vysokých škol v letech 1730-1780, na něž navázala slovenská badatelka Ingrid Kušnieráková příspěvkem o sporech jezuitského řádu se státní mocí o kompetence ohledně spravování šlechtických konviktů v Uhrách ve druhé polovině 18. století.

Odpolední program prvního dne vyplnil blok s názvem *Proměny uvnitř tradičních skupin drobné inteligence*. Jitka Jonová zde prezentovala problematiku karierního postupu katolického duchovenstva v olomoucké arcidiecézi, tématu premonstrátského řádu se věnovala Hedvika Kuchařová pojednáním o sociálním původu strahovských premonstrátů na přelomu 18. a 19. století a Tomáš Valeš příspěvkem o kariéře, sociální interakci a kulturní orientaci moravských expremonstrátů na konci 18. století.

Druhý konferenční den byl zahájen tématem *Tradiční skupiny drobné inteligence před novými výzvami* a pozornost badatelů se zaměřila na typické představitele nižší inteligence a nové role, které jim osvícenský stát určil. Radek Lipovský přiblížil způsob evidence obyvatel, jež stát delegoval na katolické kněze a Radek Martinek představil „dress code“ světských duchovních na přelomu 18. a 19. století. Miroslav Novotný a Tomáš Veber přiblížili formování drobné kněžské inteligence v českobudějovickém kněžském semináři v 1. polovině 19. století. Postavení učitelů nižších škol v době osvícenských školských reforem zmapovali Eva Kowalská pro oblast Horních Uher a Michal Kneblík pro český a moravský prostor.

Odpolední blok spojovalo téma *Lékaři a chirurgové mezi vědou a novou společenskou výzvou* a zahájila ho Daniela Tinková příspěvkem o proměnách profesního uplatnění a o kariérních strategiích absolventů lékařského studia ve 2. polovině 18. století, jenž byl přehledným uvedením do tématu. Následovalo pojednání Alžběty Laňové o pražských chirurzích v 18. a 19. století a Terezy Liepoldové o emancipaci chirurgického oboru, vzdělání a praxi na Mladoboleslavsku. Blok uzavřel Václav Grubhoffer, který přiblížil na příkladu schwarzenberských lékařů osvícenskou lékařskou praxi v nejvyšších společenských kruzích. Závěr druhého konferenčního dne byl věnován uměnovědným příspěvkům, Pavel Suchánek zmapoval téma ideálu umělce na konci 18. století a Vladimír Maňas věnoval pozornost proměnám hudebně-liturgického provozu na konci 18. století na příkladu Moravy a Slezska.

Dopoledne třetího dne bylo vyhrazeno bloku nazvanému *Vzestup nových skupin inteligence*, v němž byly prezentovány příspěvky týkající se evangelických duchovních

a osvěcenského úřednictva. Úvodem do tématu evangelických duchovních byl příspěvek Evy Hajdinové o předtolerančních a tolerančních nekatolických sloužících jako příklad omezené skupiny drobné inteligence, na něž navázaly Gabriela Krejčová Zavadilová a Hana Stoklasová výkladem o uherských evangelických kazatelích, kteří se podíleli na formování prvních evangelických sborů po vydání tolerančního patentu. Úloze úřednictva v byrokratickém aparátu osvěcenského státu věnoval pozornost Jiří Dufka pojednáním o guberniálních písařích a vzestupu byrokratické moci a Lucie Michková příspěvkem o vzdělanosti policejních úředníků.

Do závěrečného bloku byly soustředěny biogramy konkrétních osvěcenských osobností, výjimku tvořil pouze příspěvek Jana Andrlého o modlitebních knihách jako nástroji osvícení lidových vrstev. Alena A. Fidlerová představila často opomíjeného publicistu a jazykovědce Františka Jana Tomsu, Erika Brtáňová zaměřila pozornost na dílo slovenského katolického osvěcence Juraje Fándlyho a Lukáš Peluňek zmapoval osudy olomouckého knihovníka Jana Aloise Hankeho z Hankenštejna.

Závěr konference patřil zajímavé diskuzi, v níž se účastníci zamýšleli nad vymezením pojmu drobná inteligence a nad tím, koho lze do této kategorie zahrnout a jaký byl intelektuální výkon příslušníků této společenské vrstvy. Jednotlivé příspěvky už totiž od počátku jednání naznačovaly, že najít konsensus v definování skupiny drobné inteligence je poněkud problematické. Jak se tato snaha podařila naplnit, si mohou zájemci ověřit v některém z následujících čísel časopisu *Cornova*, v němž budou výstupy z konference publikovány.

Hana Stoklasová

Mezinárodní konference *Splendid Encounters 4: Diplomats and Diplomacy in the Early Modern World*, Budapešť, 25. – 26. září 2015¹

Dějiny raně novověké diplomacie se v posledních přibližně dvaceti letech těší v souvislosti s rehabilitací dějin politiky setrvalému zájmu evropských badatelů. Dějiny diplomacie již dávno nejsou nahlíženy jako dějiny vyjednávání smluv mezi dvěma státy ve stylu „král nakázal, vyslanec provedl“, ale staly se laboratoří, v níž se historici pokoušejí aplikovat různé přístupy k tématu, aby ukázali, jak složitý fenomén dějiny diplomacie představují. Tento trend a příslušná odborná diskuse v poslední době kulminuje např. v akcích, které pořádá *Premodern Diplomats Network*, tj. poměrně rozsáhlá sku-

1 Tato zpráva z konference vznikla v rámci řešení standardního grantu GAČR č. 13-12939S *Česká a moravská šlechta v diplomatických službách rakouských Habsburků (1640-1740)*.

pina badatelů z různých zemí soustředěná okolo Roberty Anderson z Bath Spa University v Anglii a Anny Kalinowské z Polské akademie věd ve Varšavě. Tato platforma sdružuje momentálně přibližně 70 historiků a historiček z celého světa (viz <http://www.pre-moderndiplomats.org>). Zviditelnila se zejména pravidelně pořádanými konferencemi se společným hlavním názvem *Splendid Encounters*, jež se uskutečnily ve Varšavě (září 2013), v Bathu (duben 2014), ve Florencii (březen 2015) a naposledy v Budapešti (září 2015).

Maďarská metropole sice přivítala účastníky mezinárodní konference deštivým počasím téměř anglického rázu, avšak na pohostinné půdě Historického ústavu Maďarské akademie věd v jejích prostorách na Budínském hradě se na venkovní podmínky dalo dobře zapomenout. Z řad místního ústavu se o přibližně 40 hostů z více jak 10 evropských zemí postarali především Gábor Kármán či Géza Pálffy.

O vstupní historiografickou přednášku se shrnutím dosavadního bádání o raně novověké diplomacii a perspektivách dalšího výzkumu se pak postaral Arno Strohmeyer ze Salzburgu, jemuž však náhlá zdravotní indispozice znemožnila ji také osobně proslovit, a proto byla přednešena organizátory. Prof. Strohmeyer osvětlil současný stav výzkumu dějin diplomacie v širokém kontextu tzv. nových dějin diplomacie a zaměřil se především na roli diplomacie v kulturní výměně a komunikaci mezi civilizacemi,² na symbolický a ceremoniální rozměr diplomacie, na možnosti genderových výzkumů v této oblasti a medializování aktivit diplomatů. Zdůraznil aktuálnost takových výzkumů pro dnešní svět, pro nějž je klíčové pochopit nejen to, jak spolu soužily různé kultury v minulosti, ale také to, jak vyslanci v minulosti hledali cesty k uchování míru.

Nebudu na tomto místě nyní popisovat všechny proslovené příspěvky, protože by se jednalo o čirou deskripci a navíc jsem všechna vystoupení ani nemohl vidět, protože se většinou jednalo ve dvou paralelních sekcích, takže vyzdvihnu jen některé, upozorním na bohemikální aspekty a soustředím se na celkové vyznění a přínos konference.

Vzhledem k tomu, že se akce konala v Maďarsku, je logické, že se zde sešlo poměrně hodně odborníků, kteří se zabývají habsbursko-tureckými vztahy. Díky nim jsme měli možnost nahlédnout do současného stavu výzkumu této velmi atraktivní problematiky. Arno Strohmeyer připravuje se svými kolegy k vydání diplomatické zprávy císařského vyslance Alexandra Greiffenklaua z Cařihradu, badatelé z univerzity v Szegedu okolo Sándora Pappa (na konferenci je velmi zdatně zastupovala zejména Zsuzsanna Cziráki) pracují na vydání relací jeho nástupce Simona Reningera a další podobný projekt řeší historici z Maďarské akademie věd. Na konferenci ale nevystoupili jen ti, kteří se zabývají císařskými diplomaty v Cařihradu (kromě již zmíněných to byli také Gábor

2 Z poslední doby ocenil především publikaci John-Paul A. GHOBRIAL, *The Whispers of Cities. Information Flows in Istanbul, London, and Paris in the Age of William Trumbull*, Oxford 2013.

Kármán či David Do Paço), ale také jejich kolegyně Suna Suner, jež představila misi jednoho osmanského diplomata – milovníka soudobého evropského divadla – jménem Ebubekir Râtib Efendi do Vídně v letech 1791-1792. Tuto problematiku skvěle doplnil svým příspěvkem mladý polský badatel Mariusz Kaczka. Pojednal o polském vyslanci v Cařihradu jménem Paweł Benoe (cca 1685-1755) a jeho mimořádné misi v letech 1742-1743. Díky skvěle dochované dokumentaci této mise (a zejména osobní korespondence) byl schopen zrekonstruovat nejen průběh mise, ale i analyzovat řadu dalších aspektů této problematiky, protože vyslancova žena pocházela z řecké rodiny usazené v Turecku a sám Benoe uměl velmi slušně turecky.

Turecká tematika se v programu konference sice nedala přehlédnout, ale netvořila na ní většinu, o čemž svědčí fakt, že se akce zúčastnili také vědci z Anglie, České republiky, Francie, Nizozemí, Německa, Polska, Portugalska, Rakouska či Ruska. Českého čtenáře těchto řádků asi nejvíce zaujme, že se tu našly i příspěvky s výrazně bohemikálním charakterem a že se v programu objevila řada lidí zabývajících se dějinami habsburské diplomacie v dalších zemích raně novověké Evropy. Začněme tím bohemikálním příspěvkem. Přednesl ho Bartłomiej Wołyniec, doktorand Jagellonské univerzity v Krakově, a týkal se mise polského vyslance, lutského biskupa Marcina Szyszkowského, do Prahy a Štýrského Hradce v roce 1605. Cílem jeho výpravy bylo získat pro polského krále Zikmunda III. Vasu ruku arcivévodkyně Konstancie (1588-1631), mladší sestry Ferdinanda Štýrského. Z legace se dochoval velmi podrobný deník vedený sekretářem, který se jmenoval Paweł Gisius (Giżycki), uchovávaný nyní v knihovně knížat Czartoryských v Krakově. Deník obsahuje velmi zajímavé a v našem prostředí zřejmě dosud neznámé bohemikální pasáže.

Z příspěvků, které se věnovaly dějinám habsburské diplomacie, stojí za to zmínit hned několik. Mladý maďarský historik Béla Vilmos Mihalik se zabývá císařskými vyslanci v Římě v devadesátých letech 17. století a přednesl hezký příspěvek o Antonínu Floriánovi z Lichtenštejna, jenž v Římě pobýval v letech 1691-1694. Papežskému prostředí se věnovala i rakouská archivářka Pia Walnig, které se podařilo nalézt unikátní prameny dokládající působení manželky císařského vyslance v Římě hraběte Jana Václava Gallase v době války o španělské dědictví a ceremoniální konflikty, jichž se zúčastnila. Velmi příjemným překvapením pak pro mne byla mladá německá historička Charlotte Backerra z Mohuče. Ta se ve své právě dokončované disertační práci zabývá srovnáním anglických diplomatů ve Vídni a císařských diplomatů v Londýně v první polovině 18. století, přičemž na konferenci vystoupila s velmi podnětným příspěvkem na téma *Popish Priests and Protestant Chaplains: Religion and Diplomacy in London and Vienna, 1700-1745*. Také v jejím vystoupení byla ukryta bohemikální pasáž, protože císařským

vyslancem v Anglii byl na přelomu dvacátých a třicátých let Filip Kinský, jehož mise je velmi dobře doložená v pramenech.

Českou republiku zastupovali na konferenci dva badatelé z Univerzity Pardubice, členové výzkumného týmu řešícího projekt GAČR *Česká a moravská šlechta ve diplomatických službách rakouských Habsburků (1640-1740)*. Jednalo se o Jiřího Kubeše, jenž představil diplomatickou misi Jana Marka hraběte Clary-Aldringena do Saska (1684-1694) a zamýšlel se nad jejím velmi zvláštním průběhem (hrabě v Sasku nemusel setrvale pobývat, čehož vrchovatě využíval). Druhou českou zástupkyní se stala Lenka Maršálková a ta přednesla příspěvek o bavorské legaci Dominika Ondřeje z Kounic v letech 1687-1688 a analyzovala potíže tohoto vyslance v souvislosti s volbou arcibiskupa v Kolíně nad Rýnem.

Zmínit všechna zajímavá vystoupení není možné (připomenu proto už jen vynikající příspěvek polské historičky Marty Jaworské o roli darů v polsko-ruské diplomatické praxi), a tak odkazují případného zájemce na program konference dostupný na výše zmíněném webu platformy *Premodern Diplomats Network*. Dále informuji, že vedení této skupiny se rozhodlo od roku 2016 vydávat nový historický časopis zaměřující se právě na dějiny raně novověké diplomacie. Bude se jmenovat *Legatio. Journal of Renaissance and Early-modern Diplomatic Practice*, bude se jednat o standardní vědecký časopis s recenzním řízením a bude mít pouze online podobu. Na závěr pak mohu s potěšením sdělit, že *Splendid Encounters 5* se uskuteční na konci září 2016 v Praze a uspořádají ho společně platforma *Premodern Diplomats Network* ve spolupráci s Ústavem historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice a Ústavem dějin umění Akademie věd ČR v Praze.

Jiří Kubeš

Vídeňský kongres vídeňským očima – 200 let poté.

200. výročí Vídeňského kongresu si rakouské hlavní město připomnělo snad ve všech myslitelných rovinách: vědeckou konferencí, vydáním širokého spektra knih od dětského leporela po striktně odborná pojednání, a také velikou reprezentativní výstavou. Ta pod názvem *Europa in Wien* (a vybudována ve skutečnosti ve znění dobového hesla *Europa bin ich – nicht mehr eine Stadt*) na čtyři měsíce obsadila Dolní Belveder a Oranžerii. „Kongres byl v nejlepším slova smyslu multimediální záležitostí, které by lépe slušelo označení „rendezvous“ než „kongres“ ... výstava by měla být průsečíkem dějin umění a kulturních dějin,“ uvedli autoři v doprovodném textu. Přesto výstava představila i válečnou

zkušenost Vídně během napoleonských válek (z nepřehlédnutelné části dokumentovanou – především obsazení města napoleonskými vojsky – z francouzských sbírek; pozorový návštěvník si mohl všimnout i docela malé perokresby zachycující výbuch bastionu u Korutanské brány v roce 1809, jejíž popis uváděl: „*Benjamin Zix, připisováno též N. Bonapartovi*“), včetně reprezentativně pojaté vzpomínky na bitvu u Aspern, a také široký mezinárodní kontext mírového kongresu, tedy rovinu jednoznačně politickou. V prostorách původně vybudovaných pro potřebu a potěšení Evžena Savojského se dočkal náležitě ocenění i jeho stejně talentovaný následovník arcivévoda Karel. Ovšem kromě dlouhé řady hmotných artefaktů všeho druhu (a také hudební produkce vzniklé při této příležitosti, včetně skladeb Beethovenových, i jeho dnes zcela zapomenutého op. č. 136 *Das glorreiche Augenblick*, které si návštěvník mohl poslechnout v jedné z výstavních prostor) souvisejících nějak s dobou či lidmi na Vídeňském kongresu, byla další výraznou zcela současná myšlenka mezinárodní mírové spolupráce. Ta byla zhmotněna mj. v závěrečném výstavním sále, kde se v chronologické řadě potkaly evropské mírové kongresy od třicetileté války po podepsání dohod z Camp Davidu (1979) a Daytonu (1995). Vynechány byly jenom ty z první poloviny 19. století, které vzešly z dohod Svaté aliance.

K této výstavě byl vydán v několika jazykových mutacích i rozsáhlý reprezentativní katalog. Agnes Husslein-Arco – Sabine Grabner – Werner Telesko (Hg), *Europa in Wien. Der Wiener Kongress 1814/15*, Wien-München, Hirmer Verlag GmbH 2015. ISBN 978-3-7774-2323-4, 978-3-902805-65-2. Ten přináší většinou velmi kvalitní reprodukce vystavovaných uměleckých (či dobově dokumentárních) děl, včetně archiválií a trojrozměrných předmětů svátečního i každodenního života. Kromě toho však také 37 drobnějších i rozsáhlejších statí od celkem 24 autorů, které někdy v krátkých, avšak na primárních pramenech založených glosách, jindy v poněkud rozsáhlejších textech dokumentují přelom 18. a 19. století, včetně dozvuků Vídeňského kongresu po celou první polovinu 19. století. Vydavatelé zvolili portrét knížete Metternicha na obálku a „jeho“ doba také vymezuje obsah katalogu. Kromě epilogu, který se – v souladu s již zmiňovanou myšlenkou výstavy – zabývá mírovými jednáními v letech 1648, 1856, 1878, 1945, 1979 a 1995. „*Mí Vídeňané mi prokazují svou lásku a věrnost vždy, jak v neštěstí, tak ve šťastných okamžicích*,“ bylo uveřejněno ve *Wiener Zeitung* 17. 6. 1814, kdy se císař jako vítěz triumfálně vrátil do svého hlavního města. Určitě tehdy netušil, že pro jeho sporadické životopisce to bude zároveň okamžik, kdy všichni svou práci ukončí. V letech 2014 – 2015 mu však byla v rámci výstavy i jejího katalogu věnována odpovídající pozornost, i když „dopsaného“ životopisu se ani při této příležitosti nedočkal.

Knih však bylo vydáno několik, nejenom z pera „vídeňských“ autorů, a vybrat si z nich může opravdu každý, včetně „čtenářů“ lepoprel, jak už bylo zmíněno. Pozornost pochopitelně

přitahovala společenská stránka Vídeňského kongresu, který se k závěrům propracovával nejenom na oficiálních jednáních, ale také v salonech, na výletech, bálech, v předpokojích i budoárech. Nepřehlédnutelná je však i tendence vidět v jednáních kongresu a v následujícím vývoji nejenom doposud pilně zkoumaná negativa politická i společenská, ale ocenit přínos dlouhého mírového vývoje, který následoval, a v patřičném kontextu zaregistrovat to, co dnes zpětným pohledem snese zařazení mezi pozitiva. Jeden ze současných badatelů o tomto problému Reinhard Stauber shrnuje: „*Vídeňský kongres neměl jenom negativní rovinu, byly na něm nalezeny i novodobé modely pro uspořádání evropských mocenských vztahů, snaha řešit strukturální problémy, vzniklé ze soužití suverénních států na malém prostoru. Evropa potřebovala instituce a instrumenty, aby mohla politicky zodpovědně spravovat svůj prostor. Na jeho jednáních byly zakotveny některé do dneška platné principy. ... jeho problém spočíval v napětí mezi očekáváním národní emancipace a mezinárodními zájmy jistoty.*“

Ostatně Reinhard Stauber je autorem i jedné z řady odborných monografií, které na toto nebo příbuzná témata byly vydány. Pod názvem *Der Wiener Kongress* (Wien – Köln – Weimar, Boehlau 2014, ISBN 978-3-8252-4095-0) předložil čtenářům chronologicky přehlednou, rozsahem bezpečně zvládnutelnou, nic zásadního neopomíjející a některými neotřelými přístupy k tématu se vyznačující publikaci, založenou na důkladném studiu archiválií a širokého spektra literatury. I pro tuto práci je příznačné hledání celoevropské roviny a nazírání na dílčí problémy tohoto období v kontextu řešení situace téměř celého kontinentu. Navzdory obálce vyzdobené dobovou karikaturou, na které si každý z monarchů snaží z Evropy uškubnout, co se dá, nachází autor dost kladných rovin v dlouhém míru následujícím po Vídeňském kongresu i v některých přijatých řešeních celoevropského rozměru.

Oproti tomu Hannes Leidinger zvolil jiný přístup. Svou knihu nazval *Trügerischer Glanz: Der Wiener Kongress. Eine andere Geschichte* (Innsbruck – Wien, Haymon 2015, ISBN 978-3-7099-7064-5; vydáno za podpory města Vídeň). Snažil se pohlédnout do tváře tehdejšímu okraji společnosti, pátral po odvrácené straně monarchistického lesku a opojení z konce dlouhých válek. Ve směsi velkých a malých dějin nechybí ani zcela jiný druhý život slavného jednání, než ten obvykle připomínaný. Vždyť kdo si dnes vzpomene například na filmy, které byly natočeny na motivy galantních dobrodružství cara Alexandra v kongresové Vídni o více než sto let později. Autor obratně pracoval především s literaturou, včetně té úplně nejnovější, vydané už v rámci vzpomínkových akcí v závěru roku 2014. Otázky položené v této práci jsou zajímavé, odpovědi na ně se ne vždy vyhnou doposud obvyklým schémátům, ač právě tuto rovinu se snaží autor zbořit. Pro řadu čtenářů může být kniha přitažlivá právě výrazným přístupem především k dobovým myšlenkovým schémátům z pozic člověka přelomu 20. a 21. století.

Vídeňský kongres dnes může symbolizovat právě tak Beethovenova hudba, jako nevelká, zato výrazně barevná karikatura, na které mocnáři s lidskými těly a zvířecími hlavami vola, osla, berana, psa a býka diskutují se svými vlivnými diplomaty v podobách kocoura, krysy a divoké svině o tom, zda jezdecké boty zavěšené od stropu „namažou nebo vyleští“. Prostý návrat *Ancien Régime* nebyl v době Vídeňského kongresu a následujících desetiletích možný, ale nová Evropa ještě nebyla připravena existovat. Ačkoliv se to možná současníkům nezdálo, nic se nevrátilo úplně k minulému stavu. A Vídeň už od té doby nikdy nebyla tak slavná. Patrně.

Marie Macková

La construction des savoirs réciproques à travers l'enseignement (19e et 20e siècles). [Vzdělání a vytváření vzájemného obrazu (19. a 20. století)]. 23. – 24. října 2015, Zámek Pardubice.

Ve dnech 23. a 24. října 2015 proběhla v rytířských sálech pardubického zámku francouzsko-česko-slovenská vědecká komise s názvem *La construction des savoirs réciproques à travers l'enseignement (19e et 20e siècles)*. Zúčastnilo se jí 22 historiků z Francie, České a Slovenské republiky.

Konference navázala na tradice, které spadají do časů nadějí Pražského jara: francouzsko-československá komise historiků, založená s cílem odborné spolupráce a výměny odborných informací, strategií i publikací, vznikla těsně před vpádem vojsk Varšavské smlouvy z iniciativy českého medievalisty Josefa Macka (1922-1991), tehdejšího ředitele Ústavu československých dějin Československé akademie věd (a autora tzv. Černé knihy o sovětské okupaci), a francouzského historika, přítele Československa, Bernarda Michela (1935-2013), profesora pařížské Sorbonne I.- Panthéon.¹ Než přešla komise do faktické ilegality, stihla uspořádat jednu konferenci, a to roku 1969 v Bratislavě. Z českých zemí se jí účastnilo jen několik odvážlivců.

Po Sametové revoluci Bernard Michel komisi obnovil, jeho spolupracovníky se na české straně stali František Šmahel a František Kolář. Z francouzské strany se k členům komise přidal Antoine Marès, tehdy vysokoškolský učitel a badatel pařížského institutu zaměřeného na dějiny východních civilizací (INALCO). Spolupráce se tedy rozvíjela především mezi pařížskou Sorbonne I.-Panthéon, pražským Historickým ústavem Československé akademie věd a slovenským Historickým ústavem ČSAV, kde od počátku hrála stěžejní úlohu Bohumila Ferenčuhová. Práce komise se významně účastnili i badatelé z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Po rozdělení republiky se obě akademie osamostatnily a spolupráce Bernarda Michela s Ústavem českých dějin, vedeným Eduardem Maurem, nabyla na intenzitě. Komise postupně vypracovala koncepci pravidelných setkání, která se měla konat každé dva roky, a to střídavě v Paříži, Praze a Bratislavě. Roku 2007 proběhla v Paříži (na téma *Paměť míst ve střední Evropě*), o dva roky později v Praze, ve vile Lanna, v režii Historického ústavu AV ČR, roku 2011 v Bratislavě, pod egidou Historického ústavu Slovenské akademie věd. Obě témata, *Místa paměti a paměť*

1 O vzniku a genezi francouzsko-česko(slovenské) spolupráci v oblasti historie srov. Eduard MAUR, *Les relations scientifiques franco-tchèques dans le domaine de l'histoire à la Faculté des lettres de l'Université Charles (1950-1960)*, Cahiers du CEFres, N°29, Prague 2010, s. 2-11.

míst (2009)² a *Jak psát biografii* (2011),³ přilákala i nefrankofonní badatele, neboť obě vědecké instituce zajistily simultánní tlumočení. Další setkání proběhlo roku 2013 v Paříži, kde se téma *Médiateurs et lieux de médiation culturelle entre la France et l'Europe centrale* stalo doménou francouzsky mluvících historiků. Konferenci to neubralo na přínosu a zajímavosti, jak dokládá odborná publikace,⁴ jejíž rozhodující část tvoří rozšířená a upravené konferenční příspěvky.

Inspirativní pařížské podzimní setkání roku 2013 přivedlo dva akademické pracovníky Ústavu historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice, Eduarda Maura a Milenu Lenderovou, k rozhodnutí uspořádat příští konferenci v Pardubicích. Spoluorganizátorem se stala především Katedra dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy, zastoupená mladým badatelem a žákem Antoina Marèse Jiřím Hnilicou. Dalšími spoluorganizátory zůstala Université Sorbonne I-Panthéon (Antoine Marès) a Historický ústav Slovenské akademie věd (Bohumila Ferenčuhová).

Dvoudenní konference, zahájená A. Marèsem, se soustředila na vznik, genezi a rozvíjení poznání o střední (a částečně východní) Evropě ve Francii a *vice versa*, přičemž sledovala tuto problematiku jak v prostředí institucí, které se na vzdělání soustřeďují (vysoké a střední školy), těch, kde výuka francouzského jazyka a civilizace probíhala ve formě zájmové činnosti (české a československé sekce *Alliance française*), tak na zprostředkování vzájemného vědění uvnitř vědeckých institucí.

Antoine Marès připomněl činnost komise a provázanost stěžejních témat minulých konferencí, stejně jako fakt, že aktuální setkání, zaměřené a formované „vzájemné paměti“ v prostředí vzdělávacích institucí v širokém slova smyslu, je logickým pokračováním témat konferencí předcházejících. Připomněl také zakladatelský podíl Bernarda Michela a jeho českých i slovenských spolupracovníků. Dále se zaměřil na vývoj znalostí o Československu i výuku češtiny ve francouzském vysokoškolském prostředí a na jeho hlavní představitele (Fucien Dominois, Ferdinand Spíšek, Vladimír Peška, Hana Voisine-Jechová a další). Pandánem byl příspěvek Kingy Siatkowské-Callebat, která zkoumala obdobné téma v případě polštiny. Francouzský zájem měl ve vztahu k Polákům a Polsku hlubší kořeny: badatelka připomněla Collège de France a aktivity Adama Mickiewicze, Cypriana Roberta a Léonarda Chodzka. Slovenské prostředí zkoumala z tohoto pohledu Bohumila Ferenčuhová. Představila místa výuky francouzštiny na Slovensku a strategie frankofonie v rámci momentálních politických poměrů. Problematice širěji zaměřené spolupráce

2 Srov. Milan HLAVAČKA – Antoine MARÈS, *Paměť míst, událostí a osobností*, Praha 2011.

3 Bohumila FERENČUHOVÁ a kol. (ed.), *Biografia a historiografia. Slovenský, český a francúzsky pohľad*, Spoločnosť *Pro historia*, Bratislava 2012, s. 83 – 94.

4 Antoine MARÈS (ed.), *La France et l'Europe Centrale. Médiateurs et médiations*, Institut d'études slaves, Paris 2015, s. 279-292.

mezi univerzitami zasahující do oblasti frankofonie se věnovala Justine Faure. Na neformální, nikoli však neorganizované působení francouzské kultury a na výuku francouzského jazyka v sekcích československé (české) *Alliance française* obrátili pozornost účastníků Milena Lenderová, Kevin Lauret a Diana Bangoura.

Tématu francouzských studií na Komenského univerzitě v Bratislavě se věnovala slovenská badatelka Jana Truhlářová – připomněla mj. „ikonická“ jména slovenských romanistů Antonína Vantucha a Jozefa Felixe. Příspěvek její kolegyně Kataríny Bednárové obrátil pozornost účastníků konference na francouzské vlivy na slovenskou (uher-skou) kulturu v 18. a na počátku 19. století. Pro české prostředí se touto otázkou zabírala Claire Mádl, která takto zúročila svůj dlouholetý výzkum českých šlechtických knihoven.

Jiří Hnilica přenesl zájem posluchačů na výuku francouzského jazyka a civilizace v českém univerzitním prostředí, v nedávných desetiletích zatížených nesmlouvavou komunistickou ideologií. Zaměřil se rovněž na výuku francouzštiny na českých středních školách – prezentovaný graf ukázal její přímo katastrofální propad. Současnou výuku francouzštiny v českých zemích, především pak činnost sdružení vysokoškolských učitelů francouzského jazyka a literatury *Gallica*, u jejíhož zrodu v roce 2000 stál, přiblížil Petr Kyloušek.

Událostí, na jejímž hodnocení se nejen promítalo, ale i formovalo české historické vědomí, byla Francouzská revoluce. Eduard Maur se ve svém příspěvku *L'image de la Révolution française dans l'historiographie tchèque* soustředil na recepci této historické události v českém prostředí od poloviny 19. století. Kromě „českého“ hodnocení průběhu revoluce sledoval také reakce českých historiků (včetně historiků- amatérů) na původní francouzské odborné práce hodnotící revoluční události.

V prostředí historiografie se pohyboval příspěvek Sophie Coeuré *L'histoire russe et soviétique dans les universités et centres de recherches français des années 1920 aux années 1960 : paradigme politique et paradigme civilisationnel* poukazující mj. na nepřilíživou skutečnost, že Francouzi často vnímali slovanský svět prismatem rivality rusko-polské (což, dodejme, francouzskému pohledu na českou otázku valně neprospívalo). V každém případě francouzská historiografie vždy věnovala z pochopitelných důvodů více pozornosti světu polskému či ruskému, než světu českému.

Do jaké míry společenské a politické poměry panující v Československu v 50. a 60. letech minulého století významně ovlivnily také přijetí (a odmítnutí) díla významného francouzského levicového filosofa Rogera Garaudyho, objasnila ve svém vystoupení Doubravka Olšáková, sledující peripetie recepce a překladové politiky Garaudyho děl.

Příspěvek Veroniky Středové *Les Annales et les pays tchèques* poukázal na pronikání vlivů tří generací představitelů školy *Annales* a francouzské „nouvelle histoire“ na českou historiografii. V. Středová zmínila osobnosti typu Bedřicha Mendela či Františka Kut-

nara, naznačila skutečnost, že právě vliv školy Annales, jdoucí mimo „mainstreamovou“ francouzskou historiografii, dokázala česká historiografie patrně nejlépe zúročit. Dokladem toho necht' jsou samotné počátky československo-francouzské spolupráce v 60. letech 20. století, jejíž *spiritem agens* byla jak pařížská École des Hautes études en sciences sociales, tak někteří vyučující Katedry československých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy.

Vědecký přínos konference, zhodnocený v závěru Antoinem Marèsem, potvrdil tezi, že vývoj zájmu o francouzský jazyk a kulturu má v střeoevropském prostředí dlouhou a dynamickou historii, od zájmu společenských elit o francouzské osvícenství, zájmu kulturních elit o francouzskou kulturu, která byla svého času považována za nejvýraznější a nejinspirativnější v Evropě, přes rostoucí interes o studium francouzštiny, až po hledání neoficiálních politických kontaktů jako alternativy k nebezpečí sílícího Německa. Pokud se týče vrcholu francouzsko-československé politické i kulturní kooperace, spadá do let první republiky. Mnichovská dohoda a její – nejen v historickém kontextu – dlouho připomínané tragické následky už Francii na někdejší piedestal uctívaného spojence a kulturního „mediátora“ nevrátily. V každém případě se bádání historickém kontextu interakce Francie - střední Evropa posunulo opět o notný kus dále a chystanou publikaci odborná veřejnost jistě uvítá. Jediným znepokojujícím momentem může být upadající frankofonie v českých zemích i na Slovensku, která by skutečně mohla v dalších letech činnost komise i pořádání konferencí znesnadnit.

Milena Lenderová, Eduard Maur

Seznam recenzentů jednotlivých příspěvků (abecedně):

Mgr. Jana Bartošová (Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského)
 PhDr. Marek Ďurčanský, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze)
 PhDr. Olga Fejtová, Ph.D. (Archiv hlavního města Prahy)
 prof. PhDr. Petr Fidler (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích)
 doc. PhDr. Libuša Franková, CSc. (Prešovská univerzita v Prešove)
 Mgr. Petr Grulich, Ph.D. (Univerzita Hradec Králové)
 Mgr. Jiří Hofman (Terezín)
 Mgr. Zdeněk Homola (Univerzita Pardubice / Archiv bezpečnostních složek)
 doc. PhDr. Josef Hrdlička, Ph.D. (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích)
 Mgr. Michal Charypar, Ph.D. (Akademie věd ČR v Praze, v. v. i.)
 Mgr. Blanka Jedličková (Univerzita Pardubice)
 doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
 doc. Mgr. Antonín Kalous, M.A., Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
 doc. PhDr. Jan Kilián, Ph.D. (Západočeská univerzita v Plzni)
 prof. PhDr. Mária Kohútová, CSc. (Slovenská akadémia vied v Bratislave)
 Mgr. Ingrid Kušniráková, Ph.D. (Slovenská akadémia vied v Bratislave)
 Mgr. Filip Lampart (Univerzita Palackého v Olomouci)
 PhDr. Elena Mannová, CSc. (Slovenská akadémia vied v Bratislave)
 PhDr. Pavel Mücke, Ph.D. (Akademie věd ČR v Praze, v. v. i.)
 PhDr. René Novotný (Univerzita Pardubice)
 prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc. (Univerzita Karlova v Praze)
 PhDr. Jiří Plachý, Ph.D. (Vojenský historický ústav Praha)
 prof. PhDr. Jiří Pokorný, CSc. (Univerzita Karlova v Praze)
 Mgr. Kateřina Ptáčková, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
 prof. Dr. Miloš Řezník (Deutsches Historisches Institut Warschau)
 PhDr. Rostislav Smíšek, Ph.D. (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích)
 doc. PhDr. František Stellner, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze)
 Mgr. Tomáš Sterneck, Ph.D. (Akademie věd ČR v Praze, v. v. i.)
 Mgr. Jana Stráníková, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
 PhDr. Milan Svoboda, Ph.D. (Technická univerzita v Liberci)
 Mgr. Blanka Szeghyová, Ph.D. (Slovenská akadémia vied v Bratislave)
 PhDr. František Šebek (Univerzita Pardubice)
 PhDr. Robert Šimůnek, Ph.D. (Akademie věd ČR v Praze, v. v. i.)
 PhDr. Jaroslav Šulc (Státní okresní archiv Praha-západ)
 Mgr. Jan Tetřev (Východočeské muzeum v Pardubicích)

Seznam autorů (abecedně):

Mgr. Iveta Coufalová (Univerzita Palackého v Olomouci / Nakladatelství Lidové noviny Praha)

Mgr. Gabriela Dudeková, Ph.D. (Slovenská akadémia vied v Bratislave)

Mgr. et Mgr. Mária Fedorčáková, Ph.D. (Prešovská univerzita v Prešove)

doc. PhDr. Josef Hrdlička, Ph.D. (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích)

doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)

dr. Urszula Kicińska (Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie)

Bc. Romana Kmochová (Národní technické muzeum v Praze)

Mgr. Gabriela Krejčová Zavadilová (Univerzita Pardubice)

doc. Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D. (Univerzita Pardubice)

doc. PhDr. Marie Macková, Ph.D. (Univerzita Pardubice)

prof. PhDr. Eduard Maur, CSc. (Univerzita Pardubice)

prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)

Mgr. Lubomír Nenička, Ph.D. (Slezská univerzita v Opavě)

Mgr. Kateřina Ptáčková, Ph.D. (Univerzita Pardubice)

Mgr. Tereza Siglová, Ph.D. (Univerzita Pardubice / Státní okresní archiv Pardubice)

doc. Mgr. Jan Stejskal, M.A. Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)

Mgr. Hana Stoklasová, Ph.D. (Univerzita Pardubice)

prof. Ing. arch. Jiří Škabrada, CSc. (Univerzita Pardubice)

prof. PhDr. Jiří Štaif, CSc. (Univerzita Karlova v Praze)

prof. PhDr. Petr Vorel, CSc. (Univerzita Pardubice)

Mgr. Vilém Zábranský, Ph.D. (Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem)

Theatrum historiae 16 (2015)

<http://uhv.upce.cz/cs/theatrum-historiae/>

Vydala: Univerzita Pardubice
(Studentská 95, 532 10 Pardubice, IČO 00216275)

Číslo vydání: 16

Datum vydání: 30. 10. 2015

Vychází nejméně dvakrát ročně

Vydání první – 302 stran, 120 výtisků

Za jazykovou podobu textů odpovídají

autoři jednotlivých příspěvků.

evidenční číslo MK ČR E 19534

ISSN 1802–2502

Redakce:

vedoucí redaktor: prof. PhDr. Petr Vorel, CSc. (Univerzita Pardubice);

zástupce vedoucího redaktora: prof. PhDr. Jiří Mikulec, CSc. (HÚ AV ČR Praha);

výkonný redaktor: doc. Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D. (Univerzita Pardubice);

redaktor svazku: PhDr. Vítězslav Prchal, Ph.D.

technický redaktor: Mgr. Lukáš Vavrečka

Vědecká rada časopisu:

Mgr. Petr Grulich, Ph.D. (Univerzita Hradec Králové)

doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)

doc. Mgr. Antonín Kalous, M.A. Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)

prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)

prof. PhDr. Eduard Maur, CSc. (Univerzita Pardubice)

Dr. Françoise Mayer (Université Paul Valéry Montpellier)

prof. PhDr. Miloš Řezník, Ph.D. (Technische Universität Chemnitz)

doc. Mgr. Jan Stejskal, M.A. Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)

PhDr. Luboš Velek, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze).

Adresa redakce:

Ústav historických věd

Fakulta filozofická, Univerzita Pardubice

Studentská 84, 532 10 Pardubice

tel.: 466 036 210

e-mail: Jiri.Kubes@upce.cz

